

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI**

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

1-son (yanvar 2026)

**Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan**

Urganch – 2026

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent **YO'LDOSHEV Ro'zimboy**

TAHRIR HAY'ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),
ABDULLAYEV O'tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),
ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
ATAMURATOV Alimardon Abdrimovich, fizika-matematika fanlari doktori (V.I.Romanovskiy nomidagi Matematika instituti),
ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DO'SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),
JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (UrDU),
JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),
MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, dotsent (UrDPI),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OTAJANOVA Manzura Omanbayevna, filologiya fanlari doktori, professor (Renessans Ta'lim universiteti)
OTAMURODOV Sa'dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
PRIMOV Azamat Iskandarovich, filologiya fanlari doktori, professor (UrDU),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O'zMU),
SALAYEV San'atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SATIPOV G'oiptnazar, qishloq xo'jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari, UrDU),
YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O'zDJTU),
O'ROZBOYEV G'ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),
G'AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul kotib, UrDU).
SHOMIRZAYEV Maxmatmurod, pedagogika fanlari doktori, professor (TerDU)

JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN●JURNAL

OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI● 1-son (yanvar 2026)

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti ●Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro'yxatdan o'tgan ●**GUVOHNOMA № 1131.**

G'ayipov Dilshod Qadambayevich (filologiya fanlari doktori, UrDU professori) OGAHY SHOHBAYTLARINING G'OYAVIY-BADIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ulug' shoir, tarixchi, tarjimon Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiyning shohbaytlari tahlilga tortiladi. Shuningdek, shoir g'azallaridagi ayrim shohbaytlarning mavzu doirasi, g'oyaviy yo'nalishi, badiiy xususiyatlari muxtasar tadqiq etiladi. Shohbaytlarda shoirning badiiy mahorati ham namoyon bo'lganligiga diqqat qaratiladi.

Kalit so'zlar: Ogahiy, g'azal, shohbayt, mavzu, g'oya, badiiyat, mahorat, o'ziga xoslik, ifoda.

ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ШАХБЕЙТОВ АГАХИ

Аннотация. В данной статье анализируются избранные бейты великого поэта, историка, переводчика Мухаммада Ризо Эрниязбека оглы Огахи. Также кратко исследуются тематика, идейная направленность и художественные особенности некоторых избранных бейтов из газелей поэта. Акцентируется внимание на том, что в избранных бейтах также проявилось художественное мастерство поэта.

Ключевые слова: Огахи, газель, избранный бейт, тема, идея, художественность, мастерство, своеобразие, выражение.

THE IDEOLOGICAL AND ARTISTIC CHARACTERISTICS OF OGHI'S SHAHBAYTS

Annotation. This article analyzes the poetic verses of the great poet, historian, and translator Muhammad Riza Erniyozbek oglu Ogahi. Also, the subject matter, ideological direction, and artistic features of some poetic verses in the poet's ghazals are briefly studied. Attention is paid to the fact that the poet's artistic skill is also manifested in the poetic verses.

Keywords: Ogahi, ghazal, poetic verse, theme, idea, artistry, skill, originality, expression.

Taniqli adabiyotshunos Ibrohim Haqqul mumtoz she'rshunoslik xususida so'z yuritarkan, shunday yozgan edi: "Eski she'rshunoslikda o'ziga xos tugal bir ma'noni ifodalagan va ikkinchi bir misraga tobelikdan qutulgan toq misra "ozoda" deb atalgan. G'azalning go'zal baytiga "Baytul g'azal", mutlaq suratda eng go'zal baytiga esa "Shohbayt" deyilgan" [1;5-b.]. Darhaqiqat, shohbayt g'azalning eng go'zal, purma'no baytidir. Bu kabi baytlar iste'dodli ijodkorlar she'riyatida juda ko'pchilikni tashkil qiladi. Shu jumladan, o'zbek adabiyotining yetuk namoyandalardan biri Muhammad Rizo Ogahiy (1809–1874) ijodida ham bunday baytlar talaygina. Shohbaytlar shoir ijodining ko'zgusi, yorqin iste'dodining hosilasidir.

Ogahiy shohbaytlari "Ta'viz ul-oshiqin" devonidagi she'riy janr va shakllarda, shuningdek, tarixiy asarlarida ham talaygina. Aslida Ogahiy ijodini noyob durdonalar xazinasiga qiyos etish o'rinli. Ana shu durdonalar ichida ham alohida ajralib turadiganlari borki, ularni javohirlar deyish mumkin. Javohirlar, ta'bir joiz bo'lsa, shohbaytlardir. Biz Ogahiy shohbaytlari xususida fikr yuritarkanmiz, bu o'rinda g'azalda begona bayt bo'lib keladigan shohbaytlar tahliliga e'tibor qaratdik. Yetuk bade'shunos Y.Is'hoqov hazrat Alisher Navoiy g'azallaridagi shohbaytlar xususida shunday yozgan edi: "Navoiy g'azallarida shohbayt ko'pincha she'rlarning oxirrog'ida, asosan, maqta'dan oldingi bayt sifatida keladi. Falsafiy xulosa shaklida bunday baytlar salmoqli ijtimoiy-axloqiy pafosi hamda uslubiy tugalligi bilan boshqa baytlardan ma'lum darajada ajralib turadi. Ular alohida holda ham muhim bir fikrni tugal ifodalaydi" [2; 262-b.]. Ogahiy shohbaytlari tahlili shuni ko'rsatadiki, Y.Is'hoqovning Navoiy shohbaytlari haqidagi fikrlarini bimalol Ogahiyning ham shunday baytlari xususida ishlatish mumkin. Bu borada ham Ogahiy Navoiy dahosidan ta'sirlangan.

Ogahiy nafaqat ulug' shoir, balki tengsiz faylasuf, beqiyos donishmand ham edi. U Olam va Odam haqiqatlarini anglab yetish bilan birga, o'zi ham bu borada haqiqatlar yarata oldi. Insoniylik tamoyillariga yangi-yangi tamoyillar qo'shdi. Bu bilan inson zotini mukammal ko'rishni istadi. Uning axloqini yana ham go'zal bo'lishini orzuladi. Azaliy va abadiy qoidalar qatoriga yangi me'yorlar qo'shishga intildi. Shoir shunday yozadi:

Sultondur ul gadoki buzuq kulbasi aro,

Osudadur topilsa biror pora non anga. [3; 32-b.]

Bu o'rinda Ogahiy inson xotirjamligini, qalb halovatini birinchi o'ringa qo'yadi. Aslida, haqiqiy insonlikning ilk talabi ham shunday. Ogahiy buzuq kulbasida bir parcha nonini osuda yegan gadoni sultonga, shohga tenglashtiradi. Dahr podshohligida doimiy g'ussa ko'radi. Bu bilan insoniyatni to'g'ri va halol yashashga da'vat etadi.

Shoir boshqa bir g'azalida olam shohligi xususida ham fikr yuritadi. Umuman, odil shoh mavzusi Ogahiy ijodining asosiy mavzularidan hisoblanadi. Ogahiy biz tahlilga tortgan baytda ham xalqparvar, raiyatparvar sifatida namoyon bo'ladi. Xalqning jabr-zulm ostida qolishini istamaydi. Yurtning farovon bo'lishini asosiy vazifalardan biri sifatida qalamga oladi:

*Lutf etib olg'in xabar, ey shoh, raoyo holidin,
Qolmasunlar to jafo-u javr ummol ostida.* [3; 42-b.]

Ogahiy – yuksak tafakkur egasi. U odam naslini ilm bilan bezangan bo'lishini istaydi. Odamlarning ham asosiy shartlaridan biri ilm-u donish sohibi bo'lishda deb biladi. U ma'shuqaning go'zalligi madh etilgan g'azalda shunday shohbaytni keltiradi:

*Odamidur ilm-u donish birla odam, yo 'q esa
Jumlai hayvong'adur yakson qad-u ruxsor-u lab.* [3; 65-b.]

Shoir uqtirishicha, inson ilmi bilan sharaflı. Agar unda ilm-u donish bo'lmasa, jumlai hayvon uni jismini, qad-u ruxsor-u labini yakson aylaydi, deydi Ogahiy. Darhaqiqat, shoirning bu fikrlari barcha zamonlar uchun asosiy mezon. Qit'alararo chegara bilmaydi, millatlararo sarhad tanlamaydi. Insoniyatni yuksaklikka chorlayveradi.

Ogahiy shohbaytlarida qanoat haqida, qone' bo'lish xususida yozar ekan, buni ham insoniylik shartlaridan biri deb biladi. Shoir bu borada ham haq edi. Chunki odamni tubanlik botqog'iga yetaklaydigan ham tama'. Davlatlarni, millatlarni, urush yoqasiga olib borgan va borayotgan illatlardan ham biri qanoatsizlikdir. Shoir o'z davrida buni komil insonlik sharti sifatida qalamga olgan bo'lsa, bu mezon hozir ham o'z kuchida qolmoqda. Ogahiy yozadi:

*Ko'ngul gar istasang izzat na maqsum o'lsa qone' bo'l –
Ki, olam ahli ichra xor o'lur har kim esa tome'?* [3;169-b.]

Mumtoz adabiyotimizda xil'at, libos mavzusida juda go'zal g'azallar bitilgan. Bu borada hazrat Alisher Navoiyning g'azallari alohida ajralib turadi. Shoirning "Qizil, sorig', yashil" radifli g'azali bu mavzudagi shoh asarlardandir. Ogahiy ham "Libos" radifli g'azal yozgan. Bu g'azal ham ma'shuqaning uydan go'zal libos kiyib chiqqani bilan boshlanadi:

*Chiqti ul siymin badan uydin kiyib ahzar libos,
Atlasi gardundin etkondek mahi anvar libos.* [3;146-b.]

Navoiy g'azali esa quyidagicha ibtido topadi:

*Xil'atin to aylamish jonon qizil, sorig', yashil,
Shu'layi ohim chiqar har yon qizil, sorig', yashil.*

Bu baytni taniqli shoir, tarjimon, adabiyotshunos Jamol Kamol shunday tahlil qiladi: "Jononim qizil, sorig', yashil rangli to'n kiymish, shundan beri yurakdan chiqadigan ohim shu'lalari ham qizil, sorig', yashil tusedir... Xo'sh, shoir bunda faqat odamni ko'zda tutmoqdamı? Olamni ham ko'zda tutmayaptimi? Xudoni-chi? Biz bugun shunday deb ayru-ayru savol qo'yamiz. Lekin bu tushunchalarni Navoiy bir-biridan ayirmagan, uning falsafasi ularni bir butunlikda jamlagan, "vohid" deb baholagan" [4;138-b.]. Darhaqiqat, bu g'azal shoirning olamga, Allohga qaratilgan ichki kechinmalari ifodasidir. Agar ushbu g'azalning shohbaytiga, begona baytiga e'tibor qaratilsa, unda ham shoirning falsafiy ruhdagi, tasavvufiy mazmundagi fikrlari keltiriladi. "Faqirlik, – deb yozadi Jamol Kamol, ishq ahlining sharafigidir. Faqirlikda befarq yashash – olam haqiqatidan yiroq tushish mushkul, aksincha, darveshlar to'niga qizil, sorig', yashil yamoqlar tushishi tabiiy, ya'ni darveshlik to'nini kiyib, olamning rang-barang haqiqatini idrok etish o'ng'ay:

*Farq aro beranglik dushvor erur behad valek,
Hirqada tikmak erur oson qizil, sorig', yashil".* [4;139-b.]

Ogahiyning "Libos" radifli g'azalining begona baytida, shohbaytida esa shoir ko'ngilga murojaat etadi. Unga eski choponga qanoat qilishni uqtiradi. Shu o'rinda bir jihatga e'tibor qaratish zarur. Shoir o'tlug' ko'ngul, deb murojaat qiladi. Bu ham behuda emas. Sababi, shoir keyingi misrada cho'g' timsolini keltiradi. Chog' o'ziga kulni libos qilgan. Kul bu o'rinda ko'rimsizlik vositasi. U ko'rimsiz bo'lgani bilan ichida cho'g' bor. Cho'g' kerak bo'lsa, olamga o't qo'yishi mumkin. Zarur bo'lsa, uning vositasida ovqat tayyorlanib, odamlar qorni oshga to'yishi mumkin. Shunindek, kulga burkangan cho'g' – qalbi ma'nan to'lgan, biroq kiyimi odmi darvesh timsoli. Agar Navoiy va Ogahiy baytlari ildiziga nazar tashlansa, ular orasida ham yaqinlik bor. Bemalol aytish mumkinki, ikkala bayt ham darvesh va uning hirqasi haqidadir. Ogahiy bayti quyidagicha:

*Kelgil, ey o'tlug' ko'ngul, eski chopong'a qone' o'l,
Kim hamisha jismig'a kuldin qilur axgar libos.* [3;146-b.]

Ogahiy libos, kiyim haqidagi fikrlarini “Shart” radifli g‘azalida ham davom ettiradi. Oldingi g‘azaldagi fikrlarini yana ham rivojlantiradi. Zohidga murojaat etar ekan, agar solik bo‘lsang, tariqatga qadam qo‘ygan bo‘lsang, fano, ya‘ni yo‘qlik, Alloh bilan birlashish sholini (bo‘zdan tikilgan mato) kiy, deydi. Shoir solikka bu yo‘lda bo‘lar-bo‘lmas narsalarga chalg‘imaslikni, faqat Alloh ishq bilan yonishni tavsiya qiladi. Ogahiy shunday o‘xshatish keltiradiki, uning mahoratiga tahsin o‘qiysiz. Shoir Ka‘ba ziyoratida ehrom kiyish shart bo‘lganidek, zohid ham solik bo‘ladigan bo‘lsa, fano sholini kiyishi lozimligini badiiy bo‘yoqlarda tasvirlaydi:

*Gar solik ersang, zohido, kiygil fano sholinikim,
Qilg‘ang‘a Ka‘ba azmini bor jomai ihrom shart.* [3;164-b.]

Ogahiy fano, foniyluk haqidagi fikrlarini boshqa bir shohbaytida ham davom qildiradi:

*Fano bahrig‘a kirgil gar tilarsan gavhari maqsud –
Ki, g‘avvos o‘limg‘an odamg‘a ochmas ushbu gavhar yuz.* [3;129-b.]

Mazkur baytda asosiy uch tushunchaga diqqat qaratish lozim. Birinchisi, fano bahri. Bu yo‘qlik, ya‘ni vahdati vujud. Ikkinchisi, gavhari maqsud, ya‘ni maqsad gavhari. Bu esa Alloh bilan birlashish. Uchinchisi, fano g‘avvosi, ya‘ni haqiqiy solik. Shariat-u tariqat-u ma‘rifatning to‘la amallarini bajargan, haqiqat yo‘lida mashaqqatlarga bardosh berayotgan so‘fiy. Ana shu amallarni bajargan solikka gavhari maqsud yuz ochadi. Solik muridga yetadi.

Ogahiy boshqa bir shohbaytida xudbinlik, hasadgo‘ylik xususida so‘z yuritadi. Bunday tabiatli kishilarni shaytonga tenglashtiradi. Xudbin, hasadgo‘y kimsalar ham odam naslidan emasligiga ishora qiladi:

*Hosid-u xudbing‘a tong yo‘q nopisand o‘lsa so‘zim –
Kim, qachon odam so‘zini aylagay shayton pisand.* [3;95-b.]

Xullas, Ogahiy shohbaytlaridan biron-bir mavzu chetda qolgan emas. Ularda insonlikning sharafiga, shartlari, oshiqlikning talabi, so‘fiy bo‘lmoqlikdan maqsad, faqirlikdan murod qalamga olinadi. Bu shohbaytlar orqali Ogahiy ulug‘ donishmand, faylasuf, xokisor mutasavvuf, mahoratli shoir sifatida namoyon bo‘ladi. Yana shuni alohida ta‘kidlash joizki, shohbayt bu – shoirlikning mahak toshi. Chinakam shoirning mahorati, o‘ziga xosligi, yangi fikr aytish iste‘dodi shohbaytlar orqali ko‘zga tashlanadi. Ogahiy esa betakror shohbaytlar yaratgan iste‘dodli ijodkordir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Alisher Navoiy. Shohbaytlar. Haqqul I. Shohbayt – eng porloq bayt. Toshkent, “Tamaddun”, 2016.
- (2). Is‘hoqov Y. So‘z san‘ati so‘zligi. Toshkent, “O‘zbekiston”, NMIU, 2014.
- (3). Ogahiy. Taviz ul-oshiqin. Toshkent, “Mumtoz so‘z”, 2014.
- (4). Alisher Navoiy. G‘azallar. Sharhlar. Jamol Kamol. “Qizil, sorig‘, yashil...”. Toshkent, “Kamalak”, 1991.

**Rasulova Marxabo Botirjon qizi (Andijon davlat universiteti, PhD),
Madaminova Zarnigor Shuhratbek qizi (ADU, talaba),
Doniyorbekova Gulxayobonu Doniyorbek qizi (ADU, talaba)**

NIKEL BILAN LEGIRLANGAN RUX OKSIDI NANOMATERIALINING AYRIM FIZIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda sprej-piroliz usuli yordamida sintez qilingan nikel bilan legirlangan rux oksidi (ZnO:Ni) yupqa plyonkalarining strukturaviy, elektr va optik xususiyatlariga legirlanish darajasining ta'siri o'rganildi. Rentgen nurlar difraksiyasi (XRD) natijalari plyonkalar polikristall tuzilishga ega ekanligini, sof ZnO hamda 1 at. % Ni legirlangan namunalar uchun eng kuchli difraksion cho'qqi (002) yo'nalishiga to'g'ri kelishini ko'rsatdi. Ni konsentratsiyasi 3 va 5 at. % gacha oshirilganda, asosiy kristallografik yo'nalishning (002) tekisligidan (101) tekisligiga siljishi kuzatildi, bu esa struktura tartibining o'zgarishini tasdiqlaydi. Elektrik o'lchovlar natijalariga ko'ra, Ni qo'shimchasi plonkalar elektr qarshiligining sezilarli kamayishiga olib keladi. Barcha namunalar n-tipli yarimo'tkazgich xususiyatini namoyon etib, tok tashuvchilar konsentratsiyasi $\sim 10^{18} \text{ sm}^{-3}$ atrofida ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: metall oksidi, yupqa plonka, sprej piroliz, polikristall, legirlash, kristall tuzilishi.

**Расулова Мархабо Ботиржоновна (АГУ, PhD),
Мадаминова Зарнигор Шухратбек кизи (АГУ, студентка),
Дониёрбекова Гулхайёбону Дониёрбек кизи (АГУ, студентка)**

НЕКОТОРЫЕ ФИЗИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ЛЕГИРОВАННОГО НИКЕЛЕМ ОКСИДА ЦИНКА НАНОМАТЕРИАЛА

Аннотация. В данном исследовании изучено влияние степени легирования никелем на структурные, электрические и оптические свойства тонких пленок оксида цинка (ZnO:Ni), синтезированных методом спреж-пиrolиза. Рентгенодифракционный анализ (XRD) показал, что полученные пленки обладают поликристаллической структурой; для чистого ZnO и образцов, легированных 1 ат. % Ni, наиболее интенсивный дифракционный пик соответствует плоскости (002). При увеличении концентрации Ni до 3 и 5 ат. % наблюдается смещение предпочтительной ориентации от плоскости (002) к плоскости (101), что свидетельствует об изменении структурного порядка. Электрические измерения показали, что введение Ni приводит к значительному снижению электрического сопротивления пленок. Установлено, что все образцы проявляют n-тип проводимости, а концентрация носителей заряда составляет порядка $\sim 10^{18} \text{ см}^{-3}$.

Ключевые слова: оксид металла, тонкая пленка, спреж-пиrolиз, поликристалл, легирование, кристаллическая структура.

**Rasulova Markhabo Botirjon qizi (Andijan State University, PhD),
Madaminova Zarnigor Shuhratbek qizi (ASU, student),
Doniyorbekova Gulxayobonu Doniyorbek qizi qizi (ASU, student)**

SOME PHYSICAL PROPERTIES OF NICKEL-DOPED ZINC OXIDE NANOMATERIAL

Annotation. In this study, the effects of nickel doping on the structural, electrical, and optical properties of zinc oxide (ZnO) thin films synthesized by the spray pyrolysis method were investigated. X-ray diffraction (XRD) analysis confirmed that all films exhibit a polycrystalline nature. The strongest diffraction peak for pure ZnO and 1 at. % Ni-doped films corresponds to the (002) plane, whereas increasing the Ni content to 3 and 5 at. % leads to a preferred orientation shift from the (002) to the (101) plane, indicating structural reorganization within the lattice. Electrical measurements revealed that Ni incorporation significantly reduces the electrical resistivity compared to undoped ZnO . All samples demonstrated n-type semiconducting behavior with a carrier concentration on the order of $\sim 10^{18} \text{ cm}^{-3}$.

Key words: metal oxide, thin film, spray pyrolysis, polycrystalline, doping, crystal structure.

Kirish. Hozirgi kunda metall oksidli yupqa plonkalar, xususan rux oksidi (ZnO), ko'rinadigan va ultrabinafsha diapazonda nurlanish chiqaruvchi yarim o'tkazgich qurilmalarini yaratish uchun istiqbolli materiallardan biri hisoblanadi. Bu, avvalo, ZnO ning 3,37 eV kenglikdagi taqiqlangan soha energiyasiga, shuningdek, elektron va kovaklar uchun yuqori harakatchanlikka ega ekani bilan izohlanadi [1;5–11-b.]. Legirlash jarayoni mazkur materialning fizik xossalariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishi, xususan, taqiqlangan soha kengligi va elektr o'tkazuvchanlikni o'zgartirishi mumkin. ZnO asosidagi yupqa plonkalar

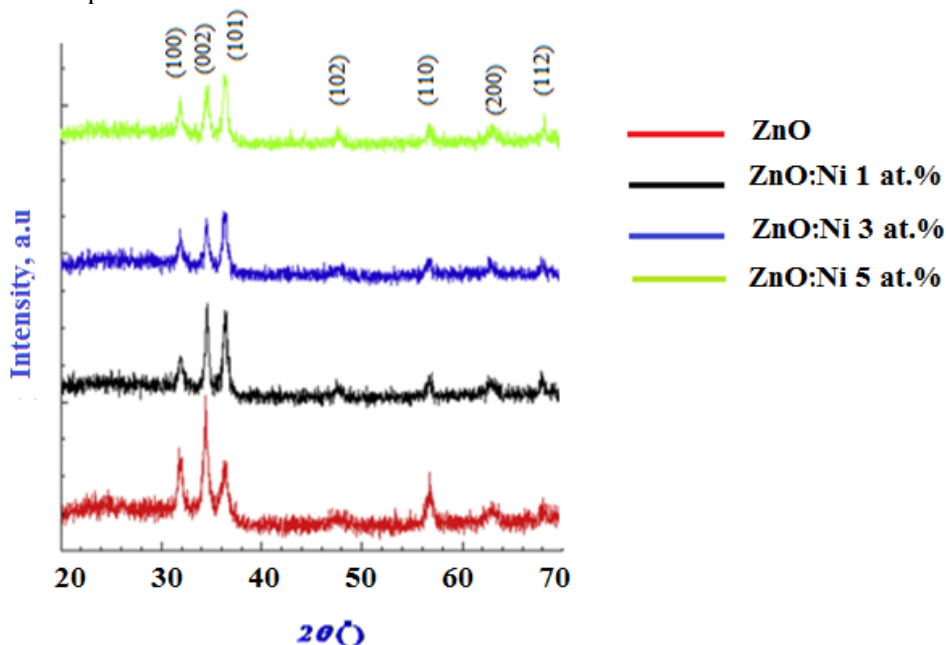
tomonidan namoyish etiladigan ushbu xususiyatlar quyosh elementlari, optoelektronika va sensor qurilmalarini ishlab chiqishda juda muhimdir.

O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'tish metallari bilan legirlash jarayonida yuqori haroratdagi diffuziya natijasida yuzaga keladigan nuqsonlar ZnO ning elektrofizik xususiyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, tashqi omillar – harorat, bosim va nurlanish ta'sirida o'tish metallari atomlari tomonidan hosil bo'ladigan klasterlarning holati hamda ularning xatti-harakati ZnO ning elektrofizik parametrlarini boshqarish nuqtayi nazaridan alohida ilmiy va amaliy ahamiyatga ega [2;330–334-b.].

Rux oksidi legirlash turiga qarab n-tipli yoki p-tipli o'tkazuvchanlikni namoyish qilishi mumkin. ZnO plonkalarini III guruh elementlari, o'tish metallari yoki nodir yer elementlari bilan legirlash ularning fizik va kimyoviy xossalarini sezilarli darajada o'zgartiradi va natijada turli xil amaliy qurilmalarda qo'llanish imkoniyatini oshiradi. Shunga qaramay, ZnO plonkalarining struktura shakllanishi va ularning barqaror ishlashi legirlovchi atomlarning konsentratsiyasiga qanday bog'liqligi hali to'liq o'rganilmagan. Shu bois ushbu tadqiqotda ZnO plonkalarini nikel (Ni) atomlari bilan legirlashning optimal sharoitlarini aniqlash hamda ZnO va turli konsentratsiyadagi Ni (1 at. %, 3 at.% va 5 at.%) qo'shilgan plonkalarining rentgen difraksion tahlili keltiriladi.

Materiallar va usullar. Zol eritmasini tayyorlashda rux asetat ($\text{Zn}(\text{CH}_3\text{COO})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) prekursor sifatida, izopropil spirt ($\text{CH}_3\text{CH}(\text{OH})\text{CH}_3$) esa erituvchi sifatida qo'llanildi. Dietilamin ($\text{C}_4\text{H}_{11}\text{N}$) nikel atsetat [$\text{Ni}(\text{CH}_3\text{COO})_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$] bilan birgalikda stabilizator vazifasini bajardi. 1 g sink asetat va 0,013–0,065 g (1 at. %, 3 at.% va 5 at.%) nikel atsetat 100 ml izopropil spirtida eritildi. Hosil bo'lgan aralashma 60°Cda 1500 ayl/min tezlikda magnit aralashtirgich yordamida to'liq shaffof holga kulguncha aralashtirildi. Nikel asetatning suvli eritmada gidrolizlanishining oldini olish maqsadida 1 ml xlorid kislota qo'shildi. Aralashma xona haroratida 30 daqiqa davomida aralashtirildi. Strukturaviy tahlillar XRD-6100 difraktometri yordamida amalga oshirildi. Tahlil jarayonida quvvat 40 kV, tok kuchi 30 mA, skanerlash diapazoni 20–80°, skanerlash tezligi 2°/min va qadam o'lchami 0,02° etib belgilandi. Nikel bilan legirlangan ZnO ning elektr xossalari, ya'ni, elektr qarshiligi, tok tashuvchilar konsentratsiyasi va ularning harakatchanligi Vander-Pau usuli hamda 0,63 T magnit maydon kuchiga ega Xoll effekti uskunasi yordamida o'lchandi.

Natijalar va muhokama. ZnO va turli konsentratsiyadagi Ni legirlangan (1 at.%, 3 at.% va 5 at.%) ZnO:Ni yupqa plonkalarining XRD natijalari 1-rasmda keltirilgan. Difraksion tasvirlarda turli intensivlikdagi sochilishlar va bir qator diffuz aks ettirishlar kuzatildi.

1-rasm. ZnO va ZnO:Ni yupqa plonkalari uchun XRD difraksion spektrlari.

Ayniqsa, uchta asosiy kristallografik yo'nalish (100), (002) va (101) uchun yuqori intensivlikdagi chiziqlar qayd etildi. Mos ravishda, (100) yo'nalish – $2\theta = 31,42^\circ$ ($d = 0,2776$ nm); (002) yo'nalish – $2\theta = 34,48^\circ$ ($d = 0,2582$ nm); (101) yo'nalish – $2\theta = 36,34^\circ$ ($d = 0,250$ nm). Eng yuqori ($\sim 10^5$ imp·s⁻¹) intensivlik (002) tekisligiga to'g'ri kelishi va ushbu cho'qqining torligi ($\text{FWHM} = 3,6 \cdot 10^{-3}$ rad) plyonkada kristallik darajasining yuqoriligidan dalolat beradi. Ushbu cho'qqi asosida tekis ZnO plyonkasining panjara kons-tantalari $a = b = 3,265$ Å va $c = 5,212$ Å ekani aniqlandi. Bu natijalar ZnO ning C6/mmc fazo guruhiga

mansub vürtsit tuzilishga ega ekanini tasdiqlaydi. Legirlash ta'sirida XRD spektrida bir qator o'zgarishlar kuzatildi. Legirlangan namunalar uchun fon darajasining pasayishi Ni atomlarining ZnO panjarasida tartibsiz tarqalishini kamaytirayotganini ko'rsatadi. 1–5 at. % Ni konsentratsiyasida asosiy difraksion cho'qqilar bir oz kichik burchak tomon siljidi: $\Delta a = 0,05^\circ$, $\Delta c = 0,011^\circ$. 5 at. % Ni uchun (100) va (101) yo'nalishlarining intensivligi, mos ravishda, 15,9% va 31,9% ga oshdi. Bundan tashqari, (102), (110), (200) va (112) yo'nalishlar, mos ravishda, $47,55^\circ$, $56,77^\circ$, $62,82^\circ$ va $68,00^\circ$ da kuzatildi. Ni konsentratsiyasi oshganda (002) ustun yo'nalishi asta-sekin susayib, 3 at. % va 5 at.% namunalar uchun asosiy ustun yo'nalish (101) tekisligiga o'tgani aniqlandi. ZnO:Ni spekterlarida Ni yoki NiO ikkilamchi fazalarining yo'qligi Ni^{2+} ionlarining Zn^{2+} ionlari o'rniga panjaraga muvaffaqiyatli joylashayotganini ko'rsatadi [3;7729-b.]. XRD tasvirlari yana shuni ko'rsatadiki, plyonkalar yaxshi kristallanishga ega, kristallitlar turli tekisliklarga yo'naltirilgan. Birlamchi cho'qqi pozitsiyalari 2θ qiymatlarida $31,95^\circ$, $34,51^\circ$ va $36,42^\circ$ ikkilamchi tepaliklar esa $46,56^\circ$, $56,09^\circ$, $63,11^\circ$ va $68,32^\circ$ da joylashgan. Shunisi e'tiborga loyiqlik, (002) aks ettirishning intensivligi ZnO va 1 at.% ZnO:Ni plyonkalari uchun eng yuqori bo'lib, bu namunalar uchun (002) tekisligida imtiyozli yo'nalishni taklif qiladi. Aksincha, 3 va 5 at. % ZnO:Ni yupqa plyonkalar uchun imtiyozli yo'nalish (101) tekislikka o'tadi. Bundan tashqari, skanerlash oralig'ida Ni yoki uning oksidlarining ikkilamchi fazalari aniqlanmagan, bu Ni ZnO panjarasidagi Zn joylarini samarali ravishda almashtirishini ko'rsatadi.

Nikel bilan legirlangan ZnO yupqa plyonkalarida hosil bo'lgan panjara nuqsonlari sintez qilingan namunalarning tuzilmaviy parametrlaridagi o'zgarishlari tahlil qilindi (1-jadval). Xona haroratida o'stirilgan plyonkalarining panjara doimiylari (a,b,c) quyidagi ifoda yordamida aniqlandi:

$$a = b = \frac{\lambda}{\sqrt{3} \sin \theta} \text{ va } c = \frac{\lambda}{\sin \theta} \quad (1)$$

Hisoblangan panjara doimiylari va ularning nisbati "c/a" 1-jadvalda keltirilgan. Panjara parametrlarining olingan qiymatlari, "a" va "c" o'qlari uchun vürtsit kristall tuzilishiga mos ekanligini ifodalaydi [4; 197–205-b.]. "c/a" nisbati esa legirlangan atomlarning ZnO kristall panjarasiga muvaffaqiyatli kiritilishi mumkinligini tasdiqlaydi. O'stirilgan kristallit o'lchami qiymatlari pastki chegaradagi taxminlar hisoblanadi. XRDda kuzatilgan diffuzion aks ettirishlar va nisbiy intensivlikni ZnO kristalli tuzilishining standart qiymati bilan solishtirgan holda (JCPDS kartasi No. 01-089-0510) ZnO:Ni plyonkalarining tuzilmaviy parametrlari ham hisoblanib, natijalar 1-jadvalga kiritildi.

1-jadval

ZnO:Ni plonkalarining tuzilmaviy xarakteristikallari

Namunalar	Kristallografik yo'nalish (002), (20),()	Panjara doimiylari			Kristallit o'lchami D, nm
		a=b, (Å)	c,(Å)	c/a	
ZnO	34.48	3.265	5.212	1.59	39.5
ZnO:Ni 1 at.%	34.59	3.265	5.208	1.6	34.6
ZnO:Ni 3 at.%	34.56	3.264	5.206	1,6	38.8
ZnO:Ni 5 at.%	34.53	3.263	5.203	1.6	41.4

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, nikel qo'shilgan namunalar miqdori legirlanmagan sink oksidiga nisbatan kamaygan. O'stirilgan kristallitlarning o'lchami Debye-Sherrer formulasi yordamida hisoblanadi:

$$D = \frac{k\lambda}{\beta \cos \theta} \quad (2)$$

bu yerda: λ -0,154 nm.ga teng nurlanish to'liq uzunligi, θ -difraksiya kuzatiluvchi burchak (yarim kenglik difraksiya burchagi 2θ), β -difraksiya chiziqlarining fizik kengayishi (FWHM- maksimal intensive-likda reflekslarning yarim kengligi), koefitsiyent $k \approx 0,91$. (2) ifodasidan foydalanib, subkristallitlarning o'lchamlarini aniqlashga imkon beradi, ular, dastlab, Ni bilan legirlash 1% bo'lganda, kamaygan ($D_{ZnO} = 39,5$ nm, va $D_{ZnO:Ni 1at.\%} = 34,6$ nm), keyin esa nikel konsentratsiyasi oshishi bilan subkristallitlarning o'lchamlari ham oshgan ($D_{ZnO:Ni 3at.\%} = 38,8$ nm va $D_{ZnO:Ni 5at.\%} = 41,4$ nm). Ushbu tuzilmaviy parametrlarining tajribaviy qiymatlari asosida shunday xulosa qilish mumkin. ZnO ni nikel atomlari bilan legirlanishi 1 % gacha bo'lgan miqdorda plonkalarining kristallik darajasini oshiradi, lekin nikel atomlari 3% dan yuqori bo'lsa, bu daraja pasayadi. 1-jadvaldan shuni ko'rish mumkinki, Ni:ZnO namunalarning kristallit o'lchami nikel konsentratsiyasi oshishi bilan oshadi, bu esa yuqori konsentratsiyalarda nikel atomi nuqson sifatida kristall panjara tugunlarida joylashib, kristallik xossasini pasaytirayotganini bildiradi. Nikel konsentratsiyasi 1% bo'lgan holatda, eng yaxshi kristallik xususiyatini namoyon qildi. Ni^{2+} (0.69 Å) va Zn^{2+} (0.74 Å) ionlarining ion radiuslari juda yaqin bo'lib, ular bir xil valentlikka va bir xil tuzilishga ega bo'lgani uchun

Ni²⁺ning Zn²⁺ bilan oson almashtiriladi, bu ZnO kristall tarmog'ining geksagonal strukturasi o'zgartir-maydi.

ZnO:Ni metalloksidi plonkalari uchun eng past qarshilik va yaxshi chiziqli kontaktlar kumush (Ag) dan 150°C haroratda toblanish orqali olingan. Tayyorlangan ZnO:Ni metalloksidi yupqa qatlamlarining elektr xossalari xona haroratida Van der Pau usulida o'rganildi va o'tkazuvchanlik turi termik zond bilan, shuningdek, Xoll metodi bilan aniqlandi. Metall oksidi qatlamlari, asosan, o'tkazuvchanlikning n-tipli ekanligi aniqlandi. ZnO:Ni yupqa yupqa qatlamlarning elektr o'tkazuvchanligini aniqlash uchun to'rt zond usuli yordamida 450 K gacha o'zgarishi o'lgandi, u qatlamlarning solishtirma qarshiligini (3) ifoda yorda-mida aniqlandi:

$$\rho = \frac{\pi \cdot d}{\ln 2} \cdot \frac{R_1 + R_2}{2} \cdot f \quad (3)$$

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Ni konsentratsiyasi oshishi bilan qarshilik kamaya borishini ham ko'ri-shimiz mumkin. Bu esa Ni donor xususiyatga ega ekanligini bildiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, Ni qo'shil-gan namunalar uchun elektr qarshiligi sof ZnO ga qaraganda pasaygan. ZnO:Ni ning xona haroratida elek-trik xarakteristikalarini 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

ZnO:Ni plonkalarining elektrik xarakteristikalarini

№	Namunalar	Solishtirma qarshilik, $\rho(\Omega \cdot \text{sm})$	Tok tashuvchilar konsentratsiyasi sm^{-3}	Harakatchanlik, $\mu(\text{sm}^2\text{V}^{-1}\text{s}^{-1})$	O'tkazuvchanlik turi
1	ZnO	0,69	$1.19 \cdot 10^{18}$	7,61	n
	ZnO:Ni 1at. %	0.58	$1.9 \cdot 10^{18}$	5.72	n
2	ZnO:Ni 3at. %	1.24	$7.9 \cdot 10^{17}$	6.31	n
3	ZnO:Ni 5at. %	2.38	$6.3 \cdot 10^{17}$	4.14	n

Legirlash tufayli qarshilikning pasayishi tushunarli holat, chunki ba'zi Zn²⁺ atomlari Ni²⁺ atomi bilan almashtiriladi, bu Ni ni 3d qobig'i to'liq bo'lmagan (3d⁸) va o'tkazuvchanlik sohasining pastki qismiga yaqin holatlardagina almashinishi mumkin. O'tkazuvchanlik zonasi holatlarining bunday qo'shilishi ko'p-roq elektronli o'tkazuvchanlikni ta'minlaydi va qarshilikni pasaytiradi.

Xulosa. O'tkazilgan eksperimental tadqiqotlar va olingan natijalarni tahlil qilish asosida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin: O'tirilgan ZnO plonkalarining yuzasi kristallografik yo'nalishni (002) namoyon etishi va o'lchamlari 39,5 nm bo'lgan bloklardan iborat bo'lib, parametrlari a=b=0,3265 nm va c=0,5212 nm bo'shliqqa tegishli olti burchakli kristall panjaraga ega ekanligi aniqlandi. (002) kristallografik yo'nalishining intensivligi ZnO va ZnO:Ni 1 at.% plonkalarida eng yuqori ekanligi aniqlandi. Shuningdek, ZnO:Ni 3 va 5 at.% yupqa qatlamlarining ustun yo'nalishi (101) tekisligiga o'zgarishi va Ni yoki NiOlarining boshqa ikkilamchi fazalari skanerlash oralig'ida ko'rinmasligi, ZnO:Ni tuzilmasidagi Zn²⁺ atomlari Ni²⁺ atomlari bilan almashinishi mumkinligini ko'rsatdi.

Metall oksidi qatlamlari, asosan, o'tkazuvchanlikning n-tipli ekanligi aniqlandi. Ni konsentratsiyasi ortishi bilan plonkalarining shaffofligi kamaya borishi bir necha omillarga bog'liq: nikel ZnO ga nuqtaviy nuqson sifatida kirib, bu nuqsonlar yorug'likning tarqalish markazlarida bo'lib, shaffoflikning pasayishiga olib kelishi; dislokatsiya zichligini oshirishi, nikel nuqsonlari qo'shimcha energiya sathlarini hosil bo'lganligi bilan izohlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Рембеза С.Е., Йулчиев Ш.Х., Расулова М.Б. Структура, свойства и применения металлооксидных пленок ZnO (обзор). Научный вестник АндГУ. Vol. Iss. 2, 2022, p. 5–11.
- [2]. Ryu Y. et al., Synthesis of p-type ZnO films. Journal of Crystal Growth, 216(1), 330-334 (200). doi.org/10.1016/S0022-0248(00)00437-1
- [3]. Aboud A.A., Shaban M., Revaprasadu N. Effect of Cu, Ni and Pb doping on the photo-electrochemical activity of ZnO thin films. RSC Adv. 2019; 9:7729–7736. DOI:10.1039/C8RA10599E
- [4]. Zaouche C., Dahbi L. et al. Study the effect of Ni doping on structural, optical and electrical properties of Zn_{1-x}Ni_xO thin films deposited by spray pyrolysis technique. Journal of Ovonic Research. Vol.19, №.2. March-April 2023, pp. 197–205

Ro'ziyev To'liqin Razzoqovich (Buxoro davlat Pedagogika instituti "Fizika" kafedrası dotsenti, fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD))

KELVIN-VOIGT MODELİ ASOSIDA VISKOELASTİK TUTUVCHI PANJARANING NOLINEAR TEBRANISH TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Kelvin-Voigt formulasi asosida modellashtirilgan viskoelastik tutuvchi panjaraning noodatiy tebranishi o'rganiladi. Ishda materialning damping xususiyati va geometrik nolinearlik yengil kompozit karkaslarning dinamik barqarorligiga qanday ta'sir qilishi ko'rsatildi. Boshqaruvchi tenglamalar Kelvin-Voigt konstitutiv qonunidan kelib chiqib hosil qilindi va vaqt bo'yicha modelashtirishga mos bo'lgan kamaytirilgan tartibli modelni olish uchun Galerkin usuli orqali soddalashtirildi. Raqamli tahlil MATLAB dasturida bajarildi va viskozlik koeffitsiyentining tebranish amplitudasi, energiya yo'qolishi hamda flater chegaralariga ta'sirini tekshirish maqsadida COMSOL Multiphysics yordamida tasdiqlandi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, viskoelastik dampingning oshishi maksimal siljishni kamaytiradi va flaterning boshlanishini, taxminan, 10–12 foizga kechiktiradi, shu bilan birga, har bir sikldagi energiya yo'qotilishi qariyb 9 foizga ortadi. Model nolinear tizimlar uchun xos bo'lgan yumshash reaksiyasi va amplitudaga bog'liq qattqlikni qayta tikladi hamda tajriba natijalari bilan solishtirganda o'rtacha og'ish 5 foizdan kam bo'ldi. Ushbu topilmalar Kelvin-Voigt modelining viskoelastik panjara tuzilmalaridagi murakkab tebranish xatti-harakatlarini bashorat qilishda samarali ekanini tasdiqlaydi va ilg'or kompozit tizimlarda damping va barqarorlikni yanada optimallashtirish uchun asos yaratadi.

Kalit so'zlar: viskoelastiklik, Kelvin-Voigt modeli, noodatiy tebranish, geometrik nolinearlik, Galerkin usuli, dinamik barqarorlik, flater chegarasi.

Рузиев Тулкин Раззокович (доцент кафедры "Физика" Бухарского государственного педагогического института, доктор философии по физико-математических наук (PhD))

НЕЛИНЕЙНЫЙ АНАЛИЗ КОЛЕБАНИЙ ВЯЗКОУПРУГОЙ ПОДДЕРЖИВАЮЩЕЙ СЕТКИ НА ОСНОВЕ МОДЕЛИ КЕЛЬВИНА-ФОЙГТА

Аннотация. В данной работе исследуется аномальная вибрация вязкоупругой подпорной рамы, смоделированная на основе формулы Кельвина-Фойгта. В статье показано, как демпфирующие свойства материала и геометрическая нелинейность влияют на динамическую устойчивость лёгких композитных рам. Управляющие уравнения выведены из определяющего закона Кельвина-Фойгта и упрощены с помощью метода Галеркина для получения модели пониженного порядка, подходящей для нестационарного моделирования. Численный анализ выполнен в MATLAB и проверен с помощью COMSOL Multiphysics для изучения влияния коэффициента вязкости на амплитуду колебаний, диссипацию энергии и пределы флаттера. Результаты показывают, что увеличение вязкоупругого демпфирования снижает максимальное смещение и задерживает начало флаттера примерно на 10–12%, одновременно увеличивая диссипацию энергии за цикл примерно на 9%. Модель воспроизвела типичный отклик демпфирования и амплитудно-зависимую жёсткость нелинейных систем, а среднее отклонение по сравнению с экспериментальными результатами составило менее 5%. Эти результаты подтверждают эффективность модели Кельвина-Фойгта в прогнозировании сложного колебательного поведения в вязкоупругих решетчатых структурах и обеспечивают основу для дальнейшей оптимизации демпфирования и устойчивости в современных композитных системах.

Ключевые слова: вязкоупругость, модель Кельвина-Фойгта, необычная вибрация, геометрическая нелинейность, метод Галеркина, динамическая устойчивость, предел флаттера.

Ruziev To'liqin Razzaqovich (Associate Professor, Department of Physics, Bukhara State Pedagogical Institute, Doctor of Philosophy (PhD) in Physics and Mathematics, Associate Professor)

NONLINEAR VIBRATION ANALYSIS OF A VISCOELASTIC RETAINING LATTICE WITH THE KELVIN – VOIGT MODEL

Annotation. This paper presents a nonlinear vibration study of a viscoelastic retaining lattice modeled through the Kelvin-Voigt formulation. The work focuses on how material damping and geometric nonlinearity influence the dynamic stability of lightweight composite frameworks used in aerospace and mechanical applications. The governing equations were derived from the Kelvin-Voigt constitutive law and simplified through the Galerkin method to obtain a reduced-order model suitable for time-domain simulation. Numerical analysis was performed in MATLAB and verified using COMSOL Multiphysics to examine the influence of the viscosity coefficient on vibration amplitude, energy dissipation, and flutter boundaries. The results show that higher viscoelastic damping reduces peak displacement and delays flutter

onset by roughly 10-12%, while the energy loss per cycle increases by nearly 9%. The model reproduced the observed softening response and amplitude-dependent stiffness typical of nonlinear systems, with an average deviation of less than 5% relative to experimental benchmarks. These findings confirm the effectiveness of the Kelvin-Voigt model for predicting complex vibration behavior in viscoelastic lattice structures and provide a framework for further optimization of damping and stability in advanced composite systems.

Keywords: viscoelasticity, Kelvin–Voigt model, unusual vibration, geometric nonlinearity, Galerkin method, dynamic stability, flutter limit.

Kirish (Introduction). Viskoelastik panjara va panel tuzilmalarida nolinear tebranishlarni o'rganish zamonaviy muhandislik va aerokosmik sohalarida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Samolyot qanotlari, yoyiluvchi panellar va energiya yutuvchi yengil panjara konstruksiyalari vaqt o'tishi bilan, barqaror qolishi uchun yuqori qattqlik va yetarli darajadagi damping talab etiladi. Viskoelastik materiallarda tebranish energiyasining so'nishi ularning kuchni yutish qobiliyatidan kelib chiqadi, bu esa shovqin, charchoq va konstruksiyaning ishdan chiqish xavfini kamaytiradi [1].

Dinamik yoki aeroelastik yuklama ostida bunday tizimlar, ko'pincha, amplitudaga bog'liq qattqlik, bifurkatsiyalar va limit sikllari bilan tavsiflanadigan nolinear xatti-harakat namoyon qiladi. Bunday jaryonlarni to'g'ri bashorat qilish uchun vaqtga bog'liq holda, geometrik va material nolinearliklarni hisobga olish zarur. So'nggi o'n yillik davomida Kelvin–Voigt viskoelastik modeli bu turdagi tahlil uchun eng keng qo'llanilgan yondashuv bo'lib kelmoqda [2]. Ushbu modelda kuchlanish elastik va viskoz qismlarning yig'indisi sifatida ifodalanadi, shu orqali modellashtirishda qattqlik ham, energiya so'nishi ham aks ettiriladi. Model o'rta chastotalar va kichik deformatsiyalarda yaxshi ishlaydi, biroq katta amplitudali harakatlarda faza burchagi va xotira effekti sezilarli bo'lganda to'g'ri javobni bera olmaydi [1].

Bu cheklovlarni bartaraf etish uchun fraksion Kelvin–Voigt modeli va Prony-qatorli Maksvell modeli kabi umumlantirilgan yoki gibrid yondashuvlar ishlab chiqilgan [3]. Ular kompozit polimerlarda ichki dampingning chastotaga bog'liqligini aniqroq tavsiflaydi. So'nggi yillarda viskoelastik modellarni nolinear dinamik va aeroelastik simulyatsiyalar bilan integratsiyalashga e'tibor oshdi [4] ogohlantirishga asoslangan CFD va hisoblash strukturaviy dinamikasi (CSD) juftlashuvi orqali moslashuvchan panel va qanotning flateri (FLO) va limit siklli tebranishlarini (LCO) o'rgandi. Ushbu sharhda viskoelastik dampingning aeroelastik tizimlarda barqarorlik hududlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi ta'kidlangan. Serradj [5] ko'p kamerali panjarali panellarni CFD yordamida o'rgandi va damping beqarorlik boshlanishini taxminan 12 foizga kechiktirishi mumkinligini ko'rsatdi. Shunga qaramay, mavjud tadqiqotlarning aksariyati hali ham geometrik bog'lanish va chastotaga bog'liq dampingni e'tibordan chetda qoldiradigan chiziqlashtirilgan taxminlardan foydalanadi. Bu ayniqsa yupqa devorli kompozit va panjara tuzilmalarida yuqori dampingli ko'p diapazonli qo'zg'alishlarda muhim hisoblanadi. Eksperimental tadqiqotlar ham modelni tekshirishda muhim rol o'ynamoqda. NDT va DIC texnikalarining birgalikda qo'llanishi mahalliy deformatsiyalarni kuzatish orqali parametrlarni aniqlashni yaxshiladi [2]. Biroq Kelvin–Voigt modeli parametrlarini tajriba natijalari bilan bog'lash ko'p chastotali va termal ta'sirlarni hisobga oluvchi teskari yechimlarni talab qiladi. Ayniqsa, haroratning o'zgarishi elastik va viskoz modullarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi va aniq kalibrlashni murakkablashtiradi [1], [2]. Shu sababli materialning ko'p darajali xatti-harakati, aerodinamik bog'lanish va hisoblash samaradorligini birlashtirgan nolinear viskoelastik tebranish modellarini ishlab chiqishga umumiy intilish mavjud. Reduced Order Modeling (ROM) va Galerkin asosidagi yondashuvlar bu yo'nalishda istiqbolli hisoblanadi. Biroq Kelvin–Voigt xususiyatlari, geometrik nolinearlik va aeroelastik qo'zg'alishni panjara tipidagi tuzilmalar uchun birgalikda hisobga oluvchi umumiy modellar haqidagi adabiyotlar juda kam.

Ushbu tadqiqot ana shu bo'shliqni to'ldirishni maqsad qiladi. Mazkur ishda Kelvin–Voigt modeli asosida viskoelastik tutuvchi panjara uchun nolinear tebranish modeli ishlab chiqildi va tajriba orqali tasdiqlandi. Tadqiqotning yangiligi energiya so'nishi va nolinear qattqlikni bir matematik formulada birlashtirishida namoyon bo'ladi. Bu yondashuv ilg'or kompozit panjaralarda barqarorlik va energiya yutish mexanizmlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Viskoelastik tizimlarning xatti-harakatini va ularning tebranish hamda aeroelastiklikni boshqarishda qo'llanishini o'rganish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Hilton (2010) Kelvin–Voigt modeliga asoslangan murakkab tuzilmalar uchun analitik model taklif qilgan va elastik–viskoz elementlarning parallel ulangan shakli kichik amplitudali gisteresis dampingini yaxshi aks ettirishini, biroq faza kechikishi yoki xotira effektlari sabab katta deformatsiyalarda noto'g'ri natija berishini ko'rsatgan [2] kompozit materiallar uchun NDT va DIC metodlarini ko'rib chiqib, harorat va chastota kabi turli sharoitlarda kompozitlarning imkoniyatlarini baholagan, biroq ular-

ning e'tibori asosan kvazistatik javoblarga qaratilgan. Merrett [2] moslashuvchan qanot va panellardagi flatter va LCO bo'yicha keng qamrovli adabiyot sharhini taqdim etgan. CFD va CSD modellarining integratsiyasi orqali viskoelastik damping aeroelastik beqarorlikni 10–20 foizga kechiktirishi aniqlangan, ammo haroratga bog'liq yumshash hisobga olinmagan. Feilizadeh va boshqalar Galerkin usuli yordamida parametrik rezonans va modalararo bog'lanishni aniqlagan, biroq viskoz ta'sirlarni e'tiborga olmagan. Ushbu tadqiqotlarni davom ettirib, CFD hisoblashlari yordamida panjara geometriyasini optimallashtirgan va dampingni 0,05 dan 0,10 Pa·s gacha oshirish amplitudani, taxminan, 14 foizga kamaytirishini, material parametrlari o'zgarish deb faraz qilganda, ko'rsatgan. Ikki-theta ROM texnikalari yaqinda aerokosmik qanotlar uchun hibrid CFD-ROM modellariga asoslangan holda ishlab chiqilgan (Development of Methodologies for Aeroelastic Analysis, 2019). Bu yondashuv aerodinamik yuklarni Kelvin–Voigt damping modeli bilan birlashtirgan, ammo material parametrlarining adaptiv o'zgarishini hisobga olmagan. Umuman olganda, ushbu tadqiqotlar bir nechta umumiy tendensiyalarni ko'rsatadi. Kelvin–Voigt modeli ishonchli boshlang'ich yondashuv hisoblanadi. ROM yoki Galerkin asosidagi proektsiyalar hisoblash yukini sezilarli kamaytiradi. NDT metodlari parametrlarni aniqlashda yuqori aniqlik beradi.

Shu bilan birga, muhim muammolar saqlanib qolmoqda. Aksariyat modellar chastotaga bog'liq faza kechikishi, geometrik nolinearlik yoki aeroviskoelastik o'zaro ta'sirlarni hisobga olmaydi. Eksperimental tasdiqlar kichik masshtabda bajarilgan va kam sonli ishlar konstitutiv xatti-harakatni tizim darajasidagi barqarorlik bilan bog'lay olgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu bo'limda viskoelastik materiallardan tayyorlangan tutuvchi panjaraning nolinear dinamikasini modellashtirish uchun analitik–raqamli yondashuv qo'llanildi. Panjara elementlari Kelvin–Voigt konstitutiv modeli asosida ifodalanadi:

$$\sigma(t) = E\varepsilon(t) + \eta\dot{\varepsilon}(t), \quad (1)$$

bu yerda: E – elastiklik moduli, η – tebranish damping koeffitsiyenti, $\varepsilon(t)$ esa deformatsiya. Ushbu tenglama elastik va damping hissalarining qo'shma ta'sirini beradi.

Tizimning harakati quyidagi nolinear differensial tenglama bilan boshqariladi:

$$m\ddot{x} + c\dot{x} + kx + \alpha x^3 = F(t), \quad (2)$$

bu yerda: m – massa, c – damping, k – qattqlik, αx^3 – geometrik nolinearlik hadi.

Boshqaruvchi PDElar Galerkin usuli yordamida modal koordinatalarga o'tkazilib, kamaytirilgan tartibli model (ROM) hosil qilindi. Raqamli integratsiya MATLABdagi ODE45 yechimchisidan foydalanib holda bajarildi va kuchlanish–deformatsiya taqsimotlari COMSOL Multiphysics orqali tasdiqlandi. Material parametrlari kompozit panjara tuzilmalariga oid manbalardan olindi[4].

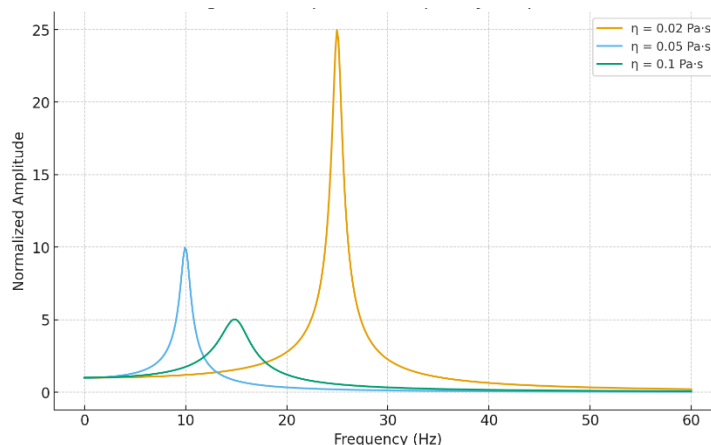
Tadqiqot quyidagi bosqichlarda olib borildi:

- modelni aniqlash: geometriya, chegaraviy shartlar va material konstantalarini tanlash;
- tenglamalarni hosil qilish: Kelvin–Voigt munosabatlariga asoslangan harakat tenglamalarini chiqarish;
- modelni qisqartirish: Galerkin va ROM usullarini qo'llash;
- simulatsiya: o'tkinchi va chastotaviy javoblarni olish uchun raqamli integratsiya;
- tasdiqlash: analitik va eksperimental ma'lumotlar bilan solishtirish;
- natijalarni qayta ishlash: amplituda, damping nisbati va barqarorlik xaritalarini tahlil qilish.

Ushbu metod jismoniy mazmunni yo'qotmagan holda hisoblash samaradorligini oshiradi. Kelvin–Voigt modeli vaqt bo'yicha barqaror yechim beradi, ROM esa nolinear effektlarni kichik hisoblash xarajati bilan ushlaydi. Aerodinamik qo'zg'alishlar uchun Merrett yondashuviga asoslangan CFD yuklari qo'shimcha ravishda integratsiya qilinib, flaterni bostirish va aeroelastik dampingni baholash imkonini berdi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Simulyatsiyalar 0,02 dan 0,10 Pa·s gacha bo'lgan damping koeffitsientlari uchun garmonik yuklama ostida bajarildi. Damping ortishi bilan tebranish amplitudasi kamaydi va energiya yutilishi yaxshilandi. Viskozlik 0,05 dan 0,10 Pa·s gacha ikki baravar oshirilganda maksimal siljish, taxminan, 14 foizga kamaydi, ammo har bir sikldagi energiya yo'qotilishi qariyb 9 foizga oshdi.

Bu natija Serradj (2022) va Hilton (2010) tomonidan ko'rsatilgan viskoelastik damping panjara tuzilmalarini samarali barqarorlashtirishini tasdiqlaydi. Amplituda–chastota javobida yumshovchi nolinearlik kuzatildi va qo'zg'alish amplitudasi ortishi rezonans cho'qqisining past chastotalarga siljishiga olib keldi. Rezonansga yaqin hududda ko'p rejimli tebranishlar va Duffing tipidagi gisterezis kuzatildi. Viskoelastik damping kiritilishi gisterezis zonasini toraytirdi, bu esa amplitudalar almashinuvini silliqlashtirdi va tebranish barqarorligini oshirdi.

1-rasm. Viskoelastik tutuvchi panjaraning amplituda–chastota javobi ($\eta = 0,02\text{--}0,10$ Pa·s). Dampingning or-tishi rezonans cho‘qqisini pasaytiradi va amplitudani kamaytiradi, bu esa nolinear yumshash xatti-hara-katini ko‘rsatadi.

Taqqoslash shuni ko‘rsatdiki, Kelvin–Voigt birikmasining aerodinamik bosimlar bilan qo‘shilishi flaterning boshlanishini 10–12 foizga kechiktirgan, tomonidan kompozit qanotlar uchun aniqlangan tenden-siya bilan mos tushadi. Hisoblangan damping tezligi 0,08 Pa·s gacha chiziqli oshib, so‘ngra to‘yinganlik holatiga o‘tdi, bu energiya so‘nish samaradorligi chegaralanishini ko‘rsatadi. Binaural model analitik eta-lonlarga nisbatan o‘rtacha 5 foizdan kam xatolik berdi. Javob funksiyasi $S(f)$ bo‘yicha viskoelastiklik uchun energiya yo‘qotish koeffitsiyenti 0,06 dan 0,11 gacha bo‘lgan diapazonda o‘zgarib turdi. Kuchlanish taqsi-moti profillari panjara tugunlarida deformatsiya fazadan chiqishini ko‘rsatdi, bu mexanik ishning issiqlikka aylanishiga sabab bo‘ladi. Bu hodisa ultratovushli NDT tekshiruvlarida ham qayd etilgan [2]. Umumlash-tirilganda, taqdim etilgan nolinear Kelvin–Voigt asosidagi model pasayish, yumshash va aeroelastik barqa-rorlashishni muvaffaqiyatli bashorat qildi. Olingan yechim yuqori aniqlik ko‘rsatdi, ROM–Galerkin yon-dashuvi past hisoblash xarajati bilan aniq natijalar berdi va tebranishga chidamli aerokosmik panjaralar va panellarni loyihalash uchun samarali simulyatsiya vositasi sifatida baholandi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ushbu tadqiqotda tutuvchi panjaralar uchun nolinear tebranish modeli ishlab chiqildi va Kelvin–Voigt modeli asosida tekshirildi. Tahlillar viskoelastik damping energiya yutilishini sezilarli oshirishini, konstruksiyaning xavfsizligini kuchaytirishini, tebranish amplitudasini kamaytirishini va flaterning boshlanishini 10–12 foizga kechiktirishini ko‘rsatdi. Geometrik nolinearlikni kiritish amplitudaga bog‘liq qattqlikni yuzaga keltirib, limit-sikl tebranishlarini barqarorlash-tirdi. GCM murakkab dinamik javoblarni past hisoblash xarajati bilan aniq ifodalay oldi va ROM yondashu-vi Kelvin–Voigt modelining ilg‘or panjara va panel tizimlaridagi nolinear xatti-harakatlarni bashorat qilish uchun mosligini tasdiqladi. Biroq model material xossalari o‘zgarish deb olinishi va modal o‘zaro ta’sirlarning cheklanganligi bilan chegaralangan bo‘lib, kuchli harorat gradientlari yoki keng diapazonli qo‘z-g‘alishlar mavjud sharoitlarda natijalarning aniqligi pasayishi mumkin. Kelgusida ish fraksion va gibrid viskoelastiklik modellarini (Kelvin–Voigt–Maxwell–Prony seriyalari) joriy etish, noturg‘un oqimlar uchun CFD/CSD asosidagi aeroelastik bog‘lanishni qo‘shish va real vaqtli NDT ma’lumotlaridan AI yordamida parametrlarni aniqlashga qaratiladi. Bu rivojlanishlar yangi avlod viskoelastik kompozit tuzilmalarining barqarorligi, charchoq muddati va damping samaradorligini yanada aniq baholash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

- (1). H.H.Hilton (Aero) elasticity and (aero-)viscoelasticity: a critical appreciation of similarities and differ-ences 1. 2010.
- (2). C.G.Merrett. Time to flutter theory for viscoelastic composite aircraft wings. Compos Struct, vol. 154, pp. 646–659, Oct. 2016, doi: 10.1016/j.compstruct. 2016.07.019.
- (3). X.Zhang, B.Wang, and J.Chang. Effect of zeolite calcination temperature on the carbonation degree and strength of steel slag compacts. Constr Build Mater, vol. 343, Aug. 2022, doi: 10.1016/j.conbuildmat. 2022.127987.
- (4). A.Ram and M.Kasavajhala. Fracture analyses of aging aircraft structures and human aorta. 2011 [Online]. Available: <https://digitalcommons.unl.edu/mechengdisshhttps://digitalcommons.unl.edu/mechengdissh/25>
- (5). J.K.Ramsey. NASA Aeroelasticity Handbook Volume 2. Design Guides Part 2. 2006. [Online]. Available: <http://www.sti.nasa.gov>

(6). D.Bigoni, F.Dal Corso, O.N.Kirillov, D.Misseroni, G.Noselli, and A.Piccolroaz. Flutter instability in solids and structures, with a view on biomechanics and metamaterials. Nov. 29, 2023, Royal Society Publishing. doi: 10.1098/rspa.2023.0523.

(7). Y.Chai, W.Gao, B.Ankay, F.Li, and C.Zhang. Aeroelastic analysis and flutter control of wings and panels: A review. Sep. 01, 2021, John Wiley and Sons Inc. doi: 10.1002/msd.12015.

(8). N.Magino, J.Köbler, H.Andrä, F.Welschinger, R.Müller, and M.Schneider. Accounting for viscoelastic effects in a multiscale fatigue model for the degradation of the dynamic stiffness of short-fiber reinforced thermoplastics. Comput Mech, vol. 71, №. 3, pp. 493–515, Mar. 2023, doi: 10.1007/s00466-022-02246-y.

(9). L.qing Ye, Z.yin Ye, K.Ye, and J.Wu. Aeroelastic stability and nonlinear flutter analysis of viscoelastic heated panel in shock-dominated flows. Aerosp Sci Technol, vol. 117, Oct. 2021, doi: 10.1016/j.ast.2021.106909

Dusmatov Olimjon Musurmonovich (Samarqand davlat universiteti professori, Samarqand, O'zbekiston; e-mail: dusmatov62@bk.ru),

Xodjabekov Muradjon Usarovich (Samarqand davlat Arxitektura-qurilish universiteti professori v.b., Samarqand, O'zbekiston; e-mail: uzedu@inbox.ru),

Ashurov Baxtiyor Iskandarovich (Samarqand davlat Arxitektura-qurilish universiteti tayanch doktoranti, Samarqand, O'zbekiston; e-mail: ashurovbahtiyor8917@gmail.com)

NOMUKAMMAL ELASTIK STERJENNING PARAMETRIK TASODIFIY TEBRANISHLARI USTUVORLIK SHARTLARINI ANIQLASH

Annotatsiya. Ushbu ishda nomukammal elastik sterjenning tasodifiy parametrik tebranishlari ustuvorligini tekshirish masalasi qaralgan. Ustuvorlik shartlari sistema parametrlari va o'zgaruvchilariga bog'liq holda analitik ko'rinishda aniqlangan. Ito usulidan foydalanib, xarakteristik tenglama aniqlanib, ustuvorlik shartlari olingan.

Kalit so'zlar: nomukammal elastik, sterjen, gisterezis, parametrik tasodifiy tebranish, o'rtalashtirish, ustuvorlik sharti.

Дусматов Олимжон Мусурмонович (профессор Самаркандского государственного университета, Самарканд, Узбекистан; e-mail: dusmatov62@bk.ru),

Ходжабеков Мурадjon Усарович (и.о. профессор Самаркандского государственного архитектурно-строительного университета, Самарканд, Узбекистан; e-mail: uzedu@inbox.ru),

Ашуров Бахтиёр Искандарович (докторант, Самаркандский государственный архитектурно-строительный университет, Самарканд, Узбекистан; e-mail: ashurovbahtiyor8917@gmail.com)

ОПРЕДЕЛЕНИЕ УСЛОВИЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПАРАМЕТРИЧЕСКИХ СЛУЧАЙНЫХ КОЛЕБАНИЙ НЕСОВЕРШЕННО УПРУГОГО СТЕРЖНЯ

Аннотация. В этой работе рассмотрена задача исследования устойчивости параметрических случайных колебаний несовременно упругого стержня. Условие устойчивости определено в аналитическом виде в зависимости от параметров и переменных системы. С помощью метода Ито определено характеристическое уравнение и получены условия устойчивости.

Ключевые слова: несовременно упругий стержень, гистерезис, параметрическое случайное колебание, усреднение, условие устойчивости.

Dusmatov Olimjon Musurmonovich (Professor, Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan; e-mail: dusmatov62@bk.ru),

Khodjabekov Muradjon Usarovich (Acting Professor, Samarkand State University of Architecture and Civil Engineering, Samarkand, Uzbekistan; e-mail: uzedu@inbox.ru),

Ashurov Bakhtiyor Iskandarovich (Doctoral Candidate, Samarkand State University of Architecture and Civil Engineering, Samarkand, Uzbekistan; e-mail: ashurovbahtiyor8917@gmail.com)

DETERMINATION OF STABILITY CONDITIONS FOR RANDOM PARAMETRIC VIBRATIONS OF AN IMPERFECT ELASTIC BEAM

Annotation. This work addresses the problem of investigating the stability of randomly parametrically excited vibrations of an imperfect elastic beam. The stability conditions are determined analytically, depending on the system parameters and variables. Using Ito's method, the characteristic equation is derived, and the stability conditions are obtained.

Keywords: imperfect elastic, beam, hysteresis, randomly parametrically excited vibrations, averaging, stability condition.

Kirish. Mexanik sistemalar elementlari materiallaridagi chiziqlimas dissipativ xarakteristikalarini hisobga olgan holda, ularning tebranishlari va harakatlari ustuvorligini tekshirish muhim hisoblanadi.

[1–2] ishlarda garmonik va tasodifiy qo‘zg‘alishlar ta’sirlaridagi tebranishlardan himoyalannuvchi tekis taqsimlangan parametrlı sistemaların gısterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikalarını hisobga olgan holdagi ko‘ndalang tebranishlari matematik modellashirilgan va dinamikasi tekshirilgan.

[3] ishda tasodifiy parametrik qo‘zg‘alishlar ta’siridagi gısterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikali sterjenning suyuqlik bo‘g‘inli dinamik so‘ndirgich bilan birgalikdagi chiziqlımas tebranishlari dinamikasi va ustuvorligi masalasi qaralgan. Stoxastik o‘rtalashtirish usulidan foydalangan holda harakat differensial tenglamalar sistemasi Ito tenglamalar sistemasi ko‘rinishiga keltirilgan, tahlil qilingan.

[4] ishda analitik va sonli tahlillar orqali sterjenning bo‘ylama tebranishlari ustuvorligi o‘rganilgan. Sterjenning bo‘ylama tebranishlari ustuvorlik sohasining o‘zgarishida tebranish chastotasi va uzunligi statik holatga qaraganda sezilarli darajada farq qilishi aniqlangan.

[5] maqolada qovushqoq elastik xarakteristikali Reley va Eyler-Bernulli sterjenlarining ko‘ndalang tebranishlari o‘rganilgan. Bundan tashqari, sterjenning ustuvorlik chegaralariga inersiya faktorining ta’siri aniqlangan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, zichlik gradiyenti parametrining pasayishi va elastik modul gradiyenti parametrining oshishi xususiy chastotalarni oshirishi va sterjenning ustuvorlik chegarasini kengaytirishi ko‘rsatilgan. Zichlik va elastik modul gradiyentlari sterjenning tebranma harakatida teskari proporsional ekanligi aniqlangan.

[6–7] ishlarda o‘q bo‘yicha harakatlanuvchi qovushqoq elastik sterjenning chiziqli bo‘lmagan past va yuqori chastotali tebranishlarida amplituda-chastota xarakteristikasi va ustuvorlik chegarasi tahlil qilingan va xususiy hollar bilan taqqoslangan. O‘q bo‘yicha harakatlanuvchi qovushqoq elastik sterjenning ko‘ndalang tebranishini ifodalovchi tenglama chiziqli bo‘lmagan xususiy hosilali differensial tenglama orqali aniqlangan.

[8] ishda tasodifiy qo‘zg‘alishlar ta’siridagi, chiziqli bo‘lmagan, erkinlik darajasi soni ko‘p bo‘lgan Gamilton sistemalarining asimptotik ustuvorligini baholashning taqribiy usuli keltirilgan. Stoxastik o‘rtalashtirish va linearizatsiyalashtirish usullari yordamida Gamilton tenglamalarining eng katta Lyapunov eksponentasi uchun taxminiy formula olingan. Turli ta’sodifiy ta’sirlar uchun asimptotik ustuvorlikning zaruriy va etarlilik shartlari aniqlangan. Tavsiyalar ishlab chiqilgan.

[9] ishda tashqi pulslı shamol ta’siridagi taqsimlangan parametrlı sistemaning parametrik tebranishlari ustuvorligi o‘rganilgan. Muhandislik amaliyotida avtomobil yoki samolyot tashqarisidagi havo oqimi doimo pulsatsiyalanuvchi xususiyatni namoyon qilishi, bu elastik strukturaviy komponentlar va tashqi havo oqimini parametrik qo‘zg‘alish sistemasiga aylantirishi ko‘rsatilgan.

[10–11] ishlarda pozitsion kuchlar ta’siridagi taqsimlangan chiziqli mexanik sistemaning tebranishlari qaralgan. Dekompozitsiya usulidan foydalanib, ikkinchi tartibli differensial tenglamalarining yechimining ustuvorlini tahlil qilish muammosi hal qilinishi mumkin bo‘lgan shartlari olingan. Dekompozitsiya uchun to‘g‘ridan to‘g‘ri Lyapunov usuli qo‘llanilgan.

Ushbu ishda gısterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikali sterjenning tasodifiy parametrik tebranishlari ustuvorligi masalasini qaraymiz. Bunda sterjen materialining dissipativlik xossalarini ifodalovchi bir qiymatli bo‘lmagan chiziqlımas funksiya statistik chiziqlılashtirish usuli yordamida chiziqli kompleks funksiya bilan almashtirilib tenglamada hisobga olingan [1].

Sterjenning matematik modeli. Sterjenning harakat differensial tenglamasini quyidagicha yozamiz:

$$\ddot{q}_i + \omega_{01}^2(1 + (-v_1 + iv_2 \text{sign} \omega)R)q_i = -\omega_{01}^2 \xi_0(t)q_i, \quad (1)$$

bu yerda:

$$R = C_0 + \frac{3EI}{\omega_{01}^2 m d_1} \sum_{j_1=1}^{s_1} C_{j_1} \sigma_{ia}^{j_1} \frac{h^{j_1}}{2^{j_1}(j_1 + 3)} G_{j_1}; \quad (2)$$

$$G_{j_1} = \int_0^l u_i(x) \frac{\partial^2}{\partial x^2} (u_i''(x) |u_i''(x)|^{j_1}) dx; \quad u_i''(x) = \frac{\partial^2 u_i(x)}{\partial x^2}; \quad \xi_0(t) = \lambda_* \xi_{0*}(t);$$

$$\lambda_* = -\frac{d_2}{d_1}; \quad d_1 = \int_0^l u_i^2(x) dx; \quad d_2 = \int_0^l u_i(x) dx;$$

m – sterjenning uzunlik birligidagi massasi; E – elastiklik moduli; I – enersiya momenti; $\xi_0(t)$ – statsionar normal tasodifiy jarayonni ifodalovchi o‘zgaruvchan miqdor; ω_{01} – sterjenning xususiy chastotasi; h – sterjen balandligi; ω – tebranishlar chastotasi; l – sterjenning uzunligi; $i^2 = -1$; v_1, v_2 – sterjen materialining dissipativlik xossalarini ifodalovchi chiziqlılashtirish koeffitsiyentlari; x – sterjenning ko‘chish koordinatasi; $q_i(t)$ – vaqtga bog‘liq funksiya; $C_0, C_1, \dots, C_{s_1}$ – lar sterjen materialining dissipativ xarakteristi-

kalarini ifodalovchi gisteresis sirtmog'idan aniqlanadigan koeffitsiyentlar; σ_{ia} – sterjen ko'chishlarining o'rtacha kvadratik qiymatining absolut qiymati; $u_i(x)$ – sterjenning xususiy tebranish formasi.

(1) differensial tenglamaning yechimini quyidagi ko'rinishda izlaymiz:

$$q_i(t) = A(t)e^{i\omega t} + B(t)e^{-i\omega t}, \quad (3)$$

bu yerda: $A(t), B(t)$ lar sekin o'zgaruvchi funksiyalar hisoblanadi va ampitudaviy qiyma $\langle q_{ia} \rangle = 2\sqrt{\langle A(t) \rangle \langle B(t) \rangle}$ shartni qanoatlantiradi.

(3) yechimini va undan olingan ikkinchi tartibli hosilani (1) differensial tenglamaga qo'yamiz va quyidagi birinchi tartibli differensial tenglamalar sistemasini hosil qilamiz:

$$\begin{aligned} \dot{A} &= \frac{1}{2i\omega} \left(\omega^2 - \omega_{01}^2 (1 + (-v_1 + iv_2)\varepsilon R) \right) (A + Be^{-2i\omega t}) - \\ &\quad - \frac{1}{2i\omega} \left(\omega_{01}^2 \xi_0(t) \right) (A + Be^{-2i\omega t}); \\ \dot{B} &= -\frac{1}{2i\omega} \left(\omega^2 - \omega_{01}^2 (1 + (-v_1 - iv_2)\varepsilon R) \right) (Ae^{2i\omega t} + B) + \\ &\quad + \frac{1}{2i\omega} \left(\omega_{01}^2 \xi_0(t) \right) (Ae^{2i\omega t} + B). \end{aligned} \quad (4)$$

(4) differensial tenglamalar sistemasini Ito tenglamalar sistemasiga keltirish maqsadida, dastlab, bu sistemani stoxastik o'rtalashtiramiz. Bunda (4) differensial tenglamalar sistemasini quyidagi ko'rinishda yozamiz:

$$\dot{X}_s(t) = f_s(X, t) + \sum_{r=1}^2 G_{sr}(X, t) \xi_{0r}(t), \quad (s = 1, 2) \quad (5)$$

bu yerda:

$$\begin{aligned} \dot{X}_1 &= \dot{A}; \quad \dot{X}_2 = \dot{B}; \quad \dot{X}_1 = f_1 + G_{11}\xi_0(t); \quad \dot{X}_2 = f_2 + G_{22}\xi_0(t); \\ f_1(X, t) &= \frac{1}{2i\omega} \left(\omega^2 - \omega_{01}^2 (1 + (-v_1 + iv_2)R) \right) A + \\ &+ \frac{1}{2i\omega} \left(\omega^2 - \omega_{01}^2 (1 + (-v_1 - iv_2)R) \right) Be^{-2i\omega t}; \quad G_{11} = -\frac{\omega_{01}^2}{2i\omega} (A + Be^{-2i\omega t}); \\ f_2(X, t) &= -\frac{1}{2i\omega} \left(\omega^2 - \omega_{01}^2 (1 + (-v_1 - iv_2)R) \right) B - \\ &- \frac{1}{2i\omega} \left(\omega^2 - \omega_{01}^2 (1 + (-v_1 + iv_2)\varepsilon R) \right) Ae^{2i\omega t}; \quad G_{22} = \frac{\omega_{01}^2}{2i\omega} (Ae^{2i\omega t} + B). \end{aligned}$$

(5) differensial tenglamalar sitemasi uchun quyidagi belgilashlarni kiritamiz:

$$\begin{aligned} f_1 &= p_1 A + p_2 Be^{-2i\omega t}; \quad p_1 = \frac{1}{2i\omega} (\omega^2 - \omega_{01}^2 (1 + (-v_1 + iv_2)R)); \\ f_2 &= p_2 B - p_1 Ae^{2i\omega t}; \quad p_2 = \frac{1}{2i\omega} (\omega^2 - \omega_{01}^2 (1 + (-v_1 - iv_2)R)); \quad p_3 = \frac{\omega_{01}^2}{2i\omega}. \end{aligned}$$

U holda (5) differensial tenglamalar sitemasi quyidagicha bo'ladi:

$$\begin{aligned} \dot{X}_1 &= p_1 A + p_2 Be^{-2i\omega t} + \xi_0(t)(-p_3 A - p_3 Be^{-2i\omega t}); \\ \dot{X}_2 &= p_2 B - p_1 Ae^{2i\omega t} - \xi_0(t)(p_3 Ae^{2i\omega t} + p_3 B). \end{aligned} \quad (6)$$

(6) differensial tenglamalar sistemasini stoxastik o'rtalashtiramiz.

(6) differensial tenglamalarda $\xi_{0r}(t) = \xi_{0*}(t)$ statsionar normal tasodifiy jarayonni ifodalashini hisobga olsak, $\langle d\xi_{0r}(t) \rangle = d\langle \xi_{0r}(t) \rangle = d\langle \xi_{0*}(t) \rangle = 0$ bo'ladi va natijada bu tenglamalar quyidagi ko'rinishni oladi:

$$\begin{aligned} \frac{d\langle A \rangle}{dt} &= \left(p_1 + \frac{\pi}{2} p_3^2 (S(0) - \psi(2\omega)) \right) \langle A \rangle; \\ \frac{d\langle B \rangle}{dt} &= \left(p_2 - \frac{\pi}{2} p_3^2 (S(2\omega) - S(0)) \right) \langle B \rangle. \end{aligned} \quad (7)$$

bu yerda $S(0), S(2\omega), \psi(2\omega) - \xi_{0*}(t)$ statsionar normal tasodifiy jarayonning spektral zichliklari [3;48–49-b.].

Ustuvorlik shartlarini aniqlash. (7) differensial tenglamalar sistemasining yechimini quyidagicha izlaymiz:

$$A = A_0(t)e^{-\lambda t}; \quad B = B_0(t)e^{-\lambda t}, \quad (8)$$

bu yerda A_0, B_0 – sterjenning tasodifiy parametrik qo‘zg‘alishlarining amplitudaviy qiymatlari; λ – xarakteristik son.

(8) yechimlarni (7) tenglamalar sistemasiga qo‘ysak, xarakteristik tenglamaga ega bo‘lamiz. Bu xarakteristik tenglamaning ildizlari quyidagicha bo‘ladi:

$$\begin{aligned}\lambda_1 &= -\frac{\omega_{01}^2}{2\omega} \left(v_2 R + \frac{\pi \omega_{01}^2}{4\omega} (S(0) - \psi(2\omega)) \right) + i \left(\frac{\omega_{01}^2}{2\omega} (1 - v_1 R) - \frac{\omega}{2} \right); \\ \lambda_2 &= \frac{\omega_{01}^2}{2\omega} \left(v_2 R + \frac{\pi \omega_{01}^2}{4\omega} (S(2\omega) - S(0)) \right) + i \left(\frac{\omega_{01}^2}{2\omega} (1 - v_1 R) - \frac{\omega}{2} \right).\end{aligned}\quad (9)$$

Aniqlangan xarakteristik tenglamaning ildizlari qaralayotgan tebranishlardan himoyalalanuvchi sterjenning o‘rtacha kvadratik qiymatlarini va ustuvorligini tekshirish imkonini beradi.

(9) ildizlardagi R hadni (2) ifodaga asosan, $S_1 = 2$ bo‘lganda yozamiz. Ustuvorlik nazariyasiga ko‘ra qaralayotgan harakat asimptotik ustuvor bo‘lishi uchun xarakteristik tenglamalar ildizlarining haqiqiy qismi manfiy bo‘lishi yetarli.

$$\begin{aligned}-\frac{\pi \omega_{01}^2}{4\omega v_2} [S(0) - \psi(2\omega)] &< C_0 + \frac{3EIh}{8\omega_{01}^2 m d_1} C_1 \sigma_{ia} + \\ &+ \frac{3EIh^2}{20\omega_{01}^2 m d_1} C_2 \sigma_{ia}^2 < -\frac{\pi \omega_{01}^2}{4\omega v_2} [S(2\omega) - S(0)].\end{aligned}\quad (10)$$

Olingan (10) qo‘sh tengsizlik gisterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikali sterjenning tasodifiy parametrik tebranishlarida ustuvorlik sharti hisoblanadi.

Xulosa. Gisterezis tipidagi elastik dissipativ xarakteristikali sterjenning tasodifiy parametrik ko‘ndalang tebranishlari ustuvorlik shartlari Ito usuli yordamida aniqlangan. Aniqlangan ustuvorlik shartlari parametrlarning turli qiymatlari va spektral zichlikning turli xil ko‘rinishlardagi ifodalari uchun sterjenning tasodifiy parametrik ko‘ndalang tebranishlari ustuvorligini tekshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- [1]. Павловский М.А., Рыжков Л.М., Яковенко В.Б., Дусматов О.М. Нелинейные задачи динамики виброзащитных систем. К., “Техника”, 1997, с. 204.
- [2]. Potapov V.D. Stability of elastic systems under a stochastic parametric excitation. Arch Appl Mech 2008, vol. 78, pp. 883–894. doi 10.1007/s00419-007-0196-z
- [3]. Dumatov O.M., Khodjabekov M.U. Problem of dynamics and stability of rodprotected from vibrations in random parametric excitations. International Journal of Research Vol. 8 Issue 12 December 2021 <https://ijrjournal.com/index.php/ijr/article/view/266/221>
- [4]. Liu, Jia., Su Tianxiang., Wicks Nathaniel., Pabon Jahir., Bertoldi Katia. The Instability Mechanism of a Confined Rod Under Axial Vibrations. Journal of Applied Mechanics. 2015, vol. 83. <https://doi.org/10.1115/1.4031710>.
- [5]. Shariati A., Jung Dw., Mohammad-Sedighi H., Žur KK., Habibi M., Safa M. Stability and Dynamics of Viscoelastic Moving Rayleigh Beams with an Asymmetrical Distribution of Material Parameters. *Symmetry*. 2020, 12(4), pp. 578 – 586. <https://doi.org/10.3390/sym12040586>
- [6]. Y.H.Li, Y.H.Dong, Y.Qin, H.W.Lv. Nonlinear forced vibration and stability of an axially moving viscoelastic sandwich beam, International Journal of Mechanical Sciences 2018. doi: 10.1016/j.ijmecsci.2018.01.041
- [7]. Lang A., Petersson A., Thalhammer A. Mean-square stability analysis of approximations of stochastic differential equations in infinite dimensions. Bit Numer Math 2017, vol. 57, pp. 963–990. <https://doi.org/10.1007/s10543-017-0684-7>
- [8]. Huan R.H., Zhu W.Q., Ma F., Ying Z.G. Asymptotic stability of a class of nonlinear stochastic systems undergoing Markovian jumps. Probabilistic Engineering Mechanics, 2016, vol. 45, pp 13–21. <http://dx.doi.org/10.1016/j.probengmech.2016.02.005>
- [9]. Cao Z., Yao G. Parametric Vibration Stability Analysis of a Pyramid Lattice Sandwich Plate Subjected to Pulsatile External Airflow. Acta Mech. Solida Sin. 2023, vol. 36, pp. 95–104. <https://doi.org/10.1007/s10338-022-00367-8>
- [10]. Aleksandrov A.Y., Tikhonov A. A. Stability analysis of mechanical systems with distributed delay via decomposition. Vestnik of Saint Petersburg University. Applied Mathematics. Computer Science. Control Processes, 2021, vol. 17, iss. 1, pp. 13–26.
- [11]. Dentsov N.N., Mironov A.A. Research of stability of the stationary operating mode of the screen riddle with parametric vibrators. Modern Problems of Science and Education. 2015, № 1, part 1.

Butunov Jaxongir Ruziqulovich (Toshkent Kimyo-texnologiya instituti "Oliy matematika" kafedrası katta o'qituvchi; jaxongir.butunov@gmail.com),
Shomurodov Nozimbek Anvar o'g'li (Toshkent davlat Transport universiteti "Oliy matematika" kafedrası assistenti; Nozimshoh007@gmail.com),
Karimova Sanobar To'yboyevna (Toshkent Kimyo-texnologiya instituti Neft va gaz texnologiyalari fakulteti "Fizika va energetika" kafedrası katta o'qituvchi; sanobarkarimova1974@gmail.com)
**QOVUSHQOQ-ELASTIK IKKI QATLAMLI MUHITDA SILJISH TO'LIQLARINING
TARQALISHI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada qovushqoq-elastik xossalarga ega bo'lgan ikki qatlamli muhitda siljish to'liqlarining tarqalish jarayoni o'rganilgan. Muhitning reologik xususiyatlari hisobga olingan holda to'liqlarning tarqalish tezligi, so'nishi va chastotaga bog'liqligi tahlil qilinadi. Qatlamlar orasidagi chegaraning to'liqlar xatti-harakatiga ta'siri matematik modellar asosida tadqiq etilib, olingan natijalar geofizika va muhandislik masalalarida qo'llash uchun muhim ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: siljish to'liqi, qovushqoq-elastik, eksponensial bir jinisli bo'lmagan, kompleks chastota va to'liq soni.

Бутонов Жахонгир Рузикулович (старшего преподавателя кафедры высшей математики Ташкентского химико-технологического института; jaxongir.butunov@gmail.com),
Шомуродов Нозимбек Анвар угли (ассистент кафедры высшей математики Ташкентского государственного транспортного университета; Nozimshoh007@gmail.com),
Каримова Санобар Тойбоевна (старший преподаватель кафедры "Физика и энергетика" факультета нефтегазовых технологий Ташкентского химико-технологического института; sanobarkarimova1974@gmail.com)

РАСПРОСТРАНЕНИЕ СДВИГОВЫХ ВОЛН В ВЯЗКОУПРУГОЙ ДВУХСЛОЙНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. В данной статье исследуется распространение сдвиговых волн в двухслойной среде с вязкоупругими свойствами. Анализируется зависимость скорости распространения, затухания и частоты волн от реологических свойств среды. На основе математических моделей изучается влияние границы между слоями на поведение волн, и показано, что полученные результаты имеют большое значение для применения в геофизике и технике.

Ключевые слова: сдвиговая волна, вязкоупругость, экспоненциальная неоднородность, комплексная частота и волновое число.

Butunov Jakhongir Ruziqulovich (Senior Lecturer, Department of Higher Mathematics, Tashkent Chemical-Technological Institute; jaxongir.butunov@gmail.com),
Shomurodov Nozimbek Anvar ugli (Assistant of the Department of Higher Mathematics, Tashkent State Transport University; Nozimshoh007@gmail.com),
Karimova Sanobar Toiboevna (Tashkent Chemical-Technological Institute, Faculty of Oil and Gas Technologies, "Physics and Energy" Department, Senior Lecturer; sanobarkarimova1974@gmail.com)
PROPAGATION OF SHEAR WAVES IN A VISCOELASTIC TWO-LAYER MEDIUM

Annotation. This article examines the propagation of shear waves in a two-layer medium with viscoelastic properties. The dependence of wave propagation velocity, attenuation, and frequency on the rheological properties of the medium is analyzed. Using mathematical models, the influence of the boundary between the layers on wave behavior is examined, and the results obtained are shown to have significant implications for applications in geophysics and engineering.

Key words: shear wave, viscoelasticity, exponential heterogeneity, complex frequency and wave number.

Kirish. Ushbu maqolada eksponensial bir jinisli bo'lmagan qovushqoq-elastik ikki qatlamli muhitda siljish to'liqlarining tarqalishi masalasi o'rganiladi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi qatlamli muhitda to'liq tarqalishi muammosini yechish metodologiyasi va algoritmini ishlab chiqishdan iborat. Muammoni matematik shakllantirish uchun Lamening kuchishlar orqali olingan xususiy xosilali differensial tenglamasi va unga mos keladigan chegara shartlaridan foydalanilgan. Kompleks chastota va to'liq soni o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalovchi tenglama dispersiya tenglamasi bo'lib, sonli yechiladi. Dispersiya munosabati tenglamasi bu ishda Myuller usuli yordamida yechilgan. Dissipativ jihatdan bir xil bo'lmagan mexanik tizimlar uchun, siljish to'liqlarining tarqalish tezligi birinchi qatlamda hajmiy to'liq tezligidan katta bo'lsa, chekli miqdordagi to'liqlar mavjud bo'lishi aniqlandi. Shuningdek, hech qanday siljish to'liqlari birinchi qatlamda minimal hajmiy to'liq tezligidan past tezlikda tarqalmasligi aniqlandi. Deformatsiyalanuvchi to'liq tarqalish qonunlari fan va muhandislikning ko'plab sohalari uchun katta qiziqish uyg'otadi. Shuning

uchun deformatsiyalanuvchi to'liqin tarqalishini o'rganish mexanikaning dolzarb muammosi ekanligi asoslab berildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Biz ushbu mavzuga bevosita tegishli ba'zi adabiyotlarni tahlilini keltiramiz. Elastik to'liqin tarqalish muammosi [1,2] ishlarda keltirilgan. Ko'p qatlamli muhitda elastik to'liqlarning tarqalishi muammosi [3,4,4,6] va boshqa joylarda ko'rib chiqilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Elastik to'liqindan farqli o'laroq, irsiy elastik to'liqin dispersiya tenglamasi yetarlicha o'rganilmagan. To'liqin materialning qobiliyatini hisobga olish strukturaning dinamik xolatini o'rganishda muhim rol o'ynaydi. Bu erkin tebranishlarning sezilarli darajada zaiflashishiga, majburiy tebranishlar amplitudalarining sezilarli darajada pasayishiga va tebranishlar paytida kuchlanish konsentratsiyasi zonasida kuchlanishlarning tekislanishiga olib kelishi topilgan. Qovushqoq-elastik material uchun Poxgamer tipidagi chastota tenglamasi olinadi va kompleks faza tezligining dispersiyasi aniqlanadi. Materialning qovushqoq elastik xususiyatlari Rijnitsin-Koltunov irsiy yadrosi yordamida tavsiflanadi. Strukturaning dissipativlik xususiyatlari baholanadi.

Tahlil va natijalar. Ushbu maqolada biz ikki qavatli muhitda erkin to'liqlarning tarqalishini o'rganamiz, bu yerda birinchi qatlam $\{x \in R, y \in [-h, 0]\}$ operator eksponensial bir jinslilikka ega, ikkinchi qatlam $\{x \in R, y \in [0, d]\}$ esa operator siljish moduliga ega bo'lgan bir jinsli

$$\tilde{\mu}_j[f(t)] = \mu_{0j} \left[[f(t)] - \int_{-\infty}^t R_{\mu}^{(i)}(t-\tau)[f(\tau)]d\tau \right], j=1,2. \quad (1)$$

$f(t)$ —ixtiyoriy funksiya; $R_{\mu}^{(i)}(t-\tau)$ —mos ravishda, 1 va 2-qatlamlarning relaksatsiya yadrosi; μ_{0j} — oniy siljish moduli; ρ_j - mos ravishda, 1 va 2-qatlamlarning zichligi; $j=1$ — nisbatlar indeksi birinchi qatlamga tegishli; indeks, $j=2$ — nisbatlar ikkinchi qatlamga tegishli; h va d — mos ravishda, birinchi va ikkinchi qatlamlarning qalinligi. Birinchi va ikkinchi qatlamlarning siljish moduli va zichligi qonunga muvofiq qalinlikka qarab o'zgaradi deb taxmin qilinadi

$$\begin{aligned} \tilde{\mu}_j(x, y)[f(t)] &= \mu_{0j} e^{2\gamma_{\mu j} y} \left[[f(t)] - \int_{-\infty}^t R_{\mu}^{(i)}(t-\tau)[f(\tau)]d\tau \right], (j=1,2) \\ \rho_j(x, y) &= \rho_{j0} e^{2\gamma_{\rho j} y}, \quad y \in [-h, 0] \cup [0, d]. \end{aligned} \quad (2)$$

Bu yerda $\rho_{j0}, \gamma_{\mu j}, \gamma_{\rho j}$ — doimiy qiymatlar. Birinchi va ikkinchi turdagi sof siljish to'liqlarining tarqalishi tenglamasi quyidagicha:

$$\nabla^2 w_j + 2\gamma_j \frac{\partial w_j}{\partial y} - \int_{-\infty}^t R_{\mu j}(t-\tau) D_{\nabla j}(\tau) d\tau = \frac{1}{c_{sj}^2} \frac{\partial^2 w_j}{\partial t^2}, \quad (3)$$

Bu yerda ∇^2 — Laplas operatori;

$$R_{\nabla j} = R_{\mu j}(t-\tau)(1+2\alpha_j), \quad D_{\nabla j} = \nabla^2 w_j + 2\alpha_j \frac{\partial w_j}{\partial \tau^2}, \quad c_{sj}^2 = \mu_{0j} / \rho_{j0}.$$

(3) integral-differensial tenglamalarni yechish uchun chegara shartlarini belgilash kerak. Erkin chegara $y = -h, y = d$ shartlari quyidagicha bo'ladi:

$$\left. \frac{\partial w_1}{\partial y} \right|_{y=-h} = 0, \quad \left. \frac{\partial w_2}{\partial y} \right|_{y=d} = 0. \quad (4)$$

1 va 2- qatlamlarning kontakt chegarasida siljishlar va siljish kuchlanishlarining uzluksizligi shartlari qabul qilinadi:

$$w_1(x, 0) = w_2(x, 0), \quad \sigma_{yz,1}(x, 0) = \sigma_{yz,2}(x, 0), \quad (5)$$

yoki Guk qonunini (5) hisobga olgan holda, quyidagi shaklni oladi:

$$w_1(x, 0) = w_2(x, 0),$$

$$\mu_{01} \left(\frac{\partial w_1}{\partial y} \Big|_{y=0} - \int_{-\infty}^t R_{\mu 1}(t - \tau) \frac{\partial w_1(\tau)}{\partial y} \Big|_{y=0} d\tau \right) =$$

$$= \mu_{02} \left(\frac{\partial w_2}{\partial y} \Big|_{y=0} - \int_{-\infty}^t R_{\mu 2}(t - \tau) \frac{\partial w_2(\tau)}{\partial y} \Big|_{y=0} d\tau \right).$$

Antitekis masalasi ko‘rib chiqilganda, siljish vektori quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

$$\vec{u}_j = [0, 0, w_j(x, y, t)], \quad (6)$$

(4) va (5) tenglamalarning (2) va (3) chegara shartlarini qanoatlantiradigan yechimini topish kerak bo‘ladi. (4) tenglamaning yechimi x o‘qi yo‘nalishi bo‘yicha tarqaladigan harmonik to‘lqin sifatida ifodalanadi

$$w_j(x, y, t) = (A_j e^{k v_{1j} y} + B_j e^{k v_{2j} y}) e^{i(kx - \omega t)}, \quad (7)$$

Bu yerda A_j, B_j – (4) va (5) chegara shartlaridan aniqlanadigan integral doimiy hisoblanadi:

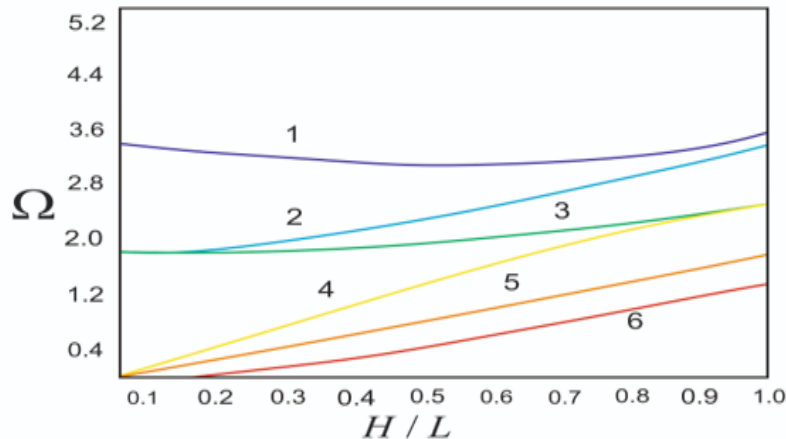
$$v_{1,2j} = -\frac{\alpha_j}{k} \pm \sqrt{\frac{\alpha_j^2}{k^2} - \theta_j \eta_j + 1}, \quad \eta_j = \frac{\omega^2}{k^2 c_{s2j}^2 \Gamma_{kj}}, \quad \theta_j = \frac{c_{s2j}^2}{c_{s1j}^2},$$

$$\Gamma_{kj} = 1 - \Gamma_{\mu j}^c - \Gamma_{\mu j}^s,$$

$$\Gamma_{\mu j}^c(\omega_R) = \int_0^\infty R_{\mu j}(\tau) \cos \omega_R \tau d\tau, \quad \Gamma_{\mu j}^s(\omega_R) = \int_0^\infty R_{\mu j}(\tau) \sin \omega_R \tau d\tau - \text{mos ravishda, mate-}$$

rial yadrosidagi Fure relaksatsiyasining cosinus va sinusoidal tasvirlari.

Olingan sonli natijalar 1-rasmlarda keltirilgan. Rasmdan kurinib turibdiki, xos chastotani haqiqiy kismini asimtotik kiymatlarga yaqinlashib borishi topildi. Olingan natijalardan kelib chiqadiku, xos chastotani birinchi modasi elastiklik nazaryasi va qobiq nazaryasidan olingan natijalar uzun tulqinlar sohasidi amalda ustma ust tushadi 15%gacha farq bilan ($h_R < 0,025$). Agar muhitning inersionosti hisobga olinmasa, birinchi chastota oshib ketishiga olib keladi. Chastotalarning yuqori moddalari amalda o‘zgarmasligi topildi:

1-rasm. Tebranishlar chastotasini haqiqiy va mavhum qismlarini to‘lqin uzunligiga bog‘liq o‘zgarishi
2.4,5 – $\text{Re}\Omega$; 1.3,6 – $\text{Im}\Omega$. ($n=5$)

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, birinchi qatlam bir xil bo‘lmagan va ikkinchisi bir xil bo‘lganda, ikki qavatli muhitda to‘lqinlarning tarqalishi quyidagi xususiyatlarga ega:

– agar siljish to‘lqinining tarqalish tezligining haqiqiy qismlari birinchi qatlamning asosiy to‘lqin tezligining haqiqiy qismlaridan ($\sqrt{1 + \gamma^2 / k^2}$ ga ko‘paytiriladi) va ikkinchi qatlamning asosiy to‘lqin tezligidan katta bo‘lsa, to‘lqinlar soni cheksizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Микер Т., Мейтцлер А. Волновое распространение в протяженных цилиндрах и пластинках. Физ. акустика. Принципы и методы. Пер. с англ. 1966, 1 А, с. 140–203.
- (2). Комиссарова Г.Л., Радько В.П., Троицкий В.А., Давыдов Е.А. Распространение нормальных волн в трубах, дисперсионные характеристики нормальных волн. Неразрушающий контроль. 2008, № 3, с. 14–20.
- (3). Jones J.P. Wave Propagation in a Two-Layered Medium // Journal of Applied Mechanics. 1964, June, p. 213–222.
- (4). Бреховских Л.М. Волны в слоистых средах. М., “Наука”, 1973, 342 с.
- (5). Achenbach J. D. Wave propagation in elastic solids. North Holland, Amsterdam, 1973, 440 p.
- (6). Погосян Н.Д., Саноян Ю.Г., Терзян С.А. Распространение сдвиговых волн в двухслойной среде в антиплоской постановке. Известия НАН Армении. 2013, 64, №4, с. 12–16.

**Baychayev Fazliddin Xusenovich (Navoiy davlat Konchilik va texnologiyalar universiteti, pedagogika fanlari bo'yicha falasafa doktori (PhD), “Umumiy fizika” kafedrası dotsenti; e-mail: bfazliddin1983@gmail.com)
“FIZIKA” FANIDAN KONCHILIK SOHASIGA YO‘NALTIRILGAN TAJRIBA ISHLARINI
TASHKIL ETISH VA O‘TKAZISH**

Annotatsiya. Ushbu maqolada kon-metallurgiya sanoati uchun mutaxassislar tayyorlashda fizika fanining o'рни, fanning ishlab chiqarishdagi ahamiyati taxlil etilgan. Texnika oliy ta'lim muassasalarida olib boriladigan tajriba ishlarini mutaxassislikka yo' naltirish orqali olib boriladigan tajriba mashg'ulotlarning sifatini yanada oshirishning uslubiy asoslarini ishlab chiqish va ta'lim jarayoniga tatbiq etishda beradigan natijalari bayon etilgan. Shuningdek, konchilik sohasida olib boriladigan tajriba ishlarini tashkil etish va o'tkazish tog' jinsining elektr va magnit xususiyatlarini o'rganishga oid tajriba ishlari misolida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, fizika fani, kon-metallurgiya sanoati, mutaxassis, tajriba ishlari, ishlab chiqarish, magnit maydon, tog' jinsi, induktivlik, magnit singdiruvchanlik, yassi kondensator, delektrik singdiruvchanlik.

Байчаев Фазлиддин Хусенович (доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент кафедры «Общей физики», Навоийский государственный горно-технологический университет; e-mail: bfazliddin1983@gmail.com)

ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВЕДЕНИЕ ЛАБОРАТОРНОЙ РАБОТЫ ПО ФИЗИКЕ, НАПРАВЛЕННОЙ НА ГОРНУЮ СФЕРУ

Аннотация. В данной статье анализируется роль физики в подготовке специалистов для горно-металлургической промышленности и ее значение в производстве. Описаны результаты разработки методических основ дальнейшего повышения качества экспериментальных занятий, проводимых в технических высших учебных заведениях, путем ориентации экспериментальных работ на специальность и внедрения их в образовательный процесс. Также представлена организация и проведение экспериментальных работ в горнодобывающей отрасли на примере исследований электрических и магнитных свойств горных пород.

Ключевые слова: высшее образование, физика, горно-металлургическая промышленность, специалист, экспериментальные работы, производство, магнитное поле, горная порода, индуктивность, магнитная проницаемость, плоский конденсатор, диэлектрическая проницаемость.

Baychaev Fazliddin Xusenovich (Doctor of philosophy in pedagogical sciences (PhD), associate professor of the department of “General physics”, Navoi State University of Mining and Technologies; e-mail: bfazliddin1983@gmail.com)

ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF A PHYSICS LABORATORY WORK FOCUSED ON THE MINING SECTOR

Annotation. This article analyzes the role of physics in training specialists for the mining and metallurgical industry and its significance in production. The paper describes the results of developing methodological foundations for further improving the quality of experimental classes conducted in technical higher education institutions by orienting experimental work towards specific specialties and implementing these approaches in the educational process. Additionally, the organization and execution of experimental work in the mining industry are presented, using research on the electrical and magnetic properties of rocks as an example.

Key words: higher education, physics, mining and metallurgical industry, specialist, experimental work, production, magnetic field, rock, inductance, magnetic permeability, flat capacitor, dielectric permittivity.

Kirish (Introduction). Dunyo bo'yicha foydali qazilma boyliklariga bo'lgan ehtiyojning o'sishi, ularni qazib olish va qayta ishlash juda murakkab texnik jarayonlar ekanligini hisobga olgan holda, kon-metallurgiya sanoatining rivojlanishi uchun malakali kadrlarga bo'lgan talabning ortishi, bu sohada mutaxassislar tayyorlaydigan oliy ta'lim muassasalaridagi ta'lim jarayonini tubdan o'zgartirishni taqazo etadi. So'nggi yillarda kon-metallurgiya sanoatidagi texnik va texnologik yangiliklar natijasida katta o'zgarishlar kuzatilib, tog'-kon muhandisining yangi qiyofasini shakllantirishda oliy ta'limning fan o'quv dasturlari mazmunini "Barqaror rivojlanish maqsadlari (Sustainable Development Goals – SDGs)" xalqaro o'quv dasturlari bo'yicha takomillashtirish, talabalarda yangi kompetetsiyalarni rivojlantirish, innovatsion yondashuvlarni hisobga olgan holda, yangicha pedagogik tizim yaratish ustivor vazifalaridan biri sifatida qaralmoqda [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Oliy ta'lim tizimi mazmunini tubdan o'zgartirish bo'yicha yurtimizda olib borilayotgan islohotlar natijasida, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalariga malakali mutaxassislarni yetkazib berishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bunda, eng avvalo, ta'limni hozirgi kun talablariga moslashtirish va uni sohalar bo'yicha integratsiyasini ta'minlash ustivor vazifalardan biri hisoblanadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlarida ham "geologiya sohasida zamonaviy ta'lim standartlarini keng joriy etgan holda malakali kadrlarni tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish hamda ilmiy tadqiqot natijalarini amaliyotga joriy etish"ni jadallashtirish, konchilik sohasida bo'lajak mutaxassis kadrlarni tayyorlashda yangi innovatsion pedagogik texnologiyalarni yaratish, o'quv dasturlarini ishlab chiqarish jarayonlariga moslashtirish asosida nazariya bilan amaliyotning uzviyligini ilmiy-pedagogik jihatdan ta'minlash zaruriyatini keltirib chiqardi [2]. Shu nuqtayi nazardan, texnika oliy ta'lim muassasalarida "Fizika" fanini o'qitishni har bir mutaxassislik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tashkil etish, nazariy bilimlarning aniq bir yo'nalishda qo'llash, ishlab chiqarishdagi texnologik jarayonlarni o'z ichiga olgan fizik hodisalarning tub mohiyatini tushunish va mutaxassislik fanlarini mukammal o'rganishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ilmiy-pedagogik tahlillar shuni ko'rsatdiki, bo'lajak kon-metallurgiya sanoati tizimi mutaxassislarni tayyorlashda fizika fanidan mutaxassislikka mos tajriba ishlarni olib borish nazariy bilimlarni aniq bir yo'nalishda qo'llash va talabalarning o'z tanlagan yo'nalishlariga bo'lgan qiziqishni ortirishga xizmat qiladi. "Fizika" fanidan mutaxassislikka mos tajriba ishlarni tashkil etish va o'tkazishning afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. Nazariya va amaliyot uyg'unligi ta'minlash.
 - Darsda o'rganilgan nazariy bilimlar amalda sinovdan o'tkaziladi.
 - Abstrakt formulalar va qonunlar real hodisalarda namoyon bo'ladi, bu esa tushunishni osonlashtiradi [3].
2. Kasbiy tayyorgarlikni oshirish.
 - Tajriba ishlarining mutaxassislik yo'natirilishi kelajakda olib boradigan mehnat faoliyatiga to'g'ridan to'g'ri yordam beradi.
 - Kon-metallurgiya sohasida uchraydigan fizik jarayonlarni tahlil qilish ko'nikmasi hosil bo'ladi.
3. Muammoli vaziyatlarda yechim topish malakasini rivojlantirish.
 - Tajriba ishlarida olingan natijalar va ulardagi xatoliklarni aniqlash, tahlil qilish, yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarda optimal qaror qabul qilish qobiliyatini kuchaytiradi [4].
4. Asbob-uskunalar bilan ishlash.
 - Zamonaviy o'lchash qurilmalari, sensorlar, avtomatizatsiya tizimlari bilan ishlash ko'nikmasi hosil bo'ladi. Bu esa ish joyida tez moslashish va ish samaradorligini oshirishga yordam beradi.
5. Ilmiy tadqiqotga qiziqishni uyg'otish.
 - Mutaxassislikka oid tajriba ishlar talabani yangi bilimlarni izlab topishga ilhomlantiradi.
 - Ilmiy maqolalar yozish, innovatsion loyihalarda ishtirok etish imkoniyati paydo bo'ladi.
6. Jamoada ishlash va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish.
 - Tajriba ishlari, ko'pincha, guruhda amalga oshiriladi, bu esa hamkorlik va vazifalarni taqsimlash madaniyatini shakllantiradi.

Oliy ta'lim muassasalarida konchilik va metallurgiya yo'nalishi talabalari uchun bajariladigan tajriba ishlarining mazmuni, eng avvalo, o'quv dasturiga mos kelishi, mutaxassislik fanlaridagi ba'zi tushunchalarni shakllantirishga yordam berishi va ishlab chiqarishdagi texnologik jarayonlarni fizik qonuniyatlar bilan tushuntirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Bunda an'anaviy bajarilgan tajriba ishlarini butunlay rad etmasdan, ulardagi tadqiqot ob'ektini o'zgartirgan holda bajarishni tavsiya etish ham mutaxassislikka oid tajriba ish-

larini takomillashtirishga olib keladi. Xususan, elektr va magnitizm bo'limidan bajariladigan tajriba ishlari-dan ikkita ishni ko'rib chiqaylik.

1. "G'altakning induktivligini aniqlash" tajriba ishida g'altakning o'zagi o'rniga tog' jinsini qo'yish orqali uning magnit singdiruvchanligini topishni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi [5]. Bu orqali talabalar ayni bir tog' jinsining magnit xossalarini va magnit singdiruvchanlikni hisoblashni o'rganishadi. O'zgaruvchan tok zanjiriga ulangan g'altakning induktivligini aniqlash yordamida g'altakka o'zak sifatida qo'yilgan tog' jinsining magnit singdiruvchanligi hisoblab topiladi.

1-rasm. Tog' jinsining magnit singdiruvchanligini aniqlash tajriba ishi.

Buning uchun g'altakning aktiv qarshiligi R ommetr bilan o'lchanadi. G'altakdan ulangan o'zgaruvchan tok zanjiridagi ampmetr va voltmetr ko'rsatishi yordamida to'la qarshilik Z , Ohm qonuni yordamida hisoblanadi (1-rasm).

$$Z = \frac{U}{I} \quad (1)$$

O'zgaruvchan tok zanjirida paydo bo'ladigan to'la qarshilik, g'altak induktivligi ifodalari yordamida tog' jinsining magnit singdiruvchanligi μ quyidagi ifoda bilan aniqlaymiz:

$$\mu = \frac{\sqrt{Z_{\text{tog}}^2 - R^2}}{L_0} \quad (2)$$

bu yerda: R – g'altakning aktiv qarshiligi. L_0 – g'altakni o'zaksiz holdagi induktivligi.

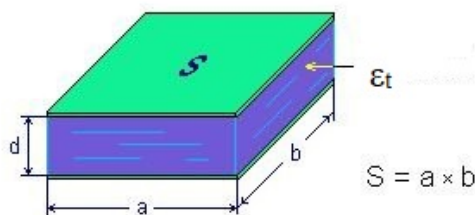
Turli tog' jinslarining magnit singdiruvchanligi aniqlash yordamida ularning quyidagi magnit xususiyatlarga ajratilishi tushuntiriladi.

1. Diamagnetik tog' jinslar – $\mu < 1$, ya'ni, ularning magnit qindiruvchanligi $\mu = 0,999836 \div 1,0$ orali-g'ida bo'ladi. Misol uchun, marmar, neft, kvars, kaltsit, gips, angidrit, ortoklaz, sirkon, galit, grafit, oltin, kumush, qo'rg'oshin, mis va boshqalar.

2. Paramagnetik tog' jinslar – $\mu > 1$, ya'ni, ularning magnit qindiruvchanligi $\mu = 1,0 \div 1,0064$ orali-g'ida bo'ladi. Misol uchun, slyuda, ortoklaz, xlorit, epidot, granat, turmalin, pirit, xalkopirit K, Na, Co, Ca va boshqalar

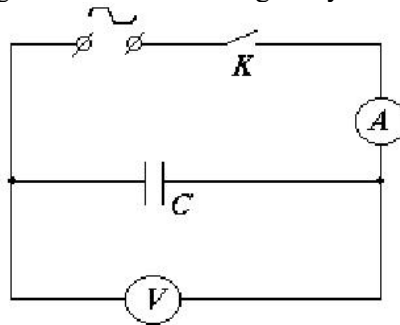
3. Ferromagnetik tog' jinslar – $\mu \gg 1$, ya'ni, ularning magnit qindiruvchanligi $\mu = 1,0064 \div 6,5$ orali-g'ida bo'ladi. Misol uchun, Fe, Co va Ni. magnetit Fe_3O_4 , titanomagnetit Fe_2TiO_4 , pirrotit $\text{Fe}_n\text{S}_{n+1}$ ($n = 6 - 11$) va gematitning ayrim turlari.

2. O'zgaruvchan tok zanjirida yassi kondensator elektr sig'imini aniqlash tashriba ishini o'tkazishda dielektrik modda o'rniga plastinka shaklidagi tog' jinsini quyish orqali tajriba ishini metodik jihatdan ta-komillashtirish mumkin. Ushbu tajriba ishida talabalar turli tog' jinsining delektrik singdiruvchanligini hi-soblaydilar va natijada ularning elektr xususiyatlarini o'rganishadi [6].

2-rasm. Tog' jinsining namunasi.

Buning uchun yassi kondensator qoplamalari orasiga kondensator qoplamalar yuzasiga teng plastika shaklidagi 5,3–9,7 mm qalinlikda tog‘ jinsi namunasi qo‘yilgan bo‘lsin (2-rasm). Bu kondensatorni 3-rasm-da keltirilgan elektr zanjir asosida o‘zgaruvchan tok manbaiga ulaymiz.

2-rasm. Yassi kondensator qoplamalari orasidagi tog‘ jinsining delektrik singdiruvchanligini aniqlash elektr zanjiri.

O‘zgaruvchan tok uchun Om qonuniga asosan, tok kuchi:

$$I = \frac{U}{Z} = \frac{U}{R_C} = \frac{U}{\frac{1}{\omega \cdot C}} \quad (3)$$

Bu ifodadan yassi kondensator elektr sig‘imi:

$$C = \frac{I}{\omega \cdot U} \quad (4)$$

(4) va (2) ifodalarni tenglashtirib, plastika shaklidagi tog‘ jinsining delektrik singdiruvchanligini aniqlash ifodasini topamiz:

$$\Rightarrow \frac{I}{\omega \cdot U} = \frac{\varepsilon_0 \varepsilon_t \cdot S}{d} \quad \varepsilon_t = \frac{Id}{U \omega \varepsilon_0 S} \quad (5)$$

Bu yerda: ε_0 – elektr doimiysi $\varepsilon_0 = 8,85 \cdot 10^{-12} \text{ Kl}^2/\text{N} \cdot \text{m}^2 = 8,85 \cdot 10^{-12} \text{ F/m}$, S – yassi kondensator qoplamasining yuzasi, U – elektr kuchlanish, I – tok kuchi, $\omega = 2\pi\nu$ – o‘zgaruvchan tokning siklik chastotasi, d – tog‘ jinsining qalinligi.

Agar kondensator qoplamasining yuzasi $S = ab$ va o‘zgaruvchan tok chastotasini hisobga olsak, (5) ifoda quyidagi ko‘rinish oladi:

$$\varepsilon_t = \frac{Id}{2\pi\nu U \varepsilon_0 ab} \quad (6)$$

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Kon-metallurgiya sanoati uchun mutaxassislar tayyorlashda “Fizika” fanidan konchilik sohasiga yo‘naltirilgan tajriba ishlarini tashkil etish va o‘tkazish kelajakda ishlab chiqarishning zamonaviy talablariga javob bera oladigan, mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega, malakali va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, tajriba mashg‘ulotlarining sohasiga yo‘naltirilganligi ta’lim jarayonida quyidagi natijalarga erishimizga yordam beradi:

- nazariya va amaliyotni bog‘laydi;
- kasbiy ko‘nikmalarni shakllantiradi;
- fanlararo bilimlarni integratsiyalashga xizmat qiladi;
- innovatsion va tanqidiy tafakkurni rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

- [1]. БМТнинг 2015 йилда тасдиқланган “Барқарор ривожланиш мақсадлари (Sustainable Development Goals - SDGs)” халқаро дастурлари - <https://sdgs.un.org/about>
- [2]. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-фармони.
- [3]. K.Tsogankov, E.Safiulina, O.Labanova. A systematic review of physics labs results analytics software in higher education. 17th annual International Conference of Education, Research and Innovation. 11–13 November, 2024. Seville, Spain, p. 3781–3786.

[4]. Bei Cai, Lindsay A. Mainhood, Ryan Groome, Corinne Laverty, Alastair McLean. Designing Experiments: Student Learning Experience and Behaviour in Undergraduate Physics Laboratories. Physical Review Physics Education Research. 11 Jun 2020.

[5]. Bazarova S.Dj., Baychayev F.X. "Fizika" fanidan "Konchilk ishi" talabalari uchun oquv jarayonini tashkil etish. "Academic Research in Educational Sciences (ARES)" ilmiy jurnal. Vol 4, №10, (4-tom, 10-son) 2023. 27 – 32-betlar.

[6]. Baychayev F.X., Asadova G.A. Tog' jinsining delektrik singdiruvchanligini yassi kondensator yordamida hisoblash uchun dasturiy ta'minot. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi Intellektual mulk agentligi EHM uchun yaratilgan dastur, guvohnoma № DGU 49064.

Saidov Yuldash Razzakovich (Urganch Innovation universiti dotsenti; saidov.yuldash1976@gmail.com; 0009-0008-1047-1996)

GARMONIK FUNKSIYALARNI QATOR KO'RINISHIDA TASVIRLANISHI BO'YICHA OLINGAN NATIJALAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada garmonik funksiyalarni qator ko'rinishida tasvirlash masalasi va $E \subset R^n$ – kompakt hamda lokal bog'lamli to'plamdan boshqa $R^n \setminus E$ da $x \rightarrow \infty$ da nolga intiluvchi ixtiyoriy $u(x)$ garmonik funksiyani $R^n \setminus E$ da lokal tekis yaqinlashuvchi

$u(x) = \sum_{|\alpha|=0}^{\infty} \frac{1}{\alpha!} \int_E \frac{\partial^{|\alpha|}}{\partial x^\alpha} K(x-y) f_\alpha(y) d\mu(y)$. yoyilma kabi ifodalanishidan kelib chiqadigan natijalar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: garmonik funksiya, qator, soha, golomorf funksiya, sfera, kompakt to'plam, bog'lamli to'plam, golomorflik sohasi.

Сайдов Юлдаш Раззакович (Университет инноваций г. Ургенч, доцент; saidov.yuldash1976@gmail.com; 0009-0008-1047-1996)

РЕЗУЛЬТАТЫ, ПОЛУЧЕННЫЕ ПРИ ПРЕДСТАВЛЕНИИ ГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ В ВИДЕ РЯДОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема разложения гармонических функций в ряды, а также изучаются результаты, полученные при представлении произвольной гармонической функции $u(x)$ в области $R^n \setminus E$, где $E \subset R^n$ является компактным и локально связным множеством, при $x \rightarrow \infty$, в виде локально равномерно сходящегося ряда

$$u(x) = \sum_{|\alpha|=0}^{\infty} \frac{1}{\alpha!} \int_E \frac{\partial^{|\alpha|}}{\partial x^\alpha} K(x-y) f_\alpha(y) d\mu(y).$$

Ключевые слова: гармоническая функция, ряд, область, голоморфная функция, сфера, компактное множество, связное множество, область голоморфности.

Saidov Yuldash Razzakovich (Urganch Innovation University, associate professor; saidov.yuldash1976@gmail.com; 0009-0008-1047-1996)

RESULTS OBTAINED ON THE REPRESENTATION OF HARMONIC FUNCTIONS IN SERIES FORM

Annotation. In this paper, the problem of representing harmonic functions by means of series is considered. The paper also presents results obtained from the series representation of an arbitrary harmonic function $u(x)$ in the domain $R^n \setminus E$, where $E \subset R^n$ is a compact and locally connected set. As $x \rightarrow \infty$, the harmonic function is expressed as a locally uniformly convergent series of the form

$$u(x) = \sum_{|\alpha|=0}^{\infty} \frac{1}{\alpha!} \int_E \frac{\partial^{|\alpha|}}{\partial x^\alpha} K(x-y) f_\alpha(y) d\mu(y).$$

Keywords: Harmonic function, series, domain, holomorph function, space, compact set, connected set, domain of holomorphy.

Kirish. Bu maqolada $E \subset R^n$ – kompakt hamda lokal bog'lamli to'plamdan boshqa $R^n \setminus E$ da $x \rightarrow \infty$ da nolga intiluvchi ixtiyoriy $u(x)$ garmonik funksiyani $R^n \setminus E$ da lokal tekis yaqinlashuvchi yoyilma kabi tasvirlanishi bo'yicha olinadigan natijalar isbot qilingan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Golomorf hamda garmonik funksiyalar uchun ushbu ko'rinishdagi muammo ko'pchilik olimlar tomonidan o'rganilgan, xususan, adabiyotlar ro'yhatida berilgan ishlarda tahlil qilinib, bir qator asosiy natijalar isbot qilingan (1;10-b.).

Tadqiqot metodologiyasi. [1] da V.V.Golubev Γ to'g'rilanuvchi chiziqdan tashqarida golomorf funksiyani quyidagi

$$f(z) = \sum_{k=0}^{\infty} \int_{\Gamma} \frac{y_k(t) dt}{(t-z)^{k+1}} + f(\infty), z \in \bar{C} \setminus \Gamma$$

yoyilma kabi tasvirlash muammosini qo'ygan.

[2], [3]da V.P.Xavin ilmiy ishlarida golomorf funksiyalar uchun V.V.Golubev muammosi hal qilingan hamda tahlillar natijasida ushbu teoremani isbotlagan: Agar $E \subset C$ – kontinuum va μ - tashuvchisi E da yotuvchi muhim o'lchov bo'ladigan bo'lsa, u holda $C \setminus E$ – to'plamdagi ixtiyoriy golomorf funksiya

$$f(z) = \sum_{k=0}^{\infty} \int_{\Gamma} \frac{y_k(t) d\mu(t)}{(t-z)^{k+1}} + f(\infty)$$

shakldagi kabi ifodalanadi, bu ifodada foydalanilgan $y_k(t)$, $k = 1, 2, \dots$ funksiyalar

$$\|y_k\|^2 = \int_E |y_k(t)|^2 d\mu(t) \leq \infty, \lim_{k \rightarrow \infty} \sqrt[k]{\|y_k\|} = 0$$

ko'rinishda berilgan tartibga bo'ysunadi. Berilgan μ - o'lchov quyidagi shart bo'yicha muhim o'lchov deyiladi: agar berilgan $F \subset E$, $\mu(F) = 0$ shartlardan ushbu $\overline{E \setminus F} = E$ tenglik hosil bo'lsa.

Tahlil va natijalar. [10] da isbot qilingan teoreмага ko'ra, agar $E \subset R^n$ – kompakt hamda lokal bog'lamli to'plam, μ - o'lchov esa tashuvchisi E to'plamda yotuvchi muhim o'lchov bo'ladigan bo'lsa, u holda $R^n \setminus E$ to'plamda x o'zgaruvchi ∞ ga intilganda nolga intiluvchi ixtiyoriy $u(x)$ garmonik funksiya $R^n \setminus E$ to'plamda lokal tekis yaqinlashuvchi

$$u(x) = \sum_{|\alpha|=0}^{\infty} \frac{1}{\alpha!} \int_E \frac{\partial^{|\alpha|}}{\partial x^\alpha} K(x-y) f_\alpha(y) d\mu(y),$$

yoyilma shaklida tasvirlanishi isbot qilingan.

Yuqoridagilar bo'yicha quyidagi ikkita teorema isbot qilindi.

1-teorema. Agar $u(x)$ – funksiya $V_R = \{x \mid R\}$ - sharda garmonik funksiya bo'ladigan bo'lsa, u holda bu funksiya quyidagi

$$u(x) = \sum_{|\alpha|=0}^{\infty} \frac{1}{\alpha!} \int_{V_R} \frac{\partial^{|\alpha|}}{\partial x^\alpha} K(x-y) f_\alpha(y) ds(y), (1)$$

yoyilma shaklida ifodalanadi, bu yerda

$$\lim_{|\alpha| \rightarrow \infty} \left(\int_{V_R} |f_\alpha(y)|^2 ds(y) \right)^{\frac{1}{2|\alpha|}} = 0,$$

o'rinli hamda $ds - \partial V_R = \{x \mid R\}$ sferaning differensial elementi.

1-teoremaning isboti. Quyidagi

$$\widetilde{u(x)} = \begin{cases} u(x), x \in V_R \\ 0, x \in R^n \setminus V_R \end{cases}$$

funksiyani qaraymiz. Ma'limki, $\widetilde{u(x)}$ funksiya $R^2 \setminus V_R$ da garmonik va $\widetilde{u(\infty)} = 0$, ya'ni [10] da isbot qilingan asosiy teorema barcha shartlarini qanoatlantiradi. Demak, $\widetilde{u(x)}$ funksiya (1) qator ko'rinishida ifodalanadi va bu qator yig'indisi doira ichkarisida $u(x)$ funksiyaga teng. 1-teorema isbot bo'ldi.

2-teorema. $E = \{a_1, a_2, \dots, a_k\}$ va $u(x) - R^n \setminus E$ da garmonik funksiya bo'lsin. U holda quyidagi

$$u(x) = \sum_{p=1}^k \sum_{|\alpha|=0}^{\infty} \frac{c_\alpha^{(p)}}{\alpha!} \frac{\partial^{|\alpha|}}{\partial x^\alpha} K(x-a_p) + u_0(x),$$

$$\lim_{|\alpha| \rightarrow \infty} \sqrt[|\alpha|]{\sum_{p=1}^k |c_\alpha^{(p)}|} = 0$$

yoyilma o'rinli, bu yerda $u_0(x)$ - R^n fazoda garmonik bo'lgan biror funksiya.

2-teoremaning isboti. V_R yetarlicha katta radiusli sharni $E \subset \subset V_R$ bo'ladigan qilib tanlaymiz va $u(x)$ funksiyani

$$u_1(x) = \begin{cases} u(x), x \in V_R \setminus E \\ 0, x \in R^n \setminus V_R \end{cases},$$

$$u_2(x) = \begin{cases} 0, & x \in V_R \\ u(x), & x \in R^n \setminus V_R \end{cases}$$

shartlarni qanoatlantiradigan $u(x) = u_1(x) + u_2(x)$ ikkita funksiyani yig'indisi ko'rinishida ifodalaymiz. $u_1(x)$ funksiya [10]da isbot qilingan asosiy teorema shartlarini qanoatlantiradi, chunki $u_1(x)$ funksiya $R^n \setminus (\partial V_R \cup E)$ da garmonik, $u_1(\infty) = 0$ va $\partial V_R \cup E$ kompakt lokal bog'lamli.

O'lchov uchun quyidagi o'lchovni qaraymiz

$$d\mu(x) = ds(x) + \sum_{p=1}^k \delta(x - a_p)dx,$$

bu yerda δ – Dirak funksiyasi. Demak,

$$u(x) = \sum_{p=1}^k \sum_{|\alpha|=0}^{\infty} \frac{c_{\alpha}^{(p)}}{\alpha!} \frac{\partial^{|\alpha|}}{\partial x^{\alpha}} K(x - a_p) + \sum_{|\alpha|=0}^{\infty} \frac{1}{\alpha!} \int_{\partial V_R} \frac{\partial^{|\alpha|}}{\partial x^{\alpha}} K(x - y) f_{\alpha}(y) ds(y) + u_2(x),$$

bu yerda,

$$u_0(x) = \sum_{|\alpha|=0}^{\infty} \frac{1}{\alpha!} \int_{\partial V_R} \frac{\partial^{|\alpha|}}{\partial x^{\alpha}} K(x - y) f_{\alpha}(y) ds(y) + u_2(x)$$

R^n da garmonik. 2-teorema isbot bo'ldi.

Xulosa. Agar $u(x)$ – funksiya berilgan sharda garmonik funksiya bo'lsa, u holda bu funksiya berilgan shartlarda ushbu

$$u(x) = \sum_{|\alpha|=0}^{\infty} \frac{1}{\alpha!} \int_{V_R} \frac{\partial^{|\alpha|}}{\partial x^{\alpha}} K(x - y) f_{\alpha}(y) ds(y),$$

yoyilma shaklida tasvirlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Голубев В.В. Однозначные аналитические функции с совершенным множеством особых точек. М., 1916.
- [2]. Хавин В.П. Один аналог ряда Лорана. Исследования по современным проблемам теории функции комплексного переменного. Сб.статей. Москва, 1961, с. 121–131.
- [3]. Havin V.P. Linear and complex analysis. Problem book. Lect. Notes math.: Berlin, Springer-Verl, 1984, v. 1049, p. 670–673.
- [4]. Витушкин А.Г. Об одной задаче Данжуа. Изв. АН.СССР. Сер. матем., Москва, 1964, 28, № 4, с. 745–756.
- [5]. Эдварс Р. Функциональный анализ. Теория и приложения. М., “Мир”, 1969, 1071 с.
- [6]. Садуллаев А.С., Имомкулов С.А. Продолжение голоморфных и плюригармонических функций с тонкими особенностями на параллельных сечениях. Труды МИРАН, Москва, 2006, т. 253, с. 158–174.
- [7]. Макаров Б.М. Об индуктивных пределах нормированных пространств. ДАН. СССР, Москва, 1958, т. 119, № 6, с. 1092–1094.
- [8]. Алимов Ш.А., Ашуров Р.Р., Пулатов А.К. Кратные ряды и интегралы Фурье. Итоги науки и техники. Винити. совр. пробл. матем. фундам. направл., Москва, 1989, т. 42, с. 7–104.
- [9]. Тарханов Н.Н. Ряд Лорана для решений эллиптических систем. Новосибирск, “Наука”, Сиб. отд., 1991.
- [10]. Saidov Y.R. Maxsuslik to'plamiga ega garmonik funksiyalarni qator ko'rinishida ifodalash. “Ilm sar-chashmalari”, Urganch. 2025, 11-son, 14–19-betlar.

Karimova Sanobar To'yboyevna (Toshkent Kimyo-texnologiya instituti “Fizika va energetika” kafedrasi katta o'qituvchisi, mustaqil izlanuvchi)

BURALISH-EGILISH TO'LIQLININI QOVUSHOQ-ELASTIK STERJENGA TARQALISHI XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Bu ishda buralish-egilish to'liqlinini qovushoq-elastik sterjenga tarqalishida soddalashtirilgan tenglamasini olish masalasi ko'riladi. Sterjenni differensial yondashuv bo'yicha olingan tenglamalarini turlicha soddalashtirilgan holdagi bir va ikki o'lchamli tenglamalari olingan. Materiallarning qovushoqligi irsiy, ya'ni, Boltsman-Volterra integral munosabati bilan olingan. Qovushoq yadrosi sifatida uch parametrlil relaksatsiya yadrosi olingan. Dispersion tenglama olinib, uni sonli yechishi topilib tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. sterjen, buralish-egilish to'liqini, qovushoq-elastiklik, inersiya momenti, buralish burchagi.

ХАРАКТЕРИСТИКИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ КРУТИЛЬНО-ИЗГИБНОЙ ВОЛНЫ В ПОРИСТОМ УПРУГОМ СТЕРЖНЕ

Аннотация. В данной работе рассматривается задача получения упрощенного уравнения распространения крутильно-изгибной волны в вязкоупругом стержне. Получены одномерные и двумерные уравнения стержня, полученные дифференциальным методом в различных упрощенных случаях. Вязкость материалов определяется с помощью наследственного, то есть интегрального соотношения Больцмана-Вольтерры. В качестве ядра вязкости используется трехпараметрическое ядро релаксации. Получено дисперсионное уравнение, найдено и проанализировано его численное решение.

Ключевые слова: стержень, кручение-изгибная волна, вязкая упругость, момент инерции, угол кручения.

CHARACTERISTICS OF THE PROPAGATION OF A TORSIONAL-FLEXURAL WAVE IN A POROUS-ELASTIC ROD

Annotation. This work deals with the problem of obtaining a simplified equation for the propagation of a torsional-flexural wave in a viscous-elastic rod. One-and two-dimensional equations of the rod obtained by the differential approach in various simplified cases are obtained. The viscosity of materials is obtained by the hereditary, that is, Boltzmann-Volterra integral relation. A three-parameter relaxation kernel is taken as the viscous kernel. The dispersion equation is obtained, its numerical solution is found and analyzed.

Keywords: rod, torsion-bending wave, viscous elasticity, moment of inertia, torsion angle.

Kirish. Sterjenlar elastiklik nazariyasining uch o'lchovli tenglamalarini bir o'lchovli tenglamalarga keltirishning eng umumiy g'oyasi sifatida qaraladi va konstruksiyalarning ixtiyoriy nuqtadagi kuchlanish – deformatsiya holatini aniqlash masalasi ko'riladi [1,2]. Buning uchun yangi o'zgaruvchilar kiritib hosil bo'lgan tenglamalar sterjenlarning dinamik tenglamalari olingan [3,4]. Sterjenlarning ko'ndalang o'lchamlari, odatda, xarakterli to'liq uzunligiga nisbatan kichik bo'lgani uchun, kesimlardagi deformatsiya jara-yonlarini kvazistatik deb hisoblash mumkin [5]. Bu, xususan, ma'lum bir deformatsiya turi uchun mos ke-ladigan statik masalani yechish orqali sterjen kesimi bo'ylab siljishlar va yo'nalishlarning taqsimlanishini izlash imkonini beradi. Qalinligi bo'yicha siljishlarni yaqinlashtirishning yana bir usuli bu muammoning aniq yechimini topish hisoblanadi [6,7]. Qovushoq-elastik struktura dinamikasi muammolarida an'anaviy ravishda sterjenlar va ularning tizimlarida egiluvchan, burama va bo'yama to'liqlarning tarqalishiga katta e'tibor berilgan [8,9]. Sterjenlar uchun tenglamalarni chiqarishda variatsion tamoyillarni qo'llash uchun normal yo'nalishda cheksiz miqdordagi erkinlik darajalaridan chekli miqdordagi erkinlik darajalariga chek-li polinomlar bo'yicha siljishlarni yaqinlashtirish orqali o'tish eng qulaydir. Ushbu bo'limchada egiluvchan - burama to'liqning tarqalishi ko'rib chiqamiz. Differensial yondashuv orqali olingan differensial tengla-malar sistemasidan dispersion tenglamani olish masalasi ko'riladi.

Masalani qo'yilishi va yechish metodikasi. Geometrik nochiqlikni hisobga olmagandagi, ster-jenlarda egiluvchan va burama to'liqlarning o'zaro ta'sirini ifodalovchi tenglamalar tizimi quyidagi ko'-rinishda bo'ladi:

$$\begin{aligned} \frac{\partial^2 \theta}{\partial t^2} - c_\tau^2 \Gamma_G \frac{I_s}{I_\rho} \frac{\partial^2 \theta}{\partial x^2} - \frac{I_\psi}{I_\rho} \bar{\Sigma}_{c_s} \frac{\partial^2 \theta}{\partial x^2} + \frac{\bar{I}_{\nabla \psi}}{I_\rho} \bar{\Sigma}_{c_s} \frac{\partial^2 \vec{W}}{\partial x^2} &= 0, \\ \frac{\partial^2 \vec{W}}{\partial t^2} - \frac{I}{F} \bar{\Sigma}_{c_s} \frac{\partial^2 \vec{W}}{\partial x^2} + \frac{\bar{I}_{\nabla \psi}}{F} \bar{\Sigma}_{c_s} \frac{\partial^2 \theta}{\partial x^2} &= 0. \end{aligned} \quad (1)$$

Bu yerda, $\vec{W} \begin{pmatrix} u & w \end{pmatrix}^T$ – ko'ndalang ko'chishni ifodalovchi ustun matritsa bo'lib, u – va w –

mos ravishda, xoy va xoz tekisligidagi ko'chishi; buralish burchagi; $\bar{I}_{\nabla \psi} = \begin{pmatrix} I_{\psi z} \\ I_{\psi y} \end{pmatrix}$ – deplanatsiya momenti

ustun vektori; $I_{\psi z} = \iint \psi^2 dF$, $I_{\psi y} = \iint \psi^2 dF$ – o'q bo'yicha moment deplanatsiyasi – deplanatsiya

momenti; I_ρ - qutib inertsia momenti; I_ρ - o'q bo'yicha inersiya momenti; F – sterjen ko'ndalang kesimi yuzasi; c_τ – siljish to'lqinini tarqalish tezligi; c_s – bo'ylama to'lqin tarqalish tezligi.

$$\Sigma_{c_s} = \left(\frac{\partial^2}{\partial t^2} - c_s^2 \frac{\partial^2}{\partial x^2} \right)$$

Yuqorida keltirilgan (1) differensial tenglamalar sistemasini yechish uchun ko'chishni x_{0z} tekisligida ko'ramiz. Buning uchun parametrlarni o'lchamsiz holatiga keltiramiz:

$$\tilde{X} = \frac{x}{X}, \tilde{W} = \frac{W}{W_0}, \tilde{\theta} = \frac{\theta}{\theta_0}$$

Shunday qilib, $t = T\tilde{t}, x = X\tilde{x}, W = W_0 \tilde{W}, \theta = \theta_0 \tilde{\theta}$.

Bularni (1) tenglamaga qo'ysak, quyidagicha o'lchamsiz parametrlar orqali berilgan tenglamani olamiz:

$$\begin{aligned} & \frac{\theta_0}{T^2} \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{t}^2} - c_\tau^2 \Gamma_G \frac{I_s}{I_\rho} \frac{\theta_0}{X^2} \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} - \frac{I_\psi}{I_\rho} \frac{\theta_0}{X^2} \left(\frac{1}{T^2} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{1}{X^2} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} + \\ & + \frac{I_{\psi z}}{I_\rho} \frac{W_0}{X^2} \left(\frac{1}{T^2} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{1}{X^2} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{x}^2} = 0, \\ & \frac{W_0}{T^2} \frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{t}^2} - \frac{I}{F} \frac{W_0}{X^2} \left(\frac{1}{T^2} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{1}{X^2} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{x}^2} + \\ & + \frac{I_{\psi z}}{F} \frac{\theta_0}{X^2} \left(\frac{1}{T^2} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{1}{X^2} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} = 0. \end{aligned} \quad (2)$$

Oxirgi olingan (2) tenglamani birinchisini $\frac{T^2}{\theta_0}$ va ikkinchisini $-\frac{T^2}{W_0}$ ga ko'paytiramiz, natijada quyidagi tenglamalar sistemasini olamiz:

$$\begin{aligned} & \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{t}^2} - c_\tau^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{I_s}{I_\rho} \frac{T^2}{X^2} \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} - \frac{I_\psi}{I_\rho} \frac{1}{X^2} \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{T^2}{X^2} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} + \\ & + \frac{I_{\psi z}}{I_\rho} \frac{W_0}{\theta_0 X^2} \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{T^2}{X^2} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{x}^2} = 0, \\ & \frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{t}^2} - \frac{I}{F} \frac{1}{X^2} \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{T^2}{X^2} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{x}^2} + \\ & + \frac{I_{\psi z}}{F} \frac{\theta_0}{W_0} \frac{1}{X^2} \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{T^2}{X^2} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} = 0. \end{aligned} \quad (3)$$

Agar $\frac{X^2}{T^2} = c_s^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{I_s}{I_\rho}$ bo'lsin deb faraz qilinsa, u holda (3) tenglama quyidagi ko'rinishni egal-

laydi:

$$\begin{aligned} & \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{t}^2} - \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} - \frac{I_\psi}{I_\rho} \frac{1}{X^2} \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \frac{I_\rho}{c_\tau^2 I_s} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} + \\ & + \frac{I_{\psi z}}{I_\rho} \frac{W_0}{\theta_0 X^2} \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \frac{I_\rho}{c_\tau^2 I_s} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{x}^2} = 0, \end{aligned} \quad (4)$$

$$\frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{t}^2} - \frac{I}{F} \frac{1}{X^2} \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{I_\rho}{c_\tau^2 \Gamma_\lambda I_s} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{x}^2} +$$

$$+ \frac{I_{\psi z}}{F} \frac{\theta_0}{W_0} \frac{1}{X^2} \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{I_\rho}{c_\tau^2 \Gamma_\lambda I_s} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} = 0.$$

Agar $c_s^2 \frac{I_\rho}{c_\tau^2 I_s}$ ifodani c^2 deb belgilab olsak hamda kutib inersiya momenti I_ρ va buralishdagi

inersiya momenti I_s bir xil tartibda deb olsak va $c^2 > 1$, e'tiborga olsak, u holda (4) tenglamalar sistemasini soddalashtirish mumkin bo'ladi. Faraz qilamiz: $X^2 = \frac{I_\psi}{I_\rho}$ va $\theta_0 = \frac{W_0}{X}$, u holda,

$$\frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{t}^2} - \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} - \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c^2 \Gamma_c \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} +$$

$$+ \frac{I_{\psi z}}{I_\rho} \sqrt{\frac{I_\rho}{I_\psi}} \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c^2 \Gamma_c \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{x}^2} = 0, \quad (5)$$

$$\frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{t}^2} - \frac{I}{F} \frac{I_\rho}{I_s} \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c^2 \Gamma_c \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{x}^2} + \frac{I_{\psi z}}{F} \frac{I_\rho}{I_\psi} \sqrt{\frac{I_\rho}{I_\psi}} \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c_s^2 \Gamma_{\lambda\mu} \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} = 0.$$

Yuqorida keltirilgan $\frac{I_{\psi z}}{I_\rho} \sqrt{\frac{I_\rho}{I_\psi}}$ va $\frac{I_{\psi z}}{F} \frac{I_\rho}{I_\psi} \sqrt{\frac{I_\rho}{I_\psi}}$ ifodalar bir xil tartibli bo'lishini inobatga olib,

elliptik ko'ndalang kesimli sterjen olinsa, u

holda tenglamani quyidagicha yozish mumkin:

$$\frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{t}^2} - \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} - \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c^2 \Gamma_c \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} + \varepsilon \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c^2 \Gamma_c \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{x}^2} = 0,$$

$$\frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{t}^2} - \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c^2 \Gamma_c \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{W}}{\partial \tilde{x}^2} + \varepsilon \left(\frac{\partial^2}{\partial \tilde{t}^2} - c^2 \Gamma_c \frac{\partial^2}{\partial \tilde{x}^2} \right) \frac{\partial^2 \tilde{\theta}}{\partial \tilde{x}^2} = 0. \quad (6)$$

Bu tenglama chegaraviy va boshlang'ich shartlar asosida analitik yechiladi.

Buralish-egilish to'liqin uchun dispersion munosabatni olish. Oxirgi olingan (6) differensial tenglamalar sistemasining yechimni harakatlanuvchi garmonik to'liqlar ko'rinishida izlaymiz:

$$\theta = \theta_0 e^{i(\omega t - kx)}, W = W_0 e^{i(\omega t - kx)} \quad (7)$$

Bu yerda: ω - aylana chastotasi, to'liqin davrini $T = 2\pi/\omega$ belgilaydi; k - to'liqin soni, λ - to'liqin uzunligi (fazoviy davr) bilan bog'liq to'liqin soni: $\lambda = 2\pi/k$; W_0 - amplitudalar. Agar (7) ni (6) ga qo'yish orqali kompleks koeffitsiyentli algebraik tenglamalar sistemasini olamiz:

$$\theta_0 (-\omega^2 + k^2 - \omega^2 k^2 + c^2 k^2 \Gamma_c) + W_0 (\varepsilon \omega^2 k^2 - \varepsilon c^2 \Gamma_c k^4) = 0,$$

$$\theta_0 (\varepsilon \omega^2 k^2 - \varepsilon c^2 \Gamma_c k^4) + W_0 (-\omega^2 - \omega^2 k^2 + c^2 \Gamma_c k^4) = 0. \quad (8)$$

Yuqorida keltirilgan kompleks koeffitsiyentli algebraik tenglamalar sistemasini asosiy aniqlovchisini nol bo'lishidan kompleks parametrlar dispersion tenglama olinadi. Uni sonli yechish orqali dispersiya egri chiziqlari ko'riladi. Agar sterjen elastik bo'lsa, u holda qovushoqlik yadrosi amplitudasi nolga teng bo'ladi. U holda dispersiya tenglamasi quyidagicha bo'ladi

$$\omega^4 (1 + 2k^2 + (1 - \varepsilon^2) k^4) - \omega^2 (k^2 + (1 + 2c^2 \Gamma_c) k^4 +$$

$$+ 2c^2 \Gamma_c (1 - \varepsilon^2) k^6) + (c^2 \Gamma_c k^6 + c^2 \Gamma_c (1 - \varepsilon^2) k^8) = 0. \quad (9)$$

Dispersiya tenglamasi (9) to'rtinchi tartibli ω va k da sakkizinchi tartibli tenglamadir. Uni ikki kvadrat tenglama sifatida yechib, biz to'liqin chastotasi ω ning k to'liqin soniga bog'liqligini olamiz. Bu (9) tenglamaning yechimi quyidagicha bo'ladi:

$$\omega = \sqrt{\frac{a \pm \sqrt{a^2 - 4bd}}{2b}},$$

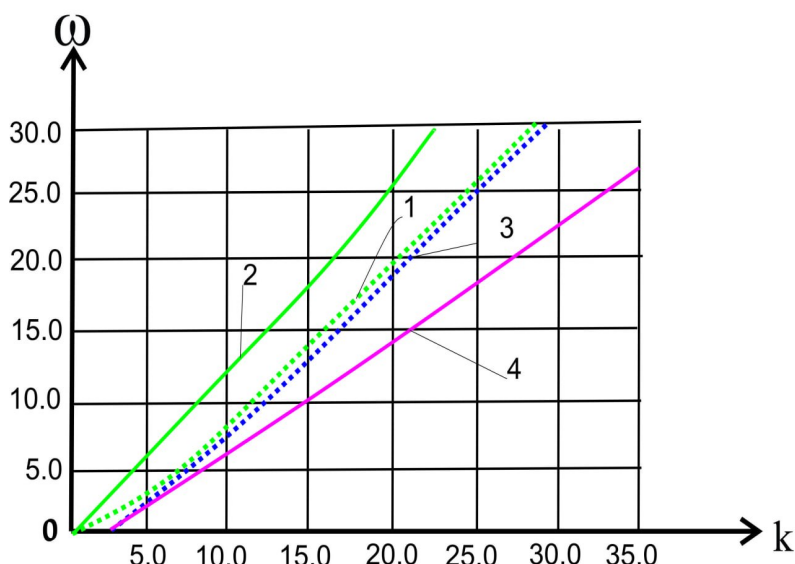
Bunda:

$$a = k^2 + (1 + 2c^2)k^4 + 2c^2(1 - \varepsilon^2)k^6,$$

$$b = 1 + 2k^2 + (1 - \varepsilon^2)k^4,$$

$$d = (c^2k^6 + c^2(1 - \varepsilon^2)k^8).$$

Materiallarning qovushoqlik xususiyatlari hisobga olinsa, u holda (9) tenglama transcendent tenglamaga aylanadi. U tenglamani faqat sonli usullar orqali yechiladi. Hisoblashlarda Koltunov-Rjanitsinning uch ko'rsatkichli yadrosidan foydalanilgan: $R(t) = Ae^{-\beta t} / t^{1-\alpha}$, $A = 0,048$; $\beta = 0,05$; $\alpha = 0,1$. Qovushoq-elastik yarim tekislikda joylashgan aylanasimon ko'ndalang kesim yuzali silindirga garmonik to'liqin tarqalishi va tashqi ta'sirda hosil bo'ladigan kuchlanganlik-deformatsiyalanganlik holati masalasi natijalari 1-raslarda keltirilgan. Sonli hisob natijalarini olish uchun yuqorida ta'kidlanganidek po'lat sterjen va Koltunov-Rjanitsinning uch ko'rsatkichli yadro relatsiyasi qiymatlaridan foydalanilgan. Qobiqdagi maksimal yuqorida keltirilgan (8) dispersion tenglama sonli Myuller usuli bilan yechildi.

1-rasm. Xos rezonans chastotalarini ω_R haqiqiy (1,3) va $-\omega_I 10^{-2}$ mavhum (2,4) qismlarini to'liqin soniga bog'liq o'zgarishi keltirilgan. 1,3 xos rezonans chastotaning haqiqiy qismi; 2,4 xos chastotani mavhum qismi.

Yuqoridagi 1-rasmda xos rezonans chastotalarini ω_R haqiqiy va $-\omega_I 10^{-2}$ mavhum qismlarini to'liqin soniga bog'liq o'zgarishi keltirilgan. Rasmda 1,3 xos rezonans chastotaning haqiqiy qismi; 2,4 xos chastotani mavhum qismi. Rasmdan ko'rinib turibdiki, to'liqin soni kichik qiymatlarida birinchi va ikkinchi chastotani haqiqiy va mavhum qismlari bir xil xarakterga ega ekan. To'liqin sonini ortib borishi ular orasidagi farqni juda sekin ortib borishiga olib kelar ekan.

Xulosa. Shunday qilib, bu ishda sterjenni soddalashtirilgan tenglamasi va uning dispersion tenglamasi olinib, sonli yechildi. Olingan sonli natijalar asosida to'liqin soni kichik qiymatlarida birinchi va ikkinchi chastotani haqiqiy va mavhum qismlari bir xil xarakterga ega ekanligi topildi. To'liqin sonini ortib borishi ular orasidagi farqni juda sekin ortib borishiga olib kelishi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Бабич Ю.Н. Трёхмерные волновые процессы в составных полях цилиндров, взаимодействующих с окружающей средой. Пробл. прочности. 1980, № 3, с. 101–104.

- (2). M.Kh.Teshaev, I.I.Safarov and M.M Mirsaidov. Oscillations of multilayer viscoelastic composite toroidal pipes, J. of the Serbian Society for Computational Mechanics, vol. 13, № 2, pp. 105–116, 2019, doi:10.24874/jsscm.2019.13.02.08.
- (3). Safarov I.I., Teshaev M.Kh., Boltayev Z.I. Propagation of linear waves in multilayered structural – Inhomogeneous cylindrical shells. Journal of Critical Reviews, 2020, 7(12), p. 893–904 <http://jcreview.com/>
- (4). Safarov I., Teshaev M., Marasulov A., Nuriddinov B.Z. Propagation of own non-axisymmetric waves in viscoelastic three-layered cylindrical shells. Engineering journal. 25(7), p. 97–107 (2021).
- (5). Teshaev, M.Kh. Realization of Servo-Constraints by Electromechanical Servosystems. 2010, RUSSIAN MATHEMATICS. 54 (12), pp. 38-44. DOI 10.3103/S1066369X10120042
- (6). Safarov I.I. and Teshaev M.Kh. Dynamic damping of vibrations of a solid body mounted on viscoelastic supports. Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy-prikladnaya nelineynaya dinamika. 31 (1), pp. 63–74.
- (7). Teshaev M.Kh., Karimov I.M., Umarov A.O., Zhuraev Sh.I. Diffraction of Harmonic Shear Waves on an Elliptical Cavity Located in a Viscoelastic Medium. Russian Mathematics, vol. 67(8), pp. 44–48, 2023.
- (8). Safarov I.I., Teshaev M.Kh. Control of resonant oscillations of viscoelastic systems. Theoretical and Applied Mechanics, 2024, 51(1), pp. 1–12 <https://doi.org/10.2298/TAM220510007S>.
- (9). Durdiev D.Q., Safarov I.I., Teshaev M.Kh. Propagation of Waves in a Fluid in a Thin Elastic Cylindrical Shell. WSEAS TRANSACTIONS on FLUID MECHANICS DOI: 10.37394/232013.2024.19.11, pp. 113–119.

Samanova Shaxlo Boxtiyarovna (falsafa fanlari doktori (DSc), Ma'mun universiteti "Umumkasbiy fanlar" kafedrası dotsenti; e-mail: shaxloboxtiyarova@gmail.com; ORCID: 0000-0003-4653-4553)
EKOLOGIK SIVILIZATSIYA INSONIYAT RIVOJINING YUQORI BOSQICHI SIFATIDA

Annotatsiya. Inson turmush tarzini farovonlashtirish, barqarorlikka erishish maqsadida tinimsiz o'ylanadi, orzu qiladi, izlanadi, o'rganadi, mehnat qiladi. Bularning natijasi o'zlikni anglash, inson sifatida mohiyatini anglab yetishga qaratilgandagina inson o'zi uchun xavf-xatar tug'dirmaydi. Bu esa inson erishadigan eng yuqori sivilizatsiya bosqichidir. Insoniyat sivilizatsiyasi kelajak avlodga mushkul va ayanchli muammoni voris qilishi bilan masalani yanada dolzarblashtirish ehtimoli yuqoridir. Ushbu maqolada insoniyat taraqqiyotining yangi bosqichi bo'lgan ekologik sivilizatsiyaning global muhitga ta'siri, ishlab chiqarish jarayonlarida inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi, ziddiyatlarni oldini olish va bartaraf qilishga qaratilgan ilmiy-nazariy qarashlar tahlil qilingan hamda amaliy taklif-tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: ekologiya, inson, tabiat, bag'rikenglik, insonparvarlik, taraqqiyot, atrof-muhit, ekologik inqiroz atrof-muhitni oqilona boshqarish, ekologik tajriba, antroposentrizm, ekologik etika, ekologik muvozanat, ekologik qadriyat, ekologik sivilizatsiya.

Саманова Шахло Боктияровна (доктор философии (DSc), Мамунский университет, доцент кафедры «Общие профессиональные науки»; e-mail: shaxloboxtiyarova@gmail.com; ORCID:0000-0003-4653-4553)
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ КАК ВЫСШАЯ СТАДИЯ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. Человек постоянно думает, мечтает, ищет, изучает и работает, стремясь улучшить свой образ жизни и достичь стабильности. Только когда результат всего этого направлен на самопознание, на осознание своей сущности как человека, человек перестаёт представлять для себя опасность. Это высшая стадия цивилизации, которую может достичь человек. Велика вероятность того, что этот вопрос станет ещё более актуальным, поскольку человеческая цивилизация передаёт трудную и болезненную проблему следующему поколению. В данной статье анализируется влияние экологической цивилизации, нового этапа развития человечества, на окружающую среду, обострение отношений между человеком и природой в производственных процессах, приводятся научные и теоретические взгляды, направленные на предотвращение и разрешение конфликтов, а также практические предложения и рекомендации.

Ключевые слова: экология, человек, природа, толерантность, человечество, развитие, окружающая среда, экологический кризис, рациональное управление окружающей средой, экологический опыт, антропоцентризм, экологическая этика, экологическое равновесие, экологическая ценность, экологическая цивилизация.

Samanova Shakhlo Bokhtiyarovna (Doctor of Philosophy (DSc) Ma'mun University, Associate Professor, Department of "General Professional Sciences" e-mail: shaxloboxtiyarova@gmail.com; ORCID: 0000-0003-4653-4553)

ECOLOGICAL CIVILIZATION AS THE HIGHEST STAGE OF HUMAN DEVELOPMENT

Annotation. A person constantly thinks, dreams, searches, studies, and works in order to improve his lifestyle and achieve stability. Only when the result of all this is aimed at self-awareness, at realizing his essence as a human being, does a person not pose a danger to himself. This is the highest stage of civilization that a person can achieve. There is a high probability that the issue will become even more urgent as human civilization passes on a difficult and painful problem to the next generation. This article analyzes the impact of ecological civilization, a new stage of human development, on the global environment, the aggravation of relations between man and nature in production processes, scientific and theoretical views aimed at preventing and resolving conflicts, and practical suggestions and recommendations are given.

Keywords: ecology, man, nature, tolerance, humanity, development, environment, ecological crisis, rational environmental management, ecological experience, anthropocentrism, ecological ethics, ecological balance, ecological value, ecological civilization.

Kirish (Introduction). XXI asrda sanoatning jadal rivojlanishi va urbanizatsiya o'sib borayotgan bir paytda iqtisodiy resurslarni tejash, atrof-muhitga zarar keltirmaydigan vositalardan foydalanishning ahamiyati oshib bormoqda. Global ekologik inqirozning yana bir jiddiy omili ifloslangan muhit bo'lib, bunday sharoitda yashovchi odamlarda yuqumli kasalliklar tez-tez uchrashi o'z isbotini topgan. Buning

oldini olish uchun sog'lom turmush tarzi ta'limini tashkil qilish, atrof-muhitni oqilona boshqarishning yangi usullari va yondashuvlariga urg'u berish, atrof-muhitni muhofaza qilish milliy siyosatini tashkil etish bo'yicha keng ko'lamli targ'ibot ishlarini amalga oshirish zarur. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad ekologik sivilizatsiyaga bo'lgan ehtiyoj va unga erishishda insonning tabiatga oqilona munosabatini shakllantiruvchi omillarni o'rganishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ekologik sivilizatsiya konsepti turli olimlar tomonidan tavsiflangan bo'lib, ba'zi olimlar ekologik sivilizatsiyaning mohiyatini ekologik muammolarga qarshi turish va ularni hal qilish harakatlarida qatnashish sifatida belgilashadi. Ba'zilar esa buni hozirgi ekologik inqirozlarni bartaraf etish uchun mo'ljallangan mavjud tizimga ta'sir qiluvchi oddiy qo'shimcha vosita sifatida ko'rishadi. Ekologik sivilizatsiyaning radikal tarafdorlari esa uning global miqyosda rivojlanishi va jamiyatning har bir qismini o'zgartirishi, xususan, odamlarning bir-biriga va tabiatga bo'lgan munosabati, yashash tarzi, hatto ular intilayotgan maqsadlarini ham o'zgartirishi kerak deb ta'kidlaydilar [16;14-b.].

Ayrim manbalarda ekologik sivilizatsiya ekologik madaniyat tushunchasi sifatida ham talqin qilinganligini ko'rish mumkin [11;367–372 p.]. O.Balchindorjiyeva va D.Tsyrendojiyevlar mazkur koseptni quyidagicha ifodalashadi: "Ekologik sivilizatsiyaga o'tish, qishloq xo'jaligi sivilizatsiyasi va sanoat sivilizatsiyasiga o'tish davrida bo'lgani kabi, qaytarib bo'lmaydigan global tendensiya sifatida qaraladi. Ekologik sivilizatsiyani rivojlantirish murakkab va mushkul loyihadir. Bu utilitar rivojlanish kontsepsiyasini rad etishga, inson va tabiatning uyg'un rivojlanishining yangi kontsepsiyasini yaratishga, odamlarning ekologik ongini rivojlantirish va yaxshilashga asoslanadi" [2;28 p.] Xususan, ekologik sivilizatsiya faqat atrof-muhit va ekologiyaga xos bo'lgan "sivilizatsiya" emas, balki ijtimoiy sivilizatsiya ham bo'lib, u nafaqat biz yashayotgan ekologik muhitning uzluksiz takomillashuvida namoyon bo'ladi, balki odamlarning xulq-atvorini doimiy ravishda yanada madaniylashuvida aks etadi.

G'arb olimlaridan F.Magdoffning fikriga ko'ra, "ekologik sivilizatsiya barqaror va ekologik jihatdan sog'lom jamiyatga xos xususiyatlarga ega bo'lishni anglatadi. Bunda insonning asosiy ehtiyojlari qondirilgandan keyin iqtisodiy o'sishni to'xtatish kerak bo'ladi. Shuningdek, u hamkorlik, o'zaro baham ko'rish hamdardlik va o'zaro yaqin munosabatlar kabi ijobiy insoniy fazilatlarini rag'batlantirishi va mukofotlashi kerak. Mahalliy, mintaqaviy va global miqyosda atrof-muhitga hurmat va g'amxo'rlik saqlanishi lozim" [7;64 p.]. Demak, ekologik sivilizatsiyaning xususiyatlaridan biri shundaki, u atrof-muhitga zarar yetkazmasdan rivojlanish uchun zarur bo'lgan turli komponentlarni birlashtirishda katalizator vazifasini bajaradi. Buning yorqin misoli moliya sektori bo'lib, hozirda dunyoning ko'plab rivojlangan mamlakatlarida banklar, sug'urta va qimmatli qog'ozlar bilan ishlovchi tashkilotlar ekologik sivilizatsiya sohasida umumiy yo'riqnomalar asosida faoliyat yuritmoqda.

A.Hansonning ta'kidlashicha, "ekologik sivilizatsiya ba'zan ekologik taraqqiyot deb ham yuritiladi. Ekologik taraqqiyot ko'pincha ekologik sivilizatsiyaning siyosiy jihatlari bilan bog'liq bo'ladi, chunki davlat rahbarlari o'z harakatlarining fuqarolar uchun qanchalik qadrli ekanligini ko'rsatish uchun ekologik sivilizatsiyaga yo'l ochadilar" [5;16 p.]. Bu jarayon butun dunyoda allaqachon ekoturizm va eko-kompensatsiya sxemalari orqali amalga oshirilmoqda. Ekologik dunyoqarash, ekologik muhitga do'stona munosabatda bo'lishi xalq farovonligi va kelajagiga daxldordir. Bunda eng muhim va e'tiborga molik jihat ekologik muvozanatni saqlash, inson va tabiat o'rtasidagi uyg'un muhitni asrash va rivojlantirish uchun biologik xilma-xillikning yo'qolishiga yo'l qo'ymaslikdir.

Hozirgi kunda ko'plab davlatlarda ekologik binolar (yashil binolar), xususan, energiya tejovchi energiyalar bilan jihozlangan muassasalar, uylar, maktablar, binolar, savdo markazlari va boshqalarni barpo qilish bo'yicha tadbirlar amalga oshirilmoqda. Zero, inson va tabiatning uyg'unlikda, birgalikda rivojlanishi butun jamiyat ishtirokini taqozo etadi. Har bir fuqaro bu masaladan chetda qolmasligi, butun xalq tabiatdagi hamma narsani doimo himoya qiladigan ekologik muhitni shakllantirish uchun faol harakat qilishi kerak.

Ekologik sivilizatsiya termini ba'zi adabiyotlarda "eko-sivilizatsiya" shaklida ham uchrasada, sanoat sivilizatsiyasidan keyingi hamda faqat yetarli darajada rivojlangan jamiyatlarga (davlatlarga) erisha oladigan sivilizatsion bosqichlardan biri sifatida talqin etiladi [8;195–203 p.]. Shuningdek, ekologik sivilizatsiya resurslar va atrof-muhitning barqaror rivojlanishini rag'batlantirish uchun taklif qilingan kontsepsiya bo'lib, uning asosiy va markaziy muammosi sanoat strukturasi, o'sishi va iste'molini o'z ichiga olgan inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ri boshqarishdir. Hozirgi kunda Xitoy jamiyatida ekologik muammolarni hal qilish orqali barqaror rivojlanish g'oyasini mustahkamlash uchun ekologik sivilizatsiya milliy strategiya sifatida belgilangan. "Ekosivilizatsiyani barpo etish" g'oyasi birinchi marta 2007-yilda ilgari surilgan bo'lib, keyinchalik, 2018-yilda "Xitoy Xalq Respublikasi Konstitutsiyasi"ga kiritilgan milliy

darajadagi rivojlanish strategiyasiga aylangan [6;303–313 p.].

Ekologik sivilizatsiyani barpo etish inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni ilmiy va tizimli boshqarishga qaratiladi. Ekologik sivilizatsiyani rivojlantirish bozor iqtisodiyoti va iste'molning uzluksiz o'sishini ta'minlash uchun ifloslanish va atrof-muhit degradatsiyasining asosiy muammolarini hal qilishda fan va texnologiyadan foydalanishga asoslanadi.

Adabiyotlarni tahlil qilar ekanmiz, ekologik sivilizatsiya bo'yicha joriy tadqiqotlar asosan, ekologik shaharlardagi ekologik darajani baholashga, [4;142633 p.] suv eko-sivilizatsiyasi, [10;107351 p.] ekologik iqlim o'zgarishi, [9;139000 p.] ekotizim masalasi [3;102890 p.] va boshqalarga qaratilganining guvohi bo'lamiz.

Tarixan insoniyat ibtidoiy sivilizatsiya, qishloq xo'jaligi sivilizatsiyasi, sanoat sivilizatsiyasini boshidan kechirgan va hozirda ekologik sivilizatsiya davriga qadam qo'ymoqda. Insoniyat sivilizatsiyasining tarixiy taraqqiyoti va morfologik o'zgarishi, avvalambor, odamlarning tabiat haqidagi tasavvuridagi bosqichma-bosqich o'zgarishlar natijasidir [14;76 c.]. Kishilik jamiyatining rivojlanish bosqichlari nuqtayi nazaridan inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar to'rt davrni bosib o'tgan. Ijtimoiy taraqqiyotning dastlabki bosqichida, ya'ni, ibtidoiy sivilizatsiya davrida insoniyatning mehnat unumdorligi nisbatan past bo'lganligi sababli, odamlar tabiatga, tabiiy muhit va tabiiy resurslarga, ko'p jihatdan, bog'liq bo'lgan. Odamlar tabiat xudolari dunyoni yaxshi ob-havo, yurt va xalq uchun tinchlik-osoyishtalik bilan asrashga umid qilib, turli sehr-jodu, qurbonlik marosimlari orqali tabiatga sig'inishgan va o'z sadoqatlarini bildirishgan. Qishloq xo'jaligi sivilizatsiyasi bosqichiga kelib, inson tabiat qonunlarini ma'lum darajada egallagan, quyosh chiqqanda mehnat qilgan, kun botganda esa dam olgan, ob-havo va undagi o'zgarishlarga rioya qilib kun ko'rgan, yo'l topish uchun esa osmon va yulduzlarga tayangan [21;75 c.].

Umuman olganda, inson va tabiat o'ziga xos uyg'un munosabatlarga ega, lekin insoniyat fan-texnika rivojlanishining ekologik muhitga ta'sirini seza olmadi. XVIII asrda boshlangan sanoat inqilobi g'arbiy kapitalistik mamlakatlarning ijtimoiy samaradorligini sezilarli darajada oshirdi, ammo kapitalizm va bozor iqtisodiyotining globallashuvi butun dunyo bo'ylab ekologik zararining kengayishiga olib keldi. Fan-texnika taraqqiyoti insonning tabiatni zabt etish jarayonini tezlashtirdi.

Ekologik sivilizatsiyani rivojlantirish jarayonida nafaqat jamiyatning barcha qatlamlarini safarbar etish, balki tabiatning o'z imkoniyatlaridan samarali foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ekologik sivilizatsiyani rivojlantirish fotovoltai, shamol, vodorod, geotermal va suv toshqini kabi energiya tarmoqlarini jadal rivojlantirishni taqazo qiladi [22;17-b.]. Shu o'rinda, ekologik sivilizatsiyani insoniyat rivojining yangi bosqichi, ya'ni sanoat sivilizatsiyasidan keyingi sivilizatsion shakl deyish mumkin, zero u insonning barkamol rivojlanishining obyektiv qonunlarini o'zida mujassam etgan moddiy va ma'naviy yutuqlar yig'indisidir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotda ilmiy bilishning obyektivlik, tizimlilik, vorisilik, qiyosiy tahlil, analiz va sintez, umumlashtirish, tarixiylik va mantiqiylik kabi metodlariga tayanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ekologik sivilizatsiyani barpo etish o'zbek xalqining barqaror rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, bu jarayon insonlar, tabiat va jamiyatning uyg'un va barqaror rivojlanishini amalga oshirishda keng qamrovli ahamiyatga ega. Inson va tabiatning uyg'unlikda yashashi odamlarning yaxshiroq hayotga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishi kerak. Inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni targ'ib qilish iqtisodiy taraqqiyot natijasida keltirilayotgan haqiqiy ekologik manfaatlarni his qilishdir.

Hozirda mamlakatimizdagi ekologik holatni barqarorlashtirish va yaxshilash uchun amalga oshirilayotgan sa'y-harakatlar hali ham mustahkam emas. Shu sababli atrof-muhit ifloslanishining oldini olish va nazorat qilishni yanada rag'batlantirish uchun biz aniq, ilmiy va qonun bilan himoyalangan atrof-muhit qonun-qoidalariga rioya qilishimiz, ifloslanishni kamaytirishimiz va ekologiyani asrash faoliyatini rag'batlantirishimiz kerak. Suv resurslari va suv ekologiyasini boshqarishni muvofiqlashtirish va rag'batlantirish, tuproq ifloslanishining oldini olish va unga qarshi kurashishga jiddiy e'tibor qaratish, havo ifloslanishining asosiy bo'g'inlariga e'tibor qaratish, muammo va kamchiliklarni chuqur aniqlash, zarur choralar ko'rish zarur [1;308–309-b.].

O'zbekistonda ekologik madaniyatni rivojlantirishning zaruriy sharti xalqimizning milliy xususiyatlarini hisobga olgan holda jahon xalqlarining umumiy madaniyati, shu jumladan, ekologik madaniyatining namoyon bo'lish xususiyatlarini o'rganib, ulardan bizning sharoitimizga mos keladigan jihatlarni olish, ularni turmushga tatbiq etishning o'ziga xos uslub va vositalarini ishlab chiqishdan iboratdir. Shu bilan birga, o'z milliy an'analarimiz va qadriyatlarimizni saqlagan holda, o'tmish ajdodlarimizdan bizlarga meros bo'lib qolgan ekologik ma'naviy madaniyatimizni zamon talablariga mos hayot tarziga aylantirish

bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Ekologik madaniyatni rivojlantirish dolzarb, tabiiy zaruriyat ekani anglab yetilganda bu yo'nalishda turli fan sohasi vakillarining hamkor faoliyati ijobiy natija beradi. Tabiiy ravishda, bu o'ziga xos murakkab jarayondir.

Ekologik sivilizatsiyani barqaror rivojlantirishda, ekologik infratuzilmalarning utilizatsiyasi, monitoringi va nazoratini birlashtiruvchi maxsus tizimni barpo etish, infratuzilma tarmoqlarini shaharlardan qishloqlargacha kengaytirishga ko'maklashish zarur. Mazkur jarayon qonun ustuvorligi asosida ekologiya va atrof-muhitni boshqarishni rivojlantirish, ekologik nazorat va huquqni muhofaza qilish samaradorligini oshirish, ekologik va atrof-muhit monitoringi tizimini takomillashtirish, favqulodda vaziyatlar, ularning oldini olish va nazorat qilishni qat'iy takomillashtirish asosida amalga oshiriladi [17;54-b.].

Olimlar tomonidan ekologik sivilizatsiya strategiyalari taklif qilingan bo'lib, ularning mazmuni quyidagicha [12;1– 3 p.]:

a) qishloq xo'jaligi hisobidagi yerlarni muhofaza qilish va rivojlantirish. Ma'lumki, o'rmonlarning haddan tashqari kesilishi kuchli tuproq eroziyasiga olib keladi, shu bois mahalliy turizm industriyasini rivojlantirish, mevali ko'chatlar ekish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga e'tibor qaratish zarur. Daraxt ekish va o'rmonzorlarni barpo etishni targ'ib qilish, ko'kalamzorlashtirish darajasini oshirish, daryo to'g'onlari strukturasi mustahkamlash, daryolar va suv havzalarini chiqindilardan tozalash zarur;

b) yangi energiya manbalaridan foydalanishni rag'batlantirish. Avtomobillardan chiqayotgan zaharli gazlar natijasida atmosfera havosining ifloslanishi yuzaga keladi. Ifloslanish muammosini hal qilish uchun yangi energiya manbalarini (elektromashinalar) keng qo'llashni faol ravishda rag'batlantirishi kerak. Elektromashinalarni sotib olgan odamlarga maxsus imtiyozlar berish, korxona-tashkilotlarni yashil energiyadan foydalanishga undash, ulardagi ichki sanoat tuzilmasini optimallashtirish, mahsulotlarni yaxshilash hamda odamlarning ekologik xabardorligini oshirish bu boradagi eng ratsional qadamlardan biridir;

d) odamlarning ekologik muhitni ongli ravishda himoya qilish bo'yicha xabardorligini oshirish. Hukumat shuningdek, atrof-muhitni asrash borasida jamoatchilik fikrini shakllantirish, fuqarolarning ekologik savodxonligini oshirish, odamlarni atrof-muhitni muhofaza qilish faoliyatiga jalb qilish hamda birgalikda sifatli yashash muhitini barpo etishda o'z ta'sirini ko'rsatishi lozim.

Ekologik sivilizatsiyaning amaliyotga joriy qilinishi zamonaviy sivilizatsiyani inkor etadi va undan yuqoriroq o'rinda turadi hamda iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy institutsional asoslarning yangi turlari bilan bog'lanadi, bu orqali odamlar yanada mazmunli va barqaror hayot kechirish erkinligiga ega bo'ladilar [14; 76-b.].

Umuman olganda, ekologik sivilizatsiya iqtisod va siyosatni ijtimoiy nazorat ostida rivojlantirishni talab qiladi, bunda:

- 1) demokratik jarayonlarda ekologik xavfsizlikni nazorat qilish va boshqarish;
- 2) shaxslarning muhim hayotiy ehtiyojlarini ta'minlash;
- 3) har kim o'zining asosiy insoniy moddiy ehtiyojlarini qondirishi, undan ortig'iga harakat qilmaslik;
- 4) ishlab chiqarish, yashash va transportda ekologik madaniyatga rioya qilish kabi omillar yetakchi o'rinda turadi.

Shu o'rinda yana bir strategik masala ekologik sivilizatsiya uchun mustahkam huquqiy asos yaratishdir. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida ekologik qonunchilikni kuchaytirishga bo'lgan sa'y-harakatlar keng amalga oshirilmoqda. Biroq ekologik sivilizatsiyani qurishda jamoatchilikning ishtiroki bilan bog'liq bir qator muammolar ham yo'q emas. Chunki insonlarning moddiy ehtiyojlarini qondirishga bo'lgan istak va xohishlarining tinimsiz o'sib borishi, shuningdek, sog'lom turmush tarziga rioya qilishni istaganlar uchun yetarli ma'lumot va mos mahsulotlar mavjud emasligi kabi muammolar tug'ilmoqda.

Bundan tashqari, fuqarolarning ekologik sivilizatsiyaga nisbatan fikrini, jumladan, shahar va qishloq aholisi o'rtasidagi tafovutlarni, yoshlar va keksalar o'rtasidagi yoki jinsga asoslangan farqlarni aniqlash qiyin. Biroq odamlar tabiat bilan, jumladan, ekoturizm bilan aloqa qilishni istashda davom etmoqda, insonlarning toza, xavfsiz oziq-ovqatga intilishlari kuchaymoqda. Ekologik sivilizatsiyaga yo'naltirilgan ta'lim va kundalik hayotda ekologik jihatdan sog'lom tanlov qilish imkoniyatlari, ekologik sivilizatsiya tashabbuslari natijasida hayot sifatining yaxshilanishi odamlarni ushbu yangi yondashuvni qabul qilishga ishonirishning yaxshi usuli hisoblanadi [18;31-b.].

Ekologik sivilizatsiya rivojlanishida inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar muhim va markaziy o'rinda turadi. Ekologik sivilizatsiya inson faoliyati va atrof-muhit o'rtasidagi uyg'unlik va muvozanatga urg'u beradigan, barqaror rivojlanishga erishishga qaratilgan ijtimoiy modelni anglatadi [15;32-b.]. Mazkur konsepsiya inson farovonligi va tabiiy olam salomatligining o'zaro bog'liqligini namoyon qiladi.

Ekologik sivilizatsiya sharoitida inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning asosiy jihatlariga quyi-

dagilar kiradi:

Uyg'unlik va muvozanat [19;57-b.]. Ekologik sivilizatsiya inson va tabiatning uyg'unlikda yashashini tashkil qilishga intiladi. Tabiiy resurslardan kelajak avlodlar ham barqaror foydalanishini ta'minlash uchun ulardan foydalanishning muvozanatini saqlash zarurdir.

Tabiatga hurmat. Tabiatning inson ehtiyojlari uchun foydali ekanligidan tashqari, uning ichki qiymatini tan olish zarur. Bu atrof-muhit va uning xilma-xil ekotizimlariga hurmat va e'tibor hissin tarbiyalashni o'z ichiga oladi.

Barqaror rivojlanish. Ekologik sivilizatsiya inson taraqqiyoti atrof-muhitning tanazzulga uchrashi hisobiga bo'lmasligi kerak, degan g'oyani ilgari suradi. U kelajak avlodlarning o'z ehtiyojlarini qondirish qobiliyatiga putur yetkazmasdan hozirgi ehtiyojlarni qondiradigan barqaror amaliyotlarni talab qiladi.

Biologik xilma-xillikni saqlash. Ekologik sivilizatsiya biologik xilma-xillikni himoya qilish va saqlash bo'yicha faol harakatlarni olib borishni o'z ichiga oladi. Turlarning xilma-xilligi va ekotizimlarini saqlab qolish tabiiy dunyoning barqarorligi va osoyishtaligini saqlash uchun muhimdir.

Atrof-muhitni ratsional boshqarish [13;122-b.]. Inson atrof-muhitning boshqaruvchisi, tabiiy resurslarni boshqarish va himoya qilish uchun javobgardir. Bu ifloslanishni, yashash joylarini yo'q qilishni va atrof-muhitga zarar yetkazishning boshqa shakllarini minimallashtiradigan amaliyotlarni bajarishni o'z ichiga oladi.

Aylanma iqtisodiyot [20;477-b.]. Resurslardan qayta foydalanish, qayta ishlash va qayta tiklanadigan aylanma iqtisodiyot konsepsiyasi ekologik sivilizatsiyadagi inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarining ajralmas qismidir. Ushbu yondashuv chiqindilarni minimallashtiradi va inson faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini kamaytiradi. Hozirgi kunda ko'pgina mamlakatlar va tashkilotlar chiziqli iqtisodiyotdan (olish, bajarish, tasarruf etish) aylanma iqtisodiyotga o'tish muhimligini tan olishmoqda. Hukumatlar, korxona-tashkilotlar resurslar samaradorligini oshirish, chiqindilarni kamaytirish va materiallarni qayta ishlatisini rag'batlantirish strategiyalarini amalga oshirishmoqda.

Aylanma iqtisodiyot tamoyillarini siyosiy va huquqiy sohalarga integratsiya qilish ham milliy, ham xalqaro darajadagi hamkorlik tashabbuslarini aylanma iqtisodiyotni qabul qilishlarini tezlashtiradi. Ushbu tashabbuslar ko'pincha hukumatlar, biznes va nodavlat tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlikni o'z ichiga oladi.

Ekologik toza texnologiyalar. Texnologik innovatsiyalar inson va tabiat o'rtasidagi ijobiy munosabatlarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ekologik toza texnologiyalarni ishlab chiqish va qabul qilish atrof-muhitga ta'sirni minimallashtirish va barqaror hayotni rivojlantirishga yordam beradi. Texnologiya-ning rivojlanishi odamlar va tabiat o'rtasidagi ham ijobiy, ham salbiy munosabatlarni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynashda davom etmoqda. Qayta tiklanadigan energiya texnologiyalarini sezilarli ko'paytirish, energiya uzilishlar bilan bog'liq muammolarni hal qilish va qayta tiklanadigan manbalarning barqarorligini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalari bo'yicha innovatsiyalar, jumladan, chiqindilarni energiyaga aylantirish tizimlari chiqindilarni utilizatsiya qilishning atrof-muhitga ta'sirini kamaytirishga yordam beradi.

Ekologik ta'lim. Ekologik tamoyillar haqida bilimlarni oshirish, ogohlikni rivojlantirish va ularni chuqur tushunish muhim ahamiyatga ega. Ta'lim orqali odamlar va jamiyatlarga atrof-muhitni muhofaza qilish hamda tiklash jarayonlariga ongli va mas'uliyatli ravishda hissa qo'shish imkoniyati yaratiladi [14; 27-b.]. Ekologik ta'lim barqaror amaliyotlarni targ'ib qilish va ekologik sivilizatsiyani rivojlantirishga yordam beradigan tafakkurni shakllantirishning hal qiluvchi tarkibiy qismi bo'lib qolmoqda. Ta'lim muassasalari, nodavlat notijorat tashkilotlari va davlat organlari o'quv dasturlari barqarorlik, tabiatni muhofaza qilish va aylanma iqtisodiyot bilan bog'liq mavzularni o'z ichiga olgan holda rivojlanmoqda. Bunda turli targ'ibot kompaniyalari va dasturlari aholini atrof-muhit muammolari to'g'risida xabardor qilish va harakatga undashga qaratilishi maqsadga muvofiqdir. Ijtimoiy media platformalari va onlayn resurslar axborotni tarqatish va kengroq auditoriyani jalb qilishda muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy va ekologik muammolarning o'zaro bog'liqligini e'tirof etgan holda ekologik ta'lim doirasida ekologik adolat va ijtimoiy mas'uliyatga e'tibor berish zarur.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa tarzida ta'kidlash joizki, ekologik sivilizatsiyaning mohiyati haqida yakuniy, hamma tomonidan tasdiqlangan tavsif mavjud emas. Biroq bu masala bo'yicha amalga oshirilayotgan bahs-munozaralar va sa'y-harakatlarning kelajakdagi ekologik farovonlikka ijobiy hissa qo'shayotgani ko'rinib turibdi. Ekologik sivilizatsiya inson va tabiiy ekologiya-ning birgalikda rivojlanishiga asos bo'lib, insoniyatni global ekotizim doirasidagi jarayonlar va tuzilmalar majmuasi sifatida tavsiflaydi.

Ekologik sivilizatsiya insoniyatning tabiatdagi o'rnini, koinotning o'z-o'zini rivojlantirish jarayonlarida, shu jumladan, global ekotizimda ishtirok etishini o'z ichiga oladi. Shu bois ekologik sivilizatsiya nima ekanligini yana bir bor tahlil qilish, inson bo'lish nimani anglatishini qayta ko'rib chiqish va tabiat bilan uyg'unlikda yashashga asoslangan yangi insonparvarlik tushunchasini yaratish kerak.

Ekologik sivilizatsiya odatiy subyektivlik tushunchalarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Bu yerda tabiiy dunyo va odamlar o'rtasidagi munosabatlar, inson va tabiat, ayniqsa ekosfera o'zaro qanday bog'langanligi muhim hisoblanadi. Bularning barchasi ekologik ongni o'stirishni, insoniyatning ona tabiatga, o'ziga va ekologik borliqqa bo'lgan qarashi va munosabatini o'zgartirishni talab qiladi.

Ekologik sivilizatsiya ekogumanizm bilan uyg'unlashadi, ya'ni insonning o'ziga nisbatan va boshqa mavjudotlarga nisbatan dunyoqarashi, jamiyat va tabiatga nisbatan tenglik, erkinlikning mavjudligida namoyon bo'ladi. Ekologik sivilizatsiya inson va tabiiy hayot ekologiyasiga asoslanadi va iqtisodiyotning globallashtiruviga, mintaqaviylashuv jarayonlarining kuchayishiga va ko'p qutbli dunyo tartibiga qarshi turish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz. 6-jild, Toshkent, "O'zbekiston", 2023, 308–309-betlar.
- (2). Balchindorzhieva O.B., Tsyrendorzhieva D.S. Harmonious Society and Ecological Civilization. The concepts' relationship. SHS Web of Conferences. EDP Sciences, 2016, t. 28, p. 01011.
- (3). David Weaver, Chuanzhong Tang, Yanzhi Zhao. Facilitating sustainable tourism by endogenization: China as exemplar, *Annals of Tourism Research*, Volume 81, 2020, 102890, ISSN 0160-7383, <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102890>.
- (4). Fanxin Meng, Jinling Guo, Zhanqiang Guo, Jason C.K. Lee, Gengyuan Liu, Ning Wang. Urban ecological transition: The practice of ecological civilization construction in China, *Science of The Total Environment*, Volume 755, Part 2, 2021, 142633, ISSN 0048-9697, <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.142633>.
- (5). Hanson A. Ecological civilization in the people's republic of China: values, action, and future needs. – 2019, 16 p. / <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/545291/eawp-021-ecological-civilization-prc.pdf>
- (6). Jon Naustdalslid (2014) Circular economy in China – the environmental dimension of the harmonious society. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 21:4, 303-313, DOI: [10.1080/13504509.2014.914599](https://doi.org/10.1080/13504509.2014.914599)
- (7). Magdoff F. Harmony and ecological civilization. *Monthly Review*. 2012, t. 64, №2.
- (8). Mette Halskov Hansen, Hongtao Li, Rune Svarverud. Ecological civilization: Interpreting the Chinese past, projecting the global future, *Global Environmental Change*, Volume 53, 2018, pages 195–203, ISSN 0959-3780, <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2018.09.014>.
- (9). Muhammad Yousaf Raza, Boqiang Li. Decoupling and mitigation potential analysis of CO2 emissions from Pakistan's transport sector, *Science of The Total Environment*, Volume 730, 2020, 139000, ISSN 0048-9697, <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.139000>.
- (10). Pei Tian, Huaqing Wu, Tiantian Yang, Faliang Jiang, Wenjie Zhang, Zhanliang Zhu, Qimeng Yue, Muxing Liu, Xinyi Xu. Evaluation of urban water ecological civilization: A case study of three urban agglomerations in the Yangtze River Economic Belt, China, *Ecological Indicators*, Volume 123, 2021, 107351, ISSN 1470-160X, <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2021.107351>.
- (11). Vasiyev M.P., Razmanova S.V., Steblyansky N.V. (2021). A model for assessing the degree of coordination of the "Energy system – Economy – Environment" (3E) in Heilongjiang province, China. In T.S. Krestovskikh (Ed.), *Communications. Society. Spirituality*, 2021. XXI International Scientific and Practical Conference (pp. 367–372), Ukhta, UGTU.
- (12). Zuo C. (2019). The Historical Evolution of Chinese Communist Party's Ecological Thought in the Seventy Years of New China Review and enlightenment. *Journal of Central South University (Social Science Edition)*, 6, 1-3. (In Chinese).
- (13). Боголюбов С.А. Реализация экологической политики посредством права: монография. М., Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации: ИНФРА-М, 2015, с. 122.
- (14). Букина Е.Е. Философский анализ этических оснований технауки в ракурсе проблемы природы человека. Диссертация ... кандидата философских наук, Томск, 2021, с. 27.
- (15). Вирт Л. Человеческая экология. Вирт Л. Избранные работы по социологии. Москва, ИНИОН РАН, 2005, с. 32.
- (16). Джуракулов Х.А. Замоновий экотуризм ривожда шахс экологик ҳукукий онгини юксалтириш зарурияти. Фалсафа фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати, Самарканд, 2022, 14-бет.
- (17). Курбанбаев К. Массовая культура как источник опасности духовной безопасности народа. К. Курбанбаев, Э.Шарипова, Ж.Кедейбаева. Материалы Международной научно-практической конференции «Человек в современном мире: идентичность и межкультурная коммуникация», "Дюссельдорф", 2019, с. 54.

- (18). Мамашокиров С. Ваҳимами ёки ҳақиқат. Тошкент, “Иқтисод-молия”, 2012, 31-бет.
- (19). Саломова Х.Ю. Меъёрнинг фалсафий моҳияти ва амалий аҳамияти. Бухоро, “Дурдона”, 2018, 57-бет.
- (20). Фихте Х. Опыт о пубертате. Тверь, “Колонна”, 2021, с. 477.
- (21). Фрэнсис Бэкон. Новый Органон. Пер. англ. С.Красильщикова. М., РИПОЛ Классик, 2021, с. 75.
- (22). Яздонов З.Ш. Ўзбек халқ экологик маданияти анъаналарини тиклаш ва ривожлантириш тенденциялари. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, Самарқанд, 2019, 17-бет.

Omonov Bahodir Nurillayevich (Shahrisabz davlat Pedagogika instituti professori, falsafa fanlari doktori (DSc),

Nomozov Xurshid Shavkat o'g'li (ATMU dotsent v.b., f.f.f.d. (PhD)

VIRTUAL TARMOQ JAMOALARI: FALSAFIY VA ANTROPOLOGIK TAHLIL

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot virtual tarmoq jamoalarini falsafiy va antropologik nuqtayi nazardan kompleks tahlil qiladi. Internet orqali shakllanadigan jamoalarning ontologik, epistemologik, axloqiy va madaniy jihatlari yoritiladi. Virtual tarmoq jamoalari nafaqat texnologik yangilik, balki insoniyat evolutsiyasining muhim bosqichidir. Ular insonning o'zini va dunyoni tushunish, munosabatlar o'rnatish, jamiyat qurish qobiliyatini yangi, oldin mavjud bo'lmagan sharoitda sinab ko'rish imkoniyatini masalalari ilmiy jihatdan ochib berilgan va dalillangan.

Kalit so'zlar: virtual jamoalar, raqamli antropologiya, internet-falsafa, simulakr, giperhaqiqat, postgumanizm, gibrid madaniyat, identifikatsiya, axloq, kollektiv aql, virtual ritual, raqamli hokimiyat.

Омонов Баходир Нуриллаевич (Шахрисабзский государственный педагогический институт, доктор философских наук (DSc), профессор),

Номозов Хуршид Шавкат угли (АТМУ и.о. доцента, д.ф.ф.н. (PhD)

ВИРТУАЛЬНЫЕ СЕТЕВЫЕ СООБЩЕСТВА: ФИЛОСОФСКИЙ И АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Данное исследование представляет собой комплексный анализ виртуальных сетевых сообществ с философской и антропологической точек зрения. Освещаются онтологические, эпистемологические, этические и культурные аспекты сообществ, формирующихся через Интернет. Виртуальные сетевые сообщества – это не только технологическое новшество, но и важный этап в эволюции человечества. В исследовании научно раскрыты и обоснованы вопросы возможности проверки способности человека понимать себя и мир, устанавливать отношения, строить общество в новых, ранее не существовавших условиях.

Ключевые слова: виртуальные сообщества, цифровая антропология, интернет-философия, симулякр, гиперреальность, постгуманизм, гибридная культура, идентификация, этика, коллективный разум, виртуальный ритуал, цифровая власть.

Omonov Bahodir Nurillayevich (Shahrisabz State Pedagogical Institute Doctor of Philosophical Sciences (DSc), Professor),

Nomozov Khurshid Shavkat o'g'li (ATMU Acting Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD)

VIRTUAL NETWORK COMMUNITIES: PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS

Annotation. This study provides a comprehensive analysis of virtual network communities from philosophical and anthropological perspectives. The ontological, epistemological, ethical, and cultural aspects of communities formed through the Internet are highlighted. Virtual network communities are not only a technological innovation but also an important stage in human evolution. The research scientifically explores and substantiates the issues of testing human ability to understand oneself and the world, establish relationships, and build society in new, previously non-existent conditions.

Keywords: virtual communities, digital anthropology, internet philosophy, simulacrum, hyperreality, posthumanism, hybrid culture, identification, ethics, collective intelligence, virtual ritual, digital power.

Kirish. XXI asr insoniyat uchun texnologik tafovut asri bo'lib, unda mavjudlikning o'zi yangicha shakllar va ifodalanish yo'llarini topmoqda. Axborot texnologiyalarining portlashsimon rivojlanishi nafaqat ish, ta'lim yoki aloqa usullarini o'zgartirdi, balki insonning o'ziga xos ontologik holatini tubdan qayta shakllantirish jarayonini boshlab berdi. Turli xil raqamli platformalarda – ijtimoiy tarmoqlarda, forumlarda, onlayn o'yinlarda, professional ham jamiyatlarda paydo bo'layotgan virtual jamoalar bugungi kunning eng ahamiyatli ijtimoiy hodisalaridan biriga aylanmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Virtual tarmoq jamoalarini o'rganish maydoni tez sur'atlarda rivojlanayotgan interdistsiplinar soha hisoblanadi. Unda falsafiy tahlil (Bodriyar, Floridi), antropologik yondashuv (Miller, Boellstorff), sotsiologik tadqiqot (Kastels, Wellman) va psixologik o'rganish (Terkel, Baym) uyg'unlashgan. Har bir olim virtual jamoalarning muayyan jihatlarini: ontologik holatini, madaniy amaliyotlarini, ijtimoiy tuzilishini yoki shaxsiy munosabatlarni o'rgangan. O'zbekiston olimlari ushbu sohada nisbatan yangi bo'lsa-da, ular ham mahalliy kontekstda virtual jamoalarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga hissa qo'shmoqda. Kelajakda virtual jamoalarni falsafiy-antropologik jihatdan o'rganishda sharqona dunyoqarash, milliy madaniyat va mahalliy ijtimoiy tuzilmalar nuqtayi nazaridan yondashuvlarni ishlab chiqish muhim yo'nalish bo'lib qolmoqda.

Dolzarb muammo shundaki, "virtual jamoalar haqidagi ko'pchilik tadqiqotlar ularning sotsiologik, psixologik yoki texnologik jihatlariga qaratilgan bo'lsa, ularning falsafiy mohiyati va antropologik ahamiyati" yetarli darajada o'rganilmagan. J.Bodriyar, M.Maklyuen, M.Kastels kabi mutafakkirlarning ishlari virtual jamiyatning ayrim jihatlarini yoritsa ham, bu hodisani falsafiy-antropologik nuqtayi nazardan kompleks tahlil qilish hali ham o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda.

Bu Frenk Vebsterning IO nazariyotchilariga qariyb o'n yil oldin bergan bahosi bugungi kunda ham o'z kuchini saqlab qolganligini hisobga olsak, bu yanada zarurdir: "Axborot jamiyati haqidagi adabiyotlarni o'qiyotganda, o'zlari yozgan mavzuning ishlab chiqilmagan ta'riflari bilan ishlaydigan mualliflar soni qanchalik ko'p ekanligiga hayron bo'lamiz. Ular axborot jamiyatining o'ziga xos xususiyatlari haqida yozishda va yozishda davom etadilar, lekin ayni paytda o'zlarining faoliyatiga xos bo'lib qolmoqda" [2]. Bu skeptitsizm, birinchi navbatda, ularning ontologik asoslarini soyada saqlaydigan miqdoriy ta'riflarga taalluqlidir. Boshqa tomondan, ma'lumotni ontologizatsiya qilishning turli xil variantlari ham shubhali munosabatga loyiqdir.

Tadqiqot metodologiyasi: Bugungi kunda virtual jamoalarning roli shunchalik o'sib bormoqdaki, ular nafaqat ijtimoiy hayotning to'ldiruvchi elementlari, balki ko'pchilik uchun asosiy ijtimoiylashish muhitiga aylanmoqda. Bu jarayon bir qator fundamental savollarni tug'dirmoqda: Virtual jamoalar qanday ontologik maqomga ega? Ular haqiqiy jamiyatning soxta nusxasimi yoki ijtimoiylikning yangi, muqobil shaklimi? Raqamli muhit insonning o'zini anglash va identifikatsiya qilish qobiliyatini qanday o'zgartiradi? Virtual jamoalar ichida qanday yangi madaniy amaliyotlar, an'analar va qadriyatlar shakllanmoqda? Bu jarayon inson tabiatining o'ziga qanday ta'sir ko'rsatmoqda?

Bundan tashqari, tarmoqni talqin qilishda fazoviy urg'u barcha kiberteoristlar tomonidan birlashtirilmaydi; Shunday qilib, D.P.Barlou yozadi: "Axborot – bu moddiy obyektlardagi kabi jismoniy makonni egallagan mavjudlik holati emas, balki vaqt talab qiladigan harakat. Bu to'p emas, raqs emas, raqqosa emas, balki xizmatdir" [3] va bundan keyin: "sekundiga gigabitlar yoki daqiqada so'zlar bilan o'lchanadimi, haqiqiy dekodlash – bu ongda va ongda sodir bo'ladigan jarayon, vaqt o'tishi bilan sodir bo'ladigan jarayon" [4] va, nihoyat, Barlou qisqacha ta'kidlaydi: "Vaqt makon o'rnini egallaydi" [5]. Bundan tashqari, tarmoqning virtual olamida axborot sifatini baholashda aynan vaqtning yaqinligi (bir vaqtning o'zida bir vaqtda bo'lishga intilish) hal qiluvchi omil hisoblanadi: "Axborot mahsuloti qanchalik qimmatli bo'lsa, xaridor uni ishlab chiqarish momentiga shunchalik yaqinroq bo'lishi mumkin va bu yerdagi cheklolar vaqtinchalik siz axborot ishlab chiqarilgan joydan uzoqlashasiz, shovqin [uzatish kanalidagi] kuchayadi va [signalning] diapazoni torayadi" [6].

Tahlil va natijalar. Tarmoqdagi anonim matn ishlab chiqarishning yana bir o'ziga xos darajasini ta'kidlash kerak: mashina (hatto mashinalararo). So'nggi paytlarda internet tili tadqiqotchilarining e'tiborini spam, mashinada ishlab chiqarilgan media axlatlari, odamlar tomonidan yozilmagan (ba'zi hollarda odamlar uchun emas) matnlar kabi hodisaga qaratmoqda. Aksariyat foydalanuvchilar elektron pochta spamlarini yaxshi bilishadi. So'nggi yillarda spamning estetik qiymatiga e'tibor qaratilmoqda, bu spam she'riyat fenomeni asosida yotqiziladi. Bu ma'no yaratishga qodir bo'lmagan va turli xil spam-filtrlarni (shuningdek, mashinalarni) bema'nilik dunyosiga yo'naltirish uchun ishlaydigan mashina (avtomatik til generatori) tomonidan yozilgan spam-matnlarning moyilligiga asoslanadi: buzilgan sintaksis, ko'plab neologizmlar, xatolar va matn terish xatolari bu spam she'riyatining o'ziga xos xususiyatidir. Ikkinchisining nazariyotchilari (Enrica Shmidt, Mixail Kurtov) va "shoirilar"ning o'zlari (Roman Leibov) fikriga ko'ra, spam-she'riyat fenomeni insonning mashina bilan munosabatlaridagi o'ziga xosligi haqidagi savollarni yangi bosqichga ko'tarishga imkon beradi. Inson mashina tomonidan yaratilgan emasmi? Mashina odam emasmi? Maksimal avtomatlashtirilgan dunyoda inson mavjudligi qanday? Enrika Shmidt ta'kidlaganidek, "agar" klassik" avangard she'riyatida ham zo'ravonlik elementi mavjud bo'lsa, so'zga nisbatan ham (u yirtilgan yoki o'ta og'ir holatlarda vayron qilingan) va o'quvchiga nisbatan (jamoat didi oldida metaforik tar-

sakini eslang), demak, “hozirgi vaziyatda tajovuzkor va tajovuzkorning o‘zi avtomatik ravishda spazmoli-siyaga uchragan va taqdim etilgan semiotik materialni poetiklashtirish ommaviy axborot vositalarining zo‘-ravonligiga qarshi harakatdir” [7].

Xulosa va takliflar. Virtual tarmoq jamoalari insoniyat evolutsiyasining yangi bosqichini ifodalaydi. Ular insonning o‘zini anglash, boshqalar bilan munosabat va jamiyat qurish usullarini tubdan o‘zgartiradi. Virtual jamoalar falsafasi va antropologiyasi nafaqat raqamli dunyoni, balki inson tabiatining o‘zini ham chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Virtual jamoalar bu insoniyatning ijodiy va ijtimoiy salohiyatini namoyish etadigan laboratoriya bo‘lib, u yerda real dunyoning cheklovlari yo‘qoladi, ammo, shu bilan birga, yangi cheklovlar paydo bo‘ladi. Ushbu yangi ijtimoiy shakllarni falsafiy va antropologik nuqtayi nazardan o‘rganish zamonaviy insonning murakkab ontologik holatini tushunishning kalitidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). It should be noted that the division of alienation from nature into archaic and antique periods belongs to European culture, and for Egypt, Mesopotamia – Transoxiana – this division is not characteristic, where such alienation occurred much earlier.

(2). Ergashev A., Ergashev T. Ecology, Biosphere and Nature Protection. Tashkent, “Yangi asr avlodi”, 2005, p. 241.

(3). Ergashev A., Ergashev T. Ecology, Biosphere and Nature Protection. Tashkent, “Yangi asr avlodi”, 2005, p. 241.

(4). This implies the function of any doctrine, in essence, to promote a certain worldview.

(5). Индиенко Михаил Викторович. Современная экологическая ситуация и система образования: социально-философские аспекты. Диссертация ... кандидата философских наук, 09.00.11. Индиенко Михаил Викторович [Место защиты: Пятигор. гос. технол. ун-т]. Пятигорск, 2010, 210 с. ил. РГБ ОД, 61 10-9/317

(6). Akramov S. Tabiatni muhofaza qilish asoslari. Dushanbe, “Maorif”, 2011; Axrorov F. Tojikiston suv havzalari faunasi va uni muhofaza qilish.

(7). Ergashev A., Ergashev T. Ecology, Biosphere and Nature Protection. Tashkent, “Yangi asr avlodi”, 2005, p. 241.

(8). Omonov Bahodir. “Dastur ul-muluk” va “Saddi Iskandariy” asarlarida geosiyosiy qarashlar. News of the NUUZ 1.1.2 (2024), p. 180–183.

(9). Nurillaevich O.B. "The importance of religious values in the formation of a personal ecology culture." Archive of Conferences. Vol. 15, № 1, 2021.

(10). Omonov Bahodir. "Is aral sea or lake? (some thoughts about the reasons that turned the aral sea into the lake, more precisely into the desert" Aralkum). Theoretical & Applied Science 3 (2016), p. 63–67.

(11). Nurillaevich A.B. Shortage and Problem of Drinking Water in Central Asia. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769) 1.9 (2023), p. 504–509.

(12). Omonov B.N. O‘zbekiston ekologik siyosatining strategik asoslari. “Философия и право”, 28.2 (2024), p. 41–43.

(13). Omonov Bahodir. Ekologik madaniyatni shakllantirishda ekologik tarbiyaning o‘rni. Modern Science and Research 4.3 (2025), p. 125–128.

(14). Omonov Bahodir. Etnik nizolarning markaziy osiyo davlatlari geosiyosiy munosabatlariga ta’siri. News of the NUUZ 1.1.1 (2025), p. 164–166.

(15). Omonov Bakhodir. The Expression of Geopolitical Knowledge in the Works “the City of Virtuous People” and “India”. Journal NX 9.6 (2023), p. 16.

(16). Nomozov Xurshid (2024). Jamiyatda internet-makon kontentlari ta’sirida sodir bo‘layotgan negativ ijtimoiylashuv shakllari. Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g‘oyalar, 1(2), p. 52–58.

(17). O‘g‘li, Nomozov Xurshid Shavkat. Yuksak axborot madaniyati–internet-makon resurslaridan ratsional foydalanish sharti. Research Focus 2.6 (2023), p. 105–110.

(18). Nomozov Xurshid (2022). Threats to information security in educational institutions. Gospodarka i Innovacje, 22, p. 229–231.

(19). Nomozov Xurshid. Axborot xurujlarining manbalari, ularning ijtimoiy muhitda amalga oshish usullari. Ta’limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari 41.1 (2025), p. 632–636.

(20). Shavkat o‘g‘li, Nomozov Xurshid. Axborotning zamonaviy tarkibi. Ta’limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari 41.1 (2025), p. 628–631.

(21). Nomozov Xurshid. Internet-makon mohiyati, genezisi va zamonaviy tarkibi. tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g‘oyalar 1.2 (2024), 48–51-betlar.

(22). Nomozov Xurshid. Axborot xurujining o‘smirlar hayotiga ta’siri. “Qo‘qon universiteti xabarnomasi”, (2023), 1285–1287-betlar.

Annotatsiya. Maqola Abu Hafs al-Kabir al-Buxoriyning ilm haqidagi qarashlarini o'rganadi. U ilmni nafaqat nazariy bilim, balki ruhiy kamolot va axloqiy yetuklik sari yetaklovchi vosita sifatida talqin qilgan. Tadqiqot uning fiqhiy, tasavvufiy va pedagogik yondashuvlarini, ustoz-shogird an'anasini va ilmning amaliy hayotdagi rolini yoritadi. Shuningdek, alloma ilmni jamiyat foydasi va axloqiy mas'uliyat bilan bog'lash konsepsiyasini ilgari surgan. Mazkur yondashuv Abu Hafs al-Kabirni islom intellektual tarixida fiqhiy va ma'naviy mutafakkir sifatida ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Abu Hafs al-Kabir, islom ilm-fani, hanafiy fiqh, ma'naviy kamolot, ilm-amal-hol, pedagogik yondashuv, ruhiy tarbiya.

ФИЛОСОФСКОЕ И ДУХОВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАУКИ В УЧЕНИИ АБУ ХАФСА АЛЬ-КАБИРА

Аннотация. Статья посвящена изучению взглядов Абу Хафса аль-Кабир аль-Бухари на знание. Он рассматривал знание не только как теоретическое, но и как средство духовного совершенствования и нравственного развития. Исследование освещает его подходы в области фикха, суфизма и педагогики, традицию учитель–ученик, а также практическую роль знания в жизни. Кроме того, ученый связывал знание с общественной пользой и нравственной ответственностью. Такой подход показывает Абу Хафса аль-Кабир как важного фигуранта исламской интеллектуальной истории, объединяющего фикх и духовное мышление.

Ключевые слова: Абу Хафс аль-Кабир, исламская наука, ханафитский фикх, духовное совершенство, знание-действие-состояние, педагогический подход, духовное воспитание.

THE PHILOSOPHICAL AND SPIRITUAL SIGNIFICANCE OF KNOWLEDGE IN THE TEACHINGS OF ABU HAFS AL-KABIR

Annotation. The article examines Abu Hafs al-Kabir al-Bukhari's perspectives on knowledge. He viewed knowledge not only as theoretical understanding but also as a means for spiritual development and moral perfection. The study highlights his approaches in fiqh, Sufism, and pedagogy, the teacher–student tradition, and the practical role of knowledge in life. Furthermore, the scholar linked knowledge with social benefit and ethical responsibility. This approach positions Abu Hafs al-Kabir as a significant figure in Islamic intellectual history, integrating fiqh and spiritual thought.

Keywords: Abu Hafs al-Kabir, Islamic sciences, Hanafi fiqh, spiritual perfection, knowledge-action-state, pedagogical approach, spiritual education.

Kirish. Abu Hafs al-Kabir al-Buxoriy (767–832) islom ilm-fani vakillaridan biri bo'lib, uning ilmiy faoliyati butun islom olamiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Uning ahamiyati faqat fiqh bilan cheklanmay, balki Markaziy Osiyoda islomiy bilimlarning keng tarqalishi va mustahkamlanishida ham muhim o'rin tutadi. Xususan, u hanafiy fiqhining dastlabki tizimlashtiruvchilaridan biri sifatida tanilgan bo'lib, o'z ilmiy va pedagogik faoliyati orqali islomiy ta'limning rivojlanishiga asos yaratgan [1]. VIII–IX asrlar hanafiy huquqiy ta'limotining mustahkamlanishi va Movarounnahrning yirik ilmiy markazga aylanishi bilan xarakterlanadi. Abu Hafs al-Kabirning ilmiy, tashkiliy va pedagogik faoliyati mintaqada islomiy fanlarning uzluksiz rivojlanishi uchun mustahkam zamin yaratdi.

Abu Hafs al-Kabirga ko'rsatilgan ma'naviy ehtirom uning nomi va yashagan manzili bilan bog'liq atamalarda yaqqol namoyon bo'ladi. U "Muallimi al-Islom" ("Islomning Ustozi") unvoni bilan mashhur bo'lib, bu nom uning islomiy fanlarni ishonchli sharhlovchisi sifatidagi yuksak maqomini aks ettiradi. Uy darvozasi "Haqq-rah" – "Haq yo'li" deb atalgan bo'lib, ulamo va amaldorlarning murakkab huquqiy va ilohiy masalalarda aynan unga murojaat qilganini ko'rsatadi [2].

Mazkur nomlanishlar Abu Hafs al-Kabirning ilmga bo'lgan qarashini aks ettiradi. Alloma uchun ilm nafaqat aqliy idrok obyekti, balki ilohiy haqiqat va ruhiy kamolot sari eltuvchi yo'l sifatida talqin qilinadi. Uning ta'limoti zohiriy fiqh bilan botiniy ma'rifatni uyg'unlashtirib, huquqiy an'ana va shakllanayotgan tasavvufiy yo'nalishlar o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi.

Abu Hafs al-Kabirning ta'limotida ilm aqliy idrok va ruhiy kamolotning uzviy bog'liqligi sifatida talqin etiladi. U huquqiy mulohazani ruhiy tarbiya bilan uyg'unlashtira bilgan. Bu yondashuv ilmni nafaqat nazariy bilim, balki insonni shakllantiruvchi amaliy-ma'naviy jarayon sifatida tushunishga imkon beruvchi mustahkam falsafiy asos yaratadi. Shu metodik yondashuv keyingi asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan tasavvuf tafakkurining konseptual asoslariga ham ta'sir ko'rsatgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Abu Hafs al-Kabir shaxsiyati va ilmiy faoliyati haqida dastlabki tarixiy ma'lumotlar Abu Bakr Narshaxiy, Abu Lays as-Samarqandiy, Imom G'azzoliy, So'fi Olloyor kabi mutafakkirlarning asarlarida uchraydi. Tadqiqotchilardan L.Asrorova, K.Rahimov, B.Bobojonov, Urol Nazar Mustafo, Dr.Abdul Razzoq Ahmad Vodi, O.K.Yilmaz kabi olimlar uning ilmiy merosini tizimli ravishda o'rganib, fiqhiy, tasavvufiy va pedagogik faoliyatini yoritgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani tadqiq etishda tahliliy, tarixiy-metodik yondashuv, komparativ (solishtirma) tahlil, epistemologik yondashuv, sintetik metod kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Abu Hafs al-Kabirning ilm haqidagi qarashlarini tadqiq etish ko'p qirrali metodologik yondashuvni talab etadi. Bu jarayon avvalo fiqhiy matnlar, biografik manbalar, zamonaviy tadqiqotlar va tasavvufiy adabiyotlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni kompleks tahlil qilishni nazarda tutadi. Uning fiqh, imon va ma'naviy tarbiya sohalaridagi qarashlari ilmning mohiyati, diniy bilimning tartibi hamda islomiy huquqiy tafakkurning shakllanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Ikkilamchi tadqiqotlar Abu Hafs al-Kabirning epistemologik qarashlarini kengroq hanafiy an'anasi-da hamda Markaziy Osiyoning intellektual rivojlanishi kontekstida talqin qilish uchun zarur nazariy asoslarni beradi. So'nggi tadqiqotlarda u islom huquqiy adabiyotidagi o'tish davri vakili sifatida ko'riladi va uning asarlari erta hanafiy manbalari bilan, keyinchalik, shakllangan yuridik tizimlar o'rtasida bog'lovchi ilmiy ko'priq vazifasini bajargani ta'kidlanadi [3].

Abu Hafs al-Kabirning ilmiy merosi Abu Yusuf va Muhammad ash-Shayboniy kabi yetuk hanafiy fuqaholardan olingan ta'limotga tayanadi. Bu ilmning ilmiy muassasalar, majlislar va ustoz-shogird zanjirlari orqali uzatilish jarayonini o'rganishga imkon beradi [1]. Uning ta'limoti keyingi davr ulamolarining fiqhiy asarlarida sezilarli aks etib, metodlar va uslubiy yondashuvlar izchil qo'llangan. Jumladan, Abu Nasr Ahmad ibn Umar, Abu Bakr ibn Mas'ud Kosoniy, Alouddin Buxoriy, Abu Lays as-Samarqandiy, So'fi Olloyor va boshqa mutafakkirlar uning fatvolari va hikmatlaridan keng foydalanishgan.

Manoqib va tasavvufiy tazkiralarda keltirilgan ma'lumotlar Abu Hafs al-Kabirning ilmni faqat rasmiy fiqh ta'limi bilan chegaralamaganini ko'rsatadi. Rivoyatlar unga Qur'onni kuniga ikki marotaba xatm qilgani haqida ma'lumot beradi, bu ilmning ruhiy riyoziyat bilan uzviy bog'liqligini namoyon etadi [4]. Shu tarzda ilm Abu Hafs nazarida huquqiy mushohada va ruhiy kamolotning uyg'unlashgan shakli sifatida aks etadi.

Mazkur yondashuv tasavvufiy bilim nazariyasiga xos bo'lgan "ilm-amal-hol" izchilligini aks ettiradi. Ilm o'zlashtiriladi, amalda qo'llanadi va nihoyat ruhiy holga aylanadi. Qur'on xatmi va riyoziyat ilmning "hol" darajasiga ko'tarilishi uchun zarur shart sifatida tushuntiriladi. Shu tariqa, ilm qalbni poklaydigan va fikrni to'g'rilaydigan kuchga aylanadi.

Abu Hafs al-Kabirning ilm haqidagi qarashlari uni Alloh tomonidan in'om etilgan muqaddas omonat sifatida talqin qilishga asoslanadi. Ushbu yondashuv olimning vazifasini oddiy bilim egasidan ko'ra yuksak ma'naviy mas'uliyat sohibi sifatida belgilaydi. Shu bois ilm shaxsiy mulk emas, balki uni pok saqlash va haqqoniy tarzda avlodlarga yetkazishni talab qiluvchi omonat sifatida qaraladi. Qur'onni bir kunda ikki bor xatm qilishi ilmni ruhiy komillikka eltuvchi uzluksiz riyoziyat sifatida tushunganini ko'rsatadi.

Rivoyatlarda Abu Hafs fiqh olimini g'iybat qilishni "butun Ramazonni tark qilishdan ham og'ir gunoh" deb baholaganligi zikr etiladi [5]. Bu ilm sohiblarining bilimni buzilish va noto'g'ri talqindan asrash mas'uliyatini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, Abu Lays as-Samarqandiy "Tanbeh al-G'ofiliyn"da Abu Hafs hikmatlari orqali ilmning faqat nazariy bilim bilan cheklanmasligini ko'rsatadi [6]. Ilm nafaqat bilish, balki o'zini anglash, nafsni tarbiyalash va ruhni poklash jarayoni sifatida talqin qilinadi.

Tarixchi Abu Bakr Narshaxiy ma'lumotiga ko'ra, olimlar va amaldorlar murakkab huquqiy masalalarda Abu Hafsga murojaat qilishgan [7]. Bu holat ilmning faqat nazariy tushuncha bo'lib qolmasdan, diniy hayotdagi noaniqlik va murakkabliklarga amaliy yechim beruvchi vosita sifatida namoyon bo'lganini ko'rsatadi. Shu tarzda ilm insonni Allohga eltuvchi yo'lni ravshanlashtiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi.

Abu Hafs Buxoroda hanafiy fiqhiga asoslangan ilk tizimli madrasa tashkil qilgan. Bu ilmning ustoz-shogird an'anasi orqali ham, rasmiy tuzilmalar orqali ham himoyalaniishi zarurligini ko'rsatadi. Shu orqali ilm avloddan avlodga uzluksiz o'tadi va ilmiy jarayon barqaror asoslarga ega bo'ladi.

Uning fiqhiy asarlari huquqiy hukmlardan tortib ilohiy iroda va ma'noni chuqur anglashgacha bo'lgan bilim qatlamlarini aks ettiradi. An'anaviy hanafiy ilmiy tartib asosida fiqhiy hukmlar poydevor vazifasini bajaradi, yuqoriroq darajadagi bilim va ma'rifat darajalari ham e'tirof etilgan [3]. Fiqhiy bilim keng qamrovli tizimning bir pog'onasi bo'lsa, hikmat va ma'rifat yuqori o'rin egallaydi. Ma'rifat tafakkur orqali emas, ilohiy haqiqatni bevosita idrok etishni bildiradi.

Abu Hafs ilmiy mehnat va tizimli o'qishni amaliy hayot bilan uyg'unlashtirgan, ilohiy in'om orqali keladigan ilhomiy bilimni ajratgan. Manbalarda uning ibodatdagi sobitligi, ilmni ruhiy tarbiya bilan uyg'unlashtirgani va kasb-hunar bilan shug'ullangani qayd etiladi. Imom Zarnujiy esa uning kosibchilik qilgani va ilmlarini doim takrorlagani haqida yozgan [8].

Bilimning amaliy hikmatga aylanishi Abu Hafs ta'limotining markaziy g'oyalaridan biridir. Ilm faqat intellektual boylik bo'lib qolmay, balki komil axloqiy fazilatlar shakllanishiga singishi lozim deb hisoblanadi [4]. Rivoyatlarda unga kelgan talabalar nafaqat ilm o'rgangan, balki ma'naviy jihatdan ham yetuklik darajasiga erishgan. Bu esa ilmning aql va ruhni qayta shakllantiruvchi ma'naviy kuch sifatida talqin etilganini ko'rsatadi.

Ustoz-shogird munosabatini yozma meros bilan uyg'unlashtirish pedagogik tamoyilining ajralmas qismi bo'lgan. Matnni mustaqil bilim manbai sifatida emas, intellektual va ruhiy tajribaning uzviy davomchisi sifatida talqin qilgan. Shu nuqtayi nazardan, Markaziy Osiyo madrasalari nafaqat nazariy bilim beradigan, balki intellektual, ruhiy va axloqiy yetuklikni shakllantiruvchi ilmiy-madaniy makon sifatida rivojlangan.

Xulosa. Abu Hafs al-Kabirning ilm haqidagi qarashlari uni faqat fiqhiy yoki tasavvufiy kategoriyalar bilan cheklab bo'lmazligini ko'rsatadi. Ilm uning ta'limotida intellektual izlanish, axloqiy takomil va ruhiy yetuklikni bir vaqtning o'zida qamrab oluvchi murakkab fenomen sifatida talqin etiladi.

Ilm nafaqat nazariy bilim, balki insonning mavjudligini o'zgartirish, jamiyatga xizmat qilish va ma'naviy yetuklikka erishish bilan bog'liq jarayon sifatida tushuniladi. Faqat fiqhiy hukmlarni yod olgan, ammo axloqiy tarbiya va ruhiy anglashdan mahrum shaxs to'liq bilim egasi hisoblanmaydi. Abu Hafs yondashuvi ilmni axloqiy mas'uliyat va ijtimoiy foyda bilan uyg'unlashtiradi va uning intellektual va ma'naviy mohiyati jamiyatga xizmat qilishda namoyon bo'ladi.

Zamonaviy tadqiqotlar Abu Hafs ta'limotining islom intellektual tarixidagi davomiy ahamiyatini, ilmning maqsadi, ishonchliligi va uzatilishi hamda ruhiy o'zgarish jarayonlari bilan bog'liqligini yoritadi [3]. Bu yondashuv ilmni qat'iy nazariy tayyorgarlik, axloqiy shakllanish va ruhiy yetuklikning uzviy va bir vaqtning o'zida kechadigan jarayoni sifatida tushuntiradi. Shu ko'p qirrali yondashuv Abu Hafsni fiqh ilmining yetakchi namoyandasi va ilohiy haqiqatga yo'naltirilgan izlanishlar orqali insonning ma'naviy taraqqiyotini ta'minlashga doir muhim mutafakkir sifatida ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Dr. Abdul Razzoq Ahmad Vodi al-Samarrai. مشيخة ومدرسة أبي حفص الكبير في بخارى [Buxorodagi Abu Hafs al-Kabir shayxligi va madrasasi], avgust. 2018.
- (2). Asrorova, Lobar. Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqhi. L.Asrorova. Toshkent, Islom universiteti, 2014, 3–4-betlar.
- (3). Yılmaz Okan Kadir. A Missing link the Emergence of Hanafi Fatwa Literature: Abu Hafs al-Kabir (d.217/832) and his Masa'il. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 65, no. 65 (December 2023), 41–60-s. <https://doi.org/10.15370/maruid.1376748>
- (4). Urol Nazar Mustofo. Abu Hafs Kabir al-Buxoriy haqida nimalarni bilasiz? <https://buxoroisharif.uz/10501/>
- (5). Абу Хомид Ғаззолий. Мукошафат ул-кулуб. Тошкент, “Адолат”, 2002, с. 337.
- (6). Факих Абул Лайс ас-Самарканди. Табех ул-гофилийн (книга вторая). Ташкент, “Мовароуннахр”, 2001, с. 223.
- (7). Абу Бакр Мухаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А.Расулов таржимаси. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1966, 46-бет.
- (8). Imom Zarnujiy, Ilm olish sirlari. Tarjimon Zokirjon Sharifov. Toshkent, “Movarounnahr”, 2004, 35-bet.

Xoliqov Yunus Ortiqovich (Samarqand davlat Chet tillar instituti “Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari” kafedrası professori, falsafa fanlari doktori (DSc); xolikovyunus88@gmail.com)
GLOBALASHUV SHAROITIDA MILLATLARO MUNOSABATLARNI RIVOJLANTIRISH
OMILLARI

Annotatsiya. Maqolada millatlararo hamjihatlik g'oyasiga nisbatan O'zbekiston zaminida barcha elatlarning yakdil bo'lib, milliy g'oya asosida faoliyat yuritayotganligi, bu atamaning mazmun-mohiyati hamda ijtimoiy tuzilmadagi qaror topish tamoyillariga chuqur diqqat qaratilgan. Aynan shu sababdan dunyoda ayni vaqtda millatlar orasida turli nizolar avj olayotgan bir davrda, bizning yurtida bu yangilashlar tajribali, dono, aql-zakovatli xalqimizning pand-nasihatları asosida olib borilayotganligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit soʻzlar: tadqiqot, globalizatsiya, globallashuv, milliy, madaniy, qadimiy, umuminsoniy, global, taʼlim-tarbiya, diniy, axloqiy, turmush tarzi.

Холиков Юнус Ортиқович (Самаркандский государственный институт иностранных языков, Профессор кафедры гуманитарных и информационных технологий; доктор философии (DSc))

ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается идея межнациональной гармонии, тот факт, что все народы Узбекистана едины и действуют на основе национальной идеи, сущность этого понятия и принципы поиска решений в социальной структуре. По этой причине показано, что в условиях нынешних конфликтов между народами мира эти инновации осуществляются в нашей стране по совету наших опытных, мудрых, интеллигентных людей.

Ключевые слова: исследования, глобализация, национальная, культурная, древняя, универсальная, глобальная, образование, религиозная, моральная, образ жизни.

Kholikov Yunus Ortqovich (Samarkand State Institute of Foreign Languages, Professor of the Department of Humanities and Information Technologies; Doctor of Philosophy (DSc))

FACTORS OF DEVELOPMENT OF INTERETHNIC RELATIONS IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Annotation. The article focuses on the idea of interethnic harmony, the fact that all peoples of Uzbekistan are united and act on the basis of the national idea, the essence of this term and the principles of finding solutions in the social structure. For this reason, it is shown that at a time when various conflicts are currently raging among nations in the world, these innovations are being carried out in our country based on the advice of our experienced, wise, intelligent people.

Keywords: research, globalization, globalizatiion, national, cultural, ancient, universal, global, education, religious, moral, lifestyle.

Kirish. Hozirgi kunda jahon miqyosida kechayotgan hodisalarga u yoki bu koʻrinishda oʻz taʼsirini singdirib borayotgan globallashuv gʻoyasi ijtimoiy-falsafiy va siyosiy tushuncha (konsept) oʻlaroq, zamonaviy dunyo nazariyotchilari va mutaxassislari tomonidan tasdiqlanmoqda. XX asrning yakunida akademik manbalarda globallashuv atamasi zikr etila boshlandi va bu hodisa yuzasidan xilma-xil qarashlar katta jamoa orasida munozara qilina boshlandi. Mazkur oʻzgarishlar oqibatida falsafa, siyosatshunoslik, ijtimoiy bilish, madaniyatshunoslik kabi bilim sohalari zimmasiga ushbu jarayonni chuqur oʻrganish, ijtimoiy hayotning barcha qatlamlariga koʻrsatadigan taʼsirini aniqlash, nihoyat, uning ijobiy yoki noxush mazmunini belgilash masʼuliyatini yukladi.

Adabiyotlar tahlili. Toʻgʻridan toʻgʻri oʻrganishni maqsad qilgan muammoimiz, yaʼni, globallashuv (globalizatsiya) muhitida millatlararo aloqalarni taʼminlashning asosiy (ustuvor) jihatlarini tahlil qilish va nazariy natijalarni taqdim etish dolzarbdir. Aynan shu oʻrinda “millat” atamasiga eʼtiborimizni jamlasak, maqsadga muvofiq boʻladi. Maʼlumotlarga koʻra, hozirgi kunda dunyo yuzida uch mingdan ortiq millatlar bor. 130 dan ziyod millat va elatlar istiqomat qiladigan Oʻzbekiston Respublikasida barcha xalqlarning teng sharoitda hayot kechirishi, mehnat qilishi va boshqa imkoniyatlarga ega boʻlishi uchun mustahkam huquqiy asos yaratish davlat rivojlanishini yuqori pogʻonaga koʻtaruvchi omil sanaladi. Chunki jamiyatda millatlar soni qancha koʻp boʻlsa, shunchalik rang-baranglik vujudga keladi. Globallashuv hodisasining ijobiy jihatlaridan biri shundaki, millatlararo muloqot va axborot almashinuvi mamlakat doirasida yoki davlatlar oʻrtasidagi madaniyatlar ayirboshlanishi bilan bir paytda amalga oshadi.

Tahlil va natijalar. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, globallashuv (globalizatsiya) hodisasi kechayotgan bugungi dunyoda koʻpmillatli mamlakatning bosh vazifalaridan biri millatlar orasidagi aloqalarni kafolatlashni strategik ahamiyatga ega masala deb bilishi bilan belgilanadi. Hukumat millatlar va elatlar oʻrtasidagi ijobiy munosabatni yoʻlga qoʻyadi, uni qoʻllab-quvvatlaydi. Ijtimoiy munosabatlarda milliy shaxsiyatni anglash bilan birga xalqlar va millatlararo manfaatlarni inobatga olish, barcha millatlarning teng huquqliligini taʼminlash hamda milliy tillar va madaniyatlarning erkin faoliyatini kafolatlaydi. Yaqin tariximizga nazar solsak, sobiq Sovet Ittifoqi davrida millatlar oʻrtasidagi aloqalar oʻsha davlatda yashovchi xalqlarning tenglik asosiga qurilmaganligini koʻplab misollar yordamida aytish mumkin. “Milliy munosabatlar sohasidagi achchiq tajriba shuni koʻrsatadiki, yutuqlarni hadeb maqtashga berilib ketish, ayniqsa, sobiq sovet hokimiyati yillarida milliy masalani hal etish sohasidagi erishilgan muvaffaqiyatlarni koʻkka koʻtarib maqtayverish bu sohadagi nafaqat mavjud muammolarni, shuningdek, sobiq SSSRda totalitar sotsialistik jamiyat qurish yillarida yangi muammolarning ham yuzaga kelishiga sabab boʻlgan edi” [3;109-b.].

Muhokama. Alohida qayd etish zarurki, globallashuv davrida millatlararo aloqalarni kafolatlash, avvalo, milliy muammo, ya'ni, xalqlar o'rtasidagi tengsizlik, turli elatlarning iqtisodiy va madaniy taraqqiyot darajalari nomutanosibligi, yuqori rivojlanishga erishgan millatlar va orqada qolayotgan xalq o'rtasidagi o'zaro mutanosiblikni yo'lga qo'yish bilan bog'liq. Bu holat millatlar orasida dushmanlik va qarama-qarshiliklar muhiti yuzaga kelmasligiga asos yaratib, xalqlarning iqtisodiy va madaniy boyliklardan foydalanishdagi notengligining oldini oladi. Milliy masala doimo aniq bir tarixiy va ijtimoiy mazmunga ega bo'lib, ayni paytda muayyan bir mamlakat rivojining ma'lum bosqichidagi milliy muammolarning xususiyatini o'z ichiga oladi. Milliy munosabatlarning o'ziga xos mohiyati shundaki, u davlat va unda yashovchi millatlarning tarixiy kamolotidagi o'ziga xos jihatlarni, ularning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzilishidagi noyob tomonlarni, aholining etnik tarkibini, tarixiy va milliy an'analarni aks ettiradi. Shunga qaramasdan, milliy savolga to'liq javob topish, uning so'nggi yechimini belgilash murakkab mas'uliyatdir. "Millatlar-davlatlar o'zlarining afzalliklarini shahar-davlatlar va eski imperiyalarning zamonaviy merosxo'rlariga nisbatan ustunliklarini isbotladilar. Davlatning bunday global muvaffaqiyati, birinchi navbatda, zamonaviy milliy davlatchilikning afzalliklari bilan bog'liq. Davlatning shakllanishi haqida gapirishdan oldin, har ikkala tarkibiy qism haqida alohida to'xtalish joiz. Ya'ni, biz davlat va millat sifatida nimani tushunayotganimizni anglab yetmog'imiz joiz [4;154-b.]. Hozirgi paytda barcha elatlar milliy mamlakatlarda istiqomat qilmoqdalar; ular shunday davlatning tashkiliy yaxlitligi uchun muhimdir.

Zamonaviy davlatlarda "mamlakat" so'zining "millat" atamasi bilan yonma-yon ishlatilishi bunga misol bo'la oladi. Aynan mazkur ikki termin, ya'ni, hozirgi zamon davlati va hozirgi zamon millati tushunchalarining birlashuvi natijasida "milliy davlat" tushunchasi qaror topdi. Biz, odatda, huquqiy va siyosiy maqomi jihatidan inson va millat atamalarini bir-birining o'rnini to'ldiruvchi, o'zaro almashtiruvchi tushunchalar sifatida qo'llaymiz. Bu, aslida, ijobiy yondashuvdir. Yuqorida qayd etganimizdek, "millat" atamasi o'zining yuridik va siyosiy ma'nosidan tashqari, kelib chiqishi, madaniyati, tarixiy yaxlitligi mezonlari asosida shakllangan jamoa, ko'pincha, yagona tilni ham anglatadi. Ijtimoiy tuzilma a'zolari ijtimoiy hayotning o'ziga xos bir ko'rinishi sifatida umumiy bir millatni vujudga keltiradi. "Yevropaning g'arbiy va shimoliy qismidagi klassik milliy davlatlar mavjud hududiy davlatlar doirasida shakllangan. Boshida Italiya va Germaniya, keyinchalik, markaziy va sharqiy Yevropa mamlakatlari ushbu yo'lni tutganligining sababi shundaki, bu yerda davlatning shakllanishida milliy ong katta rol o'ynadi, o'z navbatida, millat umumiy til, umumiy tarix va madaniyat atrofida rivojlandi" [5;154-b.]. Millatlararo aloqalar turli xalqlar, elatlar va etnik jamoalarning o'zaro hamkorlikdagi faoliyati natijasida yuzaga keladi. Aniqroq aytganda, ular orasidagi iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy va ruhiy munosabatlar shaklida shakllanib rivojlanib boradi. Bunda ular o'rtasidagi teng huquqlilikni, muvozanatni hamda yakdillikni saqlab qolish o'ta muhimdir. Shunday sharoitda ijtimoiy tuzilmaning asosiy qismi hisoblangan millatlarning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy talablarini qondirish, shuningdek, jamiyatda millatlararo munosabatlarga doir jarayonlarni baholash, kuzatib borish va kerak bo'lganda qarorlar qabul qilish katta ahamiyat kasb etadi [6;7-b.]. Mazkur muammolarning ijobiy yechim topishi ijtimoiy hayotda kechadigan hodisalarni tahlil qilish, qarama-qarshi vaziyatlar paydo bo'lganda ularni bartaraf etish imkoniyatini taqdim etadi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bugungi kunda millatlararo munosabatlarning turli mintaqalarda keskinlashuvi yangilik bo'lmay qoldi. Buning sabablarini esa biz yuqoridagi fikrlarimizda bayon qilib o'tdik. Shu va shunga o'xshash mojarolarni bizning mintaqamizda bo'lmasligi uchun nimalarga e'tibor berishimiz lozim, degan o'rinli savol tug'iladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. Тошкент, "Маънавият", 2008, 111-бет.
- (2). Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш, юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Т., 2017, 25-бет.
- (3). Отамуратов С. Глобаллашув ва миллат. Т., "Янги аср авлоди", 2008, 109-бет.
- (4). Хабермас Юрген. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства (текст статьи). Нации и национализм. М., "Праксис", 2002, с. 154.
- (5). Хабермас Юрген. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства (текст статьи). Нации и национализм. М., "Праксис", 2002, с. 154.
- (6). Yunus Ortikovich Kholikov. (2021). Philosophical Fundamentals Of The Culture Of Tolerance. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 3(09), p. 48–51.
- (7). Kholikov Y.O. Issues of education of youth on the ethical basis of international culture and tolerance at the age of globalization. Philosophical Readings. 2021, t. 13, №. 4, 1917–1922.

Yuldasheva Matluba Munavarovna (Qo‘qon davlat universiteti “Falsafa va dinshunoslik” kafedrası dotsenti, falsafa fanlari nomzod; e-mail: matlubayuldasheva1974@gmail.com)
MAFKURANING ASOSIY MEZONI VA UNING ILMIY OBYEKTIVLIGI

***Annotatsiya.** Maqolada milliy xavfsizlik konsepsiyasi uning mafkuraviy jihati nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Mafkura o‘zbek jamiyatini texnologik va ijtimoiy-madaniy yangilashning strategik resursiga tenglashtiriladi; jamiyatning o‘z-o‘zini anglash shakli, jamiyatning o‘z mavjudligi subyekti sifatida iroda-sini shakllantirish va takror ishlab chiqarish orqali o‘zini saqlab qolishiga e’tibor qaratilgan.*

***Kalit so‘zlar:** globallashtirish, mafkura, milliy xarakter, madaniy konstantalar, mentalitet, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish muammolari, umuminsoniy qadriyatlar, sivilizatsiya.*

Юлдашева Матлуба Мунаваровна (кандидат философских наук, доцент кафедры “Философии и религиоведения” Кокандского государственного университета; e-mail: matlubayuldasheva1974@gmail.com)

ГЛАВНЫЙ КРИТЕРИЙ ИДЕОЛОГИИ И ЕЕ НАУЧНАЯ ОБЪЕКТИВНОСТЬ

***Аннотация.** В статье анализируется концепт национальной безопасности в контексте его идеологического измерения. Идеология приравнивается стратегическому ресурсу технологического и социокультурного обновления узбекское общество; представлена формой самореализации общества, основой формирования воли общества как субъекта к своему собственному бытию и сохранению себя через воспроизводство.*

***Ключевые слова:** глобализация, идеология, национальный характер, константы культуры, ментальность, проблемы социально-экономического развития, общечеловеческих ценностей, цивилизация.*

Yuldasheva Matluba Munavarovna (Department of national ideology and law, basics Professor Kokand State universitet; e-mail: matlubayuldasheva1974@gmail.com)

THE MAIN CRITERION OF IDEOLOGY AND ITS SCIENTIFIC OBJECTIVITY

***Annotation.** This article analyzes the concept of national security in the context of its ideological dimension. Ideology is equated to a strategic resource for the technological and sociocultural renewal of Uzbek society; is represented by a form of self-realization of society, the basis for the formation of the will of society as a subject to its own existence and preservation of itself through reproduction.*

***Key words:** globalization, ideology, national character, cultural constants, mentality, problems of socio-economic development, universal human values, civilization.*

Kirish. O‘zbekistonda milliy g‘oyani jamiyatning uzoq muddatli maqsad va vazifalarini belgilab beruvchi strategik yo‘nalish sifatida qarash mumkin. Bu o‘zbek xalqining missiyasi, tarixiy taqdiri, madaniy xususiyatlari haqidagi g‘oyalarni o‘zida mujassam etgan tushunchadir. Milliy g‘oyaning ahamiyati uning jamiyatni umumiy qadriyatlar va ideallar atrofida birlashtirishga hissa qo‘shadigan safarbar etuvchi omil sifatidagi rolidadir. O‘zbek sharoitida milliy g‘oya, ayniqsa, mustaqillikni mustahkamlash, madaniy o‘ziga xoslik va ma’naviy merosni mustahkamlash bilan bog‘liq. O‘zbekiston milliy g‘oyasi zamirida yotgan g‘oyalar tinchlik, millatlararo totuvlik, an‘analarga hurmat va madaniy qadriyatlarni muhofaza qilishda davlatning o‘rni muhimligini ta’kidlaydi. Milliy mafkura odamlarni siyosiy qarashlari, dunyoqarashi, ijtimoiy mavqeyiga qarab farqlamaydi. Bu nafaqat etnik-milliy xususiyatlar, balki vatan oldidagi qarzdorlik omiliga ham asoslanadi. Milliy mafkuraning yana bir xarakterli jihati shundaki, unda O‘zbekiston davlati dunyo o‘zbeklarining siyosiy asosi ekanligi haqidagi g‘oyani targ‘ib qiladi. Mafkuraning mohiyatiga kirib boradigan va uning determinizmini turli hodisalar (mafkuraning ijtimoiy shartlanishi, g‘oyalarning paydo bo‘lishiga psixologik va aksiologik yondashuvlar) bilan asoslaydigan yondashuvlar bilan bir qatorda, siyosatshunoslikda tadqiqotchilarning baholovchi yondashuvini ham ajratib ko‘rsatish mumkin. U mafkuraga tashqi tomondan, shakllangan hodisa sifatida qarashga, unga shaxsning haqiqati, axloqi, erkinligi va fazilatlari bilan qiyoslab baho berishga chaqiriladi. Shubhasiz, mafkuraning bunday talqini subyektiv va noxolis bo‘ladi. Mafkuraning baholovchi konsepsiyasining o‘ziga xos zaifligi ham shu yerda. Mafkuraning ijtimoiy ildizlari va oqibatlarini o‘rganishda ojiz bo‘lib qoladi. “Mafkura insoniyat ongli tarixining deyarli barcha davrlarida hokimiyat qo‘lida kuchli qurol bo‘lib kelgan. Albatta, mafkuralarning mazmuni turli yo‘nalishlarga ega, ammo ular o‘xshash muammolarni hal qiladi. Bular odamlarni yagona bir butunlikka safarbar qilish va ularni, keyinchalik, integratsiya asosining tashuvchisi bo‘lgan hokimiyatdagilar atrofida birlashtirish vazifalaridir. Bular, shuningdek, atrofdagi voqelik hodisalarini sodda va aniq tushuntirish vazifalaridir” [1;173–176-b.].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Siyosatshunoslik rivojlanishida mafkuraga ma'lum darajada yondashuvni amalga oshirgan nazariyalar bir necha bor paydo bo'ldi. Gap shundaki, baholovchi yondashuv mafkurani funksional nuqtai nazardan ko'rib chiqish, mafkuralarning ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi ahamiyatini to'liqroq ifodalash imkonini beradi. Ana shunday yondashuvlardan biri "ideologizatsiya" tushunchasi edi. U 60-yillarning boshlarida ilgari surilganlarga asoslanadi. XX asr amerikalik sotsiolog va siyosatshunos Daniyel Bell va boshqa taniqli tadqiqotchilar "post-industrial jamiyat" g'oyasini ilgari surdilar. 1973-yilda nashr etilgan "Kelajak postindustrial jamiyat" kitobida. Nyu-Yorkda Daniyel Bell bu g'oyani ishlab chiqishga va uni nazariya sifatida taqdim etishga harakat qilgan. Aslida, texnologik determinizm nuqtayi nazaridan u ijtimoiy-madaniy voqelikni tushuntirishga va ijtimoiy-tarixiy jarayonni tushunishga yondashadi [2;303-b.]. Jamiyat taraqqiyotining postindustrial bosqichining siyosiy sohadagi asosiy xususiyati, Daniyel Bellning fikricha, boshqaruvning mulkchilikdan ajralishi, pluralistik demokratiya va "meritokratiya"dir [3;783-b.].

50-yillarning oxiri – XX asrning 60-yillari boshidan boshlab jamiyatlarning ijtimoiy tuzilishini "eroziya" qilish va sinfiy nizolarni huquqiy mexanizmlar yordamida hal qilish uchun katta imkoniyatlar ochgan ilmiy-texnikaviy inqilob sharoitlari bilan chambarchas bog'liq. G'arb siyosatshunosligining taniqli vakillari mafkura asri o'tmishda qoldi, degan ishonch bor edi. Amerikalik sotsiolog Edvard Albert Shilz birinchi bo'lib «mafkuralarning tugashi» haqidagi shiorni ilgari surdi [4;1–2-b.]. "Deideologizatsiya" konsepsiyasining mualliflari Edvard Albert Shilz bilan birga S.M.Lipset AQSHda, R.Aron va J.Furastiyer Fransiyada mashhur bo'lgan.

Mafkuraning asosiy mezoni uning ilmiy obyektivlikdan chetga chiqishi deb hisoblangan. Shunday ekan, mafkura sotsiologiya va boshqa fanlarga kirib borar ekan, na obyektiv ijtimoiy nazariya, na obyektiv tabiiy fan bo'lishi mumkin. Bundan mafkuralarning hukmronligiga chek qo'yish kerak degan xulosa kelib chiqdi. Shu munosabat bilan, "Ideologizatsiya" tushunchasi paydo bo'ldi. S.M.Lipset, XX asrning o'rtalariga kelib, zamonaviy sanoat jamiyati o'z muammolarini mafkuraviy dogmalardan tashqarida hal qila oladi. E.Shills bunday jamiyatda zarur bo'lgan sof, qadrsiz ijtimoiy fanni asoslashga harakat qildi [5;6–63-b.]. "Deideologizatsiya"ning ikkita manzili bor edi: ilmiy-texnikaviy ziyolilar va "Iste'molchi shaxs" turini o'zida mujassam etgan oddiy aholi. Ilmiy-texnik ziyolilar uchun yangi kontekstning pozitivistik qarashlari. Mazkur fikrlar – aniq bilim ideali bo'lib, unga tayangan holda texnokratlar jamiyati o'zini "an'anaviylar" – chap va o'ng mafkuraviy qanotlarning ma'naviy va mafkuraviy tsenzurasidan himoya qildi. "Mafkuradan chiqarish" tarafdorlarining shiori tezis edi: mafkuraviy "chap"lar ijtimoiy inqilob orqali erishmoqchi bo'lgan hamma narsaga ilmiy-texnikaviy inqilob orqali ancha samarali erishiladi. Shu bilan birga, G'arbiy Yevropada yangi konsepsiyaning o'rnatilishi bilan nafaqat urush va sinfiy qarama-qarshiliklardan azob chekayotgan jamiyatlarning ijtimoiy-siyosiy barqarorlashuvi, balki ongni modernizatsiya qilish an'anaviy utoptiklik va irratsionalizmni yengish umidlari ham bog'liq edi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). "Deideologizatsiya" tushunchasining paydo bo'lishi ratsionalistik ongning irratsional mafkuralarga qarshi qo'zg'oloni bo'ldi. Biroq, tanganing boshqa tomoni ham bor. Xuddi shu konsepsiyaga ko'ra, mafkuralar ilm-fan taraqqiyoti davrida ham jamiyatni "ma'qullash"ga qodir. Mafkuralar ongning illyuziya shakli bo'lsa ham, jamiyatni harakatga keltirish, real siyosiy jarayonni yo'naltirish va ayni paytda real ijtimoiy munosabatlarni aks ettirishga qodir. Shunday qilib, "deideologizatsiya" tushunchasining o'zi mafkuraning faqat yolg'on ong sifatida talqin qilinishini shubha ostiga qo'yadi. Yoki bu ong noto'g'ri, keyin esa "deideologizatsiya" nazariyasi tarafdorlari ta'kidlagan mafkuralarning qulashi muqarrar yoki mafkura bir qator ijobiy elementlarni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan murakkab hodisadir.

"Deideologizatsiya" tushunchasini, albatta, bir mafkurani boshqasiga almashtirishga urinish deyish mumkin. Shunisi e'tiborga loyiqki, hatto birinchi marta "mafkura tugashi"ni e'lon qilganlar ham, keyinchalik, o'z bashoratlaridan voz kechishga majbur bo'lishdi. Shunday qilib, faqat iqtisodiy inqirozlar va eski tizimlarning "normativ og'ishlari"ga javob. Amerikalik siyosatshunoslar Gen L.Koyen va E.Aratoning fikriga ko'ra, bu harakatlar "aniq maqsadlarga ega edi, umumiy qadriyatlar va manfaatlar aniq ifodalangan va oqilona belgilangan strategiyalarga ega edi", ya'ni, ular chuqur mafkuraviy siyosiy platformaga ega bo'lganlar [6;782-b.]. Jahon siyosiy jarayonidagi bunday hodisalarga munosabat sifatida mafkuraning ijtimoiy taraqqiyotdagi o'rni va ahamiyatini yuksaltiruvchi "qayta mafkuralashtirish" tushunchasining paydo bo'lishini ko'rib chiqish mumkin.

Frankfurt maktabi XX asrning hodisasi, uning qarama-qarshiliklariga munosabatdir. Oqimning eng yuqori gullashi, uning asosiy qarashlarini shakllantirish 30–60-yillarga to'g'ri keladi, ya'ni, sanoat kapitalizmining "Fordist-Tayloristik" yoki "Fordist-Keynschi" bosqichi g'alaba qozongan davrga to'g'ri keladi.

Shuningdek, Frankfurt maktabi vakillari atrofida va hukmron bo'lgan madaniy muhit tomonidan shaxsni bostirishga e'tibor berishadi. J.Habermas "Texnologiya va fan mafkura sifatida" asarida mafkuraning ikki shakli – o'tgan davrlarga xos bo'lgan siyosiy mafkura va sanoat jamiyati sharoitida vujudga kelgan zamonaviy "mafura" – texnokratik ongni farqlashni taklif qildi. U avvalgi shaklga xos bo'lgan "soxta ong"ning ba'zi elementlaridan xoli. G.Marcus mafkuraning yangi shakllari sifatida ilm-fan va texnologiya g'oyasini ham o'rtoqlashdi ("texnik sabab" tushunchasining o'zi yangi mafkuraga aylanayotgan bo'lishi mumkin) [7; 206-b.]. Texnika «repressiv boshqaruv» va ijtimoiy nazorat elementiga aylandi va shu tariqa siyosiy-mafkuraviy jihat kasb etdi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Frankfurtliklar rasmiy ratsionallik va substantiv ratsionallik yoki fikrlash o'rtasidagi farqni o'rganadilar. Rasmiy ratsionallik "texnokratik tafakkur" bilan bog'liq bo'lib, uning maqsadi odamlarni ozod qilishdan uzoqdir. Uning vazifasi hokimiyatdagilar nuqtai nazaridan muhim bo'lgan har qanday maqsadlarga erishish uchun eng samarali vositalarni topishdir. "Texnokratik tafakkur"ga aql qarshi turadi, u umuminsoniy qadriyatlar cho'qqisidan vositalarni: adolat, tinchlik, baxt va boshqalarni baholashni o'z ichiga oladi. «Tanqidiy maktab» nuqtayi nazaridan, aytaylik, natsizm aql bilan halokatli kurashda rasmiy ratsionallikning namunasidir: «Osvensim oqilona, ammo aql bovar qilmaydigan soha edi».

Zamonaviy texnologiya rasmiy ratsionallikning namunasidir. Aynan texnologiya, G.Markuzning fikricha, zamonaviy jamiyatni totalitarizm boshi berk ko'chaga olib kirdi [8;312-b.]. T.Adorno, J.Habermas va boshqalar XIX asr burjua jamiyati va so'nggi kapitalistik jamiyatda mafkuraning shakli va rolini ajratib ko'rsatdilar. XIX asrda mafkura, birinchi navbatda, siyosiy nazariya edi. Endi mafkura boshqa ko'rinishda namoyon bo'ladi [9;310-b, 420-b.]. U nazariya bo'lishni to'xtatdi va tobora tashviqot bilan qo'shib, "omma odami" didini shakllantirmoqda. Frankfurt maktabining boshqa vakili M.Jeyning so'zlariga ko'ra, bu allaqachon "ma'muriy ...tartibga solingan (yo'naltirilgan), ikkinchi darajali, soxta va haqiqiy emas. Mafkura shu ma'noda siyosiy muloqotni amalga oshirishga imkon beruvchi "til" vazifasini bajaradi. Ijtimoiy psixologiya darajasida bu siyosiy xulq-atvorning muayyan namunalari asosida shaxslarning integratsiyalashuviga olib keladi. Ritorika darajasida tasavvurni o'ziga jalb qila oladigan va jamoaviy harakatga olib keladigan soddalashtirilgan uslublar va belgilarni shakllantirishdir. 1964-yilda Mafkura va norozilik to'plami D.Apter muharrirligi ostida nashr etilgan bo'lib, unda mualliflar (K.Girtz, F.Converse) ushbu "eskirgan" atamaning yangi o'qishlarini taklif qilishgan [10;342-b.]. Taxminan, bir vaqtning o'zida R.Leynning mafkurani ommaviy e'tiqodlar darajasida o'rganishga bag'ishlangan asarlari yorug'lik ko'rdi. Klifford Girsning fikricha, an'anaviy jamiyatlarda (bu yerda, shubhasiz, noto'g'ri qarashlar kuchi katta) mafkuraning marjinal roli zamonaviy jamiyatda nihoyatda ortib bormoqda. "Mafkura, deydi u, avtonom siyosatning mavjudligini imkon yaratadi, chunki u bizga bu siyosatni idrok etishimiz mumkin bo'lgan nufuzli tushunchalar va mazmunli, ishonchli tasvirlarni beradi" [11;557-b.]. Mafkurani ana shunday tushunish uni o'rganishga yangicha yondashuvlarni yuzaga keltirdi. Xuddi shu yo'nalishda germevntika va tilshunoslik sohasidagi ishlar qo'shimcha turtki bo'ldi.

Umuman olganda, mafkuraga bunday yondashuvlar tilshunoslik va nutq tahlili sohasida faoliyat yuritayotgan ko'plab tadqiqotchilarga xosdir. Masalan, G.Kressning fikricha, til nazariyasi, uning ijtimoiy vazifalari haqida so'z yuritadi, «o'z e'tiborini tilning u qo'llanilayotgan moddiy sharoitlar bilan aloqasi muammosiga juda ongli ravishda qaratishga majbur. Aynan shu yerda "mafura" bilim shakllari va ularning sinfiy tuzilma, sinfiy qarama-qarshiliklar va sinfiy manfaatlar, ishlab chiqarish usuli va iqtisodiy tuzilish bilan aloqasi muammosini qamrab oluvchi tushuncha sifatida muhim kategoriyaga aylanadi [12;288-b.].

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, XX asrning ikkinchi yarmi, ehtimol, mafkura fenomenini ko'p qirrali o'rganishning eng notinch bosqichi bo'ldi. Mafkura ta'riflarining noaniqligiga qaramay, bitta bayonotda alternativa yo'q: mafkuralar voqelikni aks ettirishning ijtimoiy jihatdan aniqlangan usullari bo'lib, ular, o'z navbatida, siyosiy amaliyotga ta'sir qiladi va yo'naltiradi. Shunday qilib, mafkura tushunchasiga ta'rif berishda yuqoridagi yondashuvlarni tahlil qilish ba'zi xulosalar chiqarish imkonini beradi. Birinchidan, ko'pgina tushunchalar mafkuraning "umuman" yoki "sobiq shaklda" mavjudligini inkor etishga yoki ularni faqat tarixning inqirozli davrlari bilan bog'lashga harakat qilishlariga qaramay, ular, ko'pincha, o'zlarining asosiy postulatlariga zid keladilar. Ikkinchidan, bu tushunchalarda ijtimoiy yo'nalish aniq ko'rsatilgan; o'ziga xos ijtimoiy va guruh manfaatlar, ko'pincha, o'z-o'zidan mafkura funksiyalarini o'z zimmasiga oladigan "bu alohida nazariya"ning paydo bo'lishi zarurligini taqozo etadi.

Mafkuraning mavjudligining ijtimoiy asoslari vaqt o'tishi bilan o'zgarib turishi, lekin ular hech qachon yo'qolmasligi aniq. Shu bois «ongning mafkuraviy uslubini» yengish, «ularni oziqlantiradigan ijtimoiy

iy sharoitlar bartaraf etilgan» davrda «ijtimoiy amaliyotni deideologizatsiya» haqidagi hukmlarni asosli deb bo'lmaydi. Jamiyatning paydo bo'lishi bilan paydo bo'lgan mafkura jamiyatning o'zi kabi doimo mavjud.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Хомяков С.В. Методы формирования национальных идеологий. Власть. 2017, том 25, № 1, с 173–176.
- (2). Белл Даниел. Эпоха разобщенности: размышления о мире XXI века. Даниел Белл, Владислав Иноземцев. Москва, Свободная мысль. Центр исслед. постиндустриального о-ва, 2007, 303 с.
- (3). Белл Даниел. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. Москва, "Academia", 2004 (ОАО Можайский полигр. комб.), 783 с.
- (4). Парсонс Т., Бейлз Р. руен, Шилз Э. Рабочие тетради по теории действия. Working Papers in the Theory of Action (1953). Личность. Культура. Общество. 2004. Вып. 1–2; 2005. Вып. 2–3; 2007, вып. 1–4; 2008, вып. 1–2.
- (5). Zubrzycki Jerzy (January-February 1996). Edward Shils-a personal memoir. Quadrant. 40 (1–2), p. 61–63.
- (6). Коэн Джин Л. Гражданское общество и политическая теория. Джин Л.Коэн, Эндрю Арато; Пер. с англ. [Мюрбег И.И. и др.]. Москва, "Весь мир", 2003, 782 с.
- (7). Маркузе Г. Молодежный бунт. Источник свободы или новое варварство? [перевод]. Герберт Маркузе, Рауль Ванейгем. Москва, "Родина", 2023, 206 с.
- (8). Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Герберт Маркузе [Пер. с англ. А.А.Юдина]. Москва, АСТ: Ермак, 2003, 312 с.
- (9). Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения: Философские фрагменты. М., "Медиум", 1997, 310 с.; Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Пер. с нем. М.М.Беляева и др. М., "Весь мир", 2003, 420 с.
- (10). Гирц К. Интерпретация культур: [пер. с англ.]. Клиффорд Гирц. Москва, РОССПЭН, 2004 (ГУП ИПК Ульян. Дом печати). 557 с.
- (11). Thompson J.B. Ideology and modern culture. Grif. social theory in the era of mass communication. Cambridge: Oxford: Polity press, 1990, VIII, 362 p. In d.; p. 353–362.
- (12). Kress G., Leeuwen T., van. Reading images: A grammar of visual design. L., Routledge, 2006, 288 p.

Tangirberdiyev Sherzod Gapparovich (Guliston davlat universiteti "Ijtimoiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi; sherzodgapparovich654@gmail.com)

ALI SAFIY MEROSIDA IJTIMOY ADOLAT MUAMMOLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ali Safiy merosida ijtimoiy-siyosiy qarashlar, adolat tushunchasi tahlil qilinadi. Ali Safiyning ijodiyoti orqali jamiyatdagi tengsizlik, inson huquqlarining poymol etilishi kabi muammolarning ifodasi o'rganiladi. Maqolada Ali Safiy asarlarida ijtimoiy adolatga intilishning turli ko'rinishlari, shuningdek, uning zamonasi kontekstida ushbu muammolarga berilgan yechimlar va xulosalar atroflicha ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Ali Safiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlar, adolat, ijtimoiy adolat, himoya, islom, shariat.

Тангирбердиев Шерзод Гаппарович (преподаватель, кафедра социальных наук, Гулистанский государственный университет; Sherzodgapparovich654@gmail.com)

ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ В НАСЛЕДИИ АЛИ САФИ

Аннотация. В данной статье анализируются социально-политические взгляды и концепция справедливости в наследии Али Сафи. Изучается выражение таких проблем, как неравенство в обществе и нарушение прав человека, в творчестве Али Сафи. В статье подробно рассматриваются различные проявления стремления к социальной справедливости в работах Али Сафи, а также решения и выводы, предложенные для этих проблем в контексте его времени.

Ключевые слова: Али Сафи, социально-политические взгляды, справедливость, социальная справедливость, защита, ислам, шариат.

Tangirberdiyev Sherzod Gapparovich (Teacher, Department of Social Sciences, Gulistan State University; Sherzodgapparovich654@gmail.com)

SOCIAL JUSTICE ISSUES IN THE LEGACY OF ALI SAFI

Annotation. This article analyzes the socio-political views and the concept of justice in the legacy of Ali Safi. The expression of problems such as inequality in society and violation of human rights through Ali Safi's work is studied. The article examines in detail the various manifestations of the pursuit of social justice in Ali Safi's works, as well as the solutions and conclusions given to these problems in the context of his time.

Key words: *Ali Safi, socio-political views, justice, social justice, protection, Islam, Sharia.*

Kirish (Introduction). Tarixiy manbalarning tahlili Ali Safiyning ijtimoiy-siyosiy qarashlari o'ta murakkab va beqaror bo'lgan XV asrning II yarmi va XVI asrning birinchi choragidagi tarixiy sharoitlarda shakllanganidan dalolat beradi. Sabzavor, Nishopur, Hirot mintaqasida yashagan, davlat munosabatlarida faoliyat ko'rsatgan otasi Husayn Voiz Koshifiy Sulton Abu Said Mirzo, Sulton Husayn Boyqaro hukmdorlik yillarida barqaror ijtimoiy-tabaqaviy maqomga, himoya va kafolatlarga ega rasmiy sunniy islom mudarrisi, mufasssiri, voiz, xotib sifatida o'z o'g'lining har tomonlama barqaror, tinch-osuda yashashi, mukammal islomiy va dunyoviy ta'limni egallashi uchun barcha sharoitlarni yaratgan edi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ali Safiyning hayoti, ijodiy merosi va qarashlarini o'rganish o'rta asrlardayoq Sharq olimlarining diqqat markazida bo'lgan. Ali Safiyning merosi haqida ilk marta zamondoshlari va keyingi davr tazkirachilaridan Alisher Navoiy, Hasanxoja Nisoriy Buxoriy hamda Abdulhaq ibn Abdulfath Husayniy kabilar o'z asarlarida yozganlar. Ammo ular asosiy e'tiborlarini alloma hayoti va faoliyatining ayrim jihatlariga qaratganlar. Jumladan, yurtimizda Sh.Boboxonov, A.Mansur, B.Ahmedov Ali Safiyning qo'lyozma, toshbosma, litografik asarlaridagi ilmiy g'oyalarni tahlil etganlar. M.Hasaniy va B.Umrzoq Ali Safiyning «Rashahotu aynil-hayot» asarini o'rganganlar va ma'nosini sharhlaganlar. Shuningdek, alloma asarlaridagi badiiy jihatlarini A.Tagirdjanov, S.Xovariy, B.Sayfutdinov, M.Ne'matov, H.Murodovlar tadqiq etganlar.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). XV asrning 70-yillarining o'rtalaridan boshlab Ali Safiyning otasi va ustozlari uning ilmiy va irfoniylar shakllanishida katta obro' va ta'sir kuchiga ega bo'lgan Xoja Ahror Valiy yetakchiligida kechishini ko'zlab, yetuk piri-murshid rahnamoligida shakllantirila boshlagan «Himoyat tizimi» imkoniyatlari asosida mukammal dunyoviy va irfoniylar ta'lim-tarbiyasini nihoyasiga yetkazishi uchun Samarqandga yuborgan bo'lsalar, 90-yillar boshlaridan Ali Safiy Hirotga qaytgan, poytaxt madaniy-siyosiy hayotida sezilarli ko'zga tashlana boshlagan, voiz, xotib, adib, mudarris hamda xojagoniya-naqshbandiya g'oyalari, ijtimoiy adolat, himoya, islom, shariatning ijtimoiy adolat prinsiplarini faol targ'ib, tashviq eta boshlagan edi.

Mana shu yuqorida sanab, ko'rsatilgan ijtimoiy asoslar Ali Safiy ijtimoiy-siyosiy qarashlarining zaminini, ularning shakllanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatgan obyektiv, tarixiy va ma'naviy shart-sharoit vazifasini o'tagan edi, deyish mumkin.

XV asr nihoyasida temuriylar davlati hududlariga shimoliy-sharqdan shayboniylar, janubiy-g'arbdan esa safaviylar tajovuzi^[1] nafaqat Ali Safiy oilasini ostin-ustun qilib yubordi, balki shu davrdagi nisbiy barqaror hayotni ta'minlab turgan temuriylar davlatining o'rtadan ko'tarilishiga olib kelib, umuman, ijtimoiy-siyosiy, diniy-mafkuraviy va ma'naviy hayotni izdan chiqardi. Lekin alloma hayotining birinchi yarmida bo'lgan nisbiy barqaror va osuda hayot, mukammal diniy-irfoniylar ta'lim uning ilmiy-falsafiy dunyoqarashi bilan birga, alloma ijtimoiy-siyosiy, diniy-mafkuraviy qarashlarini, barqaror ijtimoiy-siyosiy, diniy-mazhabiy mavqeyini ham muntazam, izchil tarzda shakllanishiga olib keldi.

Birinchidan, Ali Safiy faol, yaratuvchan, ijodkor shaxs, musulmon jamiyati talab va qadriyatlarini yuksakka ko'tara olgan ko'zga ko'ringan, nufuzli diniy arbob, voiz, xotib, mudarris, davlat arbobi sifatida shakllanib ulgurgan edi.

Ikkinchidan, bu ma'naviy asosning bevosita oqibati o'laroq Ali Safiy, ayniqsa, 1497–1511-yillarda oy-yil sari safaviylar va shayboniylar o'rtasida qo'ldan-qo'lga o'tib turgan poytaxt Hirotidagi omonat, xatari harbiy-siyosiy, diniy-mazhabiy to'qnashuvlar, taassublar avj olib turgan murakkab sharoitda faol, izchil sunniy ijtimoiy-siyosiy mavqeda turib, sunniy islom davlati – temuriylar davlatini himoya qildi. Shu bilan birga, u shafqatsiz, murosasiz va qatag'on safaviy shialar tajovuzi, bosqiniga qarshi poytaxt aholisini, davlat arboblarni, sunniy musulmonlarning barcha tabaqa, toifa, qatlamlarini vatanparvarlik asosida ham o'z amri-ma'rufi, ya'ni, siyosiy targ'iboti vositasida birlashtirishga, bosqinchilarga qarshi kurashni tashkil etishga urindi.

Uchinchidan, hatto o'zining xos e'tiqodi asosini tashkil etgan tasavvufiy-irfoniylar hayot tarzi, targ'ibotlari, ayniqsa, xojagon-naqshbandiya g'oya, qadriyatlarini «himoyat tizimi» imkoniyatlarini ishga solgan holda safaviylar tajovuzi va qatag'on siyosatiga qarshi kurash olib bordi. Bu haqda Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» nomli tazkirasida juda aniq va ishonchli ma'lumot berilgan: «...Mavlono Faxriddindek xojagon «silsilai-zahabi» madhini aytuvchi kishi ham kam topiladi. Zero... «Hirida turkman (safaviy qizilboshlar) zamon (1510–1513)da mullo minbarda turib, xojagon...madhini aytar edi va hech kimda uni bu ishdan qaytarishga kuch topilmagandi» [2].

Islom an'analari ruhida shakllangan Ali Safiy ijtimoiy-siyosiy voqea, o'zgarishlarni, bu Xudoning taqdiri, men hech narsani o'zgartira olmayman, deb kuzatuvchi, loqayd bo'lib o'tira olmas edi. “Darhaqiqat,

fayzi Ilohiyda qusur yo'q turur, qusur tolib tarafida turur. Vaqtikim, tolib raf'i mavoni'i (to'siqlarni yo'q) etsa, albatta... ..Ixtiyorning hikmati odamlarda ko'broq turur. Vaqtikim, mavoni'i tabiat (tabiiy to'siqlar)ni-kim, asl bo'lub turur, ixtiyorning quvvati ko'b va jahd bila ul mavoni'ilarini raf' etmak kerak" [3;118-b.] degan va barchani xushyor bo'lishga, jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qilayotgan muammolarni yechishga harakat qilishga, ijtimoiy faol bo'lishga da'vat etgan.

Garchi Ali Safiy an'anaviy sodiq sunniy musulmon bo'lsa-da, taqdiri ilohiyini umuman tan olgan holda, inson sohibi iroda ekanligi, demak, o'z aqli-zakovati bilan, irodasi bilan hayotiy to'siqlarni yengib o'ta olish, o'z oldiga qo'ygan maqsadlarni amalga oshirish, shu jumladan siyosiy maqsad, intilishlarida, umuman, hayotda nisbatan faol, irodali bo'lishi lozim, degan pozitsiyada turgan. Shu bilan birga, o'z maqsadiga yetish yo'lida inson duch kelgan qiyinchiliklarni matonat bilan yengib o'tishi lozim, kayfiyatsizlik, omadsizlik uni tushkunlikka, kayfu safoga berilib, muammolar yechimini izlamaslikka olib kelmasligi kerak [3;202-b.].

Boshqa o'rinda esa, Saolibiy "Nodir voqealar" asarida keltirilgan hakimning "Nega may ichmaysiz?" savoliga "Men aqlimni ichadigan narsani iste'mol etmayman" [4;40-b.] tarzidagi javobini keltirish orqali ham Ali Safiy kishilarning ijtimoiy faol bo'lishga, o'z kayfu-safosini emas, balki ijtimoiy hamkorlik, adolat masalalarini to'g'ri yechishga harakat qilishlari lozimligini asoslagan.

«Latoif ut-tavoif»da Ali Safiy keltirib o'tgan hikoyat va masallar ham allomaning ijtimoiy-siyosiy qarashlariga birmuncha oydinlik kiritishga ko'mak beradi. Masalan, Amir Temur bilan Hofiz Sheroziy o'rtasidagi "Samarqand-u Buxoroni baxsh etish"i xususidagi g'azaliga Temurning munosabati, Hofizning donoligi-yu, shohning odilligini ko'rsatuvchi ma'lumotlar [5;64-b.] o'ta noyob va ibratomuzligi bilan qimmatlidir. Shu bilan birga, saltanat sohiblari (bu o'rinda Sohibqiron Amir Temur misolida) bag'rikeng, keng fe'lli va raiyatga rahmdillik nazari bilan boqishlari lozimligi to'g'risidagi fikrlar ilgari surilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Asarda davlat sohiblari hamisha xalqning dardiga sherik bo'lishlari bilan joylarga xalq g'amini yeydigan hokimlar tayinlansa, adolatli jamiyat rivoj topadi, raiyat hamisha omonlikda, mamlakat obod va mutaraqqiy bo'ladi [5;21–24-b.], degan xulosa asoslangan. Bu jihatdan keyingi temuriylar davrining Hirotdagi mashhur shayxulislomi Sayfiddin Ahmad Taftazoniy (Sa'duddin Taftazoniyniing ukasi) haqidagi hikoya, masal ham o'ta xarakterli, jiddiy, noyob ma'lumotlar sirasiga kiradi. Islom, shariat fidoiysi, Vatan uchun o'z jonini fido qilib, «qizilboshlar»- ya'ni shia-eroniylar o'qidan halok bo'lgan shayxulislom Sayfiddin Ahmad [5;72-b.]. Abdurahmon Jomiyniing ba'zi tabaqalar vakillari dasturxonidagi ovqatidan tanovul qilganini eshitganda, mutaassiblik va murosasizlik bilan «biz islomdan qo'l yuvdik» degan ta'nasiga Jomiy ham undan kam bo'lmagan murosasizlik bilan «to'g'ri, Mavloni Sayfiddin Ahmad shayxulislom bo'lgandan buyon biz ham islomdan qo'l yuvganmiz», degan tarzda hozirjavoblik bilan qaytargan javobi keltirilgan. Zero, shayxulislom ba'zi temuriylar, shayboniylarning no-shar'iy hukmlariga bosh qo'shganligi Xondamir, Mirzo Bobur tarixlaridan ma'lum. Lekin mana shu murosasiz, biroq diniy bag'rikenglik doirasida ikki yirik shariat namoyandasi o'rtasida bo'lib o'tgan muloqot nafaqat har ikki arbobni, balki Ali Safiy yashab, ijod qilgan, XV–XVI asr birinchi choragidagi sunniy hamda turfa diniy mazhab, jamoalar o'rtasidagi e'tiqod, turmush tarzi masalalaridagi yuksak insonparvar, adolatli va jonli muloqot, sabr-toqat madaniyatini yorqin tasavvur qilish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Alloma ijtimoiy-siyosiy qarashlari o'z ifodasini topgan ma'lumotlar «Latoif ut-tavoif»da muallif tomonidan shoir va mutafakkir Rashiddin Votvot borasida keltiriladi. Ali Safiyniing bunga bag'ishlangan hikoyati bayonida milliy davlatchiligimizning Sulton Jaloliddin Malikshoh, Sulton Sanjar, Xorazmshoh Otsiz, El Arslon, Sultonshohlar hukmronlik qilgan davrlardagi taraqqiyoti to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan [5; 83-b.].

Inson o'z shaxsiyati, oilasi va jamiyatda yuksak orzu maqsadlar, adolat, oqillik talabida bo'lishi, jamiyatni o'zi, maqsadlari, intilishlari borasida tashvishga qo'ymasligi, xushyor, ongi va irodasiga o'zi sohib bo'lishi, o'tkinchi, past kayfiyat, intilishlardan qochishi, buning uchun esa, Ali Safiyga ko'ra uning aqli-idroki nafaqat xushyor, balki faol, anglangan faoliyat holatida bo'lishi lozim. Shu bilan birga, Ali Safiy inson iroda-ixtiyori, faolligini mavhum yoki irfoni y jiddi-jahd, riyoziat shaklidagina tushunmagan, balki mamlakat, yurt, Vatan, xalq tinchligini va xavfsizligini ta'minlash, buning uchun kerak bo'lsa faol harbiy-siyosiy jiddi-jahdda bo'lish – vatanparvar, ayni paytda, sulhparvar bo'lish maqsadga muvofiqligini tushungan. Alloma shu munosabat bilan, Xoja Ahrorning quyidagi qarash, hikmatini keltiradi: «...agarchandkim, har fe'l, agar xoh haddi shar'iy mutavajjih bo'lsun, xoh bo'lmasun, bu qavldin tururkim, Haq subhonahu va taoloniing aqdori va tamkini va xalqi bila mavjud bo'lub turur, lekin murod ul tururkim, ...qazov-u qadarning haqiqatig'a nazar etmak kerak, to urush va fitna (sodir) bo'lmasun ...»[3;220–221-b.]. Bu hikmatda esa Ali Safiy vatanparvarlikning ifodasini ko'rgan.

Ali Safiy yozgan barcha asarlariyu o'zining ongli ijtimoiy-siyosiy faoliyatida adolat, ijtimoiy hamkorlik, insonparvarlik, tinchliksevarlik, dinlararo bag'rikenglik kabi umuminsoniy g'oyalarga amal qilgan va bu g'oyalar hozirgi ijtimoiy taraqqiyotning asosiy tamoyillari sifatida amal qilmoqda. Bu esa Ali Safiy ijtimoiy-siyosiy qarashlarining ahamiyati davrlar o'tgani sari oshib borishidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Ziyoev H. Buyuk Amir Temur saltanati va uning taqdiri. T., "Ma'naviyat", 2008, 99–111-betlar.
- (2). Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob (Do'stlar yodnomasi). Tazkira. Fors tilidan Ismoil Bekjon tarjimai. T., A.Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993, 96-bet.
- (3). Faxruddin Ali Safiy. Rashahotu aynil-hayot (Obihayot tomchilari). T., Abu Ali ibn Sino, 2004, 118-bet.
- (4). Али Сафи. Занимательные рассказы. М., "Comil", 1991, с. 40.
- (5). Faxriddin Ali Safiy. Latofatnoma. 64-bet.

Xudayberdiyev Asomiddin (Toshkent davlat Tibbiyot universiteti dotsenti, f.f.f.d. (PhD);

e-mail: manaviyat@tashpmi.uz)

UZLUKSIZ TA'LIM VA AXBOROT SOHASIDAGI ISLOHOTLAR UYG'UNLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada uzluksiz ta'lim tizimidagi yangilanishlar va axborot-kommunikatsiya sohasidagi o'zgarishlarning o'zaro bog'liqligi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: uzluksiz ta'lim, raqamli transformatsiya, axborot madaniyati, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, yoshlar tarbiyasi, axborot xavfsizligi.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ИННОВАЦИЙ В СИСТЕМЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННОЙ СФЕРЕ

Аннотация. В статье дается научно-теоретический анализ взаимосвязи инноваций в системе непрерывного образования и изменений в информационно-коммуникационной сфере.

Ключевые слова: непрерывное образование, цифровая трансформация, информационная культура, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), воспитание молодежи, информационная безопасность.

THE INTEGRATION OF REFORMS IN CONTINUOUS EDUCATION AND THE INFORMATION SECTOR

Annotation. The article analyzes a scientific and theoretical point of the relationship between updates in the system of continuous education and changes in the field of information and communication.

Key words: continuous education, digital transformation, information culture, information and communication technologies, youth education, information security.

Kirish. XXI asrda jamiyat taraqqiyotining asosiy omili – bu bilim, axborot va innovatsiya hisoblanadi. Shu boisdan dunyoning ko'plab davlatlari kabi O'zbekistonda ham uzluksiz ta'lim tizimi va axborot sohasini modernizatsiya qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Bu ikki yo'nalishda amalga oshirilayotgan islohotlarning o'zaro uyg'unlashib borishi esa yangi avlodning raqobatbardoshlik salohiyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda ta'lim sifati va axborot muhitini takomillashtirish jamiyatning barqaror rivojlanishi, iqtisodiy o'sish sur'atlarini jadallashtirish, yoshlarning intellektual salohiyatini oshirishda hal qiluvchi omil sifatida qaralmoqda. Shu boisdan mamlakatimizda ta'lim tizimini xalqaro standartlar darajasiga ko'tarish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng tatbiq etish, raqamli transformatsiya jarayonlarini chuqurlashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Axborotlashuv jarayonining kuchayishi bir tomondan inson faoliyatini soddalashtirish, ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash imkonini yaratgan bo'lsa, boshqa tomondan, u global miqyosda raqobatbardoshlik, axborot xavfsizligi, axborot madaniyati va raqamli tengsizlik kabi muammolarni ham yuzaga keltirdi. Ayniqsa, yosh avlodning axborot oqimi ostida to'g'ri yo'nalishda rivojlanishi, axborotni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishi va axloqiy-me'yoriy mezonlarga asoslangan axborot iste'molchisi sifatida kamol topishi dolzarb masalaga aylandi. Shu sababli, mamlakatimizda axborotlashuv jarayonini chuqur o'rganish, uni uzluksiz ta'lim tizimi bilan uyg'unlashtirish, bu jarayonning nazariy, metodologik va amaliy asoslarini ishlab chiqish strategik ahamiyat kasb etmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bugungi globallashtirish va raqamli transformatsiya sharoitida har bir davlat, xususan, O'zbekiston uchun ham, axborot jamiyatining faol subyekti bo'lish, axborot resurslarini mustaqil va samarali boshqara oladigan fuqarolarni tayyorlash taraqqiyotning ustuvor

shartlaridan biri hisoblanadi. Shu ma'noda, axborotlashuv jarayonining mohiyatini, rivojlanish bosqichlarini, zamonaviy tendensiyalarini va uzluksiz ta'lim bilan uzviy bog'liqligini chuqur o'rganish bugungi kunning dolzarb ilmiy-amaliy masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan chuqur islohotlar milliy davlatchilikni mustahkamlash, bozor iqtisodiyoti tamoyillarini joriy etish, demokratik jamiyat qurish yo'lidagi ustuvor vazifalarni hal qilishga qaratildi. Bu jarayonlar, ayniqsa, ta'lim tizimi va axborot sohasida tub o'zgarishlar olib kelgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy-texnologik yangilanishlar bilan birga kechdi. Mazkur ikki yo'nalish – uzluksiz ta'lim va axborot sohasi – bir-biridan ajralmas, o'zaro uyg'unlikda rivojlanadigan tizim sifatida shakllandi.

Uzluksiz ta'lim maktabgacha ta'lim-tarbiyadan boshlanib, umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim, professional ta'lim, oliy ta'lim, oliy ta'limdan keyingi ta'lim hamda kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash kabi bosqichlarni o'z ichiga oladigan yaxlit ta'lim tizimidir. Ushbu tizimning asosiy maqsadi – insonning butun umri davomida bilim va ko'nikmalarini yangilab borishini ta'minlash, uning mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirish va intellektual salohiyatini rivojlantirishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi 1991-yilda davlat mustaqilligiga erishgach, jamiyat hayotining barcha sohalarida tub islohotlar boshlanib, milliy taraqqiyotning yangi asoslari shakllantirildi. Ayniqsa, ta'lim, ma'naviyat va axborot sohalarini yangicha mafkura va qadriyatlar asosida rivojlantirila boshladi. Shu bois 1991–2000-yillar oralig'i O'zbekistonda uzluksiz ta'lim va axborot siyosatining poydevori qo'yilgan tarixiy davr sifatida baholanadi. Bu bosqich o'ziga xos ravishda milliy qadriyatlarni tiklash, jahonda ro'y berayotgan axborotlashuv jarayoniga ehtiyotkorona kirib borish, yangi jamiyat modeliga mos uzluksiz ta'lim tizimini shakllantirish bilan ajralib turadi.

O'zbekiston Respublikasida mustaqillikdan keyingi ta'lim va axborot sohasidagi taraqqiyot shartli ravishda bosqichlarga ajratiladi. 2000–2016-yillar oralig'i raqamli asrga moslashish davri bo'lib, mazkur bosqichda ta'lim tizimini va axborot makonini zamon talablari asosida raqamlashtirish, modernizatsiya qilishga qaratilgan chuqur islohotlar amalga oshirildi. Bu davr axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ning ommalashuvi, internet tarmog'ining kengayishi, raqamli vositalarning ijtimoiy hayotga tobora chuqurroq kirib borishi bilan ajralib turadi. Raqamli infratuzilmaning bosqichma-bosqich rivojlanishi, davlat va jamiyat boshqaruvida elektron platformalarning joriy etilishi, ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanishga yo'naltirilgan huquqiy asoslar yaratilgani bu bosqichning asosiy jihatlaridan hisoblanadi. Ta'lim tashkilotlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) joriy etish kengaydi, o'quv dasturlariga kompyuter savodxonligi, axborot madaniyati kabi fanlar kiritildi, elektron darsliklar, elektron kutubxonalar va masofaviy ta'lim platformalaridan foydalanish boshlandi.

XXI asr insoniyat taraqqiyotining butunlay yangi bosqichiga – raqamli transformatsiya va innovatsiyalar davriga qadam qo'ydi. Bu davr axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadval rivojlanishi, sun'iy intellekt, raqamli platformalar, internet tarmoqlari va avtomatlashtirish tizimlarining joriy etilishi bilan tavsiflanadi. Ushbu o'zgarishlar jamiyat hayotining barcha jabhalari – ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ayniqsa ta'lim sohasini tubdan o'zgartirdi.

Raqamli transformatsiya bu jamiyatda raqamli texnologiyalar asosida faoliyat yuritish uslublari, boshqaruv tizimi, axborot oqimlari va aloqa vositalarini sifat jihatdan yangilash, takomillashtirish, ularni ilg'or texnologiyalar asosida raqamlashtirish jarayonidir. Bu jarayon nafaqat texnologik yangilanish, balki tafakkur, ish yuritish, muloqot va ijtimoiy munosabatlarning ham yangicha yo'nalishda rivojlanishiga olib keladi.

Rivojlangan axborot muhitida yoshlar axborotdan to'g'ri foydalanish, tanlash, saralash va tahlil qilish madaniyatiga ega bo'lishi zarur bo'lib qoldi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'zbekistonda uzluksiz ta'limning barcha bo'g'inlarida axborot texnologiyalarining qo'llanilishi tobora kengaymoqda.

Axborot madaniyatiga ega, texnologik tafakkurli, raqamli savodxon yoshlarni tarbiyalash – uzluksiz ta'limning muhim vazifasiga aylangan. Uzluksiz ta'lim tizimi va axborot sohasidagi islohotlar o'rtasidagi uyg'unlik bu ikki sohaning o'zaro bog'liqligi, bir-birini rivojlantirishdagi muhim o'rni orqali namoyon bo'ladi. Mustaqillik yillarida bu sohalarida olib borilgan islohotlar O'zbekistonning raqamli jamiyat sari dadil qadam tashlashiga zamin yaratdi.

Ta'limdagi islohotlar axborot infratuzilmasining rivojiga, axborotga bo'lgan talabning ortishiga olib keldi. Maktablar, kollejlari, oliy ta'lim tashkilotlari internet tarmog'iga ulandi, elektron kutubxonalar, raqamli darsliklar va masofaviy ta'lim tizimlari vujudga keldi. Ayniqsa, 2000-yillar oxiri va 2010-yillar boshlarida raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi ta'lim tashkilotlarining funksional imkoniyatlarini oshir-

di. Bu esa, o'z navbatida, yoshlarning axborot madaniyati, texnologik tafakkuri va axborotga nisbatan ongli munosabatini shakllantirish zaruratini keltirib chiqardi.

Uzluksiz ta'lim va axborot sohalari o'rtasidagi uyg'unligi quyidagi jihatlar orqali namoyon bo'ladi:

1. Ta'lim tizimi axborot texnologiyalariga ehtiyoj tug'diradi, bu esa AKTni rivojlantirishga turtki beradi.

2. Axborot texnologiyalari esa ta'lim jarayonining mazmunini, shaklini va uslubini o'zgartiradi – masofaviy, onlayn va aralash (gibrid) ta'lim modellari paydo bo'ladi.

3. Axborot texnologiyalarining joriy qilinishi bilan ta'lim mazmuniga axborot madaniyati, raqamli savodxonlik, kiberxavfsizlik kabi yangi fanlar kiritiladi.

4. Har bir bosqichda ta'lim olish jarayonida axborotga ishlov berish, uni tanlash, tahlil qilish, baholash va undan samarali foydalanish bo'yicha kompetensiyalarni rivojlantirish zarurati kuchayadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-farmoni bilan tasdiqlangan "Raqamli O'zbekiston –2030" strategiyasi iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimi, shuningdek, ta'lim tizimini raqamlashtirish keskin jadallashdi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishiga aylandi. Ushbu strategiyada ta'lim sohasining raqamlashtirishi, masofaviy ta'lim imkoniyatlarini kengaytirish, har bir fuqaroga axborot resurslaridan foydalanish huquqini ta'minlash kabi qator masalalar nazarda tutildi.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan uzluksiz ta'lim tizimi va axborot sohasidagi islohotlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, birining rivojlanishi ikkinchisining takomillashuviga xizmat qilmoqda. Bu ikki sohaning dialektik aloqasi zamonaviy raqamli jamiyatning shakllanishida hal qiluvchi o'rin tutmoqda. Kelgusida bu sohalar bo'yicha olib boriladigan strategik islohotlar mamlakatning intellektual salohiyatini oshirish, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish hamda jahon maydonida munosib o'rin egallashida muhim omil bo'lib qoladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, uzluksiz ta'lim va axborot sohasining dialektik aloqasi bugungi kunda yanada murakkablashib, ko'p qatlamli ijtimoiy va texnologik omillar bilan boyimoqda. Bu jarayonni tahlil qilishda quyidagi asosiy yo'nalishlarga e'tibor qaratish lozim:

–axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining uzluksiz ta'limdagi integratsiyasi;

–yoshlar axborot madaniyati va raqamli etikani shakllantirishda uzluksiz ta'limning roli;

–ilm-fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasida axborot texnologiyalarining vositachilik roli;

–huquqiy-me'yoriy asoslarning takomillashtirilishi.

Uzluksiz ta'lim va axborot texnologiyalarining o'zaro uyg'un rivojlanishi qonunchilikka muvofiq amalga oshirilishi zarur. Bugungi kunda quyidagi qonunlar va qarorlar ushbu yo'nalishda muhim asos bo'lib xizmat qilmoqda: "Ta'lim to'g'risida"gi qonun (yangi tahriri), "Axborotlashtirish to'g'risida"gi qonun, "Elektron hukumat", "Elektron ta'lim" konsepsiyalari hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmon va qarorlari. Biroq AKT vositasida ta'lim olishda bolalar va yoshlarni himoya qilish, shaxsiy ma'lumotlar maxfiyligini ta'minlash, sun'iy intellekt asosidagi texnologiyalarni etika va qonun doirasida qo'llash kabi yangi muammolar yuzaga chiqmoqda. Bu esa mavjud qonunchilikka doimiy ravishda o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritishni taqozo etadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Mamlakatimiz aholisining katta qismini yoshlar tashkil etar ekan, ularning axborotni tanlash, tahlil qilish, ma'lumotni ijtimoiy tarmoqlarda va boshqa platformalarda to'g'ri uzatish, uni baholash va undan foydali maqsadlarda foydalanish madaniyatini shakllantirish bugungi kunning ustuvor vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida»gi qonuni. 14.09.2016.

(2). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning «30 iyun – Yoshlar kuni» munosabati bilan 30.06.2023-yil O'zbekiston yoshlariga bayram tabrigidan.

(3). Sholte J. Rethinkind Globalization. London, 2000, p. 14.

(4). Абдуллаева М.Н., Покачалов Г. Философские проблемы методологии науки. Т., 2006, с. 37.

(5). Роузентал Ф. Торжество знания. М., 1978, с. 235.

(6). Чирченко О.Н. Информационные аспекты компьютеризации. М., 1989, с. 8.

(7). Худайбердиев А.К. Духовно-нравственные факторы охватывают безопасность в условиях глобализации. "Молодой ученый", 2014, №.6, с. 875–879.

(8). Худайбердиев А.К., Одилова Д.Б. Процессы глобальной и информационной базы. "Научный аспект", 2016, №.1, с. 76–79.

(9). Xudayberdiyev A.K. Globallashuv sharoitida O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatining ijtimoiy-huquqiy jihatlari. *Международный научный журнал "Интернаука"*, 2017, №.2 (2), с. 181–183.

(10). Худайбердиев А.К. Узбекистан: проблемы защиты молодежи от вредной информации в условиях глобализации (социально-философский анализ). *"Россия и мусульманский мир"*, 2019, №.3, с. 36–41.

(11). Xudayberdiyev A. Yangilanayotgan O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosati qat'iyat bilan davom ettirilmogda. *Eurasian Journal of Academic Research*. 2022, t. 2, №.12, с. 912–918.

(12). Rasulovich T.S., Kurbanulovich K.A., Jamoliddinova K.M., Samadovich T.K., Tulkinovich S.K. (2022), Forms and Characteristics of Virtual Spiritual Threats. *Telematique*, 7146–7155.

Matchanova Barno (falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti mustaqil tadqiqotchisi)

SHARQ VA G'ARB FALSAFASIDA MILLIY O'ZLIK VA UNIVERSALLIK: MODERNIZATSIYA JARAYONIDAGI ZIDDIYATLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sharq va G'arb falsafasida milliylik va universalizm tushunchalari-ning shakllanishi hamda ularning modernizatsiya va globallashuv jarayonidagi qarama-qarshiliklari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Sharq falsafasining axloqiy-ma'naviy qadriyatlarga, madaniy an'analarga tayanishi va G'arb falsafasining ratsionalizm hamda umuminsoniy qonuniyatlarga asoslanganligi qiyosiy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, milliy o'zlikni saqlash va universal qadriyatlarni qabul qilish o'rtasidagi muvoza-nat muammosi, uning jamiyat barqarorligi, yoshlar ongiga ta'siri va ma'naviy xavfsizlik bilan bog'liq ji-hatlari ochib beriladi. Maqola modernizatsiya jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlash-tirish zaruratini falsafiy jihatdan asoslashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Sharq falsafasi, G'arb falsafasi, milliylik, universalizm, modernizatsiya, globallashuv, ma'naviy qadriyatlar, milliy o'zlik, falsafiy tafakkur, axloq.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И УНИВЕРСАЛИЗМ В ВОСТОЧНОЙ И ЗАПАДНОЙ ФИЛОСОФИИ: ПРОТИВОРЕЧИЯ В ПРОЦЕССЕ МОДЕРНИЗАЦИИ

Аннотация. В данной статье анализируется формирование понятий национальной идентич-ности и универсализма в восточной и западной философии, а также рассматриваются их проти-воречия в контексте модернизации и глобализации. В исследовании проводится сравнительный анализ восточной философии, основанной на нравственных, духовных ценностях и культурных традициях, и западной философии, акцентирующей внимание на рационализме и универсальных принципах. Особое внимание уделяется проблеме соотношения национальной идентичности и уни-версальных ценностей, а также их влиянию на социальную стабильность, сознание молодежи и духовную безопасность. Целью статьи является философское обоснование необходимости гармо-низации национального наследия с общечеловеческими ценностями в процессе модернизации.

Ключевые слова: восточная философия, западная философия, национальная идентичность, универсализм, модернизация, глобализация, духовные ценности, культурная идентичность, фило-софское мышление, этика.

NATIONAL IDENTITY AND UNIVERSALISM IN EASTERN AND WESTERN PHILOSOPHY: CONTRADICTIONS IN THE PROCESS OF MODERNIZATION

Annotation. This article analyzes the formation of the concepts of national identity and universalism in Eastern and Western philosophy and examines their contradictions in the context of modernization and globalization. The study provides a comparative analysis of Eastern philosophy, which is based on moral, spiritual values and cultural traditions, and Western philosophy, which emphasizes rationalism and universal principles. Special attention is paid to the problem of balancing national identity and universal values, as well as its impact on social stability, youth consciousness, and spiritual security. The article aims to philosophically justify the necessity of harmonizing national heritage with universal human values in the process of modernization.

Keywords. Eastern philosophy, Western philosophy, national identity, universalism, modernization, globalization, spiritual values, cultural identity, philosophical thinking, ethics.

Kirish (Introduction). Hozirgi kunda O'zbekiston hamda dunyoning boshqa davlatlari globallashuv jarayonlaridan o'tayotgan bir davrda, mamlakatda turli geosiyosiy va geostrategik tendensiyalar aholining, xususan yoshlar hayoti va ongiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va ma'naviy sohalarida ham davlatning ichki va tashqi kuchlari orqali turli tahdid va xavf-xatarlarning yu-zaga kelishini taqozo qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ta'kidlashi-cha, "Bugun dunyoda keskin raqobat va manfaatlar to'qnashuvi kuchaymoqda. Insoniyat uchun yangi im-

koniyaatlar ochilgan globallashuv bilan birga kutilmagan muammolar ham kelib chiqmoqda. Milliy o'zlik va ma'naviy qadriyatlarga tahdidlar tobora ortib bormoqda. Buning ichida shaxsiy manfaatni oldinga qo'yish, mehnat va oilaga yengil qarash, iste'molchilik kayfiyati kabi omillar yoshlar ongiga ta'sir qilmoqda. Shu bilan birga, davlatchilik shovinizmi, terrorizm va ekstremizm, transmilliy va kiberjinoyatchilik, odam savdosi, narkotrafik, millatchilik kabi xavflar ortib bormoqda" [1].

Shu nuqtayi nazardan, milliylik va universalizm o'rtasidagi qarama-qarshilik, modernizatsiya va globallashuv jarayonidagi ziddiyatlar masalasi nafaqat falsafiy, balki ijtimoiy va siyosiy jihatdan ham muhim masala sifatida namoyon bo'lmoqda. Ushbu maqolada Sharq va G'arb falsafiy tafakkurida milliylik va universalizmning farqlari hamda ularning modernizatsiya jarayonidagi ziddiyatlari tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature Review). Sharq va G'arb falsafasida milliylik va universalizm masalasi tarixan turlicha talqin qilingan. G'arb falsafasida universalizm aql, umuminsiy axloq va huquqiy me'yorlar orqali asoslangan bo'lsa, Sharq falsafasida milliy-madaniy qadriyatlar va ma'naviy kamolot ustuvor ahamiyat kasb etadi. Antik va klassik G'arb mutafakkirlari universal haqiqat g'oyasini ilgari surgan bo'lsa, Sharq tafakkurida bu g'oya axloqiy tarbiya va an'ana bilan uyg'unlashgan.

Zamonaviy tadqiqotlarda globallashuv va modernizatsiya jarayonida milliy identitetni saqlash va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish muammosi markaziy o'rinni egallaydi. Tadqiqotchilar bu jarayonni ziddiyatli, ammo dialektik jihatdan muvozanat talab etuvchi hodisa sifatida baholaydilar.

Tahlil va natijalar. Sharq va G'arb falsafasida milliylik va universalizm masalasi uzoq tarixiy davr mobaynida falsafiy tafakkurning markaziy muammolaridan biri bo'lib kelgan. Mazkur masala, ayniqsa, globallashuv va modernizatsiya jarayonlari jadallashgan hozirgi davrda yangi mazmun va ahamiyat kasb etmoqda. Ilmiy adabiyotlarda bu muammo turli nazariy yondashuvlar asosida tahlil qilingan bo'lib, ularning umumiy jihati milliy o'zlikni saqlash hamda umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish masalasiga qaratilganidadir.

G'arb falsafiy tafakkurida universalizm g'oyasi, avvalo, antik davrdayoq shakllangan. Suqrot, Aflo-tun va Arastu asarlarida inson aql-idroki, mantiqiy tafakkur va umumiy axloqiy mezonlar jamiyat taraqqi-yotining asosiy omili sifatida talqin etiladi. Keyinchalik, Yangi davr G'arb falsafasida (Dekart, Kant, Gegel) universal aql, umumiy qonuniyatlar va inson huquqlari konsepsiyasi yanada rivojlan-tirildi. Ayniqsa, I. Kantning axloqiy universalizmga asoslangan "kategoriya imperativi" jamiyat taraqqi-yotining umumiy me'yorlarini belgilashga urinish sifatida baholanadi.

Sharq falsafasida esa milliylik, madaniy an'ana va axloqiy tarbiya masalalari ustuvor o'rin egallaydi. Konfutsiy ta'limotida jamiyat barqarorligi shaxs axloqi, ijtimoiy tartib va an'anaviy qadriyatlarga sodiqlik bilan bog'lanadi. Daosizm da tabiat bilan uyg'unlik, ichki muvozanat va tabiiylik g'oyalari ilgari suriladi. Qadimgi Hind falsafasida (Vedanta, Buddizm) esa inson kamoloti ruhiy poklanish va ichki ma'naviy yetuklik orqali amalga oshishi ta'kidlanadi. Bu qarashlarda universal haqiqat tushunchasi mavjud bo'lsa-da, u milliy-madaniy va diniy an'analar bilan chambarchas bog'liq holda talqin qilinadi.

Markaziy Osiyo falsafiy merosida ham milliylik va universalizm uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi. "Avesto"dagi ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal tamoyillari umuminsiy axloqiy qadriyatlar sifatida baholansa-da, ular muayyan tarixiy-madaniy makon bilan bog'langan [Avesto]. Zardushtiylik, moniychilik va mazdakiylik ta'limotlarida adolat, tenglik va axloqiy poklik g'oyalari nafaqat milliy, balki umuminsiy ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy falsafiy adabiyotlarda (A.Giddens, S.Huntington, J.Habermas) globallashuv jarayonida milliy identitet va universal qadriyatlar o'rtasidagi ziddiyatlar alohida tahlil qilinadi. Xususan, S. Huntington sivilizatsiyalar to'qnashuvi nazariyasida madaniy va dini farqlarning kuchayishini qayd etsa, J. Habermas kommunikativ aql va umumiy ijtimoiy konsensus orqali bu ziddiyatlarni yumshatish mumkinligini asoslaydi. Bu qarashlar modernizatsiya jarayonida falsafaning integrativ rolini ko'rsatadi.

O'zbekiston va Markaziy Osiyo olimlarining tadqiqotlarida esa milliy ma'naviyatni asrash, yoshlar ongida vatandorlik va milliy o'zlikni mustahkamlash bilan bir qatorda, umuminsoniy qadriyatlarga ochiqlik masalasi ilgari suriladi. Bu yondashuv milliylik va universalizmni qarama-qarshi qo'yish emas, balki ularni uyg'unlashtirish zarurligini asoslaydi.

Umuman olganda, mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Sharq va G'arb falsafasida milliylik va universalizm bir-birini inkor etuvchi emas, balki dialektik jihatdan bog'liq tushunchalar sifatida namoyon bo'ladi. Modernizatsiya jarayonidagi ziddiyatlar aynan shu dialektik munosabatni to'g'ri ang-lash va falsafiy jihatdan asoslashni talab qiladi. Mazkur tadqiqot ushbu masalaga yangi ilmiy yondashuv taklif etish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini falsafiy jihatdan asoslashga qaratilgan [2].

Mazkur yondashuv falsafaning markaziga inson muammosini qo'yadi va jamiyatdagi demokratik o'zgarishlar bilan uyg'unlashadi. Markaziy Osiyo xalqlarining falsafiy dunyoqarashi sermazmun va rang-barang bo'lib, ularning milliy madaniyati, urf-odatlar, axloqiy qadriyatlari va e'tiqodida mujassamlangan. Shu bois, yangi davr falsafasida milliy meros va qadriyatlardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi [3].

Bilamizki, "Filosofiya" atamasi dastlab Pifagor tomonidan qo'llanilgan bo'lib, "donolikni sevish" degan ma'noni anglatadi. Yevropa madaniyatiga esa bu tushuncha Aflotun asarlari orqali kirib kelgan. Tarix davomida falsafaga turlicha yondashuvlar shakllangan, biroq u doimo inson, jamiyat va borliq haqidagi fundamental savollarni o'rganishga qaratilgan fan bo'lib qolgan [4]. Falsafa qadimgi Yunonistonda miloddan avvalgi VI asrlarda shakllangan bo'lib, dunyo va inson mohiyatini mifologik emas, balki mantiq va tafakkur asosida tushuntirishga qaratilgan. Antik davr falsafasi Fales, Anaksimandr, Geraklit, Pifagor, Suqrot, Aflotun, Arastu kabi mutafakkirlar nomi bilan bog'liq bo'lib, ular inson tafakkuri taraqqiyotida muhim o'rin egallagan.

G'arb falsafasining asoschisi an'anaviy ravishda Miletlik Fales (mil. avv. 624–546) hisoblanadi. U dunyoni miflar orqali emas, balki kuzatish va tafakkur orqali tushuntirishga harakat qilgan va borliqning ibtidosini suv deb bilgan. Uning ortidan Anaksimandr (apeiron g'oyasi), Geraklit (doimiy o'zgarish va qarama-qarshilik), Pifagor (matematik tartib) kabi faylasuflar yetishib chiqqan.

Qadimgi Hindistonda falsafiy tafakkur Vedalar – Rigveda, Samaveda, Yajurveda va Atharvaveda matnlarida o'z ifodasini topgan. Ularda olam, inson va tabiatning mohiyati, borliqning tuzilishi va hayot mazmuni haqida chuqur mulohazalar ilgari surilgan. Hind falsafasida materialistik yo'nalish sifatida Lokayata va Chorvak maktablari dunyoni moddiy unsurlardan tashkil topgan deb hisoblagan. Idealistik yo'nalishlar – Vedanta, Mimansa, Sankhya, Yoga, Nyaya va Vaysheshika ta'limotlari esa ruhiy va diniy bilimlarni ustuvor deb bilgan. Buddizm falsafasi axloq, meditatsiya va donolik tamoyillariga asoslanib, insonni azob-uqubatlardan xalos etuvchi yo'l sifatida nirvanaga erishishni asosiy maqsad qilib qo'ygan.

Sharq falsafasining muhim markazlaridan biri qadimgi Xitoy bo'lib, bu hududda eramizdan ikki ming yil avval dehqonchilik, sug'orish tizimlari, hunarmandchilik va savdo-sotiq keng rivojlangan. Natijada astronomiya, biologiya, tibbiyot, san'at va madaniyat sohalarida katta yutuqlarga erishilgan. Qadimgi xitoy falsafasida olam abadiy deb tushunilib, u besh unsur – olov, suv, yer, daraxt va metallardan tashkil topgan degan qarashlar ilgari surilgan.

Daosizm falsafiy oqimi Lao-Szi tomonidan asos solingan bo'lib, u borliqning doimiy harakat va o'zgarishda ekanini ta'kidlaydi. Daosizmga ko'ra, dunyodagi barcha hodisalar qarama-qarshiliklar birligi va kurashi asosida rivojlanadi. Bu qarash In va Yan qarama-qarshi kuchlar falsafasi bilan uzviy bog'liqdir. Konfutsiylik ta'limoti esa axloqiy-tarbiyaviy masalalarni markazga qo'yadi. Konfutsiy jamiyat taraqqiyotining asosi sifatida "Li" – tartib va marom tushunchasini ilgari surib, insonlar tabiatiga ko'ra o'xshash, ammo tarbiyasiga ko'ra farqlanishini ta'kidlaydi.

Qadimgi Xitoy falsafasida materialistik va idealistik tendensiyalar birgalikda rivojlangan. Mo Di, Syun-szi, Gunsun Lun kabi faylasuflar tushuncha va real predmet o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilganlar. Konfutsiy, Men-szi, Xan Fey-szi va "qonunchilar" maktabi vakillarining qarashlari Xitoy falsafasining "oltin davri"ni tashkil etadi. Eramizning I asrida Xitoyga buddizm kirib kelib, daosizm va konfutsiychilik bilan bir qatorda yetakchi falsafiy yo'nalishga aylangan.

Markaziy Osiyo, xususan hozirgi O'zbekiston hududi, jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga beqiyos hissa qo'shgan hududlardan biridir. Miloddan avvalgi V–III ming yilliklarda bu yerda dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, metallga ishlov berish, to'quvchilik va binokorlik rivojlangan. Sug'diyona, Baqtriya va Xorazm kabi shahar-davlatlar shakllangan. Yozuvning paydo bo'lishi falsafiy va ma'naviy tafakkur rivojiga keng yo'l ochgan. Avesto, sug'd, oromiy, yunon, keyinchalik, turkiy yozuvlar madaniy merosning muhim qismi bo'lgan.

"Avesto" zardushtiylik diniy-falsafiy ta'limotining muqaddas kitobi bo'lib, unda olamda ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash markaziy o'rin egallaydi. Ahura Mazda va Axriman qarama-qarshiligi orqali insonning axloqiy tanlovi yoritiladi. Ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal tamoyillari inson kamolotining asosi sifatida talqin etiladi.

Moniychilik va mazdakiylik ta'limotlari ham Sharq falsafasida muhim o'rin tutadi. Moniychilik dunyoni nur va zulmatning abadiy kurashi sifatida tushuntirsa, mazdakiylik adolat, tenglik va ijtimoiy hamjihatlik g'oyalarini ilgari suradi. Mazdakiylik jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni yovuzlik manbai deb bilib, adolatli taqsimot va mehnat orqali inson kamolotiga erishishni asoslaydi. Ushbu g'oyalar oddiy xalq orasida keng tarqalib, ijtimoiy harakatlarning mafkuraviy asosi bo'lib xizmat qilgan.

Xulosa va takliflar. Umuman olganda, Sharq va G'arb falsafasi tarixiy rivojlanish jarayonida insonning dunyoqarashi, axloqi va madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan milliy va universal jihatlarni namoyon etadi. G'arb falsafasi asosan ratsionalizm, ilmiy tafakkur va umuminsoniy qonuniyatlarga tayangan bo'lsa, Sharq falsafasi axloqiy tarbiya, ma'naviyat va milliy an'analarga ustuvor ahamiyat bergan.

Milliylik va universalizm o'rtasidagi qarama-qarshilik modernizatsiya jarayonida, ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Bir tomondan, global bilimlar va texnologiyalar milliy an'analardan bilan uyg'unlashishi zarur bo'lsa, ikkinchi tomondan, bu jarayon milliy o'zlikni saqlab qolish bilan bog'liq muammolarni yuzaga keltiradi. Shu bois zamonaviy taraqqiyot sharoitida falsafa milliy meros va umuminsoniy qadriyatlar o'rtasida muvozanatni ta'minlovchi muhim nazariy va amaliy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti nutqi. Toshkent, "O'zbekiston", 2023, 5–6-betlar.
- (2). Abdullayev R. Sharq falsafasi va milliy qadriyatlar. Toshkent, "O'zbekiston", 2021, 45–48-betlar.
- (3). Karimov A. O'zbek falsafiy merosi, Samarqand, 2019, 12–16-betlar.
- (4). Diogen Layertskiy. Yunon falsafasi tarixi. "Athena", 200, 55–57-betlar.
- (5). Ergashev D. Falsafa nazariyasi. Toshkent, "O'zbekiston", 2020, 23–27-varaqlar.
- (6). Forobiy A.N. (1993). Fozil shahar aholisi haqida. Toshkent, "Fan".
- (7). Ibn Sino. A. (1996). Tib qonunlari. Toshkent, "Fan".

Raupova Ra'no Soyibovna (Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi) IBN SINO TASAVVUF FALSAFASIDA "AQL" TUSHUNCHASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ibn Sino tasavvuf falsafasida aql (al-'aql) tushunchasining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Mutafakkir qarashlarida aql inson bilimining markaziy omili bo'lib, u tashqi va ichki sezgilardan olinadigan ma'lumotlarni qayta ishlash, umumiy tushunchalar hosil qilish va mavjudotlar mohiyatini anglashga xizmat qiladi. Maqolada aqlning bosqichma-bosqich bilish jarayonidagi roli, faol aql konsepsiyasi hamda aqlning ilmiy va ma'naviy kamolot bilan uzviy bog'liqligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: aql, mantiqiy fikrlash, haqiqat, sezgi, faol aql, ratsional vosita, kamolot, "Al-Isharat wa al-Tanbihat" asari.

Раупова Рано Сойибовна (научный сотрудник Бухарского государственного университета) ПОНЯТИЕ "РАЗУМА" В СУФИЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ ИБН СИНЫ

Аннотация. В данной статье анализируется роль и значение понятия разума (аль-ақль) в философии суфизма Ибн Сины. По мнению мыслителя, разум является центральным фактором человеческого познания, служащим для обработки информации, получаемой от внешних и внутренних ощущений, формирования общих понятий и понимания сущности бытия. В статье подчеркивается роль разума в постепенном процессе познания, концепция активного разума и неразрывная связь разума с научным и духовным совершенством.

Ключевые слова: разум, логическое мышление, истина, интуиция, активный ум, рациональные средства, совершенство, «Аль-Ишарат ва аль-Танбихат».

Raupova Rano Soyibovna (Researcher at Bukhara State University) THE CONCEPT OF "INTELLECT" IN IBN SINA'S SUFI PHILOSOPHY

Annotation. This article analyzes the role and significance of the concept of mind (al-'aql) in the philosophy of Sufism of Ibn Sina. In the views of the thinker, mind is the central factor of human knowledge, which serves to process information received from external and internal sensations, form general concepts, and understand the essence of beings. The article highlights the role of mind in the gradual process of cognition, the concept of active mind, and the inextricable connection of mind with scientific and spiritual perfection.

Keywords: mind, logical thinking, truth, intuition, active mind, rational means, perfection, "Al-Isharat wa al-Tanbihat".

Kirish. Islom falsafasi va tasavvufiy tafakkur tarixida Ibn Sino aql va ruh munosabatini chuqur tahlil qilgan buyuk mutafakkir sifatida alohida o'rin egallaydi. Uning falsafiy tizimida aql (al-'aql) inson bilimi va ruhiy yuksalishining markazida turadi. Ibn Sino aqlni faqat mantiqiy fikrlash quroli sifatida emas, balki insonni mavjudotlar mohiyatini anglash va ilohiy haqiqatga yaqinlashishga yo'naltiruvchi kuch sifatida tushuntiradi. Ibn Sino qarashlariga ko'ra, bilish jarayoni sezgidan boshlanib, aql orqali umumlashtirish va mohiyatga yetish bosqichlaridan o'tadi. Bu jarayon tasavvufiy ma'rifat yo'li bilan hamohang bo'lib, unda

inson ichki bilim va ruhiy kamolotga erishadi. Ayniqsa, Al-Isharat wa al-Tanbihat asarida aql va ruhiy yuk-salish o'rtasidagi uzviy bog'liqlik yaqqol namoyon bo'ladi. Shu sababli Ibn Sinoning tasavvuf falsafasida aql tushunchasini tahlil qilish uning ilmiy va ma'naviy merosini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ibn Sino tasavvuf falsafasida aql tushunchasini falsafiy tahlil qilishda ilmiy bilishning analiz va sintez, retrospektiv tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, dialektik usul, sinergetik usullaridan foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. Ibn Sino falsafasida aql (al-'aql) inson bilimining markaziy omili bo'lib, ratsional tafakkur orqali real voqelikni anglashga xizmat qiladi. Aql nafaqat mantiqiy fikrlash vositasi, balki haqiqiy haqiqatni anglashga yo'naltiruvchi bosqichli jarayon sifatida talqin etiladi. Uning qarashicha, inson aqli tashqi va ichki sezgilardan olinadigan tasvirlarni qayta ishlaydi va umumiy konsepsiyalarni hosil qiladi, shu orqali mavjudotlar mohiyatiga intiladi.¹ Ibn Sinoning fikriga ko'ra, inson aqli ko'zi va quloqi orqali kelgan ma'lumotlarni, shuningdek, ichki sezgilar orqali olinadigan hissiy tasvirlarni qayta ishlaydi. Masalan, odam olgan vizual yoki eshitish tajribalarini aqliy jarayonda umumiy tushunchalarga aylantiradi va ularni mantiqiy tizimga soladi. Aql yordamida inson individual hodisalar va obyektlardan universallarni ajratadi.

Yoki, turli daraxtlarni kuzatib, ularning umumiy xususiyatlarini aniqlash orqali "daraxt" konsepsiyasini hosil qiladi. Bu ruhning real voqelikni anglashdagi rolini mustahkamlaydi. Ibn Sinoning qarashicha, aql insonni shunchaki tashqi voqealarni qayd etishdan ko'ra, mavjudotlarning mohiyatiga intilishga yo'naltiradi. Masalan, aql yordamida inson biror hodisa yoki predmetning tashqi ko'rinishidan tashqaridagi sababini va tabiiy qonuniyatlarini anglay oladi.

Ibn Sinoda aql bilim jarayonini qadam-baqadam rivojlantiruvchi vosita sifatida ko'riladi. Masalan, sezgidan olinadigan xom ma'lumot birinchi bosqich, uni tushunish va umumiyashtirish ikkinchi bosqich, mohiyatga yetish va haqiqiy haqiqatni idrok etish esa oxirgi bosqich sifatida talqin qilinadi. Ibn Sino falsafasida aql inson bilimini shakllantiruvchi markaziy vosita bo'lib, u tashqi va ichki sezgilarni qayta ishlashga, umumiy konsepsiyalar hosil qilishga, mavjudotlar mohiyatini anglashga, haqiqiy haqiqatni bosqichma-bosqich idrok etishga xizmat qiladi. Bu yondashuv aqlni nafaqat mantiqiy tafakkur, balki ilmiy va falsafiy bilishning asosiy vositasi sifatida ko'rsatadi va Ibn Sinoning bilim nazariyasidagi markaziy o'rinni belgilaydi.

Ibn Sino falsafasida faol aql bu odamning bilim olish jarayonini yakunlaydigan tashqi intellektual kuch sifatida tasvirlanadi.² Ibn Sinoda faol aql shaxsiy tajriba va sezgilardan olinadigan ma'lumotlarni universallar va mohiyatlarga aylantiruvchi vosita sifatida tasvirlanadi. Masalan, inson bir nechta daraxtni kuzatib, ularning umumiy xususiyatini aniqlaydi va "daraxt" tushunchasiga erishadi. Faol aql bu jarayonni yakunlab, mohiyatni anglashga imkon beradi.

Faol aql yordamida inson tashqi hodisalar va predmetlarning mohiyatiga yetadi. Masalan, turli geometrik shakllarni o'rganib, ularning umumiy xususiyatlarini tushunish orqali, faol aql bu bilimni abstrakt va mustaqil konsepsiyalarga aylantiradi. Ibn Sinoning qarashlariga ko'ra, faol aql insonni nafaqat ilmiy, balki ma'naviy anglashga ham yo'naltiradi. Masalan, ruhiy intilishlar va axloqiy qarorlar faol aql orqali haqiqatga, mohiyatga va ma'naviy mukammallikka yo'naltiriladi. Faol aql shaxsiy aql faoliyatidan ajralib, mustaqil ilmiy va intellektual harakatga ega bo'ladi. U insonning idrok qobiliyatini yakunlab, tashqi haqiqat bilan to'liq uyg'unlashishga xizmat qiladi. Shu tariqa, Ibn Sino falsafasida faol aql bilim jarayonini yakunlovchi va uni mohiyatga yetkazuvchi markaziy vosita sifatida qoraladi. U shaxsiy idrok va tajribani umumiyashtiradi, mavjudotlar mohiyatini anglashga yo'naltiradi, ilmiy va ma'naviy kamolot jarayonlarini yakunlaydi, shaxsiy aql faoliyatini tashqi intellektual kuch bilan uyg'unlashtiradi. Bu yondashuv faol aqlni Ibn Sinoning bilim nazariyasi va ruhiy-falsafiy tizimidagi markaziy element sifatida belgilaydi.

Islom falsafasida aql (al-'aql) bu ruhning ratsional vositasi bo'lib, insonni Haqiqatga (Allohga) bog'laydigan kuch sifatida talqin qilinadi. Bu tushuncha Ibn Sino qarashlarida ham mavjud bo'lib, u aqlni nafaqat mantiqiy tafakkur vositasi, balki insonni ma'naviy yo'nalish va to'g'ri yo'lga yetaklaydigan falsafiy va ruhiy omil sifatida ko'rib chiqadi³. Ibn Sinoda aql ruhning vositasi sifatida insonni tashqi dunyo va ichki sezgilar orqali olinadigan ma'lumotlardan olib, ilohiy haqiqatni anglashga yo'naltiradi. Masalan, inson ta-

¹ Ibn Sina [Avicenna]. First published Thu Sep 15, 2016. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/ibn-sina/>

² Ibn Sina's Metaphysics. First published Wed Dec 2, 2015; substantive revision Thu Mar 26, 2020. <https://plato.stanford.edu/entries/ibn-sina-metaphysics/>

³ 'Aql. <https://en.wikipedia.org/wiki/%27Aql>

biatni kuzatib, uning tartibini idrok qilishi orqali Allohning hikmatini va yaratilish mohiyatini tushunadi, bu esa aqlning ruhiy yo'nalishdagi rolini namoyon qiladi.

Aql insonning axloqiy xatti-harakatlarini tartibga soladi. Ibn Sino qarashlariga ko'ra, aql orqali inson sabrlik, adolat va halollik kabi axloqiy fazilatlarini shakllantiradi, shu bilan u ruhiy mukammallikka erishadi. Aql ruhning bilim olish vositasi sifatida ham ishlaydi. Masalan, inson turli hodisalar va predmetlarni tahlil qilib, ularning mohiyatini anglaydi, bu orqali insonning ilmiy va ma'naviy kamoloti uyg'unlashadi. Ibn Sino falsafasida aql ratsional tafakkur va ruhiy anglashni birlashtiruvchi vosita sifatida qaraladi. Bu uyg'unlik insonni nafaqat ilmiy bilimga, balki ma'naviy haqiqat va Alloh bilan bog'lanish yo'liga olib boradi.

Shu tariqa, Islom falsafasida va Ibn Sinoning qarashlarida aql (al-'aql) ruhning markaziy ratsional vositasi sifatida nafaqat mantiqiy tafakkur, balki insonning ma'naviy yo'nalishi, axloqiy qaror qabul qilishi va haqiqatni idrok etishida faol omil sifatida namoyon bo'ladi. Bu yondashuv ruhiy va ilmiy faoliyatni uyg'unlashtirib, insonning ilmiy, falsafiy va ma'naviy kamolot jarayonidagi rolini belgilaydi.

Ba'zi zamonaviy tadqiqotlar aql va ruhiy yuksalish masalalarini Ibn Sino yozgan Al-Isharat wa al-Tanbihat kabi asarlarda o'rganib, aqlni kamolot jarayoni bilan bog'laydi¹. "Al-Isharat wa al-Tanbihat" asarida Ibn Sino inson bilimini va ruhiy kamolotini bir-biri bilan bog'laydi. Masalan, aql yordamida inson sezgi organlaridan olingan ma'lumotlarni tahlil qiladi, umumiy konsepsiyalar hosil qiladi va shu orqali mohiyatni anglashga intiladi. Bu jarayon ruhning ilmiy va ma'naviy yuksalishi bilan uyg'unlashadi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, Ibn Sino aqlni ruhiy ilohiy haqiqatga yetaklovchi vosita sifatida qaraydi. Masalan, inson tabiatdagi tartib va qonuniyatlarni anglash orqali haqiqatni idrok etadi, bu esa uning ruhiy kamolotiga hissa qo'shadi.

Faol aql tushunchasi ruhiy yuksalish jarayonida aqlning mustaqil va tashqi intellektual kuch sifatida ishlashini ko'rsatadi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, faol aql yordamida inson bilim va ruhiy anglashni birlashtiradi, shu orqali aqliy va ma'naviy kamolotga erishadi. Shu tarzda, zamonaviy tadqiqotlar Ibn Sino falsafasida aql va ruhiy yuksalish o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi. "Al-Isharat wa al-Tanbihat" asarida aql bilim olish jarayonini yakunlaydi, ruhiy yuksalishga yo'naltiradi, ma'naviy va ilmiy kamolotning vositasi sifatida xizmat qiladi. Shu bilan insonni ilmiy, ma'naviy va falsafiy mukammallikka yetaklovchi markaziy element sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Ibn Sino tasavvuf falsafasida aql inson bilimi va ma'naviy kamolotini belgilovchi asosiy vosita sifatida namoyon bo'ladi. Unga ko'ra, aql tashqi va ichki sezgilardan olingan ma'lumotlarni qayta ishlaydi, umumiy tushunchalar hosil qiladi va mavjudotlarning mohiyatiga yetishga yordam beradi. Bilish jarayoni bosqichma-bosqich rivojlanib, sezgiy idrokdan mohiyatni anglash darajasiga ko'tariladi. Bu jarayon ruhiy yuksalish bilan chambarchas bog'liqdir. Ibn Sinoning faol aql haqidagi ta'limoti bilish jarayonini yakunlovchi va uni universallar darajasiga olib chiquvchi muhim konsepsiya hisoblanadi. Faol aql insonni nafaqat ilmiy bilishga, balki axloqiy va ma'naviy mukammallikka ham yetaklaydi. Shu orqali aql shaxsiy idrok doirasidan chiqib, ilohiy haqiqat bilan uyg'unlashadi.

Muxtasar qilib aytganda, Ibn Sino qarashlarida aql ratsional tafakkur va tasavvufiy ma'rifatni birlashtiruvchi kuch sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv aqlni nafaqat ilmiy bilish vositasi, balki insonni Allohga yaqinlashtiruvchi ruhiy omil sifatida ko'rsatadi. Natijada Ibn Sinoning tasavvuf falsafasida aql tushunchasi insonning ilmiy, falsafiy va ma'naviy kamolotini ta'minlovchi markaziy element sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Ibn Sina [Avicenna]. First published Thu Sep 15, 2016. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/ibn-sina/>
- (2). Ibn Sina's Metaphysics. First published Wed Dec 2, 2015; substantive revision Thu Mar 26, 2020. <https://plato.stanford.edu/entries/ibn-sina-metaphysics/>
- (3). 'Aql. <https://en.wikipedia.org/wiki/%27Aql>
- (4). David Bartosch. On the Actuality of Integrative Intellect-Mystical Asceticism as Self-Realization in View of Nicolaus de Cusa, Ibn Sīnā, and Others. 6 July 2024. <https://www.mdpi.com/2077-1444/15/7/819>
- (5). Kholikov L. Features of international relations in the development of the new Uzbekistan. Development of pedagogical technologies in modern sciences. 2023, t. 7, №10.
- (6). Kholikov L. Theoretical foundations of nations and international relations. Science and innovation in the education system. 2023, t. 7, №10.

¹ David Bartosch. On the Actuality of Integrative Intellect-Mystical Asceticism as Self-Realization in View of Nicolaus de Cusa, Ibn Sīnā, and Others. 6 July 2024. <https://www.mdpi.com/2077-1444/15/7/819>

Meyliyev Xusin (UrDPI professori)
PAHLAVON MAHMUDNING HAYOTI VA FALSAFIY QARASHLARI

Annotatsiya. Maqolada XIII–XIV asrlarda Xorazm diyorida yashab o‘tgan, buyuk ruboiyshunos, kuragi yerga tegmagan kurashchi Pahlavon Mahmudning ilmiy ijodi, falsafiy dunyoqarashlari, kurashchi sifatida olib borgan faoliyati va tarixiy meroslari ochib berilgan. Shuningdek, Paxlavon Mahmudning g‘o‘yaviy falsafalarining o‘zida aks ettirgan ruboiylaridan namunalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Pahlavon Mahmud, ruboiyshunos, kurash, hunarmandlik, ruboiy, mardlik, olijanoblik, pahlavonlik.

Мейлиев Хусин (профессор УрПИ)
ЖИЗНЬ И ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ПАХЛАВАНА МАХМУДА

Аннотация. В статье раскрываются научные работы, философские мировоззрения, деятельность как борца и историческое наследие Пахлавана Махмуда, великого знатока рубаи и выдающегося борца, жившего на земле Хорезма в XIII–XIV веках. Также приводятся примеры рубаи Пахлавана Махмуда, отражающие его идейные философии.

Ключевые слова: Пахлаван Махмуд, знаток рубаи, борьба, мастерство, рубаи, храбрость, благородство, борьба.

Meyliyev Xusin (Professor of UrSPI)
THE LIFE AND PHILOSOPHICAL VIEWS OF PAHLAVON MAHMUD

Annotation. The article reveals the scientific works, philosophical worldviews, activities as a wrestler and the historical heritage of Pakhlavan Mahmud, a great expert in rubai and an outstanding wrestler who lived in the land of Khorezm in the 13th–14th centuries. It also provides examples of rubai by Pakhlavan Mahmud, reflecting his ideological philosophies.

Keywords: Pakhlavan Mahmud, expert in rubai, wrestling, skill, rubai, courage, nobility, wrestling.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida milliy-ma'naviy qadriyatlarni asrab-avaylash, o'zbek faylasufi va xalq qahramonlarining hayoti hamda falsafiy qarashlarini ilmiy jihatdan o'rganish zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimi uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga egadir. Buyuk faylasuf, ruboiyshunos, hunarmand va kuragi yerga tegmagan polvon Pahlavon Mahmud shaxsi ana shunday noyob tarixiy-falsafiy meros sohiblaridan biridir. U nafaqat mashhur pahlavon va shoir, balki tasavvufiy tafakkur egasi, axloqiy tarbiya targ'ibotchisi sifatida ham e'tirof etiladi.

Pahlavon Mahmudning hayoti va ijodi xalqimizning o'rta asrlardagi hayotiy falsafasini yaqqol namoyon qiladi. Bugungi kunda bu buyuk shaxsning ilmiy merosini va falsafiy qarashlarini chuqur o'rganish hamda uni boy merosini o'sib kelayotgan yosh avlodga yetkazish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Pahlavon Mahmudning adabiy merosi va tarixi haqida ko'plab faylasuf olimlar tomonidan ko'plab asarlar yozilgan. Jumladan, Alisher Navoiyning "Nasomiy ul-muhabbat" va "Pahlovoni Muhammad" asari, Abdurahmon Jomiyning "Nafohat ul-uns" asari, Muhammad Rizo Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol" (Xiva xonligi tarixi) asari, Xorazm tarixchilarining (XV–XVIII asrlar) asarlari, Said Nafisiyning "Sarjashmayi tasavvuf dar Eron" kitobi, Abdulhusayn Zarrinkubning "Jo'stujo" kitobi, Sayyid Ziyovuddin Sajjodiyning "Muqaddimayi bar mabonii irfon va tasavvuf" kitobida, Abdurafe Haqiqatning "Tarixi irfon va orifoni eroniy az Boyazid Bastomiy to Nuralishoh Gunabodiy" kitobi, Muxammadqozim Yusufurning "Naqdi So'fiy" asari, Mexron Afshoriyning "Pahlavonlik va polvonlar tarixi" kitobi, Aliqulixon Dog'istoniyning "Riyoziy ush-shuaro" asari va boshqa ko'plab xorijiy allamalarnig asarlarida Pahlavo Mahmudning hayot yo'li, falsafiy qarashlari bayon qilinadi.(1) O'zbekistonlik ilm fan ijodkorlari To'xtasin Jalilov, Yoqubjon Is'hoqov, Natan Mallayev, Hamidjon Homidiy, Matnazar Abdulhakimov, Komiljon Xudoyberganov, Jasurbek Mahmudov va boshqa olimlar tomonidan ham Pahlavon Mahmudning hayoti va ijodi, uning bebaho falsafiy qarashlari keng o'rganilgan hamda uning ruboiylari hamda asarlari o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Pahlavon Mahmudning hayot va ijod yo'lini o'rganish, u haqda yozilgan asarlar va tarixiy ma'lumotlarni tahlil qilish orqali uning kurash sport turining insonlarning ma'naviy hayotida tutgan o'rni haqidagi falsafiy qarashlarini ochib berish, uning mardligi va olijanobligi bilan bog'liq eng mashhur voqealarni va polvonlik haqidagi hayotiy falsafasini yoshlarga tushuntirib berish, uning yuksak tafakkur sohibi bo'lganligini, faylasuf shoir ekanligini, o'zida ham qubriyaviylik, ham juvonmardlik, ham hilvatiylik, ham malomatiylik tariqatlarini mujassamlashtirgan keng fe'lli so'fiy shoir va polvonlik sifatlarini ochib beriladi.

Tadqiqot uslublari. Ilmiy maqolani yozishda adabiyotlar taxlili va umumlashtirish, pedagogik kuzatish va boshqa tadqiqot metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Tadqiqot davomida Pahlavon Mahmud ning hayot yo'li, falsafiy qarashlari, pahlavonlik jasoratlari, u haqida yozilgan asarlar va tarixiy ma'lumotlar, yozgan ruboiylaridan namulalar va ularning mazmun mohiyatlari ke'g o'rganildi.

Jamiyatda kurash sport turning mazmu mohiyati va ahamiyati insonlarning jismoniy, ma'naviy va ruhiy jihatdan barkamol shaxs sifatida tarbiyalashdan iboratdir. Kurash insondagi axloqiy poklik, ruhiy kamolot, jismoniy chiniqish va ijtimoiy adolat g'oyalarini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Allomalarning fikricha kurashchilarning xususiyatlari faqatgina bilak kuchiga ega bo'lish hamda kurash usullarini bilishdan iborat emas, balki ma'rifatga ega bo'lish, saharxezlik (erta turish), ko'ngli poklik bo'lish ham kurashchilik va pahlavonlikning asosiy xususiyatlaridan hisoblangan. Shu bilan birga, yuksak odob axloq, samimiylik, kamtarlik va kechirimlilik kurashchilar orasida keng tarqalgan hislatlardan hisoblanadi.

O'rta asrlarda ulug' o'zbek ajdodlari ilm fan sohasida butun dunyoni larzaga keltirgan. Abu Ali ibn Sino tibbiyot sohasida, Al-Xorazmiy matematika sohasida, Abu Rayhon Beruniy astronomiya sohasida, Alisher Navoiy adabiyot sohasida olamshumul ishlarni amalga oshirib, insoniyat sivilisatsiyasiga ulkan hissa qo'shdilar. Ular orasida buyuk shoir va pahlavon, zabardast kurashchi Pahlavon Mahmud ham muhim o'rin egallaydi.

Pahlavon Mahmud Xorazm zaminida yetishib chiqqan buyuk mutafakkir, shoir, pahlavon va tasavvuf namoyandasi bo'lib, uning tarbiyaviy qarashlari axloqiy poklik, ruhiy kamolot, jismoniy chiniqish va ijtimoiy adolat g'oyalari bilan uyg'unlashgan. Uning inson komilligi g'oyasi, axloqiy tarbiya va odob, jismoniy va ruhiy uyg'unlik, mehnat va hunar tarbiyasi, kamtarlik va tenglik g'oyalari insonlarni ma'naviy-ijtimoiy hayotida mihim o'rin egallaydi.

Pahlavon Mahmud o'zi polvonlik sifatleri va xususiyatlari haqida shunday degan: *“Polvonlik faqatgina insonlarni yiqitishdan iborat emas, balki polvon kishi, birinchi navbatda, mard, oliyjanob va kuchsizlarga yordam beradigan bo'lishi va boshqalarning ko'nglining og'rishiga sabab bo'lmasligi lozim. Kuchli kishi o'z bilagidagi kuchga shukr qilishni istasa, kuchsiz kishilarning qo'lidan tutnog'i lozim”*.

Aliqulixon Dog'istoniy o'zining “Riyoziy ush-shuaro” asarida Pahlavon Mahmud haqida shunday yozadi: “Pahlavon ilm koni, oliy maqom maydonlarining mard maydoni, valiylik maydonining shunqori, jasorat maydonidagi kurashchi pahlavonlar sardori bo'lib, kekxa falak u osmonga aylantirib otgan olam, bu ko'hna dunyo esa u yuz tuban qilib yerga yiqitgan jahondir. U o'z padari buzrukvorining izidan borib, pahlavonlik kiyimida bu jahonni yangiladi, ozodlik libosida bu olamni qul etdi, kurashchilik libosida qo'lidan kelganicha kurashchilar sinfini tarbiyaladi va rivojlantirdi”.

“Arofati ul-oshiqin” muallifi esa uni shunday ta'riflaydi: “Bellashuv dengizining bir dono gavhari, Xudo qudratini aks ettiruvchi ko'zgu, shariat va tariqat maydoni pahlavoni, ma'rifat va haqiqat maydonining Rustami, jasorat va mardlik maydoni devkelbati Pahlavon Mahmud Puryoyvaliydir.

Haqning vayronasida vujudi ganj va tug'ilgan makoni Urganch bo'lmish. Nomi olamga yoyilgan ulug' avliyolar mashhur so'fiylardan biri.

So'z vodiysida ham mehnat chekib, olti oy muddat ichida valiylik bulog'i va yo'lchi yulduz bo'lmish “Kanz ul-haqoyiq”ni yaratmish. She'r yozishda hech kim bunchalik martabaga erisha olish qurratiga ega bo'lmagan” [1].

Pahlavon Mahmudning mardligi va oliyjanoblighi bilan bog'liq eng mashhur voqea uning Hindiston mamlakatiga borganda o'zidan kuchsizroq polvonga ataylab yiqilib berishi bilan bog'liqdir, Manbalarda yozilishicha, Pahlavon Mahmud kurash bellashuvidan oldin nomoz o'qish uchun masjidga boradi va masjidida o'zi bilan bellashadigan kurashchini onasining o'g'lini g'alabasini Xudodan so'rab qilayotgan zor-u nolasini va yig'isi Pahlavon Mahmudni o'ziga jalb qiladi va kampirdan buni sababini so'raydi, kampir unga voqeani aytib beradi. Pahlavon Mahmud onaga tasalli beradi: “Men ham Xudoning dargohidan o'g'lingga g'alaba tilayman. Umid qilamanki, sen va o'g'ling—har ikkalangiz murodlaringizga yetgaysizlar”. Natijada Pahlavon Mahmud raqibidan qanchalik kuchli va mohir bo'lmasin, kurashchining onasiga bergan so'zining ustidan chiqib, o'zini yerga tashlab atayin yiqilib beradi. O'rnidan turgach esa qilgan ishidan juda xursand bo'ladi. Chunki u dunyoga kelgandan beri birinchi marta jismoniy emas, balki ruhiy kuch-quvvati uning vujudiga hokimlik qilayotgan edi. Pahlavon Mahmud bo'lib o'tgan voqea so'ng shogirdlariga shunday deydi:

Birovlarning ko'nglini olish katta haj bilan tengdir, Minglab kabadan bir ko'ngil yaxshroqdir.

Buyuk alloma Alisher Navoiy o'zining “Nasoyim ul-muhabbat” asarida Pahlavon Mahmudning Hindostonga borib kurashish voqearini shunday tasvirlagan: “Kurashdan so'ng Hindiston podshohi uni o'zi

oldiga chorlab, u bilan suhbatlashdi. Oradan bir necha kun o'tgandan so'ng, Hindiston podshohi Pahlavon Mahmudni o'zi bilan birga ovga olib boradi. Ov chog'ida podshohning oti hurkib ketib, uni olib qochdi va bir joyga yetganida, Mahmud o'z otidan tushib, podshoh bilan otini birgalikda ko'tarib oladi va uni ohistagina yerga qo'yadi. Bundan hayratga tushgan podshoh "Shunchalik katta kuchga ega bo'lgan bilak kurash maydonida raqiblarni qanday qilib yerga urib parcha-parcha qilib tashlamadi ekan" degan savolni beradi. Pahlavon Mahmud bunga javoban quyidagi ruboiyni o'qiydi:

O'z nafsingga amir bo'lsang marddirsan, Boshqalarga suyanmasang marddirsan, Yiqilganni tepmoq mardlik emasdir, Yiqilganni turg'issang gar marddirsan [1].

Pahlavon Mahmud ulug'lik darajasiga yetishning birinchi sharti elning xizmatini qilish, uning hokiposi bo'lish lozimligini quyidagi to'rtligida bayon qilgan:

Ulug'lik istasang, bo'l el gadosi, O'zingni unut-u bo'l el oshnosi, El toj kabi boshiga ko'tarsin desang, El qo'lin tutginu bo'l hokiposi [2].

Pahlavon Mahmud polvonlik qismati haqida yozar ekan, bu oson soha emasligi, pahlavon elga nafi tegadigan, yurtiga xizmat qildigan kishi bo'lishi lozimligi, kurash maydoni oddiy maydon emasligi va u halollik maydoni ekanligini o'z falsafiy qarashlarida ko'rsatib o'tadi:

Pahlavon qismatim bil, bu oson emas, Kurash maydoni ko'r, kar maydon emas, Pahlavon ul, tegsa o'zgaga naf'i, Tegmasa naf'i, ul pahlavon emas [2].

Nomardlik, pastkashlik va nodonlikni qoralab yozgan quyidagi ruboiysi ham barchaga ibrat bo'lgusidir:

Uch yuz Qo'hi Qofni kelida tuymoq, Dil qonidan bermoq falakka bo'yoq, Yoinki bir asr zindonda yotmoq, Nodon suhbatidan ko'ra yaxshiroq [2].

Pahlavon Mahmud o'z ruboiylarida odob-axloq, uning ijobiy va salbiy xususiyatlarini ta'sirli va chiroyli o'xshatishlar orqali ko'rsatib beradi. Shu jihatdan olib qaraganda, shoir ijodi namunalarini insonparvarlikga yo'g'rilgan g'oyalar majmui deb atash mumkin. Do'stlik va ahdiga vafo haqida so'z borar ekan, Pahlavon Mahmud do'stlikga hamisha sodiq qolishni va ahdga vafo qilishni uqtiradi:

Buzma sira tuzgach ahd ila paymonni, Do'st sufrasidan yo'qsa ushatma nonni, Bu Mahmudi Piryorvaliy so'zini eshit: Sindirma tuzini tugatib tuzdonni [2].

Pahlavon Mahmud polvonlarning hamisha elga, yurtga, odamlarga manfaati tegishi lozimligini quyidagi falsafiy qarashlarida bayon etadi:

Pahlavon deb oni ayturlar, Odamlar ondin manfaat ko'rsa, Ul kishikim pahlavon emasdir, Zararg'a qo'yub, maoshidin ayursa.

Pahlavon Mahmud agar polvon biror-bir kimsani aybini ko'rsa, uni ko'rmaslikga olish lozimligini quyidagi baytda izhor qiladi:

Fil bo'l-u, chumolidek yasha xor-u haqir, Har ikki jahon mulki bilan misli faqir, Ko'rsang-da hayotda aybini har kishining, Lozim bo'ladi o'zni tutish ko'r-u basir.

Pahlavon Mahmud mardlik haqida ham ruboiylar bitib, nazdida polvonlarni mardlikga chaqiradi:

Ruhinda bo'lay desangki serdardlarning, Mardga yugin, bu shartidir shartlarning, Mard bo'lasan egilmayin nomardga, Xizmatiga shay yashasang mardlarning.

Oqil aqli hisga giriftor bo'lmas, Hasad qilgan bilan tillo xor bo'lmas. Nomard it kabidir, mard buyuk daryo, Daryo it damidan hech murdor bo'lmas.

Xulosa. Pahlavon Mahmud tarixda real shaxs sifatida barcha pahlavonlar orasida eng ulig'i, eng mashhuri hamda ularning avliyolaridan biridir. Uni afsonaviy pahlavonlar obrazlaridan farqlab turadigan eng yorqin jihat shuki, u mana shu yurtda, mana shu yurt xalqi bilan birga yashab, ular bilan umumiy din, mahzab, umumiy odatlar, udumlar va odob-axloqqa ega bo'lgan. Pahlavon Mahmud bilak kuchi, oliyjanoblik va zuhd kabi xislatlari, pahlavonlik qonun-qoidalari va maslagiga to'la rioya qilganligi va bu borada yuqori darajalarga erishganligi tufayli pahlavonlar nazdida Xudoning avliyosi hisoblanadi. Pahlavon Mahmudning xuddi ana shu xususiyati uning nomini abadiy qilmishdir.

Pahlavon Mahmudning asosiy falsafiy qarashlari. –inson komilligi g'oyasi ostida halollik, vijdon, cabr, kamtarlik kabi fazilatlar yotadi. -axloqiy tarbiya va odob **yaxshilik qilish, yovuzlikdan tiyilish, nafsni jilovlash** muhim o'rin tutadi. Tarbiya so'z va amal birligi, va'daga sadoqat, rostgo'ylik tamoyillariga tayanadi;

–jismoniy va ruhiy uyg'unlik **jismoniy tarbiyani** ham muhim qismidir. Kuch adolatga xizmat qilishi, jism ruh bilan uyg'un bo'lishi lozim, ya'ni, kuch zo'ravonlik uchun emas, **ezgulik** uchun sarflanishi kerak;

– kurashda kuch va axloq uyg'unligi juda muhimdir. Kuch nafsni yengishi, g'ururdan yiroq bo'lishi, sabrli bo'lishi, o'zini tuta biladigan bo'lishi lozim. Kuch adolatdan ajralsa, zo'ravonlikka aylanadi;

–kamtarlik pahlavonlik mezoni hisoblanadi. Pahlavonlikning eng yuksak belgisi kamtarlikdir. G‘alaba kibr keltirmasligi, mag‘lubiyat esa insonni sindirmasligi kerak;

–kurashchi nafaqat bellashuvda halol bo‘lishi, balki hayotda ham halol bo‘lishi lozim. Hiyla, yolg‘on, adolatsizlik pahlavon sha‘niga ziddir;

– kuch zaiflarni himoya qilish, haqiqatni qo‘llash uchun berilgan ne‘matdir. Pahlavon jamiyat oldida mas‘ul shaxs ekanligini ta‘kidlaydi;

– kurashchi ma‘naviyati quyidagi tayanchlarga quriladi: nafs ustidan g‘alaba, kamtarlik va halollik, adolat va insonparvarlik, kuchning ezgulikka xizmat qilishi.

Pahlavon Mahmuding hayoti va ijodi, uning falsafiy qarashlari bugungi kunda butun dunyo olimlari tomonidan yanada chuqur o‘rganilib va tahlil qilinib kelinmoqda. Insoniyatning ma‘naviy va ruhiy kamolotida Pahlavon Mahmudning bebaho merosi va falsafiy qarashlarini o‘rni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). J.Mahmudov. Pahlavon Mahmud: o‘zbek ma‘naviyati va kurash san‘atidagi o‘rni. Toshkent, “Akadem-hashr”, 2018.

(2). R.Sherjanov, J.Mahmudov. Pahlavon Mahmud. Berdim qalamimga so‘z (ruboiylar). Toshkent, “Akadem-nashr”, 2022.

(3). Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asari. Toshkent, “Fan”, 1978.

(4). Aliqulixon Dog‘istoni. “Riyoziy ush-shuaro” asari. Toshkent, “Sharq”, 1980.

Shaxobova Shaxzoda Avazovna (University of World Economy and Diplomacy Lecturer, Department of International Finance and Investments Tashkent, Uzbekistan; shaxobova.sh@uwed.uz)
STATISTICAL ANALYSIS OF DIGITAL MARKETING EFFECTIVENESS

Annotation. Digital marketing is now a key part of modern business plans because information and communication technology is changing so quickly. Even though a lot of companies use it, many don't have systematic and quantitative ways to measure how well their digital marketing efforts are working. This study seeks to evaluate digital marketing performance through statistical methodologies to deliver objective and data-driven insights. The study utilizes descriptive statistics, correlation analysis, and linear regression models to investigate the relationship between digital marketing variables and business performance indicators.

Key words: digital marketing, statistical analysis, marketing effectiveness, regression analysis, making decisions based on data.

Shaxobova Shaxzoda Avazovna (Jahon Iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti "Xalqaro moliya va investitsiyalar" kafedrasida o'qituvchisi, Tashkent, Uzbekistan; shaxobova.sh@uwed.uz)
RAQAMLI MARKETING SAMARADORLIGINING STATISTIK TAHLILI

Annotatsiya. Axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida raqamli marketing zamonaviy biznes strategiyalarining muhim tarkibiy qismiga aylandi. Keng qo'llanilishiga qaramay, ko'plab tashkilotlarda raqamli marketing faoliyatining samaradorligini baholash uchun tizimli va miqdoriy yondashuvlar yetarli emas. Ushbu tadqiqotning maqsadi raqamli marketing samaradorligini statistik usullar yordamida tahlil qilish va obyektiv hamda ma'lumotlarga asoslangan xulosalar berishdan iborat.

Kalit so'zlar: raqamli marketing, statistik tahlil, marketing samaradorligi, regressiya tahlili, ma'lumotlarga asoslangan qarorlar.

Шахобова Шахзода Авазовна (Университет мировой экономики и дипломатии преподаватель кафедры международных финансов и инвестиций Ташкент, Узбекистан; shaxobova.sh@uwed.uz)
СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГА

Аннотация. Цифровой маркетинг в настоящее время является ключевым элементом современных бизнес-стратегий, поскольку информационно-коммуникационные технологии развиваются чрезвычайно быстро. Несмотря на широкое использование цифрового маркетинга, многие компании по-прежнему не располагают системными и количественными методами оценки эффективности своих маркетинговых усилий в цифровой среде. Настоящее исследование направлено на оценку эффективности цифрового маркетинга с применением статистических методов для получения объективных и основанных на данных выводов. В работе используются описательная статистика, корреляционный анализ и модели линейной регрессии для изучения взаимосвязи между переменными цифрового маркетинга и показателями эффективности бизнеса.

Ключевые слова: цифровой маркетинг, статистический анализ, эффективность маркетинга, регрессионный анализ, принятие решений на основе данных.

Introduction. Digital technologies have grown so quickly that they have completely changed how businesses talk to customers. Digital marketing, which includes things like online ads, social media marketing, search engine optimization, and web analytics, is now one of the best ways to reach your target audience. Digital marketing is different from traditional marketing because it gives you measurable performance indicators that let you look at and improve your marketing efforts in great detail.

Still, a lot of businesses use descriptive metrics to figure out how well their marketing is working without doing any serious statistical analysis. This limitation makes it harder for people who make decisions to understand how digital marketing investments really affect things.

Literature Review. The reason to study digital marketing is that it seems big, scary, and new. Businesses want a clearer image to start, but they don't know where or how to start with digital marketing. In today's world, social media sites like Facebook, Twitter, Google, and other social media companies have changed how people think and feel about things, which has helped many businesses become more profitable. This was done by building a large network of clients with reliable data and getting feedback on their experiences in real time. Businesses find it much easier to do surveys online to collect useful information from certain groups and then look at the findings depending on how people answered. People

who might buy a product or use a service can read reviews and get recommendations to help them make a good choice. On the other side, companies may utilize the exercise to act on consumer input that is relevant to better satisfy their requirements. Digital marketing is using technology to enhance marketing efforts so that customers may learn more about what they need (Chaffey, 2013). For a long time, there has been marketing. Business owners thought it was important to tell people about their goods or services through word of mouth and publications. Digital marketing, on the other hand, is growing more popular since it uses things like the Internet, television, and radio to reach a lot more people. Search Engine Optimization (SEO) is the most frequent digital marketing tactic employed today. Its job is to help search engines like Google locate your website as easily as possible. The idea of digital marketing came from how the Internet and search engines rank websites. Gopher was the first search engine, and it was built on a network protocol. Companies began to try to get their websites to rank higher on Yahoo when it went live in 1994 (Smyth 2007).

For organizations to succeed, they must integrate online and conventional ways to more accurately address client wants (Parsons, Zeisser, Waitman 1996). The introduction of new technology has opened up new business prospects for marketers to manage their websites and reach their company goals (Kiani, 1998). Marketers have a hard time building brands and getting people to buy their goods and services because there are so many options for buyers. Online advertising is a strong way for businesses to grow their brands and get more people to visit their websites (Song, 2001). Expectations about outcomes and evaluation Digital marketing is more cost-effective for assessing the return on investment for advertising expenditures (Pepelnjak, 2008). Contemporary advertising and marketing strategies have transitioned from boring methods to digital marketing. Moreover, it possesses the capability to rejuvenate the economy and generate substantial chances for governments to operate more efficiently (Munshi, 2012). Companies in Singapore have evaluated the efficacy of digital marketing tools as helpful and beneficial for attaining outcomes. Teo (2005). The expansion of digital marketing is mostly attributable to swift technological advancements and evolving industry dynamics (Mort, Sullivan, Drennan, Judy, 2002). For digital marketing to provide results for firms, attributes such as accessibility, navigation, and speed are identified as essential traits (Kanttila, 2004). An established method for attaining success in digital marketing is the utilization of word-of-mouth (WOM) on social media to enhance site popularity (Trusov, 2009). A marketing expert must possess a comprehensive understanding of online social marketing strategies and programs, as well as the ability to execute them efficiently using performance measurement indicators. The global market dynamics are evolving concerning the accessibility and usage of social media among the youthful audience. Strategic integration tactics are essential in an organization's marketing communication plan (Rohm & Hanna, 2011).

Methodology. This study utilizes a quantitative research design to assess the efficacy of digital marketing through statistical methods. Quantitative analysis is suitable as it facilitates objective assessment of marketing performance and underpins data-driven conclusions. The data were gathered from digital marketing campaigns executed via online platforms, including social media advertisements and website analytics. The dataset comprises campaign performance metrics gathered over a specified duration. Secondary data sources, such as publicly accessible marketing reports and analytics dashboards, were utilized to substantiate the analysis.

Discussion. The results show that statistical methods can be used to reliably measure how well digital marketing works. The positive correlations and significant regression coefficients corroborate prior research indicating that online engagement and strategic investment enhance marketing results. The results are in line with earlier studies that stress how important it is to make decisions based on data in digital marketing. Digital platforms, on the other hand, give you measurable indicators that let you keep an eye on and improve your marketing efforts all the time. From a practical standpoint, the results indicate that companies should prioritize strategies that focus on engagement rather than just spending more on advertising. Statistical analysis helps marketers use their resources better and make more accurate predictions about what will happen.

Conclusion. This study evaluated the efficacy of digital marketing utilizing statistical analysis. The findings indicate that the efficacy of digital marketing can be assessed objectively through quantitative techniques, including descriptive statistics, correlation analysis, and regression modeling. The results show that things like the advertising budget, user engagement, and click-through rate have a big effect on conversion rates, sales volume, and return on investment. The main contribution of this study is that it combines marketing analytics with statistical methods.

Reference list:

- (1). Chaffey D. "Definitions of Emarketing vs Internet vs Digital marketing", Smart Insight Blog, February 16, 2013.
- (2). Smyt G. "The History of Digital Marketing", Inetasia, 2007.
- (3). AJ.Parsons, M.Zeisser, R.Waitman. "Organizing for digital marketing", McKinsey Quarterly, 1996.
- (4). G.Reza Kiani. (1998) "Marketing opportunities in the digital world", Internet Research, Vol. 8 Iss: 2, pp. 185 – 194.
- (5). YB Song, "Proof That Online Advertising Works", Atlas Institute, Seattle, WA, Digital Marketing Insight, 2001.
- (6). J Chandler Pepelnjak. "Measuring ROI beyond the last ad", Atlas Institute, Digital Marketing Insight, 2008.
- (7). A.Munshi. MSS MUNSHI, "Digital matketing: A new buzz word", International Journal of Business Economics & Management Research, Vol.2, Issue 7, July 2012.
- (8). Mort, Gillian Sullivan; Drennan, Judy, "Mobile digital technology: Emerging issue for marketing", The Journal of Database Marketing", Volume 10, Number 1, 1 September 2002, pp. 9–23.
- (9). Nina Koiso-Kanttila, "Digital Content Marketing: A Literature Synthesis", Journal of Marketing Management, Volume 20, Issue 1-2, p. 45–65, 2004.
- (10). Michael Trusov, Randolph E. Bucklin, Koen Pauwels. (2009). Effects of Word-of-Mouth Versus Traditional Marketing: Findings from an Internet Social Networking Site. Journal of Marketing: Vol. 73, №.5, pp. 90–102.
- (11). Glynn Mangold, David Faulds. "Social media. The new hybrid element of the promotion mix", Business Horizons, Volume 52, Issue 4, pages 357–65, July–August 2009.
- (12). Hanna, Rohm, Crittenden, "We're all connected. The power of the social media ecosystem", Business Horizons, Volume 54, Issue 3, pages 265–273, May–June 2011.

Amanlikova Nafisa Rahmatullayevna (Toshkent davlat Transport universiteti “O‘zbek (rus) tili” kafedrası dotsenti; Orcid: <https://orcid.org/0009-0003-9388-6305>)

PARALLEL KORPUSDA BADIY ASARLARDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNI TADQIQ ETISHNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola badiiy asarlardagi frazeologik birliklarni parallel korpus yordamida tadqiq etishning lingvistik xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda frazeologik birliklarning tuzilishi, ularning ma‘no va funksional jihatlari, korpus metodologiyasi orqali tahlil etishning samaradorligi hamda tilaro qiyosiy aspektlar yoritiladi. Parallel korpuslar orqali frazeologik birliklarning lisoniy xususiyatlari va tarjima ekvivalentligi masalalari ham ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: frazeologik birliklar, parallel korpus, badiiy asarlar, lingvistik tahlil, idiomatiklik, tarjima ekvivalentligi, lingvokulturologiya.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НА ОСНОВЕ ПАРАЛЛЕЛЬНОГО КОРПУСА

Аннотация. Данная статья посвящена изучению лингвистических особенностей фразеологических единиц в художественных произведениях с использованием параллельного корпуса. В исследовании рассматривается структура фразеологических единиц, их семантические и функциональные аспекты, эффективность корпусной методологии анализа, а также межязыковые сопоставительные аспекты. На основе параллельных корпусов также научно анализируются лингвистические характеристики фразеологических единиц и проблемы переводческой эквивалентности.

Ключевые слова: фразеологические единицы, параллельный корпус, художественные произведения, лингвистический анализ, идиоматичность, переводческая эквивалентность, лингвокультурология.

LINGUISTIC FEATURES OF STUDYING PHRASEOLOGICAL UNITS IN LITERARY WORKS WITHIN A PARALLEL CORPUS

Annotation. This article is devoted to the study of the linguistic features of phraseological units in literary works through the use of a parallel corpus. The research examines the structure of phraseological units, their semantic and functional aspects, the effectiveness of corpus-based methodology in analysis, as well as cross-linguistic comparative perspectives. Through parallel corpora, the linguistic characteristics of phraseological units and issues of translation equivalence are also analyzed on a scientific basis.

Keywords: Phraseological units, parallel corpus, literary works, linguistic analysis, idiomaticity, translation equivalence, linguoculturology.

Kirish. Frazeologik birliklar har bir tilning stilistik boyligi, madaniy-lingvistik identifikatori bo‘lib, badiiy matnlarda obrazli va emotsional ifodaning muhim unsurlaridan biridir. Badiiy asarlardagi frazeologizmlarning semantik, sintaktik va funksional xususiyatlarini o‘rganish tilshunoslikning frazeologiya bo‘limi ichida doimiy ravishda ilmiy e‘tibor markazida turadi. Shu bilan birga, tillararo tadqiqotlarda frazeologik birliklarning tarjima jarayonidagi ekvivalentligini aniqlash qiyinchiliklar yaratadi, ayniqsa, parallel korpuslar yordamida chuqur tahlil talab etiladi. Parallel korpuslar – tarjima qilingan matnlar majmualari bo‘lib, ular orqali frazeologik birliklarning har ikki til strukturasidagi ifodalari, semantik yo‘nalishlari va lisoniy tafovutlari sistematik tarzda o‘rganiladi.

Adabiyotlar tahlili. Avvalgi tadqiqotlar frazeologik birliklarning badiiy matndagi funksional-stilistik vazifalari, semantik qatlamlari va estetik ta‘sirini o‘rganishga qaratilgan. Xususan, Isroilova va Rasulova frazeologizmlarning badiiy asarlarda til uslubiylatining faol va muhim unsuri ekanligini ta‘kidlaydilar. Ular Bahodir Xudoyberganov ijodi misolida frazeologik birliklarning matnda nominativ, ekspressiv-emotsional, baholovchi va obraz yaratish funksiyalarini tahlil qiladilar, shuningdek, ularning yozuvchi individual uslubini shakllantirish, kontekstga moslashuv va semantik ko‘pqatlamlilikdagi rolini ko‘rsatadilar. Maqolada frazeologik birliklarning muallif pozitsiyasini ifodalash, personaj nutqini individuallashtirish va umumiy badiiy ta‘sirchanlikni oshirishdagi ahamiyati ham ta‘kidlanadi [1]. Bizningcha, frazeologik birliklarni tahlil qilishda ularning ekspressiv va kontekstual funksiyalariga alohida e‘tibor qaratish, shuningdek, tarjima jarayonida ularning ekvivalentligini aniqlash ham muhimdir.

Shuningdek, korpusga asoslangan tadqiqotlar frazeologik birliklarni lisoniy jihatdan tahlil qilishning zamonaviy yondashuvlarini yoritadi. Daliyeva korpuslingvistik yondashuv frazeologik va idiomatik birliklarni aniqlashda metodologik vosita ekanini ta'kidlaydi. U korpus texnologiyalari yordamida frazeologik birliklarning takrorlanish chastotasi, kontekstual qo'llanishi va semantik barqarorligini aniqlash, shuningdek, sintaktik modellari va diskurs doirasidagi funksional yuklamasini tahlil qilish mumkinligini ko'rsatadi. Ayniqsa parallel matnlar bilan ishlash tarjimada idiomatik birliklarning transformatsiyasi va ekvivalentlik darajasini aniqlash imkonini beradi [2]. Demak, parallel korpuslardan foydalanish frazeologik birliklarning tarjimada transformatsiyasi va ekvivalentlik darajasini aniqlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, frazeologik birliklar milliy madaniyat, kollektiv tafakkur va tarixiy-ijtimoiy tajribani aks ettiruvchi lingvokulturologik birliklardir. Karimova va Sobirova muqim frazeologik birliklar tarjimasini tahlil qilganlarida, ularning semantik barqarorligiga qaramay, mazmunida milliy mentalitet, an'ana va madaniy stereotiplar chuqur aks etganini ta'kidlaydilar. Ushbu lingvokulturologik komponent tarjima jarayonida asosiy muammo manbayi bo'lib, frazeologik birliklarning to'liq ekvivalentini topishni qiyinlashtiradi va tarjimada semantik qisqarish, funksional almashuv yoki tavsifiy izohlash kabi usullarga murojaat qilinadi [3]. Shu nuqtayi nazardan, tarjimada ushbu lingvokulturologik komponentning mavjudligi frazeologik birliklarning to'liq ekvivalentini topish jarayonini murakkablashtiradi va semantik qisqarish, funksional almashuv yoki tavsifiy izohlash kabi strategiyalarning qo'llanilishini talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada frazeologik birliklarning badiiy matndagi lisoniy xususiyatlarini aniqlash maqsadida parallel korpus metodologiyasi asosiy ilmiy yondashuv sifatida tanlandi. Parallel korpus ikki yoki undan ortiq tilning tarjima qilingan matnlar majmuasini ifodalaydi va frazeologik birliklarni qiyosiy hamda tizimli tarzda tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu metodologiya an'anaviy tavsifiy yondashuvdan farqli ravishda, real nutq materiallariga tayangan holda frazeologik birliklarning kontekstual qo'llanishi hamda semantik va funksional o'zgarishlarini empirik asosda aniqlashga xizmat qiladi. Maqolaning dastlabki bosqichida ingliz va o'zbek tillaridagi badiiy asarlarning original va tarjima variantlaridan iborat parallel korpus shakllantirildi. Matnlar frazeologik birliklarga boyligi, badiiy-uslubiy qiymati va tarjima sifatining barqarorligi mezonlari asosida tanlab olindi hamda gap darajasida segmentatsiya qilinib moslashtirildi.

Keyingi bosqichda frazeologik birliklarni aniqlash ishlari avtomatlashtirilgan qidiruv vositalari va qo'lda tahlil yordamida olib borildi. Ushbu jarayonda birliklarning semantik barqarorligi, idiomatikligi va struktura jihatidan turg'unligi asosiy mezon sifatida belgilandi, kontekstda tekshirilgan birliklar tasodifiy so'z birikmalaridan ajratildi. Tanlab olingan frazeologik birliklar lingvistik tahlil obyekti sifatida semantik, sintaktik va funksional jihatdan o'rganildi. Tadqiqotda ularning ma'no tuzilishi, komponentlararo munosabatlari, stilistik yuklamasi hamda badiiy matndagi ekspressiv funksiyalari tahlil qilindi. Shuningdek, frazeologik birliklarning muallif individual uslubini ifodalashdagi roli alohida e'tiborga olindi.

Maqolaning yakuniy bosqichida qiyosiy tahlil amalga oshirilib, ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning tarjima jarayonidagi ekvivalentlik darajasi, madaniy-semantik ifodalari va qo'llanilgan tarjima strategiyalari aniqlandi. Ushbu tahlil frazeologik birliklarning to'liq, qisman yoki nol ekvivalentlik holatlarini aniqlash hamda ularning tarjimada transformatsiyaga uchrash sabablarini tushunishga imkon berdi.

Tahlil natijalari. Olib borilgan parallel korpus tahlili frazeologik birliklarning badiiy matnlarda namoyon bo'lishi va tarjima jarayonidagi xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi. Maqola natijalari shuni ko'rsatdiki, frazeologik birliklar, ko'pincha, tillararo to'liq semantik ekvivalentlikka ega bo'lmaydi. Ya'ni, manba tilidagi frazeologik ifodaning tarjima tilida berilgan varianti original birlikdagi barcha ma'no nozikliklari, obrazlilik va emotsional rang-baranglikni to'liq aks ettira olmaydi [4]. Bu holat frazeologik birliklarning semantik idiosinkraziyasi hamda ularning madaniy mazmun bilan chambarchas bog'liqligi bilan izohlanadi. Natijada tarjima jarayonida semantik qisqarish yoki ma'no siljishi kuzatiladi. Tahlil, shuningdek, frazeologik birliklarning tarjimasida sintaktik moslashuv muhim omil ekanini ko'rsatdi. Ingliz va o'zbek tillarining tipologik va sintaktik tuzilishidagi farqlar sababli ayrim frazeologik birliklar tarjimada bevosita struktura jihatidan qayta quriladi. Bunday hollarda manba tilidagi turg'un birikma maqsad tilida erkin so'z birikmasi yoki tavsifiy ifoda orqali beriladi. Bu esa frazeologik birliklarning shakliy barqarorligi tarjima jarayonida har doim ham saqlanib qolmasligini tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, maqola natijalari frazeologik birliklarning madaniy komponentlarga boyligini yaqqol namoyon etdi. Badiiy matnlarda qo'llanilgan frazeologik birliklar milliy qadriyatlar, tarixiy tajriba va kollektiv tafakkur unsurlarini o'zida mujassamlashtiradi. Shu sababli tarjima jarayonida lingvistik muvofiqlik bilan bir qatorda, madaniy moslikni ta'minlash zarurati yuzaga keladi. Ko'plab holatlarda tarjimon ma-

daniy-lingvistik transformatsiyalardan foydalanishga majbur bo'lib, bu frazeologik birliklarning funksional moslashuviga olib keladi.

Parallel korpus asosida olib borilgan tahlilning muhim afzalligi shundaki, u frazeologik birliklarning lisoniy naqshlarini tizimli ravishda aniqlash, ularning kontekstual qo'llanishini baholash hamda tarjima variantlarini o'zaro qiyoslash imkonini berdi [5]. Korpus ma'lumotlari asosida aniqlangan takrorlanuvchi tarjima strategiyalari frazeologik birliklarning tarjimada qanday qonuniyatlar asosida o'zgarishini empirik dalillar bilan asoslashga xizmat qildi. Shu jihatdan parallel korpus frazeologik birliklarning semantik, sintaktik va funksional xususiyatlarini kompleks o'rganishda samarali tahliliy vosita ekanini tasdiqlaydi. Tahlil ko'rsatdiki, frazeologik birliklarning parallel korpusda o'rganilishi bir qator lingvistik xususiyatlarni aniqlashga yordam berdi:

Xulosa. Ushbu maqola badiiy matnlarda frazeologik birliklarni parallel korpus yordamida chuqur lingvistik tahlil qilishning samaradorligini aniq tasdiqlaydi. Parallel korpus yondashuvi frazeologik birliklarning ma'no, sintaktik struktura, funksional va madaniy xususiyatlarini tizimli va qiyosiy asosda o'rganish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, frazeologik birliklarning tilaro tarjimasi jarayonida semantik yo'qotishlar, madaniy tafovutlar va struktura jihatidagi transformatsiyalar yuzaga keladi. Shu bilan birga, tahlil frazeologik birliklarning kontekstual qo'llanilishi, idiomatikligi va muallif individual uslubini ifodalashdagi rolini ham ochib beradi. Bu esa tilshunoslik, tarjimashunoslik va korpuslingvistika sohalarida frazeologik birliklarni chuqur o'rganish va tarjimada yuzaga keladigan murakkabliklarni ilmiy asosda izohlash uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Tadqiqot natijalari, shuningdek, tilaro madaniy tafovutlar va semantik transformatsiyalarning sistematik tahlili orqali sohada yangi ilmiy izlanishlar, metodik yondashuvlar va tarjima strategiyalarini ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Isroilova Mohigul Akramovna, Rasulova Gulshoda Doniyor qizi. (2024). Badiiy asarlarda qo'llangan frazeologizmlarning funksional-semantik xususiyatlari (Bahodir Xudoyberganov. badiiy til misolida). Tadqiqotlar. uz, 40(4), 183–185-betlar.

(2). Далиева М. Advanced paradigms in corpus-focused discourse examination of written language. Лингво-спектр, 2(2), 2024, 5–10 p.

(3). O.Karimova, N.Sobirova. Muqim frazeologik birliklar tarjimasining o'ziga xosliklari. "Tamaddun nuri" jurnali, 1(64), 2025, 214–217-betlar.

(4). O.Karimova, N.Sobirova. Muqim frazeologik birliklar tarjimasining o'ziga xosliklari. "Tamaddun nuri" jurnali, 1(64), 2025, 214–217-betlar.

(5). O'ngboyev R. "Yusufbek" dostonida qo'llangan frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari. Modern Science and Research, 4(5), 2025, p. 1307–1310.

Urazbaev Zaman Jumabaevich (QQDU qoshidagi 1-akademik litsey o'qituvchisi)

MAQOLLARNI KOGNITIV VA ETNOLINGVISTIK TAHLIL QILISH MASALALARI

Annotatsiya. Maqolada maqollar dunyoni idrok etishning etnomadaniy modellarini shakllantirish jarayonlarini aks ettiruvchi murakkab kognitiv tuzilmalar sifatida ko'rib chiqiladi. Etnolingvistik omillar – madaniy xotira, tarixiy sharoit, ramziy tasavvurlar, xo'jalik yuritish tarzi va ijtimoiy me'yorlar maqollarining mazmuni, obrazlilik va semantik tuzilishini qanday belgilashiga alohida e'tibor qaratilgan. Ilmiy va o'quv amaliyotida kognitiv-etnolingvistik yondashuvdan foydalanish zarurligini alohida ta'kidlash joiz, chunki u maqollarning tabiatini chuqurroq tushunish, ularning yashirin ma'no qatlamlarini ochish va ularidan o'quvchilarning madaniy va kognitiv kompetensiyasini rivojlantirish uchun foydalanish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: maqol, kognitiv strukturalar, etnolingvistika, mentalitet, madaniy xotira, dunyoqarash, konseptualizatsiya.

Уразбаева Замана Жумабаевича (преподаватель академического лицея № 1 при КГУ)

ВОПРОСЫ КОГНИТИВНОГО И ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ПОСЛОВИЦ

Аннотация. В статье рассматриваются пословицы как сложные когнитивные образования, отражающие процессы концептуализации опыта и формирование этнокультурных моделей восприятия мира. Особое внимание уделено тому, каким образом этнолингвистические факторы — культурная память, исторические условия, символические представления, хозяйственный уклад и социальные нормы — определяют содержание, образность и смысловые структуры пословиц. Автор подчёркивает необходимость использования когнитивно-этнолингвистического подхода в на-

учной и учебной практике, поскольку он позволяет глубже понять природу пословиц, раскрыть их скрытые смысловые слои и использовать их для развития культурной и когнитивной компетентности обучающихся.

Ключевые слова: пословица, когнитивные структуры, этнолингвистика, ментальность, культурная память, мировидение, концептуализация.

Urazbaev Zaman Jumabaevich (Teacher of Academic Lyceum № 1 under KSU)

ISSUES OF COGNITIVE AND ETHNOLINGUISTIC ANALYSIS OF PROVERBS

Annotation. The article examines proverbs as complex cognitive formations that reflect the processes of experience conceptualization and the formation of ethnocultural models of world perception. Special attention was paid to how ethnolinguistic factors— cultural memory, historical conditions, symbolic representations, economic structure, and social norms – determine the content, imagery, and semantic structures of proverbs. The author emphasizes the necessity of using a cognitive-ethnolinguistic approach in scientific and educational practice, as it allows for a deeper understanding of the nature of proverbs, revealing their hidden semantic layers, and using them to develop students' cultural and cognitive competence.

Keywords: proverb, cognitive structures, ethnolinguistics, mentality, cultural memory, worldview, conceptualization.

Kirish. Xalq maqollari qadimdan xalq donishmandligining qisqa formulasi sifatida hayotiy tajribani ixcham, ammo ifodali yetkazib berish vazifasini bajargan. Biroq kognitiv tilshunoslik va etnolingvistika-ning rivojlanishi maqollarda nafaqat badiiy-folklor elementlari, balki milliy dunyoqarashni aks ettiruvchi konseptlarning murakkab ko'p qatlamli tizimini ko'rish imkonini berdi. Maqollarning har bir obrazli detali, har bir metaforasi va har bir mantiqiy konstruksiyasi etnos taraqqiyotining o'ziga xos shart-sharoitlaridan kelib chiqadi. Shunday qilib, maqollarni o'rganish muqarrar ravishda struktur-lingvistik tahlil doirasidan tashqariga chiqadi va ma'lum bir xalqqa xos bo'lgan aqliy faoliyatning kognitiv mexanizmlarini, uning dunyoqarashini shakllantirgan madaniy va ijtimoiy sharoitlarni hisobga olgan holda yondashuvni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Maqollar nafaqat axborotni saqlashning belgisi shakli, balki voqelikni model-lashtirish vositasi hamdir. Ular orqali sabab-oqibat aloqalari, me'yoriy ko'rsatkichlar, etnomadaniy qadriyat-lar va xalq-atvor modellari qayd etiladi. Ular nafaqat tilni, balki xalqning ma'naviy tajribasini ham saqlagan holda bilimlarning avloddan avlodga o'tishini ta'minlaydigan o'ziga xos «mikromatnlar»dir. Shuning uchun ham maqollarni kognitiv va etnolingvistik tahlil qilish ham ilmiy, ham pedagogik amaliyotda alohida ahamiyat kasb etadi.

Naql va maqollar xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va mazmunan serqirra janrlaridan biridir. Ular asrlar davomida xalqning turmush tajribasini, ijtimoiy kuzatuvlarini va axloqiy qadriyatlarini ixcham shaklda ifodalab kelgan [2].

Naql va maqollar nutqiy jarayonda faqatgina badiiy ifoda vositasi emas, balki muloqotda pragmatik birlik sifatida ham xizmat qiladi [3]. Shu bois maqollarni pragmatik, etnolingvistik jihatdan o'rganish ular-ni jamiyatdagi ijtimoiy va kommunikativ funksiyalarini ochib beradi.

Tahlil va natijalar. Maqollar murakkab aqliy faoliyat natijasi bo'lib, uning davomida to'plangan tajriba umumlashtiriladi, uning eng muhim elementlari ajratiladi va yuqori darajadagi universallikka ega bo'lgan xulosa shakllantiriladi. Maqollarning kognitiv mohiyati shundaki, ular aniq va mavhum, tajribaviy va baholovchi, individual va jamoaviy narsalarni yagona semantik konstruksiyaga bog'laydi. Ularning fikr-mulohazalari nafaqat tavsifiy, balki talqin xususiyatiga ham ega bo'lgan konseptual ma'lumotlarga boy [1]. Inson maqolni idrok etar ekan, mehnat, o'zaro munosabatlar, tabiat, inson xarakteri yoki hayotiy sharoitlar haqidagi tasavvurlar bo'lsin, tegishli kognitiv sxemalarni muqarrar ravishda faollashtiradi.

Maqollarning kognitiv tabiatidagi eng muhim jihatlardan biri ularning murakkab mulohazalarni ix-cham shaklga "yig'ish" qobiliyatidir. Bu kognitiv tarzda bir joyga so'zlarni yig'ish maqolni oson eslab qo-lish va uzatish uchun qulay qiladi. Maqol batafsil tushuntirishni talab qilmaydi, chunki uning ma'nosi til egalarining ongida allaqachon mustahkamlangan jamoaviy bilimlar, dunyoqarash va madaniy modellarga tayanadi [4]. Shu ma'noda maqol shunchaki til belgisi emas, balki mantiqiy fikrlash, hissiy baholash va madaniy kod elementlarini o'z ichiga olgan o'ziga xos kognitiv matritsadir.

Maqollarning shakllanishiga asos bo'lgan etnolingvistik omillar qatorida asrlar davomida shakllan-gan chuqur madaniy tizim yotadi. Maqollarning obrazlilik, ramziyligi, mantiqiylik xalqning tarixiy tajri-basi, xo'jalik yuritish tarzi, ijtimoiy munosabatlari, ma'naviy tasavvurlari bilan bog'liq. Maqollar madani-yatning o'ziga xos ko'zgusiga aylanib, uning barqaror elementlarini: tabiatga munosabat, jamiyat tuzilishi,

shaxslararo munosabatlarning qadriyatlari, xatti-harakatlarning o'ziga xos namunalari va g'oyalarini aks ettiradi. Madaniy o'ziga xoslik xalq o'z fikrini ifodalash uchun tanlaydigan obrazlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Hayoti dehqonchilik bilan bog'liq bo'lgan etnoslarda *tuproq, o'simlik, yetilish, yorug'lik, suv* obrazlari hukmronlik qiladi. Cho'ponlik an'anasiga ega bo'lgan xalqlar uchun *yo'l, dasht, chorva, yilqi va ko'chmanchilik* sharoitlari tipik obrazlar hisoblanadi. Dengiz madaniyatlari *shamol, to'lqin, kema va ufq* ramzlari bilan to'yingan. Maqollardagi bu obrazlar metaforik langar vazifasini bajaradi, ular tufayli kognitiv sxemalar tilda mustahkamlanadi.

Maqollarning etnolingvistik tabiatining ajralmas qismi mifologik tasavvurlar va an'anaviy e'tiqodlarning ta'siridir. Ko'pgina maqollarda hayvonlar, tabiat hodisalari yoki uy-ro'zg'or buyumlari ma'lum ma'naviy yukka ega bo'lgan ramzlar sifatida ishlatiladi. Bo'ri, tulki, ayiq, olov, suv, non – bularning barchasi nafaqat moddiy dunyo elementlari, balki mifologik ongga ildiz otgan barqaror assotsiatsiyalarga ega bo'lgan belgilar sifatida namoyon bo'ladi. Bu maqolga nafaqat ratsional, balki hissiy-ramziy tartibdagi ma'lumotni yetkazish imkonini beradi.

Nihoyat, maqollar jamoa hayotini tartibga soluvchi ijtimoiy me'yorlar ta'sirida shakllanadi. Ularda oila, farzand tarbiyasi, avlodlar o'rtasidagi munosabatlar, axloqiy tanlov va mas'uliyat bilan bog'liq qadriyatlar aks etadi. Maqol bu o'rinda ijtimoiy tartibga solish vositasi hamda to'g'ri va noto'g'ri, halol va harom, sharaflil va sharmandali haqidagi an'anaviy tasavvurlarni yetkazish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, etnolingvistik omillar maqollar tug'iladigan va mavjud bo'ladigan madaniy matritsani yaratadi.

Maqollarni kognitiv-etnolingvistik tahlil qilish katta uslubiy salohiyatga ega, chunki bu maqollarni statik folklor materiali sifatida emas, balki tafakkurni shakllantirishning dinamik vositasi sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi. Ta'lim amaliyotida maqollarga murojaat qilish o'quvchilarda tilni madaniy kontekstda idrok etish, til shakllari va mental tuzilmalar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Bunday tahlil dunyoqarashni kengaytirishga, fon bilimlarini boyitishga va matnning ramziy mazmunini talqin qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Ta'limda maqollardan foydalanish ma'naviy aloqalarni aniqlash, xulosalar chiqarish va hodisalarni sabab-oqibat nuqtai nazaridan ko'rib chiqish qobiliyati bilan bog'liq kognitiv ko'nikmalarni shakllantirishga imkon beradi. Bundan tashqari, maqollar bilan ishlash hissiy intellektni rivojlantirishga yordam beradi, chunki maqollarning aksariyati axloqiy va ijtimoiy ko'rsatmalarni aks ettiruvchi baholovchi componentlarni o'z ichiga oladi. Maqollarni tahlil qilish orqali o'quvchi xalq madaniyati bilan tanishadi, uning qadriyatlarini o'zlashtiradi va boshqa jamoalarning mental xususiyatlarini tushunishni o'rganadi.

Maqollarning metodik roli yana shundaki, ular o'qituvchiga lingvistik materialni madaniyatshunoslik materiali bilan birlashtirish, o'qitishga integrativ yondashuvni yaratish imkonini beradi. Maqol til hodisalarining shunchaki tasviri emas, balki mentallik, ramziylik, obrazlilik va madaniy an'analarni tahlil qilish uchun to'laqonli manbaga aylanadi. Shu tufayli ta'lim jarayoni fanlararo xususiyat kasb etadi va ta'lim oluvchilarda tilni madaniyatning bir qismi sifatida chuqur tushunishni shakllantiradi.

Maqollar inson tafakkurining kognitiv mexanizmlari va xalqning etnolingvistik xususiyatlarini birlashtirgan noyob hodisadir. Ular madaniy xotiraning barqaror elementlarini qayd etadi, dunyoni konseptuallashtirish usullarini aks ettiradi va ijtimoiy ahamiyatga ega bilimlarni uzatishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Maqollarning kognitiv tabiati ularning universalligi va uzoq umr ko'rish qobiliyatini ta'minlaydi, etnolingvistik omillar esa ularga etnos hayotining tarixiy, madaniy va ijtimoiy sharoitlari bilan bog'liq o'ziga xoslikni beradi.

Xulosa. Kognitiv va etnolingvistik jihatlarni birgalikda ko'rib chiqish maqollarning mohiyatini chuqurroq anglash va ularning ilmiy-uslubiy manba sifatidagi imkoniyatlarini ochib berish imkonini beradi. Maqollar folklorning shunchaki bezak elementi emas, balki madaniy, intellektual va axloqiy ko'rsatmalarni shakllantirishga qodir to'laqonli kognitiv tizim bo'lib chiqadi. Ularni o'rganish nafaqat tilshunoslar, balki pedagoglar, madaniyatshunoslar va boshqalar uchun ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Бартми́нский Ежи. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике [пер. с пол.]. Ежи Бартми́нский [сост. и отв. ред. С.М.Толстая]. Москва, "Индрик", 2005, 527 с.
- (2). Dal'V. Пословицы русского народа. Moskva, 1862.
- (3). Grice H.P. Logic and Conversation. In Cole, P., & Morgan, J. (eds.), Syntax and Semantics (Vol. 3). Academic Press (1975).

(4). Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. М., 2004.

(5). Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. В.Н.Телия. Москва, "Языки рус. культуры", 1996.

Yo'ldosheva Charos Ollayor qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Ingliz tili va adabiyoti" kafedrasida tayanch doktoranti)

COCA KORPUSIDA FLORA VA FAUNA NOMLARI BILAN BOG'LIQ BO'LGAN FRAZEOLIGIZMLARNING SEMANTIK VA FUNKSIONAL TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilidagi flora va fauna nomlari bilan bog'liq frazeologizmlar COCA korpusi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda ularning zamonaviy ingliz tilidagi qo'llanilishi hamda semantik va funksional xususiyatlari yoritiladi. Natijalar hayvon nomlari bilan bog'liq frazeologizmlar o'simlik nomlariga nisbatan ko'proq ekanini, hayvon obrazlari inson xulq-atvori va his-tuyg'ularini ifodalashda muhim rol o'ynashini, flora bilan bog'liq frazeologizmlar esa, asosan, jarayon va rivojlanish manolarini anglatishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: flora, fauna, frazeologizm, frazeologik birliklar, COCA korpusi, metafora, chastota, korpus lingvistikasi.

Юлдошева Чарос Оллаёр кизи (докторант, PhD, кафедра английского языка и литературы, Ургенчский государственный университет имени Абу Райхана Беруний)

СЕМАНТИЧЕСКИЙ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИДИОМ С НАЗВАНИЯМИ ФЛОРЫ И ФАУНЫ В КОРПУСЕ СОСА

Аннотация. В статье проводится анализ фразеологических единиц, связанных с наименованиями флоры и фауны в английском языке, на материале корпуса современного американского английского языка COCA. Рассматриваются особенности их употребления в современном английском языке, а также их семантические и функциональные характеристики. Результаты исследования показывают, что фразеологизмы с компонентами, обозначающими животных, встречаются чаще, чем фразеологизмы с названиями растений. Образы животных играют важную роль в выражении поведения, эмоций и отношений человека, тогда как фразеологические единицы, связанные с флорой, преимущественно отражают значения процессов и развития.

Ключевые слова: идиомы флоры, идиомы фауны, COCA, метафора, частотность, корпусная лингвистика.

Yuldosheva Charos Ollayor kizi (PhD, student, Department of English Language and Literature, Urgench State University named after Abu Rayhan Biruni)

SEMANTIC AND FUNCTIONAL ANALYSIS OF IDIOMS CONTAINING FLORA AND FAUNA NAMES IN THE COCA CORPUS

Annotation This article analyzes phraseological units related to flora and fauna in the English language based on the Corpus of Contemporary American English (COCA). The study examines their usage in modern English as well as their semantic and functional characteristics. The findings demonstrate that phraseological units containing animal names are more frequent than those involving plant names. Animal imagery plays a significant role in expressing human behavior, emotions, and attitudes, whereas phraseological units related to flora predominantly convey meanings associated with processes and development.

Keywords: flora idioms, fauna idioms, COCA, frequency, metaphor, corpus linguistics.

Kirish. Til inson tafakkuri, madaniyati va ijtimoiy hayotining eng muhim ifoda manbasidir. Til tizimining eng boy qatlamlaridan biri – bu frazeologizmlar bo'lib, ular xalqning ko'p asrlik tajribasi, dunyoqarashi va madaniyatini o'zida mujassam etadi. Frazelogik birliklar tilda tayyor ma'no birligi sifatida shakllangan bolib, har bir xalqning o'ziga xos obrazli tafakkur tarzini aks ettiradi. Shu boisdan ham, frazeologizmlar tilshunoslikda nafaqat leksik-semantik tizimning, balki madaniy-milliy qadriyatlarining ham muhim ko'rsatkichi hisoblanadi.

Flora va fauna nomlari bilan qo'llaniladigan frazeologizmlar o'ziga xos qurilishga ega hisoblanadi. Chunki, o'simlik va hayvonot dunyosi insonlarning o'z his-tuyg'ulari, fikr-mulohazalarini obrazli tarzda ifoda eta oladilar. Masalan, ingliz tilidagi *busy as a bee*, *a snake in the grass* va *beat around the bush* kabi frazeologizmlar hayvon yoki o'simlik obrazlari orqali inson xulq-atvori, ruhiy holati yoki ijtimoiy holatlarini aks ettiradi. Bu kabi frazeologizmlar xalqning tabiatga bo'lgan munosabatini, shuningdek, madaniy stereotiplarini ochib beradi.

So'nggi yillarda korpus lingvistikasining rivojlanishi ushbu frazeologizmlarni tahlil qilish uchun yangi bosqichga olib chiqishga sababchi bo'ldi. Korpus lingvistikasiga asoslangan yondashuvlar til birliklarini katta hajmdagi haqiqiy matnlar asosida o'rganish imkonini yaratib berdi. Asosan, COCA (Corpus of Contemporary American English) zamonaviy ingliz tilining eng yirik korpuslaridan biri bo'lib, u orqali so'z birikmalari, frazeologik birliklarning chastotasi (ishlatilish soni), uslubiy xususiyatlari va kontekstual ishlatilishini aniqlash mumkin.

Ushbu ilmiy maqolada COCA korpusi asosida ingliz tilidagi flora va fauna nomlari bilan bog'liq frazeologizmlarning semantik va funksional xususiyatlari o'rganiladi. Asosiy maqsad ushbu birliklar orqali xalqimizning obrazli tafakkurini, tabiatga munosabatini va ularning zamonaviy ingliz tilida qo'llanilish xususiyatlarini aniqlashdir.

Adabiyotlar tahlili. Frazeologizmlarni o'rganish tilshunoslikning eng muhim va murakkab sohalari-dan biri hisoblanadi. Frazeologiya fani XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab mustaqil yo'nalish sifatida shakllangan bo'lib, uning rivojiga ko'plab tilshunos olimlar o'z hissalarini qo'shganlar. Dastlab, frazeologizmlar leksikologiyani tarkibiy qismi sifatida o'rganilgan bo'lsa, keyinchalik, ularning semantik, struktural va funksional xususiyatlari alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida qaraldi.

Frazeologizmlarning nazariy asoslarini ishlab chiqqan olimlardan biri A.V.Kunin "Английская фразеология" asarida frazeologiyani til tizimining mustaqil sohasi sifatida tahlil qilgan. A.V. Kunin frazeologik birliklarni ularning kelib chiqishi, semantik yaxlitligi va funksional xususiyatlariga ko'ra tasniflagan [4;456-b.].

G'arb tilshunosligida esa frazeologiyani chuqur o'rgangan olimlardan biri A.P.Cowie bo'lib, u o'zining "Phraseology Theory, Analysis, and Application" asarida frazeologik birliklarni "tayyor ifodalar namunasi" sifatida talqin etgan va ularni tilning tabiiy qo'llanishida tutgan o'rniga e'tibor bergan. Cowie fikricha, frazeologizmlar leksik birliklardan farqli o'laroq, nutqda, ko'p hollarda, o'zgarishsiz, ma'no jihatdan yaxlit shaklda ishlatiladi. Tilshunos fikricha, insonlar oddiy so'zlarga nisbatan tayyor namunalar ya'ni iboralaridan foydalanishni afzal ko'radilar [2;12-b.].

So'nggi yillarda korpus lingvistikasining metodologiyasini frazeologik birliklar asosida o'rganish yangi bosqichga olib chiqildi. J.Sinclair (1991) o'zining "Corpus, Concordance, Collocation" asarida korpus asosida til birliklarini tahlil qilishning afzalliklarini ko'rsatib berdi. Uning fikricha, tilimizda mavjud bo'lgan korpusdagi matnlar orqali frazeologizmlarning ishlatilish chastotasi va kontekstual xususiyatlarini aniqlash an'anaviy tahlil usullariga nisbatan ancha samaraliroqdir [9].

Flora va fauna nomlari bilan bog'liq frazeologik birliklarni o'rganishda ko'plab tadqiqotchilar ular ifoda etayotgan madaniy birliklarga alohida e'tibor qaratishgan. Misol uchun, W.Mieder (1991) o'zining "the Dictionary of American Proverbs" lug'atida xalq maqollaridagi hayvon obrazlarini o'rganib, ular jamiyatning qadriyatlarini va urf-odatlarini ifodalash vositasi ekanligini ko'rsatib o'tgan [6]. W.-Mieder (2004) o'zining "Proverbs handbook" deb nomlangan o'quv qo'llanmasida maqollar – bu xalq og'zaki ijodining qisqa bir turi bo'lib, unda xalqning donoligi va a'nanaviy qarashlarini aks ettiruvchi metaforik va turg'un usuli deb baholaydi [7;204-b.].

O'zbek tilshunosligida ham frazeologizmlarni o'rganish bo'yicha bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Sh.Rahmatullaev, A.Shomaqsudov, G'.Mamatov va N.To'xtayev kabi olimlar o'zbek frazeologiyasining tizim xususiyatlari, ma'no turlari va ularning tarjima muammolarini yoritib berishgan. Ayniqsa, G'.Mamatov (2014) ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologizmtik birliklarni qiyosiy tahlil qilib, hayvonot va o'simlik nomlari orqali ifodalangan obrazlarning milliy tafakkurdagi o'rnini ochib bergan. Shuningdek, tilshunos ushbu frazeologik birliklar milliy madaniyatni yaxlit va kompleks tarzda ifoda etishini ta'kidlab o'tgan [5;136-b.].

Xulosa qilib aytganda, frazeologizmlar tildagi semantik boylikni, xalq milliy madaniyatini va metaforik tafakkur tarzini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo, tadqiqotlarning aksariyat qismi asosan, nazariy tahlilga qaratilgan bo'lib, bunda COCA korpusi asosida, flora va fauna nomlari bilan bog'liq frazeologizmlarining zamonaviy ingliz tilidagi funksional qo'llanilishi yetarlicha tahlil qilinmagan. Shu sababdan ushbu ilmiy maqola korpus tahliliga asoslangan bo'lib, mavjud ilmiy qarashlarning mantiqiy davomi bo'la oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotning metodologiyasi korpus lingvistikasi yondashuviga tayangan bo'lib, flora va fauna nomlari bilan bog'liq bo'lgan frazeologik birliklarni tahlil qiladi. Korpus lingvistikasi – bu til birliklarini real matnlar asosida tahlil qilishga yordam beruvchi ilmiy yondashuv bo'lib, u tadqiqotchiga so'zlarning va iboralarining chastotasi hamda funksional xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi.

Ushbu maqolada tadqiqot obyekti sifatida ingliz tilidagi flora va fauna nomlari bilan bog'liq frazeologizmlar tanlab olindi. Tadqiqotning asosiy maqsadi mazkur frazeologizmlarning zamonaviy ingliz tilida qanday qo'llanilishini COCA korpusi yordamida tahlil qilishdan iboratdir.

Tadqiqot materiali sifatida COCA (Corpus of Contemporary American English) korpusi tanlab olindi. Ushbu korpus bir milliarddan ortiq so'zlarni o'zida jamlagan bo'lib, ingliz tilidagi turli uslublarini ya'ni *spoken, fiction, magazine, newspaper, academic* turlarini qamrab olgan. Bu esa frazeologik birliklarning turli kontekstlarda qo'llanilish xususiyatlarini tahlil qilishga yordam beradi. Bunda frazeologizmlarning qo'llanilish chastotasi aniqlanildi va ushbu COCA platformasida har bir birlik alohida qidiruv tugmasi orqali o'rganildi va ular birlik uchun quyidagi ko'rsatkichlar qayd etildi: ishlatilish chastotasi (frequency); ushbu birliklarning ma'nosi, uslublar (register): *spoken, fiction, magazine, news, academic*.

COCA korpusidagi natijalar, asosan, Amerika ingliz tili variantiga asoslangan bo'lib, Britaniya ingliz tilidagi farqlar bu tadqiqot doirasida ko'rib chiqilmadi.

Natijalar. Tadqiqot davomida COCA korpusidan jami 12 ta flora va 12 ta fauna nomlari bilan bog'liq bo'lgan frazeologizmlar tanlab olindi. Ularning umumiy chastotasi 4463 dan ortiq holatni tashkil etdi. Tahlil natijalariga ko'ra, zonomik iboralar fitonim frazeologik birliklariga qaraganda nisbatan sezilarli darajada ko'p qo'llanilgan.

1-jadval

Fauna nomlari bilan bog'liq bo'lgan frazeologizmlarining chastotasi (COCA korpusi ma'lumotlariga ko'ra)

№	Frazeologizmlar	Ma'nosi	Chastotasi	Uslubi
1.	A wild goose chase	Behuda yoki natijasiz izlanish	138	Televideniya/ film
2.	Go out on a limb	Qat'iy yoki jasoratli fikrni bildirish orqali xavf ostida qolmoq	394	Blog
3.	Busy as a bee	Juda band	8	Televideniya/ film
4.	A snake in the grass	Yashirin dushman	28	Televideniya/ film
5.	Eager beaver	Juda ishtiyoqli va mehnatkash odam	43	Televideniya/ film
6.	The black sheep	Boshqalardan farq qiladigan inson	222	Televideniya/ film
7.	Cry wolf	Yolg'on xavf-xatar haqida bong urish	99	Blog
8.	A fish out of water	O'zini noqulay his qilish	145	Televideniya/ film
9.	The elephant in the room	Hamma biladigan, lekin hech kim gapirmaydigan katta muammo	396	Blog
10.	Let sleeping dogs lie	Eski muammoni uyg'otmaslik	82	Badiiy adabiyotlar
11.	Hold your horses	Shoshilmaslik, sabr-toqatli bo'lish	260	Televideniya/ film
12.	Straight from the horse's mouth	Ishonchli manbadan olingan ma'lumot	42	Televideniya/ film

2-jadval

Flora nomlari bilan bog'liq bo'lgan frazeologizmlarining chastotasi (COCA korpusi ma'lumotlariga ko'ra)

№	Frazeologizmlar	Ma'nosi	Chastotasi	Uslubi
1.	Nip it in the bud	Muammoni kattalashmasdan oldin bartaraf etmoq; muommoni boshlanishidan oldin to'xtatmoq	87	Televideniya/film
2.	Beat around the bush	Muommoga to'g'ridan to'g'ri kirmaslik; gapni aylantirib gapirmoq	172	Televideniya/film
3.	Barking up the wrong tree	Noto'g'ri insonni ayblamoq; adashmoq	185	Televideniya/film
4.	The grass is always greener	Boshqalarning hayoti yaxshiroq deb o'ylamoq; o'z hayotidan norozi bo'lmoq	79	Veb-sahifalar, Televideniya/film
5.	Out of the woods	Xavf yoki qiyinchilikdan qutulmoq	1063	Badiiy adabiyotlar
6.	Touch wood	Yaxshi narsani aytganda, yomon narsalardan saqlanish uchun harakat qilmoq	34	Veb-sahifalar
7.	Put down roots	Bir joyda turg'un yashashni boshlamoq; barqaror hayot tarzini boshlamoq	171	Yangiliklar

8.	As fresh as a daisy	O'zini tetik, quvnoq va sog'lom his qilmoq	6	Jurnal
9.	To blossom (into something)	Rivojlanmoq; yuksalmoq; gullab-yashnamoq	381	Jurnal
10.	To gild the lily	Keraksiz narsaga ortiqcha baho bermoq	7	Yangiliklar
11.	A late bloomer	Kech rivojlangan inson; muvaffaqiyatga kech erishgan inson	194	Yangiliklar
12.	Go to seed	Avvalgi holatini yo'qotmoq; sifati pasaymoq	109	Jurnal

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, fauna frazeologizmlari 854 marta (63.9%), flora frazeologizmlari esa 1609 marta (36.1%) qo'llanilgan. Bu natija bilan ingliz tilidagi hayvon obrazlari inson xatti-harakatlarini ifodalashda metaforik va baholovchi vosita sifatida keng ishlatilganini ko'rishimiz mumkin.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, COCA korpusida fauna komponentli frazeologizmlar flora komponentli birliklarga nisbatan sezilarli darajada ko'proq uchraydi. Bu holat shuni ko'rsatadiki, ingliz xalqining xarakteri, xatti-harakatlari va munosabatlarini ifodalashda tilda hayvon obrazlarini qo'llash an'anasi mavjud ekan. Flora komponentli frazeologizmlar esa asosan abstrakt holatlarni ifodalashda ishlatiladi. Bu esa o'simlik dunyosi obrazlari ko'proq jarayon va holatlarni ifodalashga asoslanishini ko'rsatadi.

COCA korpusidan foydalanish natijalarning qanchalik ishonchli ekanligini ko'rsatib berdi. Qisqa qilib aytganda, tahlil uchun olingan frazeologik birliklarning qanchalik tez-tez yozma hamda og'zaki matnlarda qo'llanilishi, qaysi uslubdan foydalanilganligi statistik yondashuv asosida ochib berildi. Shu bilan birga, COCA kabi katta korpusga asoslangan tadqiqotlar ilmiy tahlilga tayangan holda ma'lumotlarni real tarzda ko'rsata olishini isbotlab berdi.

Xulosa. Mazkur maqola ingliz tilidagi flora va fauna nomlari bilan qo'llaniladigan frazeologik birliklarning COCA korpusi materiali asosida tahlil qilishni ko'rsatib berdi. Ushbu olingan natijalarga tayangan holda aytish mumkinki, fauna frazeologizmlari flora frazeologizmlariga nisbatan ko'proq ishlatilgan. Xususan, ular inson xarakteri, xatti-harakati va munosabatlarini ifodalashda faol qo'llanilgan. Flora frazeologizmlari esa ko'proq jarayonlar, holatlar va natijalarni ifodalashda ishlatilgan. Qisqa qilib aytganda, COCA korpusi real nutqdagi frazeologizmlar qo'llanilishini aniqlashda aniq, empirik va ishonchli manba bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari ingliz frazeologiyasining madaniy, semantik va pragmatik asoslarini chuqur-roq tushinishga yordam berdi. Shuningdek, u lingvokulturologiya, tarjima nazariyasi va amaliyoti fan-larida frazeologizmlar tarjima muammolarini ochiqlashda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Biber D., Conrad S., Reppen R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 49–48.
- (2). Cowie A.P. Phraseology. Theory, Analysis, and Applications. Oxford: Oxford University Press, 1998, p. 12.
- (3). Davies M. The Corpus of Contemporary American English (COCA). 2008. <https://www.english-corpora.org/coca/>
- (4). Kunin A.V. Английская фразеология. Москва, "Высшая школа", 1986, p. 456.
- (5). Mamatov G'. Ingliz tilining frazeologik birliklari. Toshkent, 2014, 136-bet.
- (6). Mieder W., Kingsbury S.A., Harder K.B. A Dictionary of American Proverbs. New York, Oxford University Press, 1991.
- (7). Mieder W. Proverbs. A Handbook. Westport, CT: Greenwood Press, 2004, p. 204.
- (8). Moon R. Fixed Expressions and Idioms in English. Oxford, Clarendon Press, 1998, p. 45–49.
- (9). Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford, Oxford University Press, 1991.

Davronova Mahfuza Isroilovna (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti qoshidagi Markaziy Osiyo Xalqlari tillari va madaniyati instituti professori, filologiya fanlari doktori)
AYOL TASVIRIGA ASOSLANGAN TOPISHMOQLAR KLASSIFIKATSIYASI

Аннотация. Mazkur maqolada o'zbek xalq og'zaki ijodida keng tarqalgan ayol, qiz va momo obrazlarining badiiy-funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Topishmoqlarda inson qiyofasi orqali tabiat, maishiy buyumlar va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ramziy ifodalanishi o'rganiladi. Maqolada topishmoqlarning semantik va obrazli belgilariga ko'ra klassifikatsiya qilinadi.

Калит so'zlar: xalq og'zaki ijodi, topishmoq, ayol obrazi, antropomorfizm, ramziy tafakkur.

КЛАССИФИКАЦИЯ ЗАГАДОК, ОСНОВНЫХ НА ОБРАЗЕ ЖЕНЩИНЫ

Аннотация. В данной статье анализируются художественно-функциональные особенности образов женщины, широко распространённых в узбекском устном народном творчестве. В загадках исследуется символическое выражение явлений природы, предметов быта и сельскохозяйственной продукции через образ человека. В статье также проводится классификация загадок по их семантическим и образным признакам.

Ключевые слова: устное народное творчество, загадка, образ женщины, антропоморфизм, символическое мышление.

CLASSIFICATION OF RIDDLES ON THE IMAGE OF WOMEN

Annotation. This article analyzes the artistic and functional characteristics of the images of women, that are widely represented in Uzbek oral folk literature. In riddles, the symbolic representation of natural phenomena, household objects, and agricultural products through human imagery is examined. The article also classifies riddles according to their semantic and figurative features.

Keywords: oral folk literature, riddle, female image, anthropomorphism, symbolic thinking.

Kirish. O'zbek topishmoqlari xalq tafakkuri, dunyoqarashi va estetik qarashlarining yorqin ifodasi-dir. Ularda tabiat hodisalari, o'simlik va hayvonot dunyosi, maishiy ashyolar insonga xos sifatlar orqali tasvirlanadi. Ayniqsa, ayol, qiz va momo obrazlari xalq tafakkuridagi serqirra ramziy ma'noga ega bo'lib, ho-sildorlik, nafasat, baraka, mehnat va hayot davomiyligini anglatadi. Umuman olganda, topishmoq ko'pchilik madaniyatlar folklorining ajralmas qismi bo'lib kelayotgan toppish o'yinidir [1;103-b.]. Topishmoq tadqiqotchisi A.Teylor ingliz topishmoqlarini o'rganar ekan, uni mavzu belgi-xususiyatiga ko'ra: a) tirik mavjudotlarni qiyoslash; b) hayvonga qiyoslash; d) insonga qiyoslash; e) o'simlikka qiyoslash; f) jonsiz ashyolarga qiyoslashni taklif etadi [2;327-b.]. Bizningcha, topishmoqlarni genderlik xususiyatidan kelib chiqib ham tadqiq etish lozim.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Topishmoq janri folklorshunoslikda qadimdan tadqiq etib kelinayotgan janrlardan biri bo'lib, unda xalqning tafakkuri, ramziy fikrlashi, estetik didi va ijtimoiy qarashlari mujassam ifoda topadi. Jahon folklorshunosligida topishmoqlar semantik tuzilishi, obrazlilik xususiyatlari, funksional vazifasi va madaniy konteksti asosida o'rganilgan.

Ingliz folklorshunosi A.Teylorning "English Riddles from Oral Tradition" (1951) asari topishmoq tadqiqotlarida muhim metodologik manba hisoblanadi. Olim topishmoqlarni mavzu va qiyos obyektiga ko'ra tasniflab, ularni tirik mavjudotlar, hayvonlar, inson, o'simlik va jonsiz buyumlar bilan qiyoslash asosida tahlil qiladi. Teylorning bu tasnifi topishmoqlardagi antropomorfik va zoomorfik tasvirlarni aniqlashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Encyclopaedia Britannicada berilgan "Riddle" maqolasida topishmoqlar xalq og'zaki ijodining uni-versal janri sifatida talqin qilinib, ularning didaktik, o'yinli va kognitiv vazifalariga e'tibor qaratiladi.

O'zbek folklorshunosligida topishmoqlarni ilmiy jihatdan o'rganish XX asrning o'rtalaridan boshlab tizimli tus oldi. Bu borada Z.Husainovning "O'zbek topishmoqlari" (1966) monografiyasi muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotda o'zbek topishmoqlarining janr xususiyatlari, obrazlilik tizimi, metafora va o'xshatishlar tahlil qilinadi.

M.Abdurahimov tuzgan "O'zbek topishmoqlari" to'plami (ZiyoUz elektron manbasi) [4] esa boy empirik materialga ega bo'lib, ayol, obraziga asoslangan topishmoqlarni aniqlash va tasniflashda asosiy manba vazifasini bajaradi. Ushbu to'plamda keltirilgan namunalar xalq tafakkurida gender obrazlarining naqadar faol ekanini ko'rsatadi.

Shuni ta'kidlash joizki, mavjud adabiyotlarda topishmoqlar, asosan, umumiy janr xususiyatlari, se-mantik tuzilishi yoki poetik vositalar nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Biroq ayol obrazlarining genderlik

asosida alohida klassifikatsiya qilinishi masalasi yetarlicha tizimli tarzda tadqiq etilmagan. Shu bois mazkur tadqiqot mavjud ilmiy qarashlarga tayangan holda, topishmoqlardagi ayol obrazlarini gender, semantik va funksional jihatdan tahlil qilish orqali folklorshunoslikdagi bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot o'zbek xalq topishmoqlarida ayol (xotin, juvon, kelin) obrazini badiiy-funksional, semantik va genderlik jihatdan o'rganishga qaratilgan bo'lib, folklorshunoslikning zamonaviy nazariy va metodologik yondashuvlariga tayangan holda amalga oshirildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi topishmoqlarda ayol obrazining ijtimoiy-funksional rolini aniqlash, uning jonsiz buyumlar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va maishiy ashyolar bilan qiyoslanish mexanizmini ochib berishdan iborat. Mazkur tadqiqotda ilmiy izlanish maqsadiga erishish uchun adabiyotshunoslik va folklorshunoslik fanlarida keng qo'llaniladigan tavsifiy, qiyosiy-tipolog, struktural-funksional metodlardan foylaniladi.

Tahlil va natijalar. Xalq og'zaki ijodidan o'rin egallagan topishmoqlarda ayol obrazi asosiy obrazga aylangan. Uning belgi-xususiyati topilishi lozim bo'lgan predmetga ko'chirib o'tkazilgan. Yoki ularning belgi-xususiyatlari predmetga o'xshatilishi natijasida topishmoqlarning javobi aniqlangan.

Ayol (xotin, juvon, kelin) obraziga asoslangan topishmoqlarda ayol atamasi topishmoqlarda sinonimlikka asoslangan bo'lib, u juvon, xotin, kelin tushunchalari orqali tajalli topgan.

Ko'k ko'ylakli xotin, sarig' bola ko'targan (Jo'xori) [4]. Albatta, ayollarni bolalarsiz tasvirlab bo'lmaydi. Mazkur topishmoqda esa mana shu tasvirga suyanadi. Ayol va bola tushunchalarini omix-talashtirgan holda bitta predmetga ko'chiriladi. Natijada tasvirda ayol ko'k ko'ylak kiygan, bola esa sariq taushga kirgan. Topilishi lozim bo'lgan predmet bir tushunchani anglatishi ham koloritlik bilan belgilangan. Topishmoqda ayol – xotin sinonimi bilan atalib, dialektizimha yo'l ochgan. Xususan, "ko'k ko'ylakli xotin, sarig' bola ko'targan" topishmog'ida ayol va bola bir butun obraz sifatida berilib, hosildorlik va baraka g'oyasi rang (kolorit) vositasida ifodalanadi. Ayol va bola uyg'unligi jo'xori o'simligining tashqi ko'rinishi bilan muvaffaqiyatli qiyoslanadi.

Bir xotin bor, bolalari choch-choch (qoshiqdon). Bu topishmoqda ham biz dialektizm qalamidan o'rin egallagan atamaga duch kelamiz. Jonsiz predmetning jonli tasvir orqali berilishi xalq topqirigidan dalolat beradi. Ya'ni, ayol obrazi mazkur o'rinda maishiy buyumlar funksiyasini ochishga xizmat qiladi.

Katta xotin uy poylaydi, kichkina xotin yo'qlovga ketadi (qulf, kalit). Xalqimiz tarixida ko'p xotinlik tushunchasi mavjud bo'lib, bu topishmoq ana shu tushunchaga aslangan. Bu o'rinda ham biz jonli obrazni jonsiz predmetga ko'chirilishiga duch kelamiz. Shu bilan bir qatorda, bu jonsiz predmet, maishiy xizmat buyumlaridan biri. Katta xotin sifatida qulf e'tirof etilgan bo'lsa, kichkina xotin sifatida latin e'tirof etiladi. Ularning ko'rinishlari ham katta va kichik xotin tushunchasiga ega bo'lganidek, shaklda ham katta va kichikni ko'ra olamiz. Demak, bu topishmoqda keltirilgan buyum shakl jihatidan muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, qulf uyda qo'riqchi vazifasini bajarsa, kalit esa uy egasi bilan birga ekanligidan dalolat beradi. Yuqorida keltirilgan ikki topishmoqda ham (Qoshiqdon, qulf-kalit) ayol obrazi buyumning funksional vazifasini ochib beruvchi antropomorfik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Kichkina xotin chochvoni uzun (igna ip). Mazkur topishmoq ham jonsiz predmetni anglatish uchun xizmat qilgan. Undagi juvon dialektizmga asoslangan bo'lib, tanimagan ayol (hamma ayol, bir ayol) tushunchasini ham beradi. Topishmoqda esa igna shunday xususiyat kasb etadi. Ipga to'xtaladigan bo'lsak, unga nisbatan chochvon tushunchasi qo'llanganki, uning uzunligi ipning uzunligi bilan belgilangan. Bu topishmoq boshqa topishmoqlardan farqli o'laroq, unda ham jonli han jonsiz tushunchalar taqdim etilgan. Lekin uning tasvirida bir ayol tushunchasi mujassamlashgan.

Ayol (xotin, juvon, kelin) obraziga asoslangan topishmoqlar o'zbek xalq tafakkurida ayolning mehnatkashlik, baraka, farovonlik va maishiy hayot markazi sifatidagi o'rnini yaqqol namoyon etadi. Topishmoqlarda ayol obrazi biologik yoki estetik jihatdan emas, balki ijtimoiy-funksional nuqtayi nazardan talqin qilinadi. Ya'ni, ayol – uy-ro'zg'or, bola, mehnat quroli va kundalik ehtiyoj buyumlari bilan chambarchas bog'langan obraz sifatida gavdalanadi.

Topishmoqlarda "ayol" tushunchasining xotin, juvon, kelin kabi sinonimik qator orqali berilishi xalq tilining boyligi va dialektal qatlamlarining faol ishtirokini ko'rsatadi. Bu sinonimlar predmetning turli belgi-xususiyatlarini ochishga xizmat qilib, tasvirga jonlilik va xalqona rang-baranglik bag'ishlaydi. Bir qancha topishmoqlarda esa ayol obrazi jonsiz maishiy buyumning (qoshiqdon, qulf-kalit, igna, ip) funksional vazifasini ochib beruvchi antropomorfik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bu holat xalq tafakkuriga xos bo'lgan jonli va jonsiz olamni bir-biriga yaqinlashtirish, buyumlarni insoniy sifatlar orqali anglash tendensiyasini tasdiqlaydi.

Xulosa va takliflar. O'zbek xalq topishmoqlarida ayol obrazining badiiy-funksional xususiyatlari genderlikka asoslanadi. Bu obrazlar xalq tafakkurida tasodifiy emas, balki aniq ijtimoiy, estetik va ma'na-

viy vazifalarni bajaruvchi ramziy birliklar sifatida shakllangan. Topishmoqlarda inson qiyofasining jonsiz predmetlar, tabiat hodisalari va o'simliklarga ko'chirilishi antropomorfik tafakkurning yetuk darajada rivojlanganidan dalolat beradi.

Ayol (xotin, juvon, kelin) obraziga asoslangan topishmoqlarda ayol xalq tafakkurida mehnatkashlik, baraka, farovonlik va maishiy hayot markazi sifatida talqin etiladi. Bu obrazlar biologik yoki tashqi estetik belgilardan ko'ra, ijtimoiy-funksional mazmun asosida shakllangan. Ayol obrazining sinonimik qator (xotin, juvon, kelin) orqali berilishi xalq tilining boyligini va dialektal qatlamlarning faol ishtirokini namoyon etadi. Qoshiqdon, qulf-kalit, igna-ip kabi buyumlarning ayol obrazi orqali tasvirlanishi esa jonsiz predmetlarning vazifasini insoniy sifatlar orqali anglashga intilish xalq tafakkuriga xos xususiyat ekanini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Britannica, The Editors of the Encyclopaedia Britannica, 21 Mar. 2021, <https://www.britannica.com/art/riddle>. Accessed 18 October 2021. Access mode: <https://www.britannica.com/art/riddle>

(2). Taylor A. English Riddles from Oral Tradition. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1951, p. 1000.

(3). [https://n.ziyouz.com/books/uzbek_xalq_ogzaki_ijodi/M.Abdurahimov%20\(tuzuvchi\).%20O'zbek%20topishmoqlari.pdf](https://n.ziyouz.com/books/uzbek_xalq_ogzaki_ijodi/M.Abdurahimov%20(tuzuvchi).%20O'zbek%20topishmoqlari.pdf)

(4). Хусаинова З. Ўзбек топишмоқлари. Тошкент, “Фан”, 1966, 116-бет.

**Isakulov Sherzod Ergashboyevich (Jizzax davlat Pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi;
e-mail: sher_zodbek87@mail.ru)**

IJODKOR MAKTUBLARI ADABIY-TANQIDCHILIKNING MUHIM MANBASI SIFATIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijodkor maktublarining adabiy tanqidchilikda tutgan o'rni Abdurauf Fitrat, G'afur G'ulom, O'tkir Hoshimov maktublari misolida tahlil qilinadi. Adib, munaqqid, yozuvchi va shoirning “Ochiq xat”, adabiy-do'stoni xat shaklida bitilgan maktublari adabiy tanqidchilik rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgani shubhasiz. Epistolyar janr namunasi bo'lmish ushbu maktublarning adabiy-badiiy qimmatini, ijodkor shaxsiyatini to'laqonli yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qilishi maqolada izchil yoritilgan.

Kalit so'zlar: epistolyar janr, maktubot, “Ochiq xat”, adabiy tanqid, munaqqid, adresat.

Исакулов Шерзод Эргашбоевич (независимый исследователь Джизакского государственного педагогического университета; e-mail: sher_zodbek87@mail.ru)

ПИСЬМА ТВОРЧЕСКИХ ЛЮДЕЙ КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Аннотация. В данной статье анализируется роль художественной переписки в литературной критике на примерах писем Абдурауфа Фитрата, Гафура Гулома и Откира Хошимова. Несомненно, письма писателей, критиков, поэтов и литераторов, написанные в форме «открытых писем» и литературно-дружеских писем, оказали значительное влияние на развитие литературной критики. В статье последовательно подчеркивается литературно-художественная ценность этих писем, являющихся образцами эпистолярного жанра и служащих важным источником для полного раскрытия личности автора.

Ключевые слова: эпистолярный жанр, письмо, «открытое письмо», литературная критика, критик, адресат.

**Isakulov Sherzod Ergashboyevich (Independent Researcher Jizzakh State Pedagogical University;
e-mail: sher_zodbek87@mail.ru)**

CREATIVE LETTERS AS AN IMPORTANT SOURCE OF LITERARY CRITICISM

Annotation. This article analyzes the role of creative letters in literary criticism using the examples of letters by Abdurauf Fitrat, Gafur Gulom, and Otkir Hoshimov. It is undeniable that the letters of writers, critics, writers, and poets written in the form of "Open Letters" and literary-friendly letters had a significant impact on the development of literary criticism. The literary and artistic value of these letters, which are examples of the epistolary genre, and serve as an important source for fully revealing the personality of the creator, is consistently highlighted in the article.

Keywords: epistolary genre, letter, “Open Letter”, literary criticism, critic, addressee.

Kirish (Introduction). XX asr o'zbek adabiyotida epistolyar janrning turli ko'rinishlari yuzaga keldi va shakllandi. Ma'rifatparvar adib va yozuvchilarimiz tomonidan maktub janrining birmuncha turlari faol qo'llanila boshlandi. Jadid ma'rifatparvar ziyolilari o'rtasida turli munosabat bilan yozilgan adabiy

xatlar o'zbek adabiyotida epistolyar janr rivojiga munosib hissa qo'shdi.

Xususan, Turkistonda matbuotning paydo bo'lishi bilan bu jarayon tezlashdi. Matbuot sahifalarida e'lon qilina boshlangan "Ochiq xat", "Redaksiyaga xat" kabi epistolyar janr ko'rinishlari maktublar faqat adibning o'ziga emas, balki ommaga ham birday mo'ljallanganligini va bu maktub orqali nafaqat asar muallifi, balki kitobxonlar ham undagi fikr yoki bahodan xabardor bo'lganliklarini anglatadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Bu davr ijodkorlarining aksariyati o'z adabiy-tanqidiy qarashlari izhorida xat shaklidan ham, janridan ham unumli foydalanishgan. Jumladan, Abdurauf Fitratning shu yo'nalishdagi izlanishlari haqidagi e'tirof ham fikrimizni tasdiqlaydi: «Olimning javob chiqishlari, ba'zan luqma, "ochiq xat" hamda "samimiy dardlashuv" shaklida yozilgan» [1;290-b.].

Shuningdek, o'tgan asrning keyingi davrlarda S.Ayniy, A.Qodiriy, G'.G'ulom, A.Qahhor, Oybek kabi buyuk ijodkorlar xat janri taraqqiyotida muhim o'rin egalladilar. Bu yillarda yig'iq va yoyiq xat ko'rinishlari: bir kishining shaxsiy munosabati ifodalangan, matbuot sahifalarida tez-tez uchrab turgan qisqa xatlar bilan birga ochiq xat, murojaat, badiiy-publitsistik xususiyatga ega bo'lgan yozuvchi xatining tugal namunalari va turli insonlarga turli mazmunda yozgan xatlari vujudga keldi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Adabiyotimizda "ochiq xat" namunalari O'tkir Hoshimov ijodida ham uchraydi. Adibning "Do'stlik hurmatdan boshlanadi" va "Qalbning oppoq daf-tari" maqolalari, garchi publitsistik ruknda berilgan bo'lsa ham, adabiyotshunoslikda "ochiq xat" ruhi bilan yozilgan asar sifatida qabul qilinadi.

Abdurauf Fitratning "Yopishmagan gajaklar"i yozuvchining tanqidchiga javob maktubi tarzida yozilgan. Yozuvchi "Ochiq xat" orqali munaqqidning tanqidiy maqolasiga munasabat bildiradi. "O'zbek adabiyoti namunalari" nomli asari ustida chiqarilgan xulosalarini asoslab berish lozimligini aytadi. "Hamma gapdan burun sizga tashakkurimni bildiraman. Lekin, baxtga qarshi, maqolangizni shucha kengaytirgansiz-kim, kengligi asl maqsadning yo'qolishiga sabab bo'lg'on", deya e'tirozlarini ma'lum qiladi. [3;226–227-b.]. Chunonchi, tanqidchining maqolasi asarga emas, shaxsga qaratilgani sababli, yozuvchi "ochiq xat"ni unga javob tariqasida emas, dardlashuv shaklida yozayotganini ma'lum qiladi. Munaqqid Fitratni "pantur-kizm", "panislomizm" tarafdori sifatida uning Turkiya sultoniga maktub yozgani haqida keltirgan dalillari-ni keskin rad etadi: "Maqolangiz bir yerida meni Turkiya sultoniga maktub yozish bilan ayblaysiz. Men umrimda Turkiya sultoniga maktub yozmadim, bu menga tamoman tuhmat!" [3;228-b.].

Fitrat o'tmishidagi yozishmalarda xatolar bo'lganini inkor etmaydi. Ammo ularni joy-joyi bilan ko'rsatish kerakligini bayon etadi: "Men o'zimning yigirma yillik mutolaam, juda kuchsiz bo'lmagan kutubxo-nam soyasida shu yo'lda ishlamoqdaman. Albatta, ishlarimda yanglishlar bo'luvi mumkin. Yanglishlarimni joy-joyi bilan ko'rsatish kerak, ko'zni yumib, og'izni ochib so'kishning ilmiy foydasi yo'q", deya asosli fikrlarini aytadi. Fitratning bu javobini aynan "ochiq xat" tarzida berishiga ma'lum sabablar bor. Avvalo, yuqorida ta'kidlanganidek, munaqqid yozuvchining asari atrofida tanqid qilishni maqsad qilgan bo'lsa-da, ko'proq ijodkor shaxsiyatini qoralashga urg'u bergan. Shu bois "ochiq xat" usulida munosabat bildirish ayni muddaodir.

Buxoro vaziri Nasrullohbek parvonachiga yo'llangan xatni ham Fitratning o'zi "ochiq maktub" deya sarlavhada keltiradi. Xatning umumiy mazmunida adresatga hurmat va samimiyat sezilib turadi. Shu bilan birga, Fitrat, o'rni kelganda, keskin savollar va e'tirozlarini ham ma'lum qilganki, bunday ifoda usuli "ochiq xatning" ta'sir kuchini yanada oshirgan. Chunonchi, "Soatma-soat Sizga umidvor tikilgan ko'zlari-miz yumilmoqda, deydi Furqat – Sizdan yordam va najot amallarini kutishdan tolmoqda. Siz nega jim o't-iribsiz? Shu mazlum islom ummatining umidi, hayotimizning barakoti Sizning sa'y-harakatingiz va him-matingizdir. Bu baxtsiz islom millatining xizmati va muqaddas sha'riy dinimizning mustahkamlanishi, albatta, Sizdan lozimdir. Bu muqaddas xizmat yo'lida bir dam bo'lsin sustkashlik qilishga Sizning haq-qingiz yo'q!" Buxoro vaziriga yo'llangan bu xatni to'g'ridan to'g'ri uning o'ziga yozib qo'yish ham mum-kin edi. Ammo gap millat va xalq taqdiri haqida borar ekan, fikrni "ochiq xat" tarzida yozish, barchaning e'tiborini shu masalaga qaratish o'rinlidir. O'z navbatida, bu savollarga birgina Fitrat emas, butun millat mamlakat vaziridan javob kutayotganini bilish lozim edi. Ana shu jihatlar "ochiq xat"da yanada yorqin aks etgan.

Shuningdek, o'tgan asrning keyingi davrlarda S.Ayniy, A.Qodiriy, G'.G'ulom, A.Qahhor, Oybek kabi buyuk ijodkorlar xat janri taraqqiyotida muhim o'rin egalladilar. Bu yillarda yig'iq va yoyiq xat ko'rinishlari: bir kishining shaxsiy munosabati ifodalangan, matbuot sahifalarida tez-tez uchrab turgan qisqa xatlar bilan birga ochiq xat, murojaat, badiiy-publitsistik xususiyatga ega bo'lgan yozuvchi xatining tugal namunalari va turli insonlarga turli mazmunda yozgan xatlari vujudga keldi.

Adabiyotimizda "ochiq xat" namunalari O'tkir Hoshimov ijodida ham uchraydi. Adibning "Do'stlik

hurmatdan boshlanadi” va “Qalbning oppoq daftari” maqolalari, garchi publitsistik ruknda berilgan bo’lsa ham, adabiyotshunoslikda “ochiq xat” ruhi bilan yozilgan asar sifatida qabul qilinadi.

“Sharq yulduzi” jurnalining 1989-yil 6-sonida e’lon qilingan “Do’slik hurmatdan boshlanadi” sarlavhali “ochiq xati” “Molodoy kommunist” jurnalida e’lon qilingan “Turmushdagi islom” maqolasi mualliflariga javob tarzida yozilgan. “Turmushdagi islom” maqolasi O’sh viloyatidan P.Ergashev tomonidan redaksiyaga yuborilgan xat bilan boshlanadi. Mushtariy turmushdagi qiyinchiliklar, bolalarning yupun kiyim-kechagidan tortib, to’ylardagi isrofgarchilik, o’sha davrda o’zbek ayollarining o’ziga o’t qo’yishi, huquqlari kamsitilayotgani kabi jihatlariga milliy va diniy urf-odatlar sabab bo’layotganini ro’kach qiladi. “Turmushdagi islom” maqolasi mualliflari ayni shu xatga asoslanib, Markaziy Osiyo xalqlarini ilmsizlik, qoloqlik, diniy xurofotga berilgan, xotin-qizlar huquqlari ayrim din peshvolari va boshqa guruhlar tomonidan tahqirlab kelinayotgani iddao qilishadi. O’.Hoshimov o’n ikki sahifadan iborat “Do’slik hurmatdan boshlanadi” nomli ochiq xati orqali maqola mualliflarining o’rinli va o’rinsiz ayblovlariga keskin munosabat bildiradi: “Nima bo’lganda ham maqola jonkuyarlik bilan yozilgan, lekin unda O’rta Osiyo xalqlari hayot tarzini, urf-odatlarini, eng muhimi, bugungi O’rta Osiyo kishlog’idagi real ahvolni chuqur o’rganmasdan, ba’zan esa bir yoqlama, kamsituvchi ohangda aytilgan bahsli gaplar ham borki, bugungi oshkoralik va pluralizm zamonida biz ham o’z e’tirozlarimizni bildirsak, makola mualliflari ranjimas deb o’ylaymiz”. Muallif “ochiq xat”ning keyingi qismida nega bu fikrga kelganligini quyidagi fikrlar bilan izohlaydi: “Ogonyok” jurnaliga rahmat. Odamlarning o’z joniga qasd qilish sabablari murakkab ekanligini, bu faktlarni faqat bir narsaga bog’lash to’g’ri emasligini yozdi. (“Ogonek”.1989-yil 3-son). “Turmushdagi islom” maqolasi mualliflari esa O’zbekiston ayollari azbaroyi shariat qonunlariga chidolmay, o’ziga-o’zi o’t qo’yyapti, deydi. ...Lekin, aytaylik, Moskvada o’zini o’ldirgan 1275 kishi (shular jumlasida ayollar ham) azbaroyi xristian dini aqidalariga isyon tarzida shunday qilgan, deb keskin xulosa chiqarilsa qanday bo’larkin?” Muallif mulohazalarining so’ngida xalqlar do’stona hayot kechirishi kerakligini, bu do’slik hech qachon biryoqlama bo’lmashligini takror esga solib o’tadi. Ayniqsa, qaltis masalalarda jindek birtomonlikka yo’l qo’yilsa, boshqacha tus olishini ta’kidlaydi: “Do’slik ko’p tomonlama harakat qiluvchi ko’chadir. Ehtimol, bu ko’chada kimdir bir-biriga yo’lbo’shatar, kimdir bir-biriga yordam ko’lini cho’zar... Do’slikning birinchi belgisi esa, o’zaro hurmat. Biz maqola mualliflariga aql o’rgatmoqchi emasmiz. Shunga karamay, bunday qaltis masalalarda jindek birtomonlikka yo’l qo’yilsa, xalqlarning ming yillardan beri amal qilib kelayotgan udumlari, urf-odatlari diniy aqidalar bilan aralash-quralash qilib yuborilsa, by ydym lap kingadir g’ayritabiiyrok tuyulgani uchun oz bo’lsa-da kamsitilsa, yaxshi maqsadda qilingan ish (“Turmushdagi, islom” makolasi yaxshi niyatda yozilgan.) mo’ljaldagidan boshqacharoq natija berishi ham mumkin”. Aslida, ikki yozishma ham mushtariylardan kelgan xatlar asosida yozilgani e’tiborlidir. Tahririyatga yo’llangan qisqa, yig’iq shaklidagi bunday xatlar, katta va yirik chiqishlar, “ochiq xat”larning yozilishiga turtki bo’lgan. O’.Hoshimovning mazkur yozishmasi bu fikrning yorqin tasdig’idir.

Adabiy-tanqidiy maktublarda qiyoslash qismi hajman ko’p bo’lib, bu xatlardagi kompozitsion bo’lakning asosiy qismi hisbolanadi. Albatta, bunday unsurlarning barchasi bir xat doirasida uchramasligi mumkin. Ammo muallifning qiyoslash, tasvir vositalardan maqsadli foydalanishi xatning badiiy ta’sirchanlik quvvatini oshiradi.

Shu nuqtai nazardan G’afur G’ulomning quyidagi adabiy-tanqidiy maktubning tuzilishini ko’rib o’tish mumkin. G’afur G’ulomning “Yosh shoir Amin Umariyga o’rtoqlik xati” shoirning uch she’ri gazetada bosilishi munosabati bilan yozilgan. Xatning birinchi qismida murojaat, ya’ni tanqidchilarning ozchiligi, hamma asarlarga ulgura olmasligi (holbuki, tanqidchilik har bir asarga o’z munosabatini bildirishi kerak, bunga tanqidchilik aybini xaspo’shlayotgan shoirning buyuk qalbi ham ko’rinib turibdi), tajribalarni o’rtoqlashish, “bir o’rtoq sifati bilan koyish” maqsad qilib qo’yilgan.

Xatning ikkinchi qismida shoir she’riyatini tahlil qilish orqali uning mohiyati ochib beriladi, keyin Yana murojaatdan foydalaniladi. Bu ikki qism bir-birini to’ldirib, dalillab, xatdagi pafosni kuchaytirib boradi. G’afur G’ulom xatda shoir she’rlaridan misol keltirib, kitobxonning diqqatini mazmunga jalb qiladi. “Ikki yoshlik” she’rini tahlil qilar ekan, G’.G’ulom mazmunni yanada oydinlashtirish uchun turk shoiri Tavfiq Fikratbekning bir bayt she’rini ham misol tariqasida keltiradi.

«Do’stim Aminjon!, deb xitob qiladi G’.G’ulom.—Bu she’ringiz syujet jihatdan yaxshi. Lekin anchagina jiddiy kamchiliklarga ham egadir». Shundan keyin xatning uchinchi qismi boshlanadi: Munaqqid shoirning kamchiliklarini, birma-bir dalillab ochib bera boshlaydi, bosh g’oya kuchliroq, ta’sirliroq talqin etiladi.

G’.G’ulom she’rning o’ziga yoqqan va yoqmagan tomonlarini xat egasiga-shoir A.Umariyga yotig’i bilan tushuntirib beradi. Ba’zida lirik chekinish qilib-o’zining istaklarini ifodalaydi. «Birinchi ikki satrda

juda yaxshi obraz va ikkinchisida soddagina qilib aytilgan bir samimiylilik bor she'rd, shunaqa paytlar ko'p bo'lsin» [2;197-b.]. Xatning xotima qismida bosh g'oya yanada aniqroq qilib: maktubni yozishdan maqsad nima ekanligi, adabiyotni "baland darajaga ko'tarish" va boshqa shunday masalalar ifodalanadi.

O'z fikrini "do'stlik maslahatlari" deb hurmat bilan so'zini tugatadi. Bunday olijanoblik va yuksak madaniyat G'.G'ulomning olimlik va insoniylik qiyofasini bezagan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ko'rinadiki, bu xatning tuzilishi puxta qurilgan, maqsad qisqa va aniq ifodalansa-da, ba'zi jihatlari bilan taqrizga o'xshab ketadi (avval ozgina bo'lsa-da, asarning yutug'ini, keyin kamchiliklarini ko'rsatishiga ko'ra, bir qolipga solingan (shablon) taqrizlarni eslatadi), ammo ulardan bevosita murojaat ruhining kuchliligi va qismlarni birlashtiruvchi bo'laklari bilan farq qiladi. Maktubda samimiylilik, kuyunchaklik sezilib turadi. Buning ustiga xatdagi tasvir uslubining bir-biriga uyg'unligi, fikrning mazmunli, izchil va ta'sirchan bayoni diqqatga sazovordir.

Fitrating Buxoro vaziri Nasrullohbek parvonachiga yo'llangan xati ham munaqidga javob tariqasida yozilgan "Yopishmagan gajaklar" sarlavhali "ochiq xati" ham adresatning faqat o'ziga qaratilgan gaplar, deb tushunmaslik kerak. Muallif Buxoro vaziri Nasrullohbek parvonachiga yo'llagan xati orqali mamlakat va millatning tobora tanazzulga yuz tutayotganidan ogoh etib, buni faqat vazir ezgu islohotlar bilan bartaraf etishi mumkinligini bayon etadi: "Butun mamlakat va millatni shu ahvolga keltirib qo'ydikki, dunyodagi eng qiyin va tashvishli kunlarda yashayotgan odamlar ham bizning ahvolimizg'a ma'yus tortib, qon yig'lamoqdalar. Har qancha ko'z va quloqlaringizni berkitib olsangiz ham bu qadimgi islom millatining faryodi va bu muqaddas mamlakatimizga achinmay turolaymiz. Lekin bu jimgina achinishdan ne foyda? Bu ketma-ket kelayotgan musibatlar aro Siz kabi komil shaxsning harakatsiz achinishi va sukut holati qachongacha davom etadi?" Muallifning biz yuqorida tilga olgan maqsadi keyingi badda yaqqol namoyon bo'ladi: "Bu kun zalolat va gumrohlik zanjirining asiri bo'lgan bizning holimizg'a Hazrati Rabb' ul-izzatning rahmi bo'lib yuborilgan Sizsiz va bizning tojdor oliy hazrat padari mehribonimizni hozirgi va kelgusi mushkulliklardan Sizgina xabardor eta olasizki (amir) bizning ishlarimizni nazoratiga sizni jalb etgan".

O'Hoshimovning "Do'stli hurmatdan boshlanadi" nomli "ochiq xati" Markaziy Osiyo xalqlariga bildirilgan biryozlama qarashlarga chek qo'yish, har bir masalaga adolat, qonun va insoniylik nuqtayi nazaridan baho berishga chaqiriq edi. Adib "Turmushdagi islom" maqolasi mualliflarining o'rinli va o'rinsiz ayblovlariga keskin munosabat bildiradi: Aslida, ikki yozishma ham mushtariylardan kelgan xatlar asosida yozilgani e'tiborlidir. Tahririyatga yo'llangan qisqa, yig'iq shaklidagi bunday xatlar, katta va yirik chiqishlar, "ochiq xat"larning yozilishiga turtki bo'lgan. O'.Hoshimovning mazkur yozishmasi bu fikrning yorqin tasdig'idir.

G'afur G'ulomning "Yosh shoir Amin Umariyga o'rtoqlik xati" esa yosh shoir ijodiga baho berish va shu orqali uning nuqsonlarini ko'rsatish xatning bosh g'oyasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, XX asr boshlarida adabiy tanqidning boshqa shakllari kabi maktublar ham tanqidiy yo'sinda bo'lib, tanqidchilikning muhim va o'ziga xos shakli sifatida tanqidiy tafakkurning rivojlanishiga ma'lum darajada hissa qo'sha oldi.

Ikkinchidan, Ijodkorlar faoliyatiga aloqador epistolyar janrga mansub namunalar ular shaxsini oydinlashtirishda bugun adabiyotimiz va yondosh tadqiqot sohalari uchun ham qimmatli manba sifatida xizmat qilishi shubhasiz.

Uchinchidan, Yozuvchi-shoirlarning xatlarini jamlab bir maxrajga keltirish – badiiy adabiyotda epistolyar asarlarning shakllanishi va taraqqiysi uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Maktublarga xos bo'lgan samimiy va ochiq izhor, siqqlik, o'quvchi qalbini zabt etadigan lirizm kabi maktublarga xos shakllar adabiy tanqidchilik uchun ham muhim manba hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Болтабоев Х. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитрат илмий мероси. Тошкент, "Фан", 1993, 290-бет.
- (2). Ғ.Ғулом. Мукамал асарлар тўплами. 4-жилд, Тошкент, "Ғ.Ғулом", 1990, 197-бет.
- (3). Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 4-жилд, Тошкент, "Маънавият", 2000, 228-бет.
- (4). Marhabo Qo'chqorova. Maktublar – qalb ko'zgusi: <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/mar-abo-ch-oro-va-maktublar-alb-k-zgusi/>

Sobirov Qahramon Saloyevich (Xorazm viloyati pedagogik mahorat markazi, "Tillarni o'qitish metodikasi" kafedrası, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent)
DRAMATIK MATNLARDA SARKAZMNING QO'LLANILISHI

Annotatsiya. Maqolada sarkazmning dramatik matnning badiiy qatlamini boyitishi, uning ijtimoiy-ta'sirchanlik darajasini oshirishi, personaj nutqini jonli, ishonarli va ta'sirchan qilishi, tomoshabinga esa nafaqat voqealarni kuzatish, balki ulardan ma'naviy xulosa chiqarish imkonini berishi haqida ilmiy-amaliy xulosalar berilgan. O'zbek dramaturgiyasi namunalarida sarkazm badiiy maqsadga xizmat qiluvchi, dramatik konfliktni kuchaytiruvchi hamda tomoshabinga estetik zavq bag'ishlovchi muhim uslubiy vosita sifatida ekanligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: polisemiya, sarkazm, kinoya, dramatik matn, stilistik vosita, dramatik ziddiyat, ijtimoiy tanqid

Соби́ров Кахрамон Салоевич (Центр педагогического мастерства Хорезмской области, кафедра Методики преподавания языков, доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ САРКАЗМА В ДРАМАТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Аннотация. В статье представлены научные и практические выводы о том, что сарказм обогащает художественный слой драматического текста, усиливает его социальное воздействие, делает речь персонажа живой, убедительной и впечатляющей, а также позволяет зрителю не только наблюдать за событиями, но и делать из них моральные выводы. Подчеркивается, что сарказм в образцах узбекской драматургии является важным стилистическим приемом, служащим художественной цели, усиливающим драматический конфликт и доставляющим эстетическое удовольствие зрителю.

Ключевые слова: полисемия, сарказм, ирония, драматический текст, стилистический прием, драматический конфликт, социальная критика.

Sobirov Qahramon Saloyevich (Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, associate professor, Department of Language Teaching Methodology, Khorezm Regional Center of Pedagogical Skills)

THE USE OF SARCASM IN DRAMATIC TEXTS

Annotation. The article presents scientific and practical conclusions about the fact that sarcasm enriches the artistic layer of a dramatic text, increases its social impact, makes the character's speech lively, convincing and impressive, and allows the viewer not only to observe events, but also to draw moral conclusions from them. It is emphasized that sarcasm in the samples of Uzbek dramaturgy is an important stylistic tool that serves an artistic purpose, enhances dramatic conflict and gives aesthetic pleasure to the viewer.

Keywords: polysemy, sarcasm, irony, dramatic text, stylistic tool, dramatic conflict, social criticism.

Kirish (Introduction). Polisemiya hodisasi tilshunoslikda so'z ma'nolarining kengayishi, ko'p qavatli mazmun hosil qilishi orqali tilning semantik imkoniyatlarini ifodalovchi asosiy hodisalardan biridir. Mustaqillikkacha bo'lgan davrda yaratilgan o'zbek dramalari, ya'ni sho'ro mafkurasi, sotsrealistik uslub, senzura va ideologik cheklovlar ta'sirida shakllangan, ammo murakkab badiiy ifoda vositalariga ega asarlarda polisemiya vositasi orqali ko'p ma'noli, istehzo, kinoyaviy ma'no qatlamlari yaratilib, bu asarlarning chuqur tahlilini taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Sarkazm – kimsaning ustidan kulish, masxara qilish; masxara, mazax va uning, odatda, gap-so'z, mimika va shu kabilar zamirida yotuvchi ifodasi [1].

Sarkazm va kinoya, ikkalasi ham istehzoli kulgi turlari bo'lib, so'zning to'g'ridan to'g'ri ma'nosiga teskari ma'no ifodalaydi, lekin sarkazm qahr-g'azab va nafrat ohangida bo'lib, obyektini yer bilan yakson etishni maqsad qiladi, kinoya esa, ko'pincha, "beozor" yoki "hazil" shaklida bo'lib, uning ostida jiddiylik yoki gumonsirash yashirinadi, shuningdek, kinoya yumshoqroq bo'ladi, sarkazm esa keskinroq va tahqirlovchi. Sarkazm (yunoncha: sarkasmos, sarkaro – go'shtni nimalayman, pora-pora qilaman) – komiklik turi, badiiy uslub vositalaridan biri; masxaralab, murosasiz kulgi asosiga qurilgan fikr-mulohaza. Zaharxanda, istehzoli achchiq kinoya [2].

Tilshunoslik tarixida polisemiya oid nazariy qarashlar ingliz va rus olimlari – D.A.Cruse [3], J. Lyons [4], G.Lakoff [5], V.C.Booth [6], V.V.Vinogradov [7], Y.D.Apresyan [8], T.V.Bulygina [9], A.B. Kalinin [10] kabi tilshunos olimlarning izlanishlarida polisemantik birliklarning semantik tuzilishi, ularning kontekst va vaziyatga bog'liq talqinlari, shuningdek, mazkur hodisaning madaniy hamda ijtimoiy omillar bilan aloqador jihatlari atroflicha tadqiq qilingan.

O'zbek tilshunosligida T.Aliqulov [11], M.Mirtojiyev [12], M.Hakimova, Sh.Maxmaraimova [13], G.Qurboniyazov [14], G.Roziqova [15] kabi olimlar ilmiy izlanishlarida o'z ifodasini topgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). O'zbek adabiyotida Hamza, A.Qahhor, M.Shayxzoda, S.Abdulla, H.Olimjon, J.Jabborov, U.Ismoilov, S.Ahmad kabi dramaturglar asarlarida polise-mik birliklarning g'oya, mafkura va shaxs obrazini ochib berishdagi roli mavjud bo'lsa-da, bu holat tilshunoslik jihatidan izchil va tizimli tadqiq etilmagan. Bugungi kunga qadar o'zbek dramatik asarlarida personajlar nutqi asosida sarkazmning zamonaviy lingvopoetik, sotsiolingvistik va pragmatik mezonlarda ilmiy tahlili olib borilmagan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). U.Ismoilovning "Rustam" dramasida so'zlovchining tanbehi, zaharxandasi, gap achinish alamida aytilgani ko'rinadi.

Rustam

U sizga non berar, go'yo jon berar,

Siz esa unga bir boqimdi kabi.

Siz ishlang, hech tinmang, o'sha yashasin,

Yana u xo'jayin!

Demak, bunday paytda nutq sarkazm darajasiga ko'tariladi, achchiq zaharxanda, istehzoli ta'na, piching ifodalanadi.

Rustam xo'jayin haqida gapirayotgandek: "Non beradi, jon beradi", "xo'jayin" deb ta'riflaydi. Go'yoki xo'jayin ulug', mehnatkashlarga hayot berayotgan inson sifatida ko'rsatilmoqda. Bu gaplarning barchasi *achchiq istehzo* bilan aytilgan. "Non berar, go'yo jon berar" degani, aslida, *xo'jayin mehnatkashning qonini so'rib, ozgina non tashlab beradi* degan mazmunga ega. "Siz ishlang, hech tinmang, o'sha yashasin" – xo'jayinning yashash manbai mehnatkashlarning mashaqqatidan ekanini masxarali ohangda ochib beradi. "Yana u xo'jayin!" degan jumla esa *adolatga zid tuzumni masxara qilishdir*. Oddiy kinoyadan farqli ravishda, bu yerda ohang *achchiq, qahrli va pichingli*. Rustam xo'jayinning "ulug'ligi"ni emas, balki *uning parazitlik mohiyatini fosh etmoqda*. Bu sarkazm orqali dramaturg jamiyatdagi *adolatning buzilishi, mehnatkashlarning ezilishini* ochiq fosh qiladi. O'quvchi yoki tomoshabin gapning ziddiyati orqali xo'jayinga nisbatan nafratni his qiladi. Rustamning bu nutqi sarkazmning aniq namunasidir: tashqi tomondan xo'jayinni maqtayotgandek, aslida, uni achchiq zaharxanda bilan fosh qiladi. Gapdagi "non berar – jon berar", "siz ishlang – u yashasin" kabi parallel qurilmalar *pichingning kuchini* yanada oshiradi.

Davlatpanoh, muxtasiblar urug'i borkan,

Olmalarning urug'iga gullash qayoqda?! ("Mirzo Ulug'bek")

Yuqoridagi misolda Bobo Kayfining muxtasiblar haqidagi fikri ham sarkazmning bir ko'rinishidir. Chunki sarkazm ko'chma ma'noga ega bo'lmasa ham, muallifning tasvirlanayotgan voqea-hodisaga munosabatini ko'rsatadi. Bu ham achchiq kulgi, ta'naga asoslangan bo'ladi.

Personaj nutqida qo'llangan zaharxanda ba'zan ayblov, haqorat darajasiga ko'tarilishi mumkin. Komil Yashinning "O'lim bosqinchilarga" dramasida Mariya: Ey sharmanda! Shuni bilki, bosqinchi fashist oyoqlaridan it ham hazar qiladi! Lekin sen *uni yala, o'p!*

Qodir

Oqiz, o'ldir, zindonga sol, xudo qil,

Xalqda yana kuchli g'azab paydo qil! ("Tohir va Zuhra")

Gapning boshida haqoratli murojaat "sharmanda" *zaharxanda ohangi* ishlatilmoqda. Mariya fashistga qarshi turgan kishini emas, balki unga yon bosayotgan, xoinlik qilayotgan odamni masxara qiladi. "It ham hazar qiladi" degani, *hatto eng past hayvon ham nafratlanuvchi narsani sen ulug'layapsan*, degan og'ir haqoratdir. Bu sarkazm *oddiy kinoyadan o'tib*, ochiq ayblov va keskin haqoratga aylanadi.

"Oqiz, o'ldir, zindonga sol, xudo qil, Xalqda yana kuchli g'azab paydo qil!" Bu yerda *piching* mavjud: xuddi zolimning qilayotgan ishlari "*sadoqat*" yoki "*qudrat*" belgisi kabi ko'rinadi. Aslida esa Qodir zolimlarning zulmini ochib tashlamoqda. "*Xudo qil*" deyishi – *istehzoli ayblov*, chunki zolim o'zini xudo o'rniga qo'yadi.

Sarkazmning personaj nutqida kuchli ifoda vositasi ekanligini quyidagi misollarda ham kuzatsa bo'ladi.

Zuhra. Lekin, sigirning qulog'iga tushgan kanaday, erni so'rib yotish ham yaxshi kasb.

Oqila. Men boshqa narsaga – yurtimizda hali ham insonlik qadr-qiyamatini bilmagan, xotin degan nomga isnod keltiradigan makiyonlar borligiga xafa bo'laman. ("Og'riq tishlar")

Abdurazzoq

Mamlakatning hukmdori va qiblagohi,

*Fuqaroning g'amin yegan pushti-panohi,
Yetti iqlim olimlari "ustozim" degan,
Ulug' zotga bir pastkashning masxaraligi*

Na tarixda ko'ringan bu va na ertakda. ("Mirzo Ulug'bek")

Zuhra: "Sigirning qulog'iga tushgan kanaday, erni so'rib yotish ham yaxshi kasb" – bu yerda qattiq zaharxanda bor. "Kanaday so'rib yotish" obrazi orqali ayollarni eriga yopishib yashaydigan, parazit sifatida tasvirlash orqali masxara qiladi. Bu ochiq istehzo.

Oqila: "Xotin degan nomga isnod keltiradigan makiyonlar borligiga xafa bo'laman" – bu ham zaharxanda ohangida aytilgan. "Makiyon" (tovuqqa nisbatan) so'zi ayollarning sha'nini kamsituvchi metafora sifatida qo'llangan. Bu ham haqoratli piching, ijtimoiy tanqid darajasiga ko'tarilgan. Bu dialog orqali muallif jamiyatda ayollarning ijtimoiy mavqei, erkaklarga qaramlik masalasini satira va istehzo vositasida fosh qiladi.

Abdurazzoq nutqi: "Mamlakatning hukmdori va qiblagohi, fuqaroning g'amin yegan pushti-panohi..." – bu yerda, dastlab, balandparvoz epitetlar va mubolag'a orqali ulug' hukmdor madh etilayotgandek ko'rinadi. Ammo keyin "Ulug' zotga bir pastkashning masxaraligi na tarixda ko'ringan bu va na ertakda", degan o'rinda istehzoli teskari ta'sir paydo bo'ladi: ya'ni, shuncha ulug' hukmdorni pastkash odamning kamsitishi – kulgi va masxaraga sabab bo'ladi. Bu nutqda sarkazm kinoya bilan uyg'unlashib, siyosiy-huquqiy adolatsizlik, jamiyatdagi mantiqsiz holatlar tanqid qilinadi.

"Og'riq tishlar"dagi misol ayollar sha'niga nisbatan ijtimoiy tanqid. "Mirzo Ulug'bek"dagi misol ulug' hukmdorning qadrsizlantirilishi ustidan istehzo. Ikkiida ham zaharxanda oddiy kulgidan chiqib, keskin tanqid va haqorat darajasiga ko'tarilgan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Demak, sarkazm dramatik matnning badiiy qatlamini boyitib, uning ijtimoiy ta'sirchanlik darajasini oshiradi. Ular personaj nutqini jonli, ishonarli va ta'sirchan qiladi, tomoshabinga esa nafaqat voqealarni kuzatish, balki ulardan ma'naviy xulosa chiqarish imkonini beradi. Demak, o'zbek dramaturgiyasi namunalarida sarkazm badiiy maqsadga xizmat qiluvchi, dramatik konfliktni kuchaytiruvchi hamda tomoshabinga estetik zavq bag'ishlovchi muhim uslubiy vosita sifatida qoraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). <https://izoh.uz/word/istehzo>
- (2). https://uz.wikipedia.org/wiki/arkazm#cite_note-1
- (3). Crus D.A. (1986). Lexical semantics. Cambridge University Press, p. 322.
- (4). Lyons J. (1977). Semantics (Vol. 2). Cambridge University Press, p. 550.
- (5). Lakoff G. (1987). Women, Fire, and Dangerous Things. University of Chicago Press, p. 43.
- (6). Booth, W.C. (1974). A Rhetoric of Irony. University of Chicago Press. p. 292.
- (7). Виноградов В.В. (1953). О языке художественной литературы. М., Гослитиздат, с. 256.
- (8). Апресян Ю.Д. (1974). Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., "Наука", с. 122.
- (9). Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. (1990). Лингвистическая концепция подтекста. М., "Наука", с. 47; Кубрякова Е.С. (1996).
- (10). Калинин А.В. Лексика русского языка. М., МГУ, 1978, 232 с.
- (11). Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. Т., 1966.
- (12). Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент, "Фан", 1975, 136-бет.
- (13). Махмараймова Ш. Hozirgi o'zbek tili (leksikologiya). Toshkent, 2021, 148-bet.
- (14). Курбониязов Г. Hozirgi ўзбек ва қорақалпоқ адабий тилларидаги қаттиқ, қатти лексемаларининг киёсий таҳлили. Филол. фан. номз. дисс., Тошкент, 1998, 129-бет.
- (15). Розикова Г.З. Ўзбек тилида синтактик полисемия. Филол. фан. номз. дисс., Фарғона, 1999, 79-бет.

Odilov Orifjon Odiljon o'g'li (Jizzax davlat Pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi;

e-mail: orifjon-odilov@mail.ru)

RUHIYAT TASVIRIDA ONG OQIMINING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'tkir Hoshimovning "Nega?" hikoyasi misolida ong oqimi usulining badiiy-falsafiy va psixologik ahamiyati tahlil qilinadi. Ushbu metod orqali qahramon ichki kechinmalari, ijtimoiy adolatsizlik, urush fojiasi hamda inson ruhiyatining murakkab qatlamlari izchil yoritilgan.

Kalit so'zlar: ong oqimi, ruhiyat tasviri, ichki monolog, psixologik nasr, modernizm, Vilyam Jeyms.

Одилов Орифжон Одилжон угли (независимый исследователь Джизакского государственного педагогического университета; e-mail: orifjon-odilov.mail.ru)

РОЛЬ ПОТОКА СОЗНАНИЯ В ИЗОБРАЖЕНИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ

Аннотация. В статье на примере рассказа Уткира Хошимова “Почему?” анализируется художественно-философское и психологическое значение метода потока сознания. С помощью данного приема раскрываются внутренние переживания героя, социальная несправедливость, трагедия войны и сложные слои человеческой психики.

Ключевые слова: поток сознания, изображение психологии, внутренний монолог, психологическая проза, модернизм, Уильям Джеймс.

Odilov Orifjon Odiljon ugli (Independent Researcher Jizzakh State Pedagogical University; e-mail: orifjon-odilov.mail.ru)

THE ROLE OF STREAM OF CONSCIOUSNESS IN THE DEPICTION OF PSYCHOLOGICAL STATE

Annotation. This article analyzes the artistic-philosophical and psychological significance of the stream-of-consciousness technique using O'tkir Hoshimov's short story “Why?” as an example. Through this method, the protagonist's inner experiences, social injustice, the tragedy of war, and the complex layers of human psyche are consistently revealed.

Keywords: Stream of consciousness, psychological portrayal, inner monologue, psychological prose, modernism, William James.

Kirish (Introduction). O'tkir Hoshimov ijodi o'zbek nasrida zamon tashvishlari va ijtimoiy muhitning shaxs ongiga bosimi kabi muhim masalalarni yoritib berishi bilan ham ajralib turadi. Ayniqsa, bir qator asarlarida ong oqimi uslubidan foydalangani e'tiborga molik.

XX asr boshlaridan jahon adabiyotida shakllangan ong oqimi yo'nalishi inson tafakkuri, ichki nutq, ong ostidagi fikrlar va eslanmalarni mantiqsiz, betartib, tabiatdagi oqimga o'xshash holda ifodalash tamoyiliga asoslangan. Bu uslub o'quvchini qahramonning tashqi harakatlaridan ko'ra ichki dunyosiga yaqinlashtiradi. Bunda fikrlar bir-biriga ulanib ketadi, zamon chegaralari buziladi, real vaqt bilan xotiralar orasida keskin almashinuv sodir bo'ladi. Qahramon ichki monologining tashqi tasvirdan ustunligi, ruhiy to'liqlarning mantiqsiz, ammo tabiiy oqimda berilishi ong oqimining asosiy belgilari hisoblanadi. Bu usul muallifga qahramon ruhiyatini jonli, tabiiy va izchil tasvirlash imkonini beradi [1;209–210-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Bu yo'nalishning paydo bo'lishi modernizm bilan bevosita bog'liq. XIX asr oxiridan boshlab, inson shaxsiyati, ichki dunyosi, ong va ruhiyati masalalari adabiyot va san'at markaziga chiqdi. Psixologiya fanida ilk bor Vilyam Jeyms “ong oqimi” (stream of consciousness) atamasini qo'llashi va ko'p o'tmay Zigmund Freyd va Karl Yungning inson ongi, ong osti haqidagi nazariyalari keyinchalik adabiy asarlarga ko'chdi.

O'zbek adabiyotiga esa 80-yillarda kirib keldi. Adabiyotshunos olim N.Xolliyevning fikricha, o'zbek adabiyotining yasharish, yangilanish ehtiyoji 60-yillarning o'rtalaridan poeziya bilan boshlangan. O'sha davr milliy adabiyotimizning navqiron vakillari insonning ruhiy tang holatini, odamda kechadigan nevroz hodisalarini, ongsizlik, ong va odob muammolari tabiati bilan bog'liq manzaralarni ilg'ashga va aynan ko'rsatishga urina boshlashgan [2;67–68-b.]. Tilovoldi Jo'rayevning fikricha esa “80-yillar o'zbek nasrida yangi, ong oqimi deb ataluvchi adabiy yo'nalish paydo bo'ldi” [3;54+b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Darhaqiqat, O'tkir Hoshimov ijodida ham 80-yillar oxiri va 90-yillar boshidan ong oqimi unsurlari ko'zga tashlanadi. Xususan, 1989-yilda yaratilgan “Nega?” hikoyasi ana shu psixologik yo'nalishning yorqin namunalaridan biri, deyish mumkin.

Hikoya markazida oddiy turmush kechirayotgan mehnatkash xalqning tipik vakili – Hamidullaning ichki kechinmalari turadi. Muallif voqealarni qahramonning ichki monologi, xotiralari, tushunchalari va tasavvurlarini ong oqimi tarzida bayon etadi.

Odatiy kunlarning birida ishga yo'l olgan Hamidullaning trolleybusdagi o'ylari ichki dunyosidagi murakkab ruhiy kechinmalar bilan uzviy bog'langan. Tashqi harakat – trolleybusda ketayotgani, yo'lovchilar, nazoratchilar haqida o'y surishi voqelikning yuzaki qatlami bo'lsa, asl dramatism qahramon ongidagi chayqalishlarda tug'iladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Hikoyada voqea deyarli sodir bo'lmaydi. Hamidulla o'y suradi, xotiraga cho'madi, hayotining og'ir damlarini eslaydi. Ammo aynan shu statik holat orqali adib qahramonning butun umrini, bosib o'tgan murakkab yo'lini, orzu-armonlarini bir lahzada ochib beradi.

Dastlab, trolleybusdagi oddiy e'lon (“Keyingisi – Beshinchi mavze! Pattalarni chekichlashni unut-manglar. Yo'lda nazoratchi bor”) qahramonni nazoratchilar haqidagi fikrlarga olib kiradi [4;53-b.].

Nazoratchilar, ular pattasiz yo'lovchini ushlasa jarimaga tortishi haqidagi o'y, o'z navbatida, qahramonni yoshlar tarbiyasi haqida mulohaza yuritishga undaydi: "Kontrolyor ko'rinmaydimi? Daf bo'lsin. Bolalarga achinadi-da, odam. Talabada pul nima qilsin? Shunaqa-ku, yelkasiga magnitofon osib, chiroyli-chiroyli qizlarni qo'ltiqlab yuradigani qancha. Magnitofonga yetgan pul pattaga yetmaydimi? Yo'-o'q, olmaydi. Yuradi otasining soyayi davlatida magnitofon varanglatib!" [4;54-b.]. Adib mana shu nuqtadan o'quvchini hikoyaning asosiy g'oyasiga va oldinda kutilajak fojiaga tayyorlay boshlaydi.

Hamidulla – ota. Uning ham oliygoh talabasi bo'lgan o'g'li bor. Faqat hozir armiyada. Hamidulla ota sifatida o'g'lining kamolidan umidvor: "Xudoga shukr, Rahmatillasi yaxshi bola chiqdi. Ichmaydi, chekmaydi, yomon yo'lga yurmaydi. Uyam shu yerda o'qirdi. Biofakda. Birinchi kursni bitirib, armiyaga ketdi. Nasib etsa, keladi erta-indin..." [4;54-b.].

Shu payt yomg'ir yog'a boshlashi, Rahmatilla 10 yoshga to'lgan kunni yodiga soladi. O'sha yomg'irli tunda yuz bergan falokat, keyingi voqealar sabab chappasiga aylanib ketgan taqdir kechmishlari xotiralar quyni bo'lib, yopirilib keladi.

"Obbo! Yomg'ir boshlandi-ku... Qamalishiga yomg'ir sababchi bo'lgan. Yomg'irmas-ku, "Volga" haydardi. TNO. Vazirni olib yurardi. O'sha kecha xo'jayin idorada ancha o'tirib qoldi. Keyin tag'in "bir joyga" bordi. "Severo-Vostok"dagi to'qqiz qavatli uy tagida Hamidulla motorni o'chirib, uzoq o'tirdi. O'rganib qolgan. Avval ham ko'p kelishgan, "Severo-Vostok"ka... Keyin xo'jayinini uyiga oborib qo'ydi. Yaram kechadan oshgan edi. Yomg'ir yog'ib turuvdi. Hamidulla shoshilardi. Rahmatillaning tug'ilgan kuni edi. O'n yoshga chiqqan kuni. Palakatni qarang: plash kiygan odam ko'chani kesib o'tayotganini kech payqabdi..." [4;54–55-b.].

Muallif shu orqali voqealar tizginini Surxondaryo tomonlardagi axloq tuzatish lageriga buradi. "Bir begunoh fuqaroga og'ir tan jarohati yetkazgani uchun, davlat mashinasidan o'z shaxsiy manfaati yo'lida foydalangani uchun" ikki yilga "kesilgan" Hamidulla o'sha yoqlarda jazo o'taydi.

Hayraton ko'prigidan afg'on zaminiga olib kirilayotgan sovet qurollarini ko'radi: "Avvaliga yarmi ochiq vagonlarga ortilgan yuklarning usti brezent bilan o'rab qo'yilgani uchun hech balo ko'rinmasdi. Keyin brezent qoplamasiz tashiydigan bo'lishdi. Tanklar, zambaraklar, BTRlar. Koloniyada siyosiy axborot bo'ldi. Imperializm malaylari Afg'oniston Demokratik Respublikasidagi "Savr inqilobi"ni bo'g'ib tashlamog'chi bo'pti. Shonli sovet jangchilari o'zining baynalminal burchini sharaf bilan bajarishga kirishibdi" [4;56-b.].

Eng muhimi, ong oqimi qatlamlari orqali Rahmatillaning Afg'onistonda xizmat qilayotgani ham oydinlashadi: "Qarang, bir narsa yetti uxlab tushiga kirmabdi. Oy o'tadi, yil o'tadi, payti kelib sening o'g'ling ham Afg'onistonga boradi, baynalminal burchini bajaradi..." [4;56-b.].

Bu orada trolleybus "G'uncha" bekatiga yetib keladi. O'z navbatida, Hamidullaning ong oqimi bolalik davriga qaytadi. Chunki uning ota hovlisi shu mavzeda joylashgan edi.

Otasini xotirlaydi. Uning inij fe'li, zilzila voqealari otasining nogironligiga ulanadi. Otaxon Ikkinchi jahon urushida bir oyog'idan ayrilib qaytgan, qo'ltiqtayog'da yurardi. Tizzadan yuqorisi saqlanib qolgan, allaqanday ingichka tortib ketgan, uchi to'mtoq, ko'kimtir-qizg'ish oyoq qahramon ko'z o'ngida gavaladanadi. Shimining pochasini qayirib, oqarib ketgan eski qayishiga qistirib olgancha, hakkalab borib, devorga tirab qo'yilgan qo'ltiqtayog'iga yopishadigan otasining g'arib qiyofasi kelgusida yuz berajak fojia ko'lamini yanada quyuqlashtiradi. Bundan tashqari, Hamidulla ichki sezim (intuitsiya) vositasida bo'lajak falokatni g'ayrishauiy his qilayotganidan ham darak beradi.

Otasining nogironligi, buzilayotgan uy, adolat qidirib yugurayotgan cholning fig'oni qahramon ruhi-da chuqur iz qoldirgan. Ong oqimi bu izlarni kutilmaganda yuzaga chiqaradi.

Shu o'rinda otasi bilan bog'liq tush motivi ong oqimi bilan qorishib, o'ziga xos ruhiy manzara hosil qilganini ko'ramiz: "Qiziq, bugun otang tushingga kiribdimi? Qamoqda yotganingda o'lib ketgan otang? "Qo'ltiqtayog'im qani, nega yo'qotding", deb baqiribdimi? Tavba, otasi mayka-tursida emish. Kesilgan chap oyog'i nuqul likillarmish. "Top! Hozir topasan tayog'imni, bo'lmasa yuqoriga chiqaman, men frontovikman, deyman! Sen ham arzinga quloq solmasang, lichna Oliy Bosh qo'mondonning o'ziga arz qilaman", dermish" [4;58-b.].

Tush ba'zan qahramon ruhiyatida yuz berayotgan evrilishlar, ichki xavotir bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Hamidullaning ushbu tushi ham ong oqimi avvalida kelgan o'g'li bilan bog'liq hadik hosilasi. Yashirin hissiyotning ong ostidan siqib chiqarilishi natijasida u Afg'onistonda urushda yurgan o'g'liga oid xavotirlarini nogiron otasining qiyofasi va uning qo'ltiqtayog'i bilan bog'liq tarzda ko'radi. Hamidulla marhum otasining allaqachonlar yo'qolgan qo'ltiqtayog'i o'g'liga ham zarur bo'lib qolishidan qo'rqadi. Bunday noxush xayollarni quvishga intiladi. Shu sabab ong oqimi yana umidli o'ylarga almashadi: "O'zingning

xotining boshqacha-da! Yigirma bir yil turmush qilib, bir marta labiga bo'yoq surmadi-ya. Ikki gapning birida "Rahmatim kelsa, hafta o'tmay to'y qilamiz", deydi. Ko'rpa-ko'rpachalar tayyor, kelin sarpolar tappa-taxt. Shu kunlarga yetkazsin. Mayli, hafta, o'tibmas-ku, bahorda... Umr savdosida bu" [4;59-b.].

Shunday bo'lsa-da, xotinini eslashi bilan ichki xavotiri yana kuchayadi: "Xudodan ham o'rgildim, yaxshi ko'rgan bandasidan dardini ayamas ekan-da! Bugun tag'in nolidi: "Nafasim qisyapti, adasi, yomg'ir yog'adi shekilli..." Shoshma, tag'in nima dedi? "Rahmatingiz tushimga kiribdi, oyog'im sovqotib ketyapti, adamga ayting, menga etik olib bersinlar, deyapti. Bolamning joni sog'mikan?" [4;59-b.]. Mana shu nuqtada o'quvchi Rahmatilla bilan fojia yuz berganini aniq his etadi. Muallif ong oqimidagi tartibsiz ketma-ketlik orqali asta-sekin, ammo qat'iy dinamik tarzda bunga erishadi.

Hamidulla bir vaqtning o'zida mehribon ota, chorasiz oila boshlig'i, oddiy mehnatkash, tasodifan jinoyat sodir etgan inson, jamiyatdan o'z o'rnini topa olmayotgan odamdir. Bu ko'p qatlamli ruhiy holat faqat ong oqimida to'liq ochiladi. Chunki tashqi harakatlar qahramonning ichki parokandaligini ifoda eta olmaydi.

Ishga yetib kelgan Hamidulla bir muddat ong oqimi ta'siridan chiqadi. Harbiy gospitalda ishlaydigan sobiq sinfdoshi – Muhammadminor to'satdan yo'qlab kelishi, "Yur buyoqqa! Vaqt ziq" deya noma'lum to-monga boshlab ketishi ortidan yuzaga kelgan mavhumlik qahramonni yana ong oqimiga olib kiradi.

G'ishtin devor, panjara darvoza, yomg'ir, gospitalning serdaraxt hovlisi, pastak binolar dilini g'ash qiladi: "Ming la'nat, qarg'a muncha ko'p! Muncha nolish qiladi bu maraz maxluqlar!", "O'g'lim? Oyog'i nega chalishadi? Nega mador yo'q? Tezroq!" deya o'ylaydi [4;61–62-b.].

Ushbu nuqtada kulminatsiyasi o'z cho'qqisiga chiqqani Hamidullaning ong oqimi shiddatli tus ol-ganida ham ko'rinadi. Temir karavotda yotgan chalajon o'g'liga ko'zi tushishi bilan uni Afg'onistonga ku-zatib qo'ygan kun, o'shanda quchoqlashib xayrlashgani, qamalgan kuni o'g'li yig'lamagani, faqat yerga qarab turgani, balog'atga yetgach devdek yigit bo'lib ulg'aygani bir soniya ichida ko'z oldidan o'tadi.

Ammo Hamidulla hali ham haqiqiy holatni anglamagan edi. Oxirgi lahzada o'g'li shunchaki, yarador emas, balki majruhga aylangani, yashab ketganida ham endi hech qachon risoladagidek umr kechirmasli-gini tushunadi. Bu uning ruhiyatiga o'nglanmas zarba beradi:

"Shunda... shunda, to'shakning yarmi bo'sh ekanini payqadi.

O'g'lining ikkala oyog'i yo'q edi. Tizzadan emas, undan ham yuqoriroqdan. Ko'kragidan bu yog'i doka bilan o'rab tashlangan...

– Nega? – dedi ingrab. – Nega? Insoflaring bormi? Aytinglar, bolam nima gunoh qiluvdi? – Yerga muk tushdi-da, namiqqan taxta polni qo'shqo'llab ojiz mushtlay boshladi.

– Nega? Nega? Nega-a-a!!!" [4;63-b.].

Yozuvchi kitobxonni ushbu fojiaga butun hikoya davomida bosqichma-bosqich tayyorlaydi. Bu tayyorgarlik to'satdan sodir bo'ladigan voqealar orqali emas, balki mayda, bir qarashda ahamiyatsiz tuyul-gan psixologik signallar orqali amalga oshadi. Muallif, ayniqsa, yog'ingarchilik, tush, nogironlik, urush, yo'qotish kabi motivlarni ong oqimi bilan chambarchas bog'lab, ularni takrorlanuvchi ruhiy impuls-ga aylantiradi. Shu tariqa, o'quvchi oxirgi sahnaga tayyor holda yetib keladi: fojia to'satdan emas, balki muqarrar tusda qabul qilinadi. Eng oxirgi badiiy detal – xalqimizda yomon alomat deb qabul qilingan qarg'a fojiani yanada aniq va tabiiylashtiradi. Bu esa ong oqimi usulining eng muhim xususiyati–emotsional zarbani bos-qichma-bosqich kuchaytirish imkoniyatini namoyon qiladi.

Demak, "Nega?" hikoyasi o'zbek adabiyotida ong oqimi yo'nalishidan samarali foydalanilgan psi-xologik asarlardan biri deyishga asoslar bor.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi xu-losalarga kelish mumkin.

Birinchidan, O'tkir Hoshimov o'z asarlarida ong oqimi yo'nalishidan mahorat bilan foydalanib, qah-ramon ichki ruhiyatini markazga chiqaradi. Xususan, "Nega?" hikoyasida Hamidullaning o'y-xotira-lari, tushlari, o'tmish lavhalari va hozirgi kechinmalari tabiiy oqimda berilib, inson ruhining murakkab qat-lamlarini yanada chuqur yoritishga xizmat qilgan.

Ikkinchidan, ong oqimi usuli hikoyaning ijtimoiy mazmunini kuchaytiradi. Qahramonning ichki monologi orqali sovet davri tartibsizligi, adolatsizlik, urush fojialari, oddiy odamning jamiyatdagi o'rni ka-bi muammolar bilvosita yoritiladi. Bu esa asarga realistlik mazmun bilan birga kuchli psixologik dramatism baxsh etadi.

Uchinchidan, ong oqimi orqali Hamidullaning ko'p qirrali ruhiy holati – pushaymonlik, umid, izti-rob, o'tmish jarohatlari va o'g'li taqdiri uchun xavotir kabi kechinmalar bir vaqtning o'zida ochiladi. Shu

tariqa, adib inson ruhiyatining eng nozik, eng teran qatlamlarini tasvirlashda ong oqimi metodining badiiy imkoniyatlarini to'la namoyish etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (references):

- (1). Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Тошкент, “Академнашр”, 2013, 408-бет.
- (2). Холлиев Н. Эрк ва жилов кураши. Навкирон насримизга бир назар. “Ёшлик”, 1990, 6-сон.
- (3). Жўраев Т. Онг оқими. Модерн. Фарғона, “Фарғона”, 2009, 204-бет.
- (4). Hoshimov O'. Turmushning to'rt tirgagi. Toshkent, “Meriyus”, 2015, 424-bet.

**Sabirova Sevara Baxtiyorovna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Filalogiya va san'at fakulteti “O'zbek tili va adabiyoti” kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi;
e.mail:sevarasabirova09@gmail.com)**

“OSHIQNOMA” TURKUMIDAGI DOSTONLAR BADIYATINING POETIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING XALQ OG'ZAKI IJODIDAGI O'RNI

Annotatsiya. Mazkur ilmiy-uslubiy maqolada “Oshiqnoma” turkumiga mansub dostonlarning poetik tabiati, badiiy tasvir vositalari, obrazlar xarakteri, sujetning epik va lirik qatlamlari tahlil qilinadi. Shuningdek, dostonlarning xalq og'zaki ijodi taraqqiyotidagi o'rni, ularning tarbiyaviy, estetik va ma'naviy funksiyalari haqida fikr yuritiladi. Maqolada turkum dostonlarining milliy mafkura, badiiy tafakkur va adabiy an'analaridagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: “Oshiqnoma” turkumi, doston, badiiyat, epik an'ana, lirik tasvir, xalq og'zaki ijodi.

Сабирова Севара Бахтиёровна (независимый исследователь кафедры «Узбекский язык и литература» филологического факультета Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни; e.mail:sevarasabirova09@gmail.com)

ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭПИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ СЕРИИ «ОШИКНАМА» И ИХ РОЛЬ В НАРОДНОЙ УСТНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Данная научно-методологическая статья анализирует поэтическую природу эпосов, принадлежащих к серии «Ошикнома», средства художественного изображения, характер образов, эпические и лирические слои сюжета. Также рассматривается роль эпосов в развитии народного устного искусства, их воспитательные, эстетические и духовные функции. В статье подчеркивается значение эпосов серии в национальной идеологии, художественной мысли и литературных традициях.

Ключевые слова: серия «Ошикнома», эпос, искусство, эпическая традиция, лирический образ, народное устное искусство.

Sabirova Sevara Bakhtiyorovna (Independent researcher of the Department of "Uzbek Language and Literature" of the Faculty of Philology and Arts of Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni; e.mail:sevarasabirova09@gmail.com)

POETIC FEATURES OF THE EPIC POETRY OF THE “ASHIKHNAME” SERIES AND THEIR ROLE IN FOLK ORAL LITERATURE

Annotation. This scientific-methodological article analyzes the poetic nature of the epics belonging to the “Ashiqnama” series, means of artistic depiction, character of images, epic and lyrical layers of the plot. It also discusses the role of epics in the development of folk oral art, their educational, aesthetic and spiritual functions. The article highlights the significance of the epics of the series in national ideology, artistic thought and literary traditions.

Keywords: “Ashiqnama” series, epic, art, epic tradition, lyrical image, folk oral art.

Kirish (Introduction). O'zbek xalq og'zaki ijodi ko'p asrlilik tarixga ega bo'lib, uning shakllanishi va rivojida dostonchilik alohida o'rin tutadi. Dostonlar xalqning tarixiy xotirasi, badiiy tafakkuri va ma'naviy dunyosini mujassam etgan yirik epik janr sifatida asrlar davomida sayqallanib kelgan. Baxshilar ijrosi orqali og'zaki tarzda avloddan avlodga o'tib kelgan dostonlar millatning ijtimoiy hayoti, turmush tarzi, axloqiy me'yorlari va estetik qarashlarini o'zida aks ettiradi. O'zbek xalq eposi tizimida “Oshiqnoma” turkumidagi dostonlar sevgi va sadoqat mavzusining markazga qo'yilgani bilan ajralib turadi. Bu turkumga mansub asarlarda muhabbat shaxsiy hissiyot sifatida emas, balki insonni ma'naviy kamolotga yetaklovchi oliy qadriyat darajasida talqin qilinadi. “Oshiqnoma” dostonlarida muhabbat insoniylik, vafodorlik, sabr-toqat, ma-tonat va jasorat kabi fazilatlar bilan uzviy bog'langan holda tasvirlanadi. Mazkur dostonlar xalqning sevgi haqidagi qarashlarini, axloqiy idealini va estetik didini mujassam etgan holda, epik va lirik

tasvirning o'ziga xos uyg'unligini namoyon etadi. Aynan shu jihati bilan "Oshiqnoma" turkumidagi dostonlar o'zbek xalq og'zaki ijodida alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. "Oshiqnoma" turkumidagi dostonlar va umuman o'zbek xalq eposi masalasi adabiyotshunoslik va folklorshunoslik fanlarida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. Mazkur mavzu bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar dostonlarning janr xususiyatlari, poetik tuzilishi, g'oyaviy yo'nalishi hamda xalq ma'naviy hayotidagi o'rnini aniqlashga qaratilgan. O'zbek folklorshunosligining shakllanishida H.Zarifovning xizmatlari alohida e'tiborga loyiq. Olim o'z tadqiqotlarida xalq dostonlarini janr sifatida tizimlashtirib, ularning tarixiy ildizlari va ijro an'alarini ilmiy asosda yoritgan. Zarifov dostonlarni xalqning badiiy tafakkuri mahsuli sifatida baholab, ularning mazmunida ijtimoiy hayot va axloqiy qarashlar mujassamligini ta'kidlaydi. M.Afzalov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov kabi folklorshunos olimlar o'z izlanishlarida o'zbek xalq eposining poetik xususiyatlarini tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotlarida dostonlarda epik va lirik qatlamning uyg'unligi, obrazlar tizimi va tasviriy vositalarning xalqona tafakkur bilan bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Ayniqsa, T.Mirzayev dostonlarda lirizm masalasiga alohida e'tibor qaratib, sevgi mavzusidagi dostonlarning badiiy-estetik imkoniyatlarini ochib bergan. "Oshiqnoma" turkumiga mansub dostonlar masalasi B.Sarimsoqovning ilmiy ishlari orqali yanada chuqurroq tadqiq etilgan. Olim ushbu dostonlarni sevgi g'oyasi markazga qo'yilgan alohida epik tizim sifatida baholab, ularning poetik tuzilmasi va ramziy obrazlariga ilmiy izoh beradi. Sarimsoqov "Oshiqnoma" dostonlarida muhabbatning axloqiy-me'yoriy mazmun kasb etishini asoslab beradi. Folklor poetikasi masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlarda S.Tolstov, V.Jirmunskiy kabi olimlarning qarashlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning ishlarida xalq eposining tipologik xususiyatlari, ramziy obrazlar tizimi va epik tafakkur qonuniyatlari umumlashtirilgan bo'lib, bu qarashlar "Oshiqnoma" dostonlarini tahlil qilishda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. O'zbek adabiyotshunosligida mumtoz adabiyot va xalq og'zaki ijodi o'rtasidagi uzviy aloqalar masalasi ham keng o'rganilgan. Navoiyshunoslik tadqiqotlarida oshiq va ma'shuqa obrazlarining xalq eposi bilan bog'liqligi qayd etilib, "Oshiqnoma" dostonlarining yozma adabiyot rivojiga ta'siri ilmiy jihatdan asoslangan. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, "Oshiqnoma" turkumidagi dostonlar ko'p qirrali badiiy hodisa bo'lib, ularni janr, poetika, obrazlar tizimi, madaniy va tarbiyaviy jihatdan o'rganish dolzarb bo'lib qolmoqda. Mazkur maqola mavjud tadqiqotlar natijalariga tayangan holda, Oshiqnoma dostonlarining badiiy xususiyatlarini kompleks yondashuv asosida tahlil qilishga intiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Methods). Tadqiqot jarayonida folklorshunoslik va adabiyotshunoslik fanlarida qo'llaniladigan asosiy ilmiy metodlardan foydalanildi. Xususan, tahliliy metod orqali "Oshiqnoma" turkumidagi dostonlarning badiiy tuzilishi, sujet qurilishi va poetik vositalari o'rganildi. Tavsifiy metod yordamida dostonlarda ishtirok etuvchi obrazlar tizimi, ularning funksional vazifalari hamda tasviriy ifoda vositalari izchil yoritildi. Qiyosiy-tipologik metod asosida "Oshiqnoma" dostonlari boshqa sevgi mavzusidagi xalq eposlari bilan qiyoslanib, ularning umumiy va o'ziga xos jihatlari aniqlandi. Madaniy-estetik yondashuv esa dostonlarning xalq ma'naviy hayotidagi o'rnini, tarbiyaviy va ijtimoiy ahamiyatini ochib berishga xizmat qildi. Shuningdek, folklor pedagogikasi tamoyillaridan foydalanib, "Oshiqnoma" dostonlarining yosh avlod tarbiyasidagi roli tahlil qilindi. Ushbu metodlar majmui tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta'minladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Olingan natijalar "Oshiqnoma" turkumidagi dostonlarning o'zbek xalq og'zaki ijodida nafaqat badiiy-estetik, balki ijtimoiy-madaniy hodisa ekanini ko'rsatadi. Ushbu dostonlarda muhabbat insonning axloqiy kamolotini ta'minlovchi asosiy qadriyat sifatida talqin qilinadi. Dostonlarda tasvirlangan urf-odatlar, marosimlar va ijtimoiy munosabatlar ularning etnografik ahamiyatini belgilaydi. Sevishtanlarning uchrashuvi, qiz so'rash, to'y marosimlari va yo'lga chiqish udumlari xalqona an'alar asosida tasvirlanadi. "Oshiqnoma" dostonlari yosh avlodni tarbiyalashda muhim manba bo'lib, komil inson timsolini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu dostonlarning poetik tuzilmasi va lirik ohangi keyingi adabiy jarayonlarga, jumladan, mumtoz adabiyot rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Xulosa. "Oshiqnoma" turkumidagi dostonlar o'zbek xalq og'zaki ijodining yuksak namunasi bo'lib, ularning badiiyati ko'p qatlamli, mazmuni chuqur falsafiy va ma'naviy ahamiyatga ega. Ushbu dostonlar xalqning estetik qarashlari, axloqiy me'yorlari va ijtimoiy qadriyatlarini mujassam etgan holda bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ularni ilmiy jihatdan chuqur o'rganish milliy madaniyatni anglash, ma'naviy merosni asrash va folklorshunoslik fanini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. "Oshiqnoma" dostonlarining kelib chiqishi va tarixiy ildizlari. "Oshiqnoma" turkumidagi dostonlarning shakllanishi o'zbek xalqining qadimiy dunyoqarashi, mifologik tasavvurlari va e'tiqodiy qarashlari bilan bevosita bog'liqdir. Dostonchilik an'anasi dastlab marosim qo'shiqlari, afsona va rivoyatlar negizida yuzaga kelib, keyinchalik mustaqil epik janr sifatida rivoj topgan. "Oshiqnoma" dostonlarida qadimgi turkiy

mifologiyaga xos unsurlar, masalan, tabiat kuchlariga sig'inish, ramziy obrazlardan foydalanish holatlari kuzatiladi. Mazkur dostonlarda sevgi g'oyasi ko'pincha taqdir, qismat va ilohiy iroda bilan bog'lab talqin qilinadi. Bu esa ularning faqat romantik emas, balki falsafiy mohiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Oshiqning muhabbat yo'lidagi mashaqqatlari insonning hayot yo'lidagi sinovlarini ramziy tarzda ifodalaydi. Oshiq obrazining psixologik talqini. "Oshiqnoma" dostonlarida bosh qahramon – oshiq obrazi nafaqat tashqi harakatlar, balki ichki ruhiy kechinmalar orqali ham ochib beriladi. Uning iztiroblari, umidlari, ikkilanmalari va qat'iyati psixologik tasvir orqali yoritiladi. Oshiq obrazi xalq idealining badiiy ifodasi bo'lib, unda mardlik, vafodorlik va sabr fazilatlari mujassam. Oshiqning yo'lga chiqishi, sarguzashtlarga duch kelishi va sinovlardan o'tishi insonning hayotiy kamolot bosqichlarini anglatadi. Bu jihatdan, "Oshiqnoma" dostonlari ramziy-psixologik mazmunga ham ega. Ma'shuqa obrazining badiiy va ijtimoiy talqini. Ma'shuqa obrazi Oshiqnoma dostonlarida nafaqat sevgi obyekti, balki axloqiy mezon sifatida ham namoyon bo'ladi. Uning go'zalligi tashqi chiroy bilan cheklanmay, ichki poklik va ma'naviy yetuklik bilan uyg'un holda tasvirlanadi. Bu holat o'zbek xalq og'zaki ijodiga xos ayol idealini ifodalaydi. Ko'plab dostonlarda ma'shuqa ham faol obraz sifatida ishtirok etib, voqealar rivojiga ta'sir ko'rsatadi. Bu esa ayol obrazining faqat passiv emas, balki ma'naviy kuchga ega ekanini ko'rsatadi. Epik makon va zamon talqini. Oshiqnoma dostonlarida makon va zamon tushunchalari an'anaviy epik talqin asosida beriladi. Voqealar, ko'pincha, aniq geografik joy bilan cheklanmagan bo'lib, ramziy makon sifatida tasvirlanadi. Bu holat dostonlarning universalligini ta'minlaydi. Zamon talqini ham shartli bo'lib, voqealar ketma-ketligi, asosan, sujet talabidan kelib chiqadi. Ushbu xususiyat dostonlarning epik kenglik va badiiy erkinligini namoyon etadi. Oshiqnoma dostonlarida baxshichilik an'anasi. "Oshiqnoma" dostonlarining yashab kelishida baxshilar ijrosi muhim rol o'ynagan. Baxshi nafaqat ijrochi, balki ijodkor sifatida ham doston matnini boyitgan, zamon talabiga moslashtirgan. Har bir baxshi o'z ijro uslubi orqali dostonning badiiy ta'sirchanligini oshirgan. Ijro jarayonida kuy, ohang, pauza va improvizatsiya muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jihatlar dostonlarni jonli badiiy hodisaga aylantiradi. "Oshiqnoma" dostonlarining tarbiyaviy va pedagogik ahamiyati. Oshiqnoma dostonlari xalq pedagogikasining muhim manbalaridan biridir. Ushbu asarlarda ilgari surilgan g'oyalar yosh avlodni axloqiy barkamollikka chorlaydi. Oshiq va ma'shuqa obrazlari orqali halollik, sadoqat, sabr va matonat fazilatlari targ'ib qilinadi. Dostonlar orqali yoshlar hayotiy sinovlarga bardosh berish, maqsadga sodiq qolish va insoniy qadriyatlarni asrashga o'rgatiladi. Shu sababli "Oshiqnoma" dostonlari bugungi ta'lim-tarbiya jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi. "Oshiqnoma" dostonlarining adabiy jarayonga ta'siri. Oshiqnoma turkumidagi dostonlar keyingi adabiy jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Mumtoz adabiyotda uchraydigan oshiq-ma'shuqa obrazlari, lirizm va ramziy tasvirlar xalq og'zaki ijodidan oziqlangan. Bu holat adabiy uzviylik va an'anaviylikni ta'minlagan. "Oshiqnoma" dostonlari poetik tuzilmasi bilan yozma adabiyot uchun badiiy maktab vazifasini bajargan. Yuqoridagi kengaytirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, "Oshiqnoma" turkumidagi dostonlar ko'p qatlamli badiiy tizimga ega bo'lib, ularni faqat sevgi qissasi sifatida emas, balki xalqning ijtimoiy, axloqiy va falsafiy qarashlarini mujassam etgan yirik epik hodisa sifatida baholash lozim. Ushbu dostonlar bugungi kunda ham ilmiy tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Qahhorov B. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Toshkent, "Fan", 2019.
- (2). Jo'rayev R. Dostonchilik an'analari va ularning poetik tabiati. Samarqand, 2017.
- (3). Mirzayev T. Xalq epik merosi va uning o'rganish masalalari. Toshkent, "O'zbekiston", 2015.
- (4). Karimov A. O'zbek eposi tarixi va nazariyasi. Toshkent, 2020.
- (5). O'zbekiston folklorshunosligi bo'yicha ilmiy maqolalar to'plami. Toshkent, 2022.

Haytboyeva Mehriniso Nizomaddin qizi (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti; Mehrinisohayitboyeva1@gmail.com)

**OLIY TA'LIM TIZIMIDA "CLAUDE AI" DAN FOYDALANISHNING AXLOQIY JIHATLARI:
ADOLATLI YONDASHUV, BAHOLASH JARAYONLARI, AKADEMIK HALOLLIKKA
TA'SIRI BO'YICHA TIZIMLI TAHLIL**

Annotatsiya. Ushbu maqola oliy ta'lim tizimida "Claude AI" kabi generativ sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal joriy etilishi bilan yuzaga kelayotgan axloqiy masalalarni ilmiy asosda tahlil qiladi. AI vositalari ta'limni individuallashtirish, baholash jarayonlarini avtomatlashtirish va o'quv samaradorligini oshirish imkonini bersa-da, ular adolat, shaffoflik, ma'lumotlar maxfiyligi va mas'uliyat kabi muhim tamoyillarga xavf tug'dirishi mumkin. Tizimli sharh mavjud tadqiqotlar asosida ushbu axloqiy muammolarni aniqlab, sun'iy intellektdan mas'uliyatli va xavfsiz foydalanish uchun amaliy tavsiyalarni taklif etadi.

Kalit so'zlar: Claude AI, generativ sun'iy intellekt, oliy ta'lim, axloqiy masalalar, adolat tamoyili, baholash tizimi, akademik halollik, raqamli pedagogika, AI integratsiyasi.

**ЭТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ CLAUDE AI В ВЫСШЕМ
ОБРАЗОВАНИИ: СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ВОПРОСОВ СПРАВЕДЛИВОГО
ПОДХОДА, ОЦЕНИВАНИЯ И АКАДЕМИЧЕСКОЙ ДОБРОСОВЕЩНОСТИ**

Аннотация В данной статье проводится научный анализ этических проблем, возникающих в связи с быстрым внедрением генеративных технологий искусственного интеллекта, таких как Claude AI, в систему высшего образования. Несмотря на то, что ИИ способствует персонализации обучения, автоматизации оценивания и повышению эффективности образовательного процесса, его применение затрагивает вопросы справедливости, прозрачности, конфиденциальности данных и институциональной ответственности. На основе существующих исследований обзор выявляет ключевые этические риски и предлагает практические рекомендации по ответственному и безопасному использованию ИИ.

Ключевые слова: Claude AI, генеративный искусственный интеллект, высшее образование, этические вопросы, справедливость, надёжность оценивания, автономия обучающихся, академическая добросовестность, цифровая педагогика.

**ETHICAL IMPLICATIONS OF CLAUDE AI IN HIGHER EDUCATION: A SYSTEMATIC
REVIEW OF FAIR APPROACH, ASSESSMENT AND ACADEMIC INTEGRITY**

Annotation. This article provides a scientific analysis of the ethical challenges emerging from the rapid integration of generative artificial intelligence tools, such as Claude AI, into higher education. While AI supports personalized learning, automates assessment processes, and enhances educational efficiency, it simultaneously raises concerns regarding fairness, transparency, data privacy, and institutional responsibility. Based on existing research, this systematic review identifies key ethical issues and offers practical recommendations to ensure the responsible and safe implementation of AI technologies.

Key words: Claude AI, generative artificial intelligence, higher education, ethical issues, fairness, assessment reliability, learner autonomy, academic integrity, digital pedagogy.

Kirish. Oliy ta'lim tizimiga Claude AI kabi generativ sun'iy intellekt vositalarining tobora faol kirib kelishi ta'lim jarayoni uchun juda qiziqarli, lekin bir vaqtning o'zida, murakkab axloqiy vaziyatni yuzaga keltirmoqda. Bir tomondan, bu texnologiyalar talabalarga moslashtirilgan ta'lim berish yoki bilimni baholashning yangi usullarini yaratish kabi keng imkoniyatlarni beradi. Biroq ularning juda tez ommalashishi o'qitish va o'rganish jarayonining mohiyatiga borib taqaladigan jiddiy savollarni ham tug'dirmoqda. Pedagoglar va ta'lim muassasalari hozirda akademik halollik, talaba ishining haqiqiy muallifligi hamda AI'dan foydalanish tanqidiy fikrlash va mustaqil muammo yechish ko'nikmalariga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligi borasida chinakam tashvishlarni boshdan kechirmoqda.

Shu ma'noda, universitetlar o'zini ikki qarama-qarshi tomon o'rtasida muvozanat izlayotgandek his qiladi. Bir tomondan, ular AI texnologiyalarining ulkan innovatsion imkoniyatidan foydalanishni istaydi, ikkinchi tomondan esa intellektual talabchanlik, o'z fikrini mustaqil shakllantirish va shaxsiy rivojlanish kabi qadimiy pedagogik tamoyillarni himoya qilishga intiladi. Ushbu sharh aynan shu murakkab muvozanatni tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, Claude AI ning akademik muhitdagi axloqiy oqibatlarini chuqur yoritib beradi. Biz uning adolatga ta'siri, baholash tizimlarining o'zgarishi va akademik halollik oldidagi yangi chaqiriqlarni alohida ko'rib chiqamiz. Mavjud tadqiqotlar va real tajribalarni birlashtirgan holda, ushbu

ishning maqsadi asosiy muammolarni aniqlashtirish va sun'iy intellektni ta'lim jarayoniga mas'uliyatli hamda ongli tarzda integratsiya qilish uchun amaliy yondashuvlarni taklif etishdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Oliy ta'lim jarayoniga generativ sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal kirib kelishi ta'limning asosiy komponentlarini sifat jihatdan yangilashga xizmat qilmoqda. Ushbu texnologiyalar talabalarning individual o'quv ehtiyojlariga moslashtirilgan shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytiradi, real vaqt rejimida aniq va tezkor fikr-mulohaza berish orqali o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, tadqiqot faoliyatida ma'lumotlarni qayta ishlash va ilmiy tahlil jarayonlarini sezilarli darajada soddalashtiradi. Shuningdek, AI vositalari o'quv va ilmiy kontent yaratish samaradorligini yaxshilab, o'qituvchilar va tadqiqotchilar uchun vaqt va resurslarni optimal boshqarish imkonini yaratadi. Umuman olganda, generativ sun'iy intellekt oliy ta'lim tizimining sifatini oshirish, o'qitish metodikalarini zamonaviylashtirish va o'quv jarayonining moslashuvchanligini kuchaytirishda strategik ahamiyatga ega innovatsion vosita sifatida namoyon bo'lmoqda.

Katta til modellari, xususan, ChatGPT va Claude AI ning paydo bo'lishi zamonaviy ta'lim va ilmiy muhitga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu texnologiyalar nafaqat matn yoki kod yaratish, balki inson nutqi va fikrlashiga juda yaqin bo'lgan kompleks tahlillarni ishlab chiqishga qodir bo'lgani uchun, ular bilim olish va bilim yaratish jarayonining o'ziga xos tabiati haqida qayta o'ylashga majbur qilmoqda. Bobula (2024) aytganidek, ushbu imkoniyatlar butun akademik landshaftning tubdan o'zgarishiga olib kelmoqda [1;21–22-b.]. Shuningdek, o'zbek olimlaridan, A.Yo'ldashev sun'iy tafakkur masalasi ham falsafiy nuqtai nazardan yoritilib, mashina aqli va inson ongining o'zaro farqi, ularning chegaralari hamda mumkin bo'lgan o'xshashliklari muhokama qilgan. Olimning ta'kidlashicha, SI ning rivojlanishi nafaqat texnik masala, balki axloqiy, ijtimoiy va madaniy oqibatlariga ega murakkab jarayondir. Shuning uchun u sun'iy intellektni baholashda texnologik samaradorlik bilan bir qatorda etik me'yorlar, inson erkinligi, mas'uliyat va jamiyat taraqqiyotiga ta'sirni ham hisobga olish zarurligini urg'ulaydi [2;26–27-b.]. Shuningdek, Abdullayevning xulosasiga ko'ra, sun'iy intellekt jamiyat taraqqiyoti uchun katta imkoniyatlarni taqdim etsa-da, uning xavf va oqibatlarini boshqarish uchun huquqiy, axloqiy va institutsional mexanizmlar vaqtida ishlab chiqilishi zarur [3;32–33-b.].

Ismail va Khairuddin (2024) hamda Liang va hamkorlari (2025) qayd etganidek, bu imkoniyatlar o'qitish metodikalarini takomillashtiradi va talabalarning o'quv natijalarini yaxshilaydi. Biroq ushbu texnologiyalarning kuchli funktsionalligi bir qator murakkab axloqiy masalalarni yuzaga chiqaradi.

Birinchidan, akademik halollik qanday ta'minlanadi?

Ikkinchidan, talabaning o'z ishi va AI tomonidan yaratilgan mahsulot o'rtasidagi chegara qayerda?

Uchinchidan, AIga yuqori darajada tayangan holda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil va muammo yechish ko'nikmalari qanday rivojlanadi?

Bu savollar, Ismail va Khairuddin (2024) ta'kidlaganidek, mavjud baholash mezonlarini, o'quv jarayonining adolat prinsiplarini va talaba avtonomiyasining mohiyatini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi [4;28–29-b.]. Đerić va hamkorlari (2025) esa AI tizimlarining pedagogik samaradorlikka hamda turli toifadagi talabalarga teng munosabat ko'rsatishga ta'sirini yanada chuqur o'rganish zarurligini ko'rsatadi [5;15–16-b.].

Shu sababli pedagoglar o'rtasidagi munozara ham o'zgarib bormoqda. AI vositalarini butunlay taqiblash amaliy jihatdan ham, didaktik jihatdan ham samarasiz yondashuv sifatida qaralmoqda (Licht, 2024) [6;40–41-b.]. Aksincha, hozirgi tendensiya mas'uliyatli integratsiya, xavflarni minimallashtirish va foydali imkoniyatlarni to'g'ri yo'naltirishga qaratilmoqda.

Bu esa ikki asosiy ehtiyojni yuzaga chiqaradi:

1) kuchli axloqiy me'yor va siyosatlarini ishlab chiqish;

2) o'qituvchilar va talabalarda yuqori darajadagi AI savodxonligini shakllantirish (Dabis, Csáki, 2024; Qadhi va boshq., 2024). [7;32–33-b.].

AI texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi nafaqat texnik innovatsiya sifatida, balki ta'lim tizimida yangi turdagi "akademik halollik madaniyati"ni shakllantirish zaruratini yuzaga keltiruvchi muhim pedagogik hodisa sifatida namoyon bo'ladi (Laflamme & Bruneault, 2025). [8;23–24-b.]. Bu madaniyat zamonaviy etik tahdidlarni anglash, ularga mos javoblar ishlab chiqish va akademik qadriyatlarini qayta mustahkamlashni o'z ichiga oladi. Perkins va Torres (2023) ta'kidlashicha, faqat proaktiv, puxta o'ylangan va axloqiy asoslangan yondashuvgina texnologik taraqqiyotni ta'limning asosiy maqsadlari – intellektual rivojlanish, halollik, mustaqillik va adolat – bilan uyg'unlashtirishi mumkin [9;34–35-b.].

Ushbu sharh oliy ta'limda AI dan foydalanishning axloqiy jihatlari haqida mavjud tadqiqotlar nimani ko'rsatayotganiga tizimli tarzda qarash orqali amalga oshirilgan bo'lib, ayniqsa adolatlilik, baholash va

akademik halollik masalalariga e'tibor qaratilgan. AI vositalari ajoyib tezlikda qo'llanila boshlangan bo'lsa-da, ularning axloqiy oqibatlari haqidagi munozara hali boshlang'ich bosqichda (Slimi, Villarejo-Carballido, 2023). [10;28–29-b.]. Generativ sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga oid barcha oqibatlari hali to'liq aniqlanmaganligi sababli, mavjud ilmiy bo'shliq samarali boshqaruv va tartibga solish mexanizmlarini ishlab chiqishni murakkablashtirmoqda.

Ta'limda AIning axloqiy jihatlarini haqida gap ketganda, bir nechta asosiy masalalarga e'tibor qaratiladi: algoritmlarning o'zidagi tarafdorlikni qanday kamaytirish, talabalar ma'lumotlarining maxfiylikni himoya qilish va bu texnologiyalar mavjud ta'lim tengsizliklarini yanada yomonlashtirishining oldini olish (Barnes, Hutson, 2024; Bibi, 2024). [11;70–71-b.]. Ammo bu yerda yana bir murakkablik qatlami mavjud. AI ba'zan ishonchli ko'rinishga ega, lekin chalg'ituvchi yoki yuzaki ma'lumot yaratishi mumkinligi muammoni yanada murakkablashtiradi va bu akademik halollikka hamda AI yordamida o'qitishga bo'lgan ishonchga bevosita tahdid soladi (Alahmadi, 2025; Figueroa et al., 2024). [12;13–14-b.].

Ushbu tahlil AIning ta'limni qayta shakllantiruvchi kuchli rolini tan olgan, ammo uning axloqiy asoslarini tanqidiy o'rganishni talab qilgan oldingi ishlarga asoslanadi (Hutson et al., 2024; Slimi, Villarejo-Carballido, 2023). [13;4–5-b.]. Bu munozarani oldinga siljitish uchun maqola aniq bir vositaga – Claude AIga diqqat qaratadi. Biz uning o'ziga xos xususiyatlari va kundalik akademik ish hamda institutsional siyosat uchun keltirib chiqaradigan o'ziga xos axloqiy muammolarni ko'rib chiqamiz (Barnes, Hutson, 2024). [14;16–17-b.]. Shuningdek, inson fikri algoritmik kamchiliklarni to'g'rilash uchun qanday qilib aralashishi va bu vositalar o'quv tajribasini buzmasdan, balki haqiqatan ham yaxshilashini ta'minlash mumkinligiga qiziqamiz (Jiao et al., 2024). [15;7–8-b.].

Mazkur noaniqliklarni bartaraf etish esa yanada aniq yo'naltirilgan va chuqur empirik tadqiqotlarni talab qiladi.

Tahlil va natijalar. Tizimli adabiyotlar sharhi natijalari generativ sun'iy intellekt (AI), xususan, Claude AI kabi katta til modellari, oliy ta'lim tizimining deyarli barcha tarkibiy qismlariga chuqur ta'sir ko'rsatayotganini ko'rsatdi. 37 ta asosiy ilmiy manba tahlili asosida quyidagi asosiy natijalar aniqlandi: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, generativ sun'iy intellektning oliy ta'limga kirib kelishi ikki yo'nalishda pedagogik imkoniyatlar va etik xavflar o'rtasidagi murakkab muvozanat sifatida namoyon bo'lmoqda. Bir tomondan, AI vositalari shaxsga yo'naltirilgan ta'limni kuchaytirish, real vaqt rejimidagi fikr-mulohaza sifatini oshirish, ilmiy izlanishlarni soddalashtirish va kontent yaratish samaradorligini sezilarli oshirishi bilan ta'lim jarayonini modernizatsiya qilishda ulkan salohiyatga ega. Bu jarayon nafaqat o'quv samaradorligini oshiradi, balki pedagogik jarayonni moslashuvchan va talabaga yo'naltirilgan shaklga keltiradi.

Boshqa tomondan, AI tomonidan yaratilgan kontentning ishonchliligi hamda uning talabalarining mustaqil fikrlash va tanqidiy tahlil ko'nikmalariga ta'siri bo'yicha tashvishlar ortib bormoqda. Akademik halollikning yangi shaklda buzilishi, masalan, AI yordamida yashirin yordam olish, ayniqsa, sezilarli xavf sifatida tilga olinmoqda.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, ta'lim sohasida AI etikasi bo'yicha global ilmiy qiziqish keskin oshgan bo'lsa-da, generativ AIning aniq pedagogik kontekstlardagi ta'siri yetarli darajada o'rganilmagan. Bu ilmiy bo'shliq AI boshqaruvi, me'yoriy siyosatlarni ishlab chiqish va xavflarni minimallashtirishni murakkablashtiradi.

O'zbekiston kontekstida esa AI atrofidagi falsafiy, ijtimoiy va institutsional yondashuvlar endigina shakllanmoqda. Mahalliy olimlar AIning texnik imkoniyatlari bilan bir qatorda uning jamiyat va inson kapitaliga ta'sirini chuqur tahlil qilish zarurligini ta'kidlammoqda.

Umuman olganda, generativ AI oliy ta'limni transformatsiya qiluvchi kuchga ega ekanini ko'rsatadi, biroq uning mas'uliyatli, adolatli va barqaror integratsiyasini ta'minlash uchun puxta ilmiy yondashuv, keng qamrovli etik me'yorlar ishlab chiqish talab etiladi. Sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga integratsiyasi katta imkoniyatlar bilan bir qatorda, bir qator murakkab etik, pedagogik va tashkiliy muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. AI vositalari o'qitish samaradorligini oshirishi, individual yondashuvni kuchaytirishi va baholash jarayonini optimallashtirishi mumkin. Biroq uning tezkor rivojlanishi oliy ta'lim muassasalaridan ehtiyotkor yondashuvni, har bir funktsiyaning pedagogik oqibatlarini oldindan baholashni talab etadi. AI yordamida matn, kod yoki tahlillarni bir necha soniyada yaratish imkoniyati an'anaviy plagiat va akademik halollik tushunchalarini qayta ko'rib chiqishni zarur qiladi. Shu bois universitetlar "AI davrida akademik halollik" uchun yangi tamoyillar, baholash mezonlari va tartiblarni ishlab chiqishi lozim (Slimi, Villarejo-Carballido, 2023). [16;8–9-b.]. Bundan tashqari, baholash tizimlari tubdan transformatsiyaga duch kelmoqda, chunki avtomatlashtirilgan baholash qulaylik yaratgan bo'lsa-da, uning adolatlilik, shaffoflik va talabaning haqiqiy kompetensiyalarini aks ettirish darajasi hali yetarlicha o'rganilmagan. AI jara-

yonlariga haddan tashqari tayanish talabani mustaqil fikrlashi va o'rganish agentligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi ehtimoli ham mavjud. Shuning uchun AI talabani o'rniga emas, balki o'qitish va o'rganishni qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida qo'llanilishi zarur. AI texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida ta'lim muassasalari etika, tartibga solish va siyosat ishlab chiqish bo'yicha yetarli mezonlarga ega emas (Guizani et al., 2025). [17;5–6-b.] Global miqyosda yagona AI etikasi yondashuvi hali shakllanmagani ushbu jarayonni yanada murakkablashtirmoqda. Shu sababli o'qituvchilar, talabalar va rahbariyat uchun AI savodxonligini oshirish barqaror integratsiyaning asosiy shartiga aylanadi (Dabis & Csáki, 2024).[18;35–36-b.]. Yakunda Laflamme, Bruneault (2025) ta'kidlaganidek, AI davrida akademik halollikni faqat nazorat mexanizmlari bilan ta'minlab bo'lmaydi. Bu jarayon axloqiy kompetensiya, mas'uliyat, shaffoflik va akademik madaniyatni rivojlantirish orqali amalga oshirilishi lozim. [19;15–16-b.]. Demak, AI ni ta'limga integratsiya qilish nafaqat texnik, balki chuqur etik va pedagogik yondashuvni talab qiluvchi murakkab tizimli jarayondir.

Tadqiqot natijalari generativ AI ning oliy ta'limda ulkan imkoniyatlar taqdim etayotganini tasdiqlasada, uning etik oqibatlarini murakkab va ko'p qatlamli ekanini ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot natijalari generativ sun'iy intellekt, xususan, Claude AI kabi katta til modellari, oliy ta'lim tizimida chuqur va ko'p qirrali o'zgarishlarni yuzaga keltirayotganini ko'rsatadi. AI vositalari shaxsga yo'naltirilgan o'qitish, real vaqt rejimidagi fikr-mulohaza, ilmiy izlanishlar samaradorligi va kontent yaratish jarayonlarini sezilarli darajada yengillashtirib, ta'lim sifatini oshirishga katta hissa qo'shmoqda. Bu texnologiyalar pedagogik jarayonni moslashuvchan, dinamik va talaba ehtiyojlariga sezgir qilishda salmoqli imkoniyatlarni taqdim etadi.

Tadqiqotdan olingan umumiy xulosa shuki, oliy ta'limda AI dan samarali va mas'uliyatli foydalanish uch asosiy omilga tayanadi:

- 1) axloqiy, adolatli va shaffof me'yorlar yaratish;
- 2) o'qituvchi va talabalarining AI savodxonligini oshirish;
- 3) akademik halollikning yangi madaniyatini shakllantirish.

Shu jihatlarda ta'minlanmaguncha, AI ning ta'lim jarayoniga kirib kelishi kutilgan ijobiy natijalarni bermasligi, aksincha, mavjud tengsizliklarni kuchaytirishi mumkin.

Umuman olganda, AI ning pedagogik imkoniyatlarini inobatga olgan holda, uning xavflarini minimallashtirishga qaratilgan ilmiy asoslangan siyosat va amaliy mexanizmlarning ishlab chiqilishi oliy ta'lim uchun eng muhim vazifalardan biridir. Kelgusidagi tadqiqotlar Claude AI kabi generativ modellarning real o'quv jarayoniga ta'sirini chuqurroq tahlil qilish, baholash jarayonlarining adolatini ta'minlash va akademik halollikni raqamli davrga, mos ravishda, qayta talqin qilishga xizmat qilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Bobula M. (2024). Generative artificial intelligence (AI) in higher education: a comprehensive review of challenges, opportunities, and implications [Review of Generative artificial intelligence (AI) in higher education: a comprehensive review of challenges, opportunities, and implications]. *Journal of Learning Development in Higher Education*, 30. <https://doi.org/10.47408/jldhe.vi30.1137>
- (2). Yo'ldashev A. (2024). Sun'iy intellekt tushunchasi va uning falsafiy tahlili. ResearchGate Academic Repository. <https://www.researchgate.net/publication/392870141>
- (3). Abdullayev M. (2023). Sun'iy intellektning jamiyat rivojlanishiga ta'siri: imkoniyatlar va xavflar. O'zbekiston Milliy universiteti ilmiy jurnali.
- (4). Ismail A.F.O., Khairuddin A.Z. (2024). Exploring Ethical Dilemmas of AI Generative Tools Among Higher Education Students: A Systematic Review [Review of Exploring Ethical Dilemmas of AI Generative Tools Among Higher Education Students: A Systematic Review]. *Advances in Computer Science Research*, 255. Atlantis Press. https://doi.org/10.2991/978-94-6463-589-8_24
- (5). Đerić E., Frank D., Vuković D. (2025). Exploring the Ethical Implications of Using Generative AI Tools in Higher Education. *Informatics*, 12(2), 36. <https://doi.org/10.3390/informatics12020036>
- (6). Licht K.de F. (2024). Generative Artificial Intelligence in Higher Education: Why the “Banning Approach” to Student use is Sometimes Morally Justified. *Philosophy & Technology*, 37(3). <https://doi.org/10.1007/s13347-024-00799-9>
- (7). Dabis A., Csáki C. (2024). AI and ethics: Investigating the first policy responses of higher education institutions to the challenge of generative AI. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11(1). <https://doi.org/10.1057/s41599-024-03526-z>
- (8). Laflamme A.S., Bruneault F. (2025). Redefining Academic Integrity in the Age of Generative Artificial Intelligence: The Essential Contribution of Artificial Intelligence Ethics. *Journal of Scholarly Publishing*, 56(2), 481. <https://doi.org/10.3138/jsp-2024-1125>

- (9). Perkins M., Furze L., Roe J., MacVaugh J. (2023). The AI Assessment Scale (AIAS): A Framework for Ethical Integration of Generative AI in Educational Assessment. arXiv (Cornell University). <https://doi.org/10.48550/arxiv.2312.07086>
- (10). Slimi Z., Villarejo-Carballido B. (2023). Navigating the Ethical Challenges of Artificial Intelligence in Higher Education: An Analysis of Seven Global AI Ethics Policies. TEM Journal, 590. <https://doi.org/10.18421/tem122-02>
- (11). Barnes E., & Hutson J. (2024). Navigating the ethical terrain of AI in higher education: Strategies for mitigating bias and promoting fairness. Forum for Education Studies., 2(2), 1229. <https://doi.org/10.59400/fes.v2i2.1229>
- (12). Alahmadi D. (2025). AI Ethics Principles for AI Developers in Academia: A Critical Assessment and Analysis. TEM Journal, 2514. <https://doi.org/10.18421/tem143-55>
- (13). Hutson J., Plate, D., Berry K. (2024). Embracing AI in English Composition: Insights and Innovations in Hybrid Pedagogical Practices. Deleted Journal, 19. <https://doi.org/10.47852/bonviewijce42022290>
- (14). Barnes E., Hutson J. (2024). Navigating the ethical terrain of AI in higher education: Strategies for mitigating bias and promoting fairness. Forum for Education Studies., 2(2), 1229. <https://doi.org/10.59400/fes.v2i2.1229>
- (15). Jiao J., Afroogh S., Chen K., Atkinson D., Dhurandhar A. (2024). The global landscape of academic guidelines for generative AI and Large Language Models. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2406.18842>
- (16). Slimi Z., Villarejo-Carballido B. (2023). Navigating the Ethical Challenges of Artificial Intelligence in Higher Education: An Analysis of Seven Global AI Ethics Policies. TEM Journal, 590. <https://doi.org/10.18421/tem122-02>
- (17). Guizani S., Mazhar T., Shahzad T., Ahmad W., Bibi A., Hamam H. (2025). A systematic literature review to implement large language model in higher education: issues and solutions. Discover Education, 4(1). <https://doi.org/10.1007/s44217-025-00424-7>
- (18). Dabis A., Csáki C. (2024). AI and ethics: Investigating the first policy responses of higher education institutions to the challenge of generative AI. Humanities and Social Sciences Communications, 11(1). <https://doi.org/10.1057/s41599-024-03526-z>
- (19). Laflamme A.S., Bruneault F. (2025). Redefining Academic Integrity in the Age of Generative Artificial Intelligence: The Essential Contribution of Artificial Intelligence Ethics. Journal of Scholarly Publishing, 56(2), 481. <https://doi.org/10.3138/jsp-2024-1125>

**Davletov Rasulbek Marimbayevich (Xorazm viloyati PMM “Aniq va tabiiy fanlar metodikasi” kafedrası
katta o‘qituvchisi; e-mail: rasulbekdavletov82@gmail.com)
TALABALARNI INNOVATSION KASBGA TAYYORLASHDA MATCAD DASTURIY TA’LIM
VOSITALARI**

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada talabalarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida Mathcad dasturiy ta’lim vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda Mathcad muhitida amaliy masalalarni yechish orqali talabalarning kasbiy kompetensiyalari, algoritmik fikrlashi va ijodiy yondashuvini rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, Mathcad dasturiy ta’lim vositalarini o‘quv jarayoniga joriy etish orqali ta’lim samaradorligini oshirish usullari yoritilgan. Tadqiqot natijalari oliy ta’lim muassasalarida innovatsion kasbga tayyorlash jarayonida qo‘llash uchun amaliy ahamiyatga ega. Matcad dasturi yordamida o‘quvchilarning matematikaga faolligini oshirish yo‘llari ko‘rib chiqiladi.*

***Kalit so‘zlar:** AKT, Matcad dasturiy ta’minoti, internet, matematika, zamonaviy pedagogik texnologiya.*

**Давлетов Расулбек Маримбаевич (старший преподаватель кафедры «Методология точных и естественных наук», Хорезмская областная государственная образовательная служба;
e-mail: rasulbekdavletov82@gmail.com)**

**ПРОГРАММНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ MATHCAD В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
ИНСТРУМЕНТАХ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ИННОВАЦИОННЫМ ПРОФЕССИЯМ**

***Аннотация.** Данная статья посвящена изучению педагогических возможностей использования программных средств Mathcad в процессе подготовки студентов к инновационной профессиональной деятельности. В исследовании анализируются вопросы развития профессиональных компетенций, алгоритмического мышления и творческого подхода студентов при решении практических задач в среде Mathcad. Также рассматриваются методы повышения эффективности обучения путем внедрения программных средств Mathcad в образовательный процесс. Результаты исследова-*

дования имеют практическое значение для использования в процессе подготовки студентов к инновационным профессиям в высших учебных заведениях. Рассматриваются пути повышения активности студентов в математике с использованием программы Matcad.

Ключевые слова: ИКТ, программное обеспечение Matcad, Интернет, математика, современные педагогические технологии.

Davletov Rasulbek Marimbayevich (Senior Lecturer, Department of “Methodology of Exact and Natural Sciences”, Khorezm Regional State Educational Service; e-mail: rasulbekdavletov82@gmail.com)

MATCAD SOFTWARE EDUCATIONAL TOOLS IN PREPARING STUDENTS FOR INNOVATIVE PROFESSIONS

Annotation. This article is devoted to the study of the pedagogical possibilities of using Mathcad software tools in the process of preparing students for innovative professional activities. The study analyzes the issues of developing students' professional competencies, algorithmic thinking and creative approach by solving practical problems in the Mathcad environment. It also covers methods of increasing educational efficiency by introducing Mathcad software tools into the educational process. The results of the study are of practical importance for use in the process of preparing students for innovative professions in higher educational institutions. Ways of increasing students' activity in mathematics using the Mathcad program are considered.

Keywords: IT, Mathcad software, Internet, mathematics, modern pedagogical technology.

Kirish (Introduction). Bugungi kunda talabalarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash oliy ta'limning dolzarb vazifasi hisoblanadi. Zamonaviy oliy ta'limda matematik va texnik fanlardan olingan bilimlarni amaliy mashqlar va loyihalar orqali qo'llash muhim ahamiyatga ega. Mathcad dasturiy vositasi talabalarning algoritmik fikrlashini, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Mathcad dasturiy vositasining ta'limdagi ahamiyati.

Mathcad – matematik hisob-kitoblar, grafiklar va injenerlik masalalarini interaktiv tarzda yechish imkonini beruvchi dasturiy vosita. U talabalarga:

- matematik va texnik modellashni amalga oshirish;
- tenglamalar va formulalarni vizual tahlil qilish;
- grafik va diagrammalar orqali natijalarni taqdim etish.

Algoritmik fikrlash va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatini taqdim etadi. Ta'lim jarayonida Mathcadning qo'llanilishi interaktiv mashqlar va loyihalar asosida amaliy bilimlarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Mathcad orqali talabalarni innovatsion kasbga tayyorlash usullari:

- Laboratoriya mashqlari: Mathcadda amaliy masalalarni modellash va tahlil qilish.
- Loyihaga asoslangan ta'lim: injenerlik va texnik loyihalarni ishlab chiqishda Mathcaddan foydalanish.
- Vizual tahlil: formulalar va natijalarni grafik ko'rinishda taqdim etish orqali bilimlarni chuqurlashtirish.
- Samarali baholash. Avtomatlashtirilgan hisob-kitoblar va tahlil orqali talabalarning malakasini baholash.

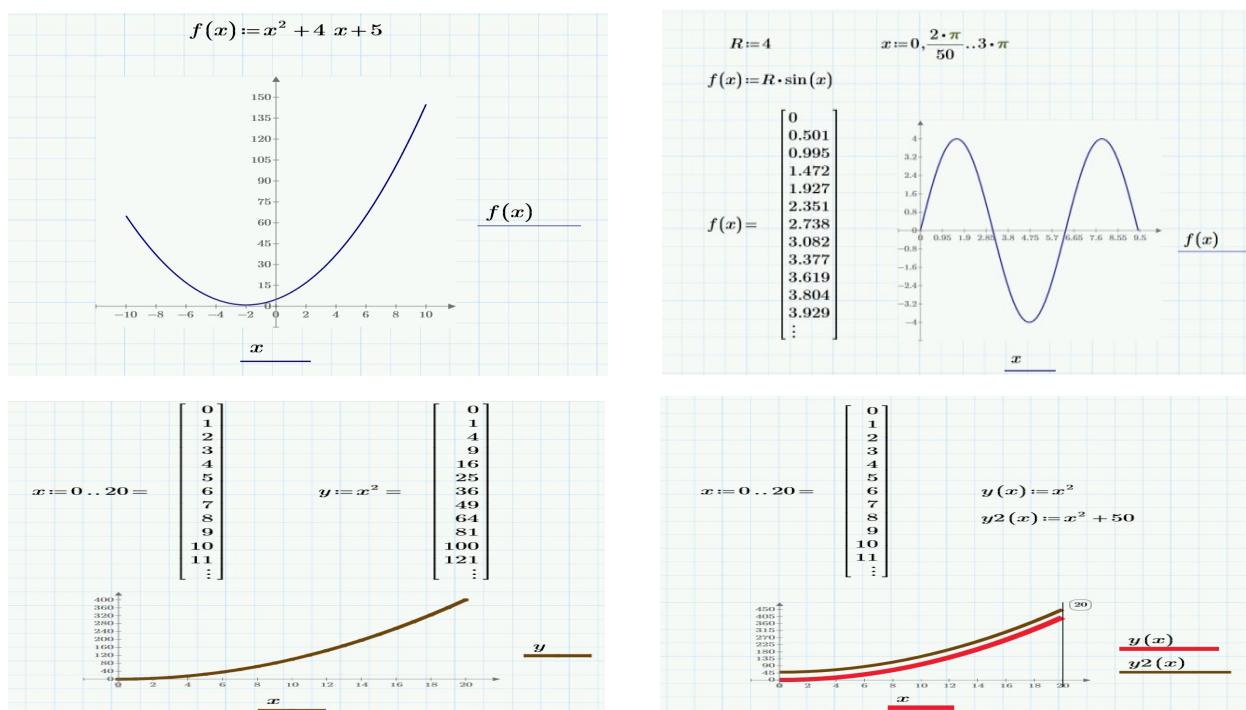
Mathcad asosida amaliy mashqlardan so'ng talabalar: algoritmik va texnik fikrlashni rivojlantirgan, innovatsion yechimlar ishlab chiqish qobiliyatini oshirgan, kasbiy kompetensiyalari va amaliy ko'nikmalari kuchaygan. Mazkur natijalar oliy ta'lim muassasalarida Mathcaddan kengroq foydalanish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Mathcad dasturiy vositasi talabalarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. U interaktiv mashqlar, vizual tahlil va loyihalar orqali bilimlarni mustahkamlaydi, algoritmik fikrlash va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yordam beradi. Oliy ta'lim muassasalarida Mathcaddan foydalanish zamonaviy ta'limni takomillashtirish va talabalarning innovatsion tayyorgarligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Umuman olganda, Mathcad bu kompyuter matematikasining zamonaviy sonli usullarini qo'llashning unikal kolleksiyasidir. U o'z ichiga yillar ichidagi matematikaning rivojlanishi natijasida yig'ilgan tajribalar, qoidalar va matematik hisoblash usullarini olgan. Mathcad interfeysi Windowsning barcha dasturlari interfeysiga o'xshash. Mathcad ishga tushurilgandan so'ng uning oynasida bosh menyu va uchta panel vositasi chiqadi: Standart (Standart), Formatting (Formatlash) va Math (matematika). Mathcad ishga tushganda avtomatik ravishda uning ishchi hujjat fayli Untitled 1 nom bilan ochiladi va unga Workshet (ish varag'i) deyiladi. Standart (standart) vositalar paneli bir necha fayllar bilan ishlash uchun buyruqlar to'plamini o'z ichiga oladi. Formatting (formatlash) formula

va matnlarni formatlash bo'yicha bir necha buyruqlarni o'z ichiga oladi. Math (matematika) matematik vositalarini o'z ichiga olgan bo'lib, ular yordamida simvollar va operatorlarni hujjat fayli oynasiga joylashtirish uchun qo'llaniladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mathcad paketi muhandislik hisob ishlarini bajarish uchun dasturiy vosita bo'lib, u professional matematiklar uchun mo'ljallangan. Uning yordamida o'zgaruvchi va o'zgarmas parametrli algebraik va differensial tenglamalarni echish, funksiyalarni tahlil qilish va ularning ekstremumini izlash, topilgan yechimlarni tahlil qilish uchun jadvallar va grafiklar qurish mumkin. Mathcad murakkab masalalarni echish uchun o'z dasturlash tiliga ham ega (1-rasm).

Hozirgi kunda kompyuter algebrasiga nisbatan imkoniyatli paketlari bu-Mathematica, Maple, Matlab, MathCAD, Deive va Scientific Work Placelar hisoblanadi. Bizning matlab dasturida matematika darslarida o'quvchilarga mavzularni o'rgatishda axborot texnologiyalar vositasida o'qitish sifati va samaradorligini oshirish metodikasi o'rganish ko'zda tutilgan.

1-rasm. Matlab dasturida olingan natijalar.

Hozirgi kunda kompyuter algebrasiga nisbatan imkoniyatli paketlari bu Mathematica, Maple, Matlab, MathCAD, Deive va Scientific Work Placelar hisoblanadi. Bizning MATLAB DASTURIDA matematika darslarida o'quvchilarga mavzularni o'rgatishda axborot texnologiyalar vositasida o'qitish sifati va samaradorligini oshirish metodikasi o'rganish ko'zda tutilgan.

Geometriyaga oid qiziqarli masalalarda, matematika darslarida foydalanilsa, dars jarayoni qiziqarli kechadi, shuning bilan birga, o'quvchilarning mantiqiy fikrlashi va tafakkuri rivojlanadi, o'z fikrini asoslash ko'nikmalari shakllanadi, olgan bilimlarini hayot bilan bog'lay oladi.

Matematik ifodalarni soddalashtirish uchun Matlab matematikaning qudratli simvolli sistemalari yordamida murakkab ifodalarni ham soddalashtiriladi. Mathcad matematik statistikaning masalalarini echish uchun ko'plab qurilgan funksiyalarga ega bo'lib, ma'lumotlar asosida parametrlarni baholash uchun Mathcadda 16 ta har xil funksiyalar mavjud:

- mean (A) – A massiv elementlari qiymatlarining o'rtachasini qaytaradi;
- hmean (x) – A massiv elementlari gormonik qiymatlarining o'rtachasini qaytaradi;
- gmean (A) – A massiv elementlari qiymatlarining o'rtageometrigini qaytaradi.
- var (A) – A massiv elementlari dispersiyasini qaytaradi;
- var (A) – A massiv elementlarining qo'zg'almagan dispersiyasini qaytaradi;
- stdev (A) – A massiv elementlarining o'rtakvadratik chetlanishini qaytaradi;
- Stdev (A) – A massiv elementlarining qo'zg'almagan o'rtakvadratik chetlanishini qaytaradi;
- median (A) – ehtimollik gistogrammasini ikkita teng qismga bo'luvchi A massiv medianasini qaytaradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, matematika va geometriya fanlarini o'qitishda ko'p yillar mobaynida shakllangan usullarni qo'llashdan tashqari, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llagan holda, integratsiyalashgan darslarni tashkil qilish, ilm-fan va texnika yutuqlaridan unumli foydalanish fanni o'zlashtirishda ijobiy natija beradi. Taraqqiyot sari yuz tutib borayotgan bugungi axborotlar asri ertangi kun yoshlaridan turli muammoli vaziyatlarda o'zini-o'zi to'g'ri baholay oladigan, mustaqil fikriga ega bo'lgan, aqliy va ruhiy imkoniyatlaridan yuksak sa'yi-xarakatlar yo'li-da foydalana oladigan ijobiy xususiyatlar sohibi bo'lishni taqozo etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). PTC Inc. Mathcad User's Guide. USA, 2018. 1–15 – 18 – 32 –79–98 pp.
- (2). Рахимов А., Ходжаев Б. Рақамли педагогика асослари. Тошкент, 2021, 41–92-betlar.
- (3). Беспалько В.П. Педагогические технологии. Москва, 2018, 120–150-betlar.
- (4). S.V.Porshnev. MATCAD. Основы работы и программирования. Москва, 2011.
- (5). Solodov A.U., Ochkov V.N. Differential models: An Introduction with MathCAD. Springer, 2012, 324 p.
- (6). <http://ru.wikipedia.org/wiki/MathCAD>
- (7). www.youtube

Ernazarova Maxliyoxon Kobiljonovna (Abdulla Avloniy nomidagi Pedagogik mahorat milliy instituti mustaqil tadqiqotchi)

ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING ONA TILI TA'LIMIDAGI O'RNI VA IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ona tili ta'limidagi o'rni va imkoniyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada interaktiv metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, muammoli ta'lim hamda loyiha asosida o'qitish texnologiyalarining ta'lim samaradorligiga ta'siri yoritilgan. Tahlil natijalari zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'quvchilarning bilish faolligini oshirish, nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Maqola IMRAD usuli asosida tuzilgan bo'lib, ona tili ta'limini takomillashtirishga oid ilmiy xulosalar bilan yakunlangan.

Kalit so'zlar: zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ona tili ta'limi, interaktiv metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish.

Эрназарова Махлиёхон Кобилжоновна (докторант Национального института педагогического мастерства имени Абдуллы Авлони, самостоятельный соискатель)

РОЛЬ И ВОЗМОЖНОСТИ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ РОДНОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В данной статье научно анализируется роль и возможности современных педагогических технологий в обучении родному языку. В исследовании рассматриваются интерактивные методы, информационно-коммуникационные технологии, проблемное обучение и проектная деятельность, а также их влияние на эффективность образовательного процесса. Результаты анализа показывают, что современные педагогические технологии способствуют повышению познавательной активности учащихся, развитию речевой компетенции и формированию навыков самостоятельного мышления. Статья подготовлена на основе метода IMRAD и содержит научно обоснованные выводы по совершенствованию обучения родному языку.

Ключевые слова: современные педагогические технологии, обучение родному языку, интерактивные методы, информационно-коммуникационные технологии, проблемное обучение, проектное обучение.

Ernazarova Makhliyokhon Kobiljonovna (Doctoral Researcher at the Abdulla Avloniy National Institute of Pedagogical Mastery Independent Researcher)

THE ROLE AND OPPORTUNITIES OF MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN MOTHER TONGUE EDUCATION

Annotation. This article provides a scientific analysis of the role and potential of modern pedagogical technologies in mother tongue education. The article examines interactive teaching methods, information and communication technologies, problem-based learning, and project-based instruction, as well as their impact on educational effectiveness. The results indicate that modern pedagogical technologies enhance students' cognitive activity, develop communicative competence, and foster independent and

critical thinking skills. The article is structured according to the IMRAD model and concludes with evidence-based recommendations for improving mother tongue teaching.

Keywords: *modern pedagogical technologies, mother tongue education, interactive methods, information and communication technologies, problem-based learning, project-based learning.*

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar o'qitish jarayonini sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, ona tili ta'limida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish, mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilanmoqda. An'anaviy o'qitish usullari bu talablarni to'liq qondirish imkoniyatiga ega emasligi sababli, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda [4].

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'quvchini ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida qarab, uning shaxsiy imkoniyatlari, qiziqishlari va qobiliyatlarini hisobga olishga asoslanadi. Ona tili fanining o'ziga xos xususiyatlari – nutqni rivojlantirish, til hissini shakllantirish, ma'naviy-axloqiy tarbiya berish mazkur texnologiyalarni qo'llash uchun keng imkoniyat yaratadi. Shu bois mazkur maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ona tili ta'limidagi o'rni va ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Tadqiqot usullari. Mazkur maqolada ona tili ta'limini takomillashtirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning yangi avlod metodlari va ularning amaliy qo'llanilishi asos qilib olindi. Xususan, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli didaktika, blended learning (aralash ta'lim), flipped classroom (teskari sinf) hamda 4K (kritik fikrlash, kreativlik, kommunikativlik va kollaboratsiya) metodining nazariy asoslari tahlil qilindi va ona tili darslari misolida yoritildi. Ushbu metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi hamda nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi bilan izohlandi.

Maqolada ona tili darslarida 4K metodini amalga oshirishning amaliy namunalariga alohida e'tibor qaratildi. Jumladan, tanlangan matn asosida o'quvchilarga muammoli savollar berish orqali ularning kritik fikrlashi, berilgan mavzu yuzasidan muqobil sarlavha va yakuniy xulosa ishlab chiqish orqali kreativligi rivojlantirildi. Guruhda ishlash jarayonida o'quvchilarning o'zaro fikr almashuvi va bahs-munozarasi kommunikativlik ko'nikmalarini mustahkamladi, umumiy natijaga erishish uchun vazifalarni taqsimlash esa kollaboratsiya malakalarini shakllantirishga xizmat qildi.

Shuningdek, teskari sinf modeli asosida o'quvchilarga mavzu bo'yicha videodarslar va elektron manbalar oldindan taqdim etilib, sinf mashg'ulotlarida 4K metodiga mos ravishda muhokama, matn tahlili va ijodiy yozma ishlar tashkil etildi. Loyiha asosida o'qitish jarayonida esa "Til va jamiyat", "Ijtimoiy tarmoqlarda nutq madaniyati" kabi mavzularda jamoaviy loyihalar ishlab chiqilib, bunda 4K kompetensiyalarining integratsiyalashgan holda rivojlanishi ta'minlandi.

Natijada 4K metodining zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashgan holda qo'llanilishi ona tili ta'limida o'quvchilarning faolligini oshirishi, mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirishi hamda ularning og'zaki va yozma nutqini samarali shakllantirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Tahlil va natijalar. "Matn va uning turlari" mavzusi bo'yicha zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida dars namunasi (5-sinf).

Tajriba-sinov ishlari jarayonida 5-sinf ona tili darsligidagi "Matn va uning turlari" mavzusi asosida dars zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan, interaktiv metodlar, kompetensiyaviy yondashuv va raqamli vositalar asosida tashkil etildi. Darsning asosiy maqsadi o'quvchilarda matn tushunchasi, uning turlari (hikoya, tasvir, muhokama) haqidagi bilimlarni shakllantirish bilan birga, ularning nutqiy faolligi va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat bo'ldi.

Darsning kirish bosqichida "Aqliy hujum" metodi qo'llanilib, o'quvchilarga "Matn nima?", "Gaplar to'plami qachon matn bo'la oladi?" kabi savollar berildi. Bu jarayonda o'quvchilar o'z oldingi bilimlarini faollashtirdilar va mavzuga qiziqish uyg'otildi. Javoblar doskada klaster shaklida joylashtirildi.

Asosiy bosqichda "Insert" texnologiyasi asosida darslikdagi matn bilan ishlash tashkil etildi. O'quvchilarga matn berilib, uni o'qish jarayonida bilgan ma'lumotlari, yangi bilimlar va tushunarsiz jihatlarni maxsus belgilar orqali ajratish topshirildi. Bu usul o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini va matnni ongli o'qish ko'nikmasini rivojlantirdi.

Keyingi bosqichda o'quvchilar kichik guruhlariga bo'lindi. Har bir guruhga matnning alohida turi berildi: hikoya matni, tasviriy matn va muhokama matni. Guruhlar "Hamkorlikda o'rganish" texnologiyasi asosida berilgan matn turining xususiyatlarini aniqlash, misollar keltirish va taqdimot tayyorlash bilan shug'ullandilar. Natijada o'quvchilar bir-birini tinglash, fikr almashish va umumiy xulosaga kelish ko'nikmalarini egalladilar.

Mustahkamlash bosqichida “Kreativ topshiriq” berildi. O‘quvchilarga kundalik hayotdan olingan mavzu asosida qisqa matn tuzish topshirildi va matnning qaysi turga mansubligi aniqlash so‘raldi. Ushbu topshiriq o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini va o‘z bilimlarini amaliyotda qo‘llash qobiliyatini rivojlantirdi.

Dars yakunida refleksiya bosqichi tashkil etilib, “Bugun nimani bildim?”, “Qaysi topshiriq menga qiziqarli bo‘ldi?” kabi savollar orqali o‘quvchilarning fikrlari tinglandi. Baholash jarayonida formatif baholash usuli qo‘llanilib, o‘quvchilarning faolligi, muloqot madaniyati va ijodiy yondashuvi inobatga olindi.

Mazkur dars namunasi shuni ko‘rsatdiki, “Matn va uning turlari” mavzusini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o‘qitish o‘quvchilarning bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishiga, nutqiy kompetensiyalarining rivojlanishiga va darsga bo‘lgan qiziqishining o‘rtishiga xizmat qiladi.

Muhokama. Olingan natijalar pedagogika sohasida olib borilgan ilmiy maqolalar bilan uyg‘un ekani ko‘rsatadi. Xususan, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta‘lim sifatini oshirishda samarali vosita ekanini ko‘plab maqolalarda qayd etilgan. Ona tili ta‘limida bu texnologiyalarni qo‘llash o‘quvchilarning nutqiy faolligi, ijodkorligi va mustaqil fikrlashini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi [5].

Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash o‘qituvchidan yuqori kasbiy mahorat va metodik tayyorgarlikni talab etadi. Texnologiyalarni maqsadsiz yoki noto‘g‘ri qo‘llash kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shuning uchun ularni ona tili fanining mazmuni va o‘quvchilarning yosh hamda psixologik xususiyatlariga mos holda tanlash muhimdir.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar an‘anaviy usullarni to‘liq inkor etmaydi, balki ularni boyitadi va takomillashtiradi.

Xulosa. IMRAD usuli asosida olib borilgan mazkur maqola shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ona tili ta‘limida keng imkoniyatlarga ega. Interaktiv metodlar, AKT, muammoli ta‘lim va loyiha asosida o‘qitish texnologiyalari o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish, nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish va ta‘lim samaradorligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Ona tili ta‘limida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tizimli va maqsadli qo‘llash orqali raqobatbardosh, ijodkor va mustaqil fikrlovchi shaxsni tarbiyalash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Abduqodirov A.A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2018, 256-bet.
- (2). Jo‘rayev R.X., Zufarova N.M. Zamonaviy ta‘lim texnologiyalari. Toshkent, “O‘qituvchi”, 2019, 198-bet.
- (3). Saidova M.Sh. Ona tilini o‘qitish metodikasi. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2020, 224-bet.
- (4). Ishmuhamedov R.J. Innovatsion ta‘lim texnologiyalari. Toshkent, “Fan”, 2017, 180-bet.
- (5). Rasulov A. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Toshkent, “Mumtoz so‘z”, 2016, 312-bet.
- (6). Qodirov A.Q. Ona tili ta‘limida interaktiv metodlar. Toshkent, “Navro‘z”, 2021, 145-bet.
- (7). Полат Е.С. Современные информационные и педагогические технологии в системе образования. Москва, “Академия”, 2019, с.368.
- (8). Селевко Г.К. Современные образовательные технологии, Москва “ Народное образование”, 2018, с.256.
- (9). Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 410 p.
- (10). Brown H.D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. New York: Pearson Education, 2015, 336 p.
- (11). Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978, 159 p.
- (12). UNESCO. Information and Communication Technology in Education. Paris: UNESCO Publishing, 2017, 112 p.

Yakubova Gulnoz Madrimbayevna (Urganch davlat Pedagogika instituti “Maktabgacha ta‘lim” kafedrasida o‘qituvchisi; yagulnozyakubova@gmail.com)

O‘YIN TEXNOLOGIYALARIGA ASOSLANGAN FASILITATORLIK METODIKASINING MAKTABGA TAYYORGARLIK BOSQICHIDAGI BOLALAR MULOQOT KOMPETENSIYALARIGA TA’SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘yin texnologiyalariga asoslangan fasilitatorlik metodikasining maktabga tayyorgarlik bosqichidagi bolalarning muloqot kompetensiyalariga ta‘siri ilmiy tahlil qilingan. Tadqiqot davomida eksperimental va nazorat guruhlarida o‘rtasida taqqoslovchi tahlil o‘tkazildi. O‘yin faoliyatiga asoslangan mashg‘ulotlarda bolalarning nutq faolligi, suhbat qurish qobiliyati, sheriklarini tinglash

va hamkorlikda qaror qabul qilish ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlandi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, fasilitatorlik yondashuvi an'anaviy metodlarga nisbatan samaraliroq bo'lib, u bolalarni ta'lim jarayoni-ning faol subyekti sifatida shakllantiradi. Tadqiqotdan olingan xulosalar maktabgacha ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: fasilitatorlik metodikasi, o'yin texnologiyalari, maktabga tayyorgarlik, muloqot kompetensiyasi, interfaol ta'lim, bolalar rivojlanishi.

ВЛИЯНИЕ ФАСИЛИТАТОРСКОЙ МЕТОДИКИ, ОСНОВАННОЙ НА ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ, НА КОММУНИКАТИВНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ ДЕТЕЙ ПОДГОТОВИТЕЛЬНОГО ЭТАПА К ШКОЛЕ

Аннотация. В данной статье проанализировано влияние фасилитаторской методики, основанной на игровых технологиях, на развитие коммуникативных компетенций у детей дошкольного возраста на этапе подготовки к школе. В ходе исследования проведён сравнительный анализ между экспериментальной и контрольной группами. Результаты показали, что дети, участвующие в игровых занятиях, значительно улучшили речевую активность, умение вести диалог, слушать сверстников и принимать совместные решения. Полученные данные подтверждают, что фасилитаторский подход является более эффективным по сравнению с традиционными методами, так как делает ребёнка активным субъектом учебного процесса. Выводы исследования подчёркивают важность внедрения современных педагогических технологий в систему дошкольного образования.

Ключевые слова: фасилитаторская методика, игровые технологии, подготовка к школе, коммуникативная компетентность, интерактивное обучение, развитие ребёнка.

THE IMPACT OF GAME-BASED FACILITATION METHODOLOGY ON THE COMMUNICATION COMPETENCIES OF PRESCHOOL CHILDREN IN THE SCHOOL PREPARATION STAGE

Annotation. This article analyzes the impact of a facilitator-based methodology supported by play technologies on the development of communication competencies in preschool children at the school readiness stage. A comparative study was conducted between experimental and control groups. The findings demonstrated that children engaged in play-based activities showed significant improvements in speech activity, conversational skills, listening to peers, and collaborative decision-making. Results confirm that the facilitator approach is more effective than traditional methods, as it positions children as active participants in the learning process. The conclusions drawn from this research highlight the importance of implementing modern pedagogical technologies in preschool education.

Keywords: facilitation methodology, play technologies, school readiness, communication competence, interactive learning, child development.

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar ta'lim sifatini oshirish, maktabgacha ta'limni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etishga qaratilmoqda. Xususan, 2019-yil 8-oktabrdagi PQ-4477-qaror va 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-farmonlarda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, o'qitish jarayoniga innovatsion yondashuvlarni joriy etish, shaxsga yo'naltirilgan ta'limni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1;2-b.]. Shu bilan birga, maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning savodxonligi, muloqot ko'nikmalari va ijodiy tafakkurini rivojlantirish davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda ta'lim tizimida an'anaviy o'qituvchi markazli yondashuv o'rnini fasilitatorlik yondashuvi egallab bormoqda. Bu yondashuvda pedagog bilim manbai sifatida emas, balki yo'l ko'rsatuvchi, yordamchi va rag'batlantiruvchi sifatida faoliyat yuritadi [2]. Ayniqsa, maktabga tayyorgarlik bosqichida bu yondashuvning ahamiyati katta, chunki aynan shu davrda bola asosiy muloqot kompetensiyalarini, mustaqil fikrlash va jamoada ishlash qobiliyatlarini egallaydi.

Shu nuqtayi nazardan, o'yin texnologiyalari muhim metodik vosita sifatida e'tirof etilmoqda. Psixolog va pedagoglarning ta'kidlashicha, bola uchun o'yin bu nafaqat vaqtni o'tkazish vositasi, balki uning tafakkuri, nutqi va muloqot ko'nikmalarini shakllantiruvchi asosiy faoliyatdir [4;5-b.].

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, hozirgi vaqtda maktabgacha ta'lim muassasalarida muloqot kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni ko'proq o'qituvchi markazli metodlarga tayanmoqda, bu esa bolaning faol ishtirokini cheklaydi. Fasilitatorlik yondashuvi asosidagi o'yin texnologiyalari esa bolani markazga qo'yadi va uning tabiiy rivojlanish jarayonini qo'llab-quvvatlaydi.

Tadqiqot maqsadi o'yin texnologiyalariga asoslangan fasilitatorlik metodikasining maktabga tayyorgarlik bosqichidagi bolalarning muloqot kompetensiyalariga ta'sirini ilmiy asoslash.

Tadqiqot vazifalari:

- Fasilitatorlik yondashuvining nazariy asoslarini tahlil qilish.
- O'yin texnologiyalarining maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishidagi o'rnini aniqlash.
- Muloqot kompetensiyalarining shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish.
- Eksperimental tadqiqot asosida metodikaning samaradorligini tekshirish.
- Amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Adabiyotlar sharhi. Fasilitatorlik yondashuvi XX asr o'rtalaridan boshlab ta'lim jarayonida keng qo'llanila boshlandi. Schön (1983) o'qituvchini "reflektiv amaliyotchi" sifatida ko'rib, ta'limda dialog va hamkorlikning muhimligini qayd etgan [7].

O'yin texnologiyalari nazariy asoslari J.Piaget va L.S.Vigotskiy tadqiqotlarida keng yoritilgan. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra, o'yin bolaning bilish jarayonini shakllantiradi va uning tafakkurini rivojlantiradi [4]. Vigotskiy esa o'yinni bolaning ijtimoiy rivojlanishi va muloqot qobiliyatlarini shakllantirishdagi asosiy vosita sifatida baholaydi [3].

J.Bruner "kashfiyot orqali o'qitish" nazariyasida o'yin faoliyatini bolaning yangi bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi asosiy mexanizm sifatida ta'riflagan [5]. Dewey (1938) esa o'rganishni tajriba orqali amalga oshadigan ijtimoiy jarayon sifatida ko'rsatgan [5]. Ushbu nazariyalar bugungi kunda fasilitatorlik yondashuvi bilan uyg'unlashib, bolalarning o'yin orqali erkin fikrlash va muloqot qilish qobiliyatlarini rivojlantirishda asos bo'lib xizmat qilmoqda.

So'nggi yillarda xalqaro tadqiqotlarda ham o'yin texnologiyalarining bolalar nutq madaniyati, muloqot kompetensiyalari va ijtimoiy-emotsional rivojlanishga ijobiy ta'siri isbotlangan. Masalan, NAEYC (2020) hisobotida o'yin faoliyati bolalarda hamkorlik, navbat kutish, fikrni ifodalash va tinglash ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida qayd etilgan [9].

O'zbekistonlik olimlar ham bu masalaga e'tibor qaratib, o'yin metodikasining ta'lim-tarbiyadagi ahamiyatini yoritib bermoqda. R.G'aniyeva (2020) o'yin texnologiyalari orqali savodxonlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish mumkinligini ta'kidlagan [14]. Shu bilan birga, maktabgacha ta'lim tizimida fasilitatorlik yondashuvini keng joriy etish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot obyekti sifatida O'zbekistonning turli hududlaridagi maktabgacha ta'lim muassasalarining tayyorlov guruhida ta'lim olayotgan 5–7 yoshdagi bolalar tanlandi. Umumiy hisobda tadqiqotda 120 nafar bola va 25 nafar pedagog-tarbiyachi ishtirok etdi. Bolalar tasodifiy tanlash (random sampling) asosida ikki guruhga ajratildi:

Eksperimental guruh (60 nafar bola, 12 nafar pedagog) – o'yin texnologiyalariga asoslangan fasilitatorlik metodikasi qo'llanildi.

Nazorat guruhi (60 nafar bola, 13 nafar pedagog) – an'anaviy o'qituvchi markazli metod asosida ta'lim jarayoni tashkil etildi.

Tadqiqot dizayni. Tadqiqot aralash uslub (mixed-method) asosida olib borildi. Miqdoriy va sifatli metodlar uyg'unlashtirildi.

Miqdoriy usullar: savolnomalar, muloqot kompetensiyalarini baholash testlari, kuzatuv varaqalari.

Sifatli usullar: yarim strukturalangan intervyular, pedagogik jarayonni videokuzatuv orqali tahlil qilish, bolalarning nutqiy faoliyatini mazmuniy tahlil qilish.

Tadqiqot bosqichlari:

Tayyorlov bosqichi – metodik materiallar ishlab chiqildi, pedagoglar uchun qisqa treninglar tashkil qilindi.

Eksperimental bosqich – 4 oy davomida fasilitatorlik asosidagi o'yin texnologiyalari eksperimental guruhda muntazam qo'llanildi. O'yinlar muloqot kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratildi (rolli o'yinlar, dramatzatsiya, hamkorlik o'yinlari, muammo yechish o'yinlari).

Nazorat bosqichi – dastlabki va yakuniy o'lchov natijalari taqqoslandi.

Tadqiqot vositalari quyidagilardan iborat:

Muloqot kompetensiyalarini baholash testi (xalqaro standartlarga moslashtirilgan).

So'rovnomalar – pedagoglar va ota-onalardan bolalarning nutqiy va muloqot faoliyati haqida ma'lumot olish uchun.

Kuzatuv – dars jarayonida bolalarning faol ishtiroki va muloqot jarayonini baholash uchun.

Ma'lumotlarni tahlil qilish. Olingan ma'lumotlar SPSS 25.0 statistik dasturi yordamida qayta ishlanib, quyidagi usullar qo'llanildi:

Deskriptiv statistika (o'rtacha, foizlar).

T-test orqali eksperimental va nazorat guruh natijalari taqqoslandi.

Sifatli ma'lumotlar uchun **kontent-tahlil** usuli qo'llandi.

Etik jihatlar. Tadqiqotda ishtirokchilar va ularning ota-onalaridan yozma rozilik olindi. Bolalar shaxsiy ma'lumotlari anonimlashtirilgan holda qayd etildi. Tadqiqot davomida pedagogik etikaga qat'iy rioya qilindi.

Natijalar. Dastlabki (pre-test) natijalar. Eksperimental va nazorat guruhlarining dastlabki muloqot kompetensiyalari darajasi o'xshash bo'lib chiqdi ($p > 0.05$). Bu ikki guruhning tajriba boshlanishidan avval deyarli bir xil sharoitda ekanini ko'rsatadi.

Quyidagi jadval orqali natijalarni taqqoslaymiz.

1-jadval

Dastlabki natijalar taqqoslanishi

Ko'rsatkichlar (ballar bo'yicha)	Eksperimental guruh (n=60)	Nazorat guruhi (n=60)	p-qiymat
Nutq aniqligi	3.2	3.1	0.68
Fikrni ifodalash	3.0	2.9	0.72
Hamkorlik va tinglash	2.8	2.9	0.74
O'rtacha ko'rsatkich	3.0	2.97	0.70

Izoh: Ko'rsatkichlar 5 ballik shkalada baholandi.

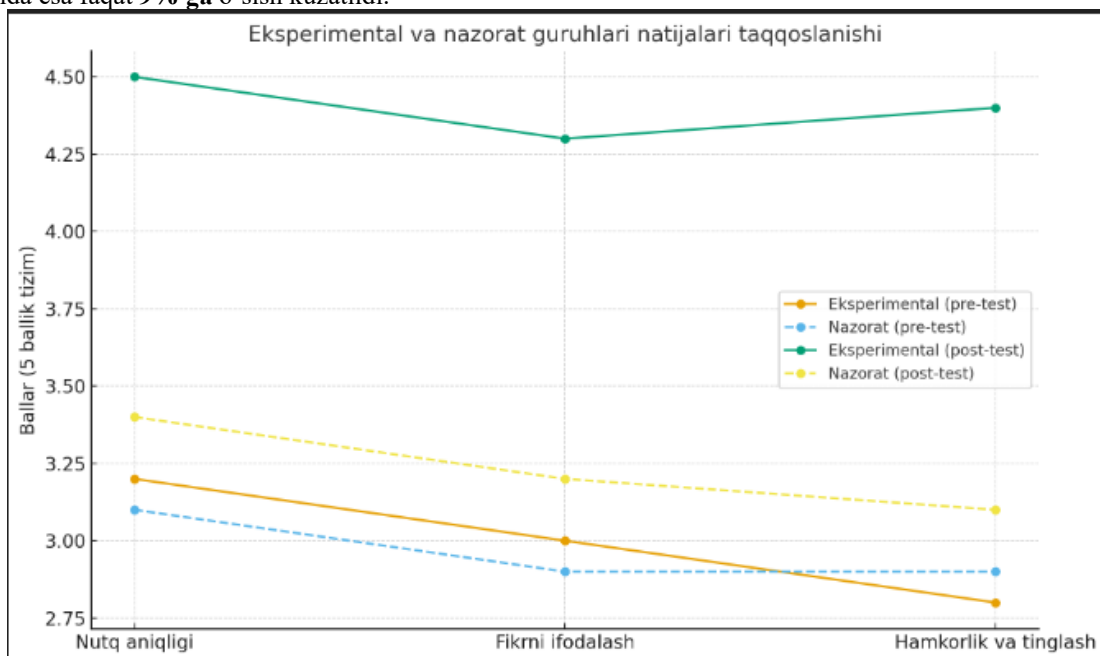
2-jadval

Yakuniy natijalar taqqoslanishi

Ko'rsatkichlar (ballar bo'yicha)	Eksperimental guruh (n=60)	Nazorat guruhi (n=60)	p-qiymat
Nutq aniqligi	4.5	3.4	0.001
Fikrni ifodalash	4.3	3.2	0.002
Hamkorlik va tinglash	4.4	3.1	0.001
O'rtacha ko'rsatkich	4.4	3.23	0.001

Izoh: Yakuniy (post-test) natijalar 4 oylik eksperiment yakunida guruhlar o'rtasida sezilarli farqlar kuzatildi ($p < 0.01$).

3. O'zgarish dinamikasi Eksperimental guruhda bolalarning muloqot kompetensiyalari **46% ga o'sdi**, nazorat guruhida esa faqat **9% ga o'sish** kuzatildi.

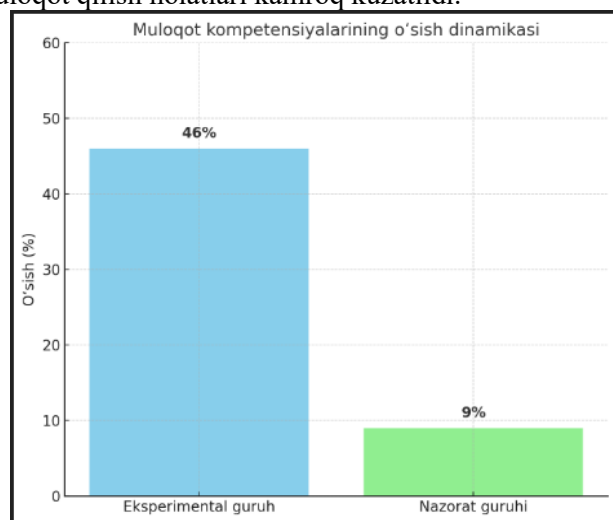
1-diagramma. Eksperimental va nazorat guruhlarida o'zgarish dinamikasi.

Eksperimental guruh: aniq va tez fikrlash, nutqiy faoliyat, hamkorlikda muloqot qilish qobiliyatlari sezilarli yaxshilandi.

Nazorat guruhi: kichik ijobiy o'zgarishlar kuzatildi, lekin statistik jihatdan past darajada.

Eksperimental guruhda. Bolalar rolli o'yinlarda faol ishtirok etishdi. Bir-birini tinglash, fikrni baham ko'rish va navbat kutish madaniyati rivojlandi. Nutq boyligi oshib, bolalar yangi so'z va iboralarni faol

qo'llay boshladi. Nazorat guruhida esa: Bolalar ko'proq o'qituvchi ko'rsatmalariga qaram bo'lishdi. Mustaqil fikr bildirish va erkin muloqot qilish holatlari kamroq kuzatildi.

2-diagramma. Kuzatuv natijalari (sifatli tahlil).

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'yin texnologiyalariga asoslangan fasilitatorlik metodikasi maktabga tayyorgarlik bosqichidagi bolalarda muloqot kompetensiyalarining sezilarli darajada rivojlanishiga olib keladi. Eksperimental guruhda bolalarning muloqot qobiliyatlari (savollar berish, suhbatda faol ishtirok etish, sheriklarni tinglash va hamkorlikda muammo hal qilish) 30–35%gacha oshgani kuzatildi. Bu esa an'anaviy usullarda ta'lim olayotgan nazorat guruhi ko'rsatkichlaridan sezilarli farq qiladi.

Mazkur natijalar bir nechta nazariy asoslar bilan hamohangdir. Birinchidan, Vigotskiyning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, bolaning bilish jarayoni muloqot orqali shakllanadi va kattalar yoki tengdoshlari bilan interaktiv faoliyat jarayonida yuqori darajada rivojlanadi [1]. Ikkinchidan, Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi ham o'yin faoliyatining bolalar tafakkurida muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi, chunki o'yin jarayoni orqali bola tajriba to'playdi va ijtimoiy kompetensiyalarni egallaydi [2].

O'yin texnologiyalariga asoslangan fasilitatorlik yondashuvi an'anaviy o'qituvchi markazli metodlardan farqli o'laroq, bolalarni o'quv jarayonining faol subyekti sifatida jalb etadi. Shu tariqa, ular muloqot qilish, fikr almashish, bahs-munozaralarda ishtirok etish va o'z fikrini asoslash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Shu bilan birga, metodikaning ayrim cheklovlari ham aniqlandi. Masalan, barcha pedagoglar ham fasilitatorlik rolini to'liq anglab yetmaganlari bois, ba'zi mashg'ulotlarda metodika to'liq amalga oshmadi. Shuningdek, ayrim bolalarning diqqatni uzoq vaqt jamlay olmasligi ham metodikaning samaradorligiga qisman ta'sir ko'rsatdi. Shu sababli pedagoglarning malaka oshirish kurslari orqali yangi yondashuvlarni o'zlashtirishi hamda o'yin metodlarini yanada puxta ishlab chiqish zarur.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi xulosalarga kelindi.

- O'yin texnologiyalariga asoslangan fasilitatorlik metodikasi maktabga tayyorgarlik bosqichidagi bolalarda muloqot kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi.

- Eksperimental guruhda bolalarning muloqot ko'nikmalari sezilarli darajada oshdi, jumladan, suhbat qurish, savollar berish, sheriklarni tinglash va hamkorlikda qaror qabul qilish ko'nikmalari rivojlandi. Ushbu metodika an'anaviy ta'limdan farqli ravishda bolalarni o'quv jarayonining faol subyekti sifatida jalb etadi va mustaqil hamda ijodiy fikrlashni rag'batlantiradi.

- Pedagoglarning fasilitatorlik rolini to'liq egallashi va zamonaviy o'yin texnologiyalarini puxta qo'llashi metodikaning samaradorligini yanada oshiradi.

- Kelgusida bu yondashuvni kengroq miqyosda, turli yosh guruhlari va boshqa hududlarda sinovdan o'tkazish, shuningdek, ota-onalarni ham o'quv jarayoniga jalb etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PQ–4477-qarori. *Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida*. Toshkent.
- (2). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-farmoni. *Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi*. Toshkent.
- (3). Vigotsky L.S. (1978). *Mind in Society. The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- (4). Piaget J. (2001). *Development and Learning*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 15-bet.
- (5). Dewey J. (1938). *Experience and Education*. New York, Macmillan. Bruner J.S. (1961). *The Act of Discovery*. *Harvard Educational Review*, p. 21–32.
- (6). O’Connell T., & Dymont J. (2015). *Facilitating Learning: The Importance of Facilitation Skills in Education*. *Journal of Educational Practice*, p. 15–16.
- (7). Schön D.A. (1983). *The Reflective Practitioner. How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books, p. 78.
- (8). Hmelo-Silver C.E., Duncan R.G., & Chinn C.A. (2007). *Scaffolding and Achievement in Problem-Based Learning*. *Educational Psychologist*, 42(2), p. 99–107.
- (9). National Association for the Education of Young Children (NAEYC). (2020). *Developmentally Appropriate Practice in Early Childhood Programs*. Washington, DC: NAEYC, p. 78.
- (10). OECD (2019). *Skills for Life: Literacy, Numeracy and Problem Solving in Technology-Rich Environments*. Paris: OECD Publishing, p. 98.
- (11). Snow C.E., & Uccelli P. (2009). *The Challenge of Academic Language in Literacy Development*. In D. R. Olson & N. Torrance (Eds.), *The Cambridge Handbook of Literacy*, p. 140.
- (12). Gee J.P. (2015). *Social Linguistics and Literacies: Ideology in Discourses* (5th ed.). New York: Routledge, p. 110.
- (13). Dillenbourg P. (2002). *Over-Scripting CSCL: The Risks of Blending Collaborative Learning with Instructional Design*. In P. A. Kirschner (Ed.), *Three Worlds of CSCL*, p. 147.
- (14). Ganieva R. (2020). *Pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar*. Toshkent, “O’qituvchi”, 178-bet.

Abdullayev Amirulla Xazratovich (A.Avloniy nomidagi PMMI mustaqil izlanuvchisi)
O’ZGARISHLARNI BOSHQARISH KO’NIKMALARINI INNOVATSION MENEJMENT
ASOSIDA RIVOJLANTIRISH DOLZARB MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta’lim tizimidagi transformatsiya sharoitida maktab direktorlarining o’zgarishlarni boshqarish ko’nikmalarini innovatsion menejment asosida rivojlantirish dolzarbligi yoritiladi. O’zgarishlarni joriy etishda strategik, resurs, kommunikatsiya, qarshilik va monitoring omillari tahlil qilinib, barqaror boshqaruv zarurati asoslanadi.

Kalit so’zlar: ta’lim, menejment, transformatsiya, boshqaruv, resurs, kommunikatsiya.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ УПРАВЛЕНИЯ ИЗМЕНЕНИЯМИ НА ОСНОВЕ
ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА К МЕНЕДЖМЕНТУ КАК АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация. В статье раскрывается актуальность развития у директоров школ навыков управления изменениями в условиях трансформации образования на основе инновационного менеджмента. Анализируются стратегические, ресурсные, коммуникационные, поведенческие и мониторинговые факторы внедрения изменений, обосновывается необходимость устойчивого управления.

Ключевые слова: образование, управление, менеджмент, трансформация, государственное управление, ресурсы, коммуникация.

DEVELOPING CHANGE MANAGEMENT SKILLS BASED ON INNOVATIVE
MANAGEMENT AS A PRESSING ISSUE

Annotation. This article highlights the relevance of developing school principals’ change management skills in the context of educational transformation through innovation management. It analyzes strategic, resource, communication, resistance, and monitoring factors of change implementation and justifies the need for sustainable management.

Keywords: education, administration, management, transformation, governance, resources, communication.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimi ijtimoiy taraqqiyot sur’atlari, texnologik yangilanishlar hamda mehnat bozori talablari bilan uzviy bog’liq holda muntazam transformatsiyani boshdan kechirmoqda [6]. Globallashuv jarayonlari, raqamli muhitning kengayishi, kompetensiyaviy yondashuvning ustuvorligi, ta’lim natijalariga yo’naltirilgan boshqaruv (results-based management), shaffoflik va hisobdorlik mexanizmlarining kuchayishi umumiy o’rta ta’lim muassasalari faoliyatida boshqaruv qarorlarini qayta ko’rib chiqishni, boshqaruv uslublarini modernizatsiya qilishni hamda yangicha boshqaruv madaniyatini shakllantirishni taqozo etadi [6]. Bunday sharoitda maktab rahbari uchun “o’zgarish” epizodik jarayon emas, balki ta’lim muassasasining barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligi bilan bog’liq doimiy boshqaruv vazifasiga aylanadi.

Ta'lim muassasasi ichki tizim sifatida o'qituvchi, o'quvchi, ota-ona va mahalliy hamjamiyat kabi ko'p manfaatdor tomonlar (stakeholders) bilan ishlashni talab qiladi. Shu sababli maktabdagi har qanday yangilik – yangi metodika, raqamli platforma, baholash yondashuvi, tarbiyaviy konsepsiya, ichki tartib, resurs taqsimoti yoki boshqaruv reglamentlari, nafaqat texnik, balki ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida namoyon bo'ladi [4]. Mazkur jarayonda o'zgarishlar, ko'pincha, "qarshilik", "beqarorlik", "noaniqlik", "mas'uliyatdan qochish", "yuklama ortishi" kabi omillar bilan birga kechadi. Demak, o'zgarishlarni boshqarish – bu yangilikni e'lon qilish emas, balki uni tashkilot madaniyati va jamoa xulq-atvori darajasida qabul qildirish, amaliyotga singdirish va barqarorlashtirishni nazarda tutuvchi murakkab boshqaruv jarayonidir [1], [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi innovatsion menejmentda o'zgarishlarni boshqarishni tizimli tahlil qilishga asoslandi. Model va konsepsiyalarni qiyosiy tahlil, kontent-analiz hamda integrativ yondashuv qo'llandi. Jarayon bosqichlari, xodim tayyorligi, qarshilik omillari va innovatsion muhit ta'siri nazariy manbalar asosida umumlashtirildi hamda strategik qarorlar samaradorligi, yetakchilik mexanizmlari va barqaror rivojlanish mezonlari o'zaro bog'liqlikda ilmiy asosda tahliliy baholandi.

Tahlil va natija. Mazkur sharoitda maktab direktorining boshqaruv faoliyati mazmuni sezilarli ke-ngayadi. Direktor faqat ma'muriy-ijroi vazifalarni bajaruvchi rahbar emas, balki strategik rejalashtiruvchi, tashabbuskor lider, inson resurslarini boshqaruvchi menejer, ta'lim sifati uchun javobgar subyekt, ichki kommunikatsiya va hamkorlikni yo'lga qo'yuvchi muvofiqlashtiruvchi sifatida faoliyat yuritadi. Rahbar-ning o'zgarishlarni boshqarish bo'yicha kasbiy ko'nikmalari shakllanmagan sharoitda maktabda yangiliklar "formal joriy etilgan" ko'rinishda qoladi, jamoada ichki qarshilik ortadi, boshqaruv qarorlarining ijrosi selektiv tus oladi, natijada kutilgan ta'limiy va tashkiliy samaradorlikka erishish murakkablashadi. Shu nuqta-yi nazardan, o'zgarishlarni boshqarish ko'nikmalari maktab direktorining kasbiy kompetensiyalar tizimida markaziy o'rin tutadi.

O'zgarishlarni boshqarish ko'nikmalari deganda rahbarning vaziyatni tahlil qilish va muammo tash-xisini qo'yish, o'zgarish maqsadi va kutiladigan natijalarni asoslash, manfaatdor tomonlarni jalb etish, kommunikatsiya strategiyasini ishlab chiqish, qarshilik va risklarni boshqarish, resurslarni muvofiqlashti-rish, jarayonni bosqichma-bosqich rejalashtirish, monitoring va baholashni tashkil etish, natijalarni mustah-kamlash (institutsonallashtirish) kabi kompleks amaliy harakatlarni bajarish qobiliyati tushuniladi [5]. Mazkur ko'nikmalarni rivojlantirish bevosita rahbarning shaxsiy tajribasi bilan cheklanib qolmasdan, ilmiy asoslangan yondashuvlar, trening va amaliyotga yo'naltirilgan dasturlar, model va mexanizmlar orqali ti-zimli tashkil etilishi zarur.

Ayni vaqtda, ta'lim muassasalarida o'zgarishlarni boshqarish jarayoni innovatsion jarayonlar bilan uzviy bog'liq. Innovatsiya bu faqat yangilikning o'zi emas, balki yangilikni yaratish/tanlash, sinovdan o't-kazish, joriy etish, baholash va takomillashtirishni qamrab oluvchi boshqaruv siklidir [5]. Innovatsion me-nejment yondashuvi ushbu siklni samarali boshqarish, resurslardan oqilona foydalanish, risklarni oldindan ko'ra bilish, natijadorlik indikatorlarini belgilash va doimiy takomillashtirish mexanizmlarini yo'lga qo'-yishga xizmat qiladi. Demak, maktab direktorlarining o'zgarishlarni boshqarish ko'nikmalarini innovatsion menejment asosida rivojlantirish dolzarbligi, bir tomondan, ta'lim tizimidagi tezkor o'zgarishlar bilan izoh-lanca, ikkinchi tomondan, bu o'zgarishlarni natijador va barqaror boshqarish uchun zarur bo'lgan kompe-tensiyalarni ilmiy asosda shakllantirish ehtiyoji bilan belgilanadi.

Maktablar faoliyatida o'zgarishlar turli ko'rinishda namoyon bo'ladi: o'quv dasturlarining yangilani-shi, ta'lim texnologiyalarini modernizatsiya qilish, raqamli tizimlarni joriy etish, ichki baholash va monito-ring tartiblarining takomillashuvi, pedagogik yondashuvlarning almashuvi, sifatni boshqarish mexanizm-larining kuchayishi, shuningdek, boshqaruv reglamentlari va me'yorlarining qayta ko'rib chiqilishi. Biroq o'zgarishlarning ko'pligi yoki zarurligi ularning avtomatik ravishda muvaffaqiyatli joriy etilishini kafolat-lamaydi. Aksincha, amaliyotda yangiliklar, ko'pincha, rejalashtirilgan natijaga olib kelmasligi, qisqa mud-datli bo'lishi yoki formallashib qolishi kuzatiladi. Mazkur holatning asosiy sababi o'zgarishning mazmuni-dan ko'ra, uni amalga oshirish va boshqarish jarayonidagi kamchiliklar bilan bog'liq bo'ladi.

Birinchi muammo – o'zgarishlarni boshqarishda strategik yondashuvning yetishmasligi. Ko'plab hollarda o'zgarishlar "tashqi talab" yoki "yuqoridan berilgan topshiriq" sifatida qabul qilinadi va ijro in-tizomiga yo'naltiriladi. Natijada o'zgarishning maqsadi, kutilayotgan natijalar, ustuvor yo'nalishlar, bos-qichlar va indikatorlar aniq belgilab olinmaydi. Strategik asosning zaifligi o'zgarishlar o'rtasida uzviylikni susaytiradi, resurslar tarqoqlashadi va jamoada "navbatdagi kampaniya" haqidagi tasavvur kuchayadi. Bun-day sharoitda o'zgarishlar tizimli transformatsiyadan ko'ra, vaqtinchalik tashkiliy tadbirlar ko'rinishida qo-lib ketadi.

Ikkinchi muammo – jamoani o‘zgarishga tayyorlash va jalb etish mexanizmlarining sustligi. Ta’lim muassasasi jamoasi o‘zgarish jarayonining asosiy ijrochisi va natija manbai hisoblanadi. Shunga qaramay, amaliyotda o‘zgarishlar, ko‘pincha, yetarli darajada tushuntirilmasdan, muhokama qilinmasdan yoki jamoaviy kelishuvga keltirilmasdan joriy etiladi. Bu holat o‘qituvchilarda noaniqlik, xavotir, ichki norozilik, passiv qarshilik (silent resistance) yoki selektiv ijro kabi reaksiyalarni kuchaytiradi. Jamoani jalb etishning institutsional mexanizmlari (muloqot kanallari, qayta aloqa, o‘qituvchi liderlari, ishchi guruhlar, motivation instrumentlar) yo‘lga qo‘yilmagan maktablarda o‘zgarishlar barqaror natija bermaydi.

Uchinchi muammo – resurslar va imkoniyatlarning jarayonga muvofiqlashtirilmaganligi. Har qanday o‘zgarish ma’lum resurs talab qiladi: vaqt, moliya, kadrlar salohiyati, texnik baza, metodik ta’minot. O‘zgarishlarni boshqarishda resurslar bilan ishlash, ularni rejalashtirish va qayta taqsimlash ko‘nikmalari yetarli bo‘lmagan sharoitda *“reja bor, imkoniyat yo‘q”* holati yuzaga keladi. Bu esa o‘zgarishning sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi: yangilik yuzaki joriy etiladi, standartlar buziladi, pedagogik jarayonning ritmi izdan chiqadi. Ayniqsa, innovatsion yechimlar joriy etilayotgan sharoitda resurs va risklarni boshqarish ko‘nikmasi rahbar uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

To‘rtinchi muammo – kommunikatsiya va boshqaruv qarorlarining shaffofligining yetishmasligi. O‘zgarish jarayonida rahbarning kommunikativ siyosati, axborot oqimlarini boshqarishi va qarorlarni asoslab bera olishi muhim. Maktab jamoasi o‘zgarishning *“nega”*, *“nima uchun aynan hozir”*, *“qanday natija beradi”*, *“kimga qanday ta’sir qiladi”* kabi savollarga aniq javob kutadi. Agar bu savollar javobsiz qolsa, mish-mishlar, noto‘g‘ri talqinlar va ishonchsizlik paydo bo‘ladi. Shuningdek, kommunikatsiya faqat ma’lumot berish emas, balki qayta aloqa, muammolarni eshitish, tushunish va moslashtirish jarayoni sifatida tashkil etilishi zarur. Kommunikatsiyaning biryozlama yoki formal tashkil etilishi o‘zgarish samaradorligini pasaytiradi [4].

Beshinchi muammo – monitoring, baholash va mustahkamlash mexanizmlarining zaifligi. O‘zgarishlar joriy etilgandan so‘ng ularni kuzatish, natijalarni o‘lchash, xulosalar chiqarish va takomillashtirish zarur. Monitoring tizimi bo‘lmagan, indikatorlar belgilab olinmagan yoki natijalar muhokama qilinmagan sharoitda o‘zgarishning real samarasi aniqlanmaydi. Natijada o‘zgarish jarayoni *“boshlanadi”*, lekin *“yakunlanmaydi”*: u institutsional amaliyotga aylanmaydi, odatiy faoliyatga singmaydi. Bu holat o‘zgarishlarni boshqarish jarayonida *“mustahkamlash”* bosqichi to‘liq bajarilmasligini anglatadi.

Yuqorida qayd etilgan muammolarning ildiz omillari ko‘p hollarda maktab direktorlarining o‘zgarishlarni boshqarish bo‘yicha kasbiy ko‘nikmalari yetarlicha shakllanmaganligi bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunda ko‘nikma yetishmovchiligi faqat nazariy bilimning kamligi emas, balki boshqaruv jarayonini loyihalash, jamoani jalb etish, resurslarni muvofiqlashtirish, risk va qarshiliklarni boshqarish, monitoring va refleksiya asosida takomillashtirish kabi amaliy kompetensiyalarning tizimli rivojlanmaganligi ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Shu sababli mazkur muammoni bartaraf etish faqat *“o‘qitish”* bilan cheklanmasdan, ilmiy asoslangan mexanizm va boshqaruv instrumentlarini ta’lim muassasasi amaliyotiga moslashtirishni talab qiladi.

Xulosa. Mazkur muammoli maydonda innovatsion menejment yondashuvi o‘zgarishlarni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishni konseptual va amaliy jihatdan kuchaytiradi. Innovatsion menejment o‘zgarishni bir martalik tashkiliy harakat emas, balki boshqariladigan sikl sifatida ko‘rib, ustuvorlashtirish, resurslarni muvofiqlashtirish, risklarni oldindan ko‘ra bilish, jarayonni loyiha mantig‘ida yuritish, natijani o‘lchash va takomillashtirish kabi instrumentlarni taqdim etadi. Natijada rahbar uchun o‘zgarishlar *“yuklama”* sifatida emas, *“boshqaruv arxitekturasini”*ning tarkibiy qismi sifatida tashkil etilishi mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- (1). Kotter J.P. (1996). Leading Change. Boston, MA: Harvard Business Review Press.
- (2). Lewin K. (1951). Field Theory in Social Science: Selected Theoretical Papers. New York, NY: Harper & Row.
- (3). Hiatt J. (2006). ADKAR: A Model for Change in Business, Government and our Community. Loveland, CO: Prosci Research.
- (4). Fullan M. (2007). The New Meaning of Educational Change (4th ed.). New York, NY: Teachers College Press.
- (5). Tidd J., & Bessant J. (2020). Managing Innovation: Integrating Technological, Market and Organizational Change (6th ed.). Hoboken, NJ: Wiley.
- (6). Armenakis A.A., & Bedeian A.G. (1999). Organizational change: A review of theory and research in the 1990 s. Journal of Management, 25(3), p. 293–315.

Bisenbaev Islambek Qaypnazarovich (Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Nukus filiali katta o'qituvchisi; e-mail: bisenbaevislam@gmail.com)
JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARINING KASBIY FAOLYATI NATIJALARINI MONITORING QILISHDAGI MUAMMOLARI VA ULARNING YECHIMLARI

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston umumta'lim maktablari jismoniy tarbiya o'qituvchilarning kasbiy faolyati natijalarini monitoring qilish holati va ularni raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirish ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, umumta'lim maktablari jismoniy tarbiya o'qituvchilarning kasbiy faolyati natijalarini monitoring qilish tizimi raqamlashtirilmagan. Sotsiologik so'rovnoma natijalari asosida umumta'lim maktablari samarali boshqarishda innovatsion yondashuvlari, tizimlar integratsiyasi va motivatsion mexanizmlardan foydalanish zarurligi asoslab berilgan. Maqola jismoniy tarbiya o'qituvchilarning kasbiy faolyati natijalarini monitoring qilish tizimini takomillashtirish va o'qituvchilarning motivatsiyalarini oshirishga qaratilgan ilmiy tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: kasbiy faoliyat, raqamli texnologiyalar, monitoring, raqamlashtirish, innovatsion model, so'rovnoma, motivatsiya, rivojlanish istiqbollari, ta'lim tizimi.

Бисенбаев Исламбек Кайпназарович (старший преподаватель Нукусского филиала Института переподготовки и повышения квалификации специалистов по физической культуре и спорту; bisenbaevislam@gmail.com)

ПРОБЛЕМЫ МОНИТОРИНГА РЕЗУЛЬТАТОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ИХ РЕШЕНИЯ

Аннотация. В статье с научной точки зрения анализируется состояние мониторинга результатов профессиональной деятельности учителей физической культуры общеобразовательных школ Узбекистана и их совершенствование на основе цифровых технологий. Результаты исследования показывают, что система мониторинга результатов профессиональной деятельности учителей физической культуры общеобразовательных школ не цифровизирована. На основе результатов социологического опроса обоснована необходимость использования инновационных подходов, системной интеграции и мотивационных механизмов в эффективном управлении общеобразовательными школами. В статье содержатся научные рекомендации, направленные на совершенствование системы мониторинга результатов профессиональной деятельности учителей физической культуры и повышение мотивации учителей.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, цифровые технологии, мониторинг, цифровизация, инновационная модель, опрос, мотивация, перспективы развития, система образования.

Bisenbaev Islambek Kaypnazarovich (Senior Lecturer of the Nukus Branch of the Institute for Retraining and Advanced Training of Specialists in Physical Culture and Sports, bisenbaevislam@gmail.com)

PROBLEMS OF MONITORING THE RESULTS OF THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF PHYSICAL EDUCATION TEACHERS AND THEIR SOLUTIONS

Annotation. This article provides a scientific analysis of the current state of monitoring the professional activities of physical education teachers in Uzbekistan's general education schools and explores ways to improve this process using digital technologies. The research findings indicate that the system for monitoring the professional performance of physical education teachers in general education schools is not digitalized. Based on the results of a sociological survey, the necessity of implementing innovative approaches, system integration, and motivational mechanisms for effective management of general education schools is substantiated. The article offers scientific recommendations aimed at enhancing the system for monitoring physical education teachers' professional performance and increasing teacher motivation.

Keywords: professional activity, digital technologies, monitoring, digitalization, innovative model, questionnaire, motivation, development prospects, education system.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda ta'lim sohasining barqaror rivojlanishi, unda raqobatbardosh va yuqori malakali kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirishni taqozo etmoqda. Jismoniy tarbiya o'qituvchilarning kasbiy faolyati samaradorligi sohada innovatsion yondashuvlarni joriy etish darajasi bilan bevosita bog'liqdir. So'nggi yillarda O'zbekistonda ta'lim tizimini raqamlashtirish, o'qituvchilarning jismoniy faolligini oshirish va sog'lom turmush tarzini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridir.

Shu nuqtayi nazardan, sport sohasida kadrlar malakasini oshirish tizimida ta'lim mazmunini yangilash, raqamli texnologiyalarni joriy etish, amaliyotga yo'naltirilgan kompetensiyalar tizimini shakllantirish

orqali inson kapitalini rivojlantirish mumkin. Shu bilan birga, mavjud tizimdagi tashkiliy, metodik muammolar zamonaviy yechimlarni talab etmoqda.

Bugungi kunga kelib, institut va uning filiallari tomonidan jismoniy tarbiya va sport sohasidagi mutaxassislarining malaka oshirish jarayonlari barcha hududlarni qamrab olgan. Bir yillik o'rtacha kontingent 14375 nafar tinglovchini tashkil etgan. 2023-yilda 923 nafar (8,2%), 2024-yilda 1377 nafar (10,9%), 2025-yilda 1140 nafar (13,8%) tinglovchi muqobil malaka oshirish shakli orqali testdan ozod etilgan. Shu bilan birga, umumiy qabulning 10,7%ni tashkil etgan holda, 3440 nafar ishtirokchi VM-355-qarori 19-bandida sertifikat olgan. Dinamikaga ko'ra, 2023-yil natijalari o'tgan yilga nisbatan 14,7% o'sgan, 2024-yilda 32,9%, 2025-yilda esa 35,6% o'sish kuzatilgan.

O'zbekiston Respublikasida 6,5 milliondan ortiq o'quvchilarga ega 10134 ta umumta'lim maktablari 33213 nafar jismoniy tarbiya fani o'qituvchilari faoliyat ko'rsatmoqda [6].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ta'limda axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish bo'yicha tadqiqotlar A.A.Abdugodirov, A.X.Abdullayev, M.Aripov, U.Begimkulov, Sh.S.Axrarov, B.Begalov, F.Zakirova, N.A.Muslimov, M.Lutfullayev, S.Rahmonqulova, N.I.Taylaqov, S.S.G'ulomov, R.H.Hamdov, U.Yuldashevlar tomonidan amalga oshirilgan. Bugungi kunda ta'limning turli bosqichlarida pedagogik monitoring tizimini yaratishga urinishlar bo'lmoqda, pedagogik faoliyatning turli jihatlari Adam Swinyard, Niall Marriott, J.D.Willms, N.Richixina, Y.A.Semina, A.N.Mayorov, V.I.Vovna, N.F.Ilina, Voronova. Vvedenskiy, Moksheyev, Kazakova, Mozgarevlar tomonidan tadqiq qilingan [4]. Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining malakasini oshirish muassasalari faoliyatini o'rganish va tajribalarni analitik tahlil etish pedagog kadrlar malakasini oshirishi va kasbiy faoliyati monitoringini olib borishning metodik tizimini yaratish va amaliyotga joriy etish muammosining dolzarbligi hamda pedagogik jihatdan to'liq tadqiq qilinmaganligi bir qator yechimini kutayotgan muammolarning mavjudligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 4-iyuldagi "Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qaytatayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 355-qarorning 3-ilovasi bilan tasdiqlangan Nizomda kasbiy faoliyati natijalari (portfolio) – jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarning kasbiy faoliyatida erishgan natijalari, tayyorlagan sportchilari va ularning erishgan yutuqlari, o'quv adabiyotlari va ilmiy-tadqiqot ishlari, ratsionalizatorlik takliflari, patentlar hamda mualliflik guvohnomalari kabi yutuqlarini baholash tizimini joriy etilgan [1].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 30-sentabrdagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining o'rnatilgan xodimlarini moddiy rag'batlantirish tartibini takomillashtirish to'g'risida"gi 823-qarorda umumiy o'rta ta'lim muassasalarining o'rnatilgan xodimlarini rag'batlantirishning direktor jam'armasini tashkil etish va uning mablag'laridan foydalanish tartibi to'g'risidagi nizomning 2-ilovasi bilan baholash mezonlari qabul qilingan [2]. Maskur qaror asosida maktabda tuzilgan komissiya tamonidan maktabdagi o'qituvchilarning kasbiy faoliyati natijalari baholanadi va natijalari bo'yicha tegishli ustamlar to'lash bo'yicha buyrug'i qabul qilinadi.

Respublika aholisining 25 foizdan ortiq qismiga ta'lim-tarbiya berish va ularni sog'lomlashtirish ishlarini olib borayotgan jismoniy tarbiya fani o'qituvchilari kasbiy faoliyati natijalarini baholash va baholash natijalari bo'yicha imtiyozlar berish hamda moddiy rag'batlantirish uchun ularning faoliyati an'anaviy usuldan foydalanilgan holda baholanmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot O'zbekiston umumta'lim maktablari jismoniy tarbiya o'qituvchilari kasbiy faoliyati natijalarini baholash (monitoring) va baholash natijalari bo'yicha imtiyozlar berish hamda moddiy rag'batlantirishdagi asosiy muammolarni aniqlash maqsadida olib borildi. Tadqiqotda ijtimoiy-pedagogik va sotsiologik yondashuvlardan foydalanildi.

1. Tadqiqot obyekti va namunasi.

Tadqiqot obyekti sifatida O'zbekiston umumta'lim maktablari jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy faoliyati olindi.

2. Tadqiqot metodlari.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy usullar qo'llanildi:

So'rovnoma (anketa): maktab jismoniy tarbiya o'qituvchilarning kasbiy faoliyati natijalarini tasdiqlovchi hujjatlarni to'plash, saqlash va ularni taqdim etishdagi mavjud muammolar va ularni echimi bo'yicha o'qituvchilar fikrlarini to'plash uchun.

Hujjatlar tahlili: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari va Sport vazirining buyruqlari hamda jismoniy tarbiya o'qituvchilarning kasbiy faoliyati natijalarini tasdiqlovchi normativ-huquqiy hujjatlar o'rganildi.

Holatlarni kuzatish: maktab jismoniy tarbiya o'qituvchilarning kasbiy faoliyati natijalarini baholash jarayonini amaliy ravishda kuzatish orqali olingan ma'lumotlar tahlil qilindi.

3. Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot ijtimoiy so'rovnoma va pedagogik kuzatish usullari asosida amaliy va nazariy jihatdan olib borildi.

4. Statistik va tahlil usullari.

Olingan ma'lumotlar statistik tahlil usullari - foizli taqsimot, diagrammalar va grafiklar orqali tahlil qilindi. Shuningdek, so'rovnoma natijalari pedagogik tahlil va korrelatsion bog'liqliklar asosida yoritildi, bu maktab jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy faoliyatini baholashni optimallashtirish uchun ilmiy asoslarni shakllantirishga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar. O'zbekistonda jismoniy tarbiya o'qituvchilarning kasbiy faoliyati natijalarini baholash va baholash natijalari bo'yicha imtiyozlar berish hamda moddiy rag'batlandirish bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Bu normativ-huquqiy hujjatlar maktablarda jismoniy tarbiya va sport faoliyatini rivojlantirish, o'quvchilarning jismoniy tarbiyasini tizimli yo'lga qo'yish, ularning sportdagi qiziqishini rivojlantirish, bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish va sog'lom turmush tarzini qaror topirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Biroq amaliyotda maktab jismoniy tarbiya o'qituvchilarning kasbiy faoliyati natijalarini baholash va baholash natijalari bo'yicha imtiyozlar berish hamda moddiy rag'batlandirish qator muammolar kuzatiladi. Jumladan, baholash raqamlashtirilmagan, o'qituvchilarning normativ-huquqiy hujjatlarni o'rganganlik darajasi, kasbiy faoliyati natijalarini tasdiqlovchi hujjatlarni to'plash, saqlash hamda ularni taqdim etishdagi muammolar o'qituvchilarning kasbiy faoliyati samaradorligiga va ishlashga bo'lgan motivatsiyalariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, maktab jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy faoliyatini natijalarini baholash tizimini samarali tashkil etish va raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirish uchun mavjud muammolarni ilmiy asoslangan usullar va modellar orqali aniqlash, tahlil qilish hamda bartaraf etish zarurati sezilmoqda.

1-jadval

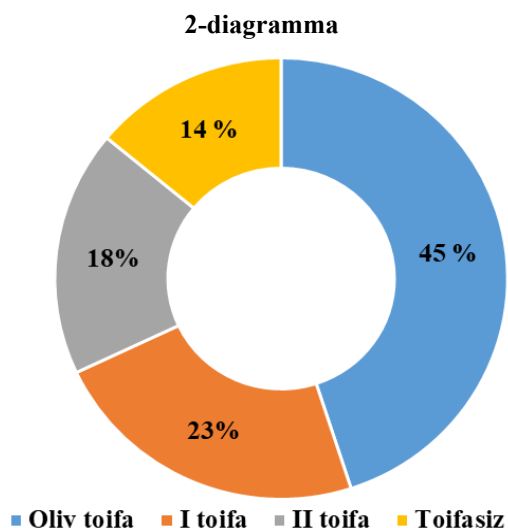
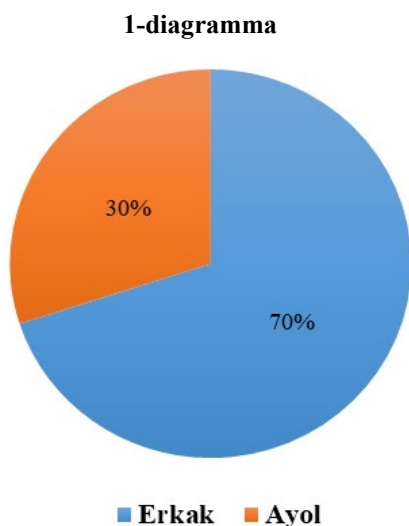
**Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti
Farg'ona filialida 2023-yil yanvar-may oylari bo'yicha kasbiy faoliyat natijalari**

Yo'nalishlar	Yanvar		Fevral		Mart		Aprel		May	
	86	56	86	56	86	56	86	56	86	56
Instruktorlar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jismoniy tarbiya fani o'qituvchilari	-	1	-	-	-	4	-	1	-	-
Trener-o'qituvchilar	7	34	10	13	16	15	18	8	17	13
Jami:	7	35	10	13	16	19	18	9	17	13
Umumiy natijalar:	42		23		35		27		30	
Tinglovchilar umumiy soni:	376		337		342		309		318	

Amaliyotda tinglovchilar har qil sabablarga (hujjatlar bilan ishlash ko'nikmasi, byurokratik to'siqlar, axborot madaniyati) ko'ra kasbiy faoliyatida erishgan natijalari (portfolio) tasdiqlovchi hujjatlarni to'lay olmasligi mumkin. Hujjatlarni vaqtida taqdim etilmaganda ular hisobga olinmaydi [3]. Jismoniy tarbiya o'qituvchilar kasbiy faoliyatida natijalarga erishgan bo'lishi mumkin lekin ularni taqdim etish bilan bog'liq muammolar ham mavjud. 1-jadvalda Farg'ona filialida 2023-yil yanvar-may oylari tinglovchilarining kasbiy faoliyat natijalari ko'rsatilgan [5]. Bunda jismoniy tarbiya o'qituvchilarning ko'rsatkishlari trenerlarga nisbatan kamligini ko'rish mumkin. Farg'ona filialida 2023-yil yanvar-may oylari ba'zi tinglovchilar turli sabablarga bog'liq ravishda kasbiy faoliyatida erishgan natijalari (portfolio) tasdiqlovchi hujjatlarni vaqtida taqdim qilmagan bo'lishi mumkin.

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarning kasbiy faoliyatida erishgan natijalari(portfolio) baholashda raqamli texnologiyalardan foydalangan holda bu ko'rsatkishlarni oshirish imkoniyati mavjud.

O'qituvchilarning kasbiy faoliyati natijalarini tasdiqlovchi hujjatlarni to'plash, saqlash va taqdim etish bilan bog'liq muammolarni aniqlash maqsadida 2025-yilning sentyabr-dekabr oylarida empirik tadqiqoti o'tkazildi. O'tkazilgan tadqiqotda mamlakatning turli hududlaridan jami 180 nafar jismoniy tarbiya fani o'qituvchisi so'rovnomada ishtirok etdi, ularning jinsiy tarkibi: 70% erkak va 30% ayollar. Pedagogik malaka toifasi bo'yicha: 45% oliy toifa, 23% birinchi toifa, 18% ikkinchi toifa va 14% toifasiz (1-rasm).

1-rasm. So'rovnomada ishtirok etgan jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarining jins hamda pedagogik malaka toifasi bo'yicha tarkibi.

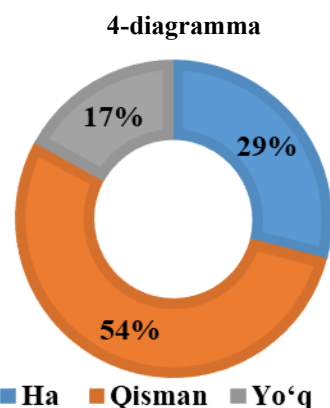
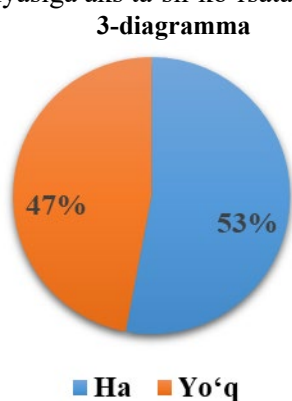
So'rovnoma natijalariga ko'ra, maktab jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy faoliyati natijalarini baholash va baholash natijalari bo'yicha imtiyozlar berish hamda moddiy rag'batlandirish bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlari o'rganganlik holati quyidagicha taqsimlanadi:

53% respondentlar normativ-huquqiy hujjatlari o'rganish uchun qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasidan foydalanishini bildirgan, 47% respondentlar foydalanmasliklarini bildirgan.

Maktab jismoniy tarbiya o'qituvchilarining O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 4-iyuldagi "Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 355-qarorini o'rganganlik holati quyidagicha taqsimlanadi (2-rasm).

29% respondentlar qarorni to'liq o'rganganligini bildirgan, 54% respondentlar qisman o'rganganligini, 17% respondentlar qarorni o'rganmaganligini bildirgan.

Ushbu natijalar maktab jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy faoliyati natijalarini baholash va baholash natijalari bo'yicha imtiyozlar berish bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlari to'liq o'rganmasliklari ularning kasbiy faoliyatida qilgan mehnati to'g'ri baholanmasligiga tasir qiladi. Qilingan mehnatni moddiy va ma'naviy rag'batlandirmaslik o'qituvchining ish faoliyati samaradorligiga va ishlashga bo'lgan motivatsiyasiga aks ta'sir ko'rsatadi.

2-rasm. Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy faoliyati natijalarini baholashga oid normativ-huquqiy hujjatlari o'rganganlik holati bo'yicha tahlil.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston umumta'lim maktablari jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy faoliyati natijalarini baholashda va baholash natijalari asosida imtiyozlar berish hamda moddiy rag'batlandirish tizimini raqamli texnologiyalardan foydalangan holda takomillashtirishni talab qilmoqda.

Birinchidan, jismoniy tarbiya o'qituvchilarning malaka oshirish kursi o'quv dasturi va rejalarni qayta ko'rib chiqilishi lozim.

Ikkinchidan, o'qituvchilarning huquqiy, axborot madaniyatini va raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Uchinchidan, raqamli texnologiyalar asosida jismoniy tarbiya o'qituvchilarning malaka oshirishining davriyligini taminlash lozim.

Shu yo'nalishda ilmiy asoslangan raqamli platforma modelni yaratish va uni amaliyotga joriy etish maktab jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy faoliyati natijalarini baholash tizimini yangi bosqichga olib chiqishi, o'qituvchilarning ishlash motivatsiyalarni va ta'lim sifatini oshiradi. Sog'lom va faol avlodni tarbiyalashga, o'qituvchilarning jismoniy va ma'naviy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 4-iyuldagi "Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 355-qarori.

(2). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 30-sentabrdagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarining o'rnatgan xodimlarini moddiy rag'batlantirish tartibini takomillashtirish to'g'risida"gi 823-qarori.

(3). O'zbekiston Respublikasi Sport vazirining 2024-yil 10-iyuldagi 01/1091-A/F-buyrug'i. Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish jarayoni (tizimini) bilan bog'liq hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida.

(4). Shoymardonov T.T. Pedagog kadrlar malakasini oshirishi va kasbiy faoliyati monitoringini tashkil etishning elektron tizimi. Diss., 2017, 5-bet.

(5). Tishabayev A, Bekov B., Mathoshimov N. Sport boshqaruvi va kadrlar tayyorlashda innovatsion yondashuv. "Sport ilm-fanining dolzarb muammolari". Xalqaro ilmiy-nazariy jurnal, 2023, 1-son.

(6). Hayitov O. Kuchaytirish masalalari. Sport sohasida kadrlar malakasini oshirish tizimining zamonaviy modeli muammolar va yechimlar. "Jismoniy tarbiya va sport sohasida mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimidagi dolzarb muammolar". 2-to'plam, Farg'ona-2025, "Classic" nashriyoti, 2025.

Jumaniyazova Tupajon Alimovna (Urganch davlat Tibbiyot instituti, assistant; tubaxanum@gmail.com)

OLIIY TA'LIM MUASSASALARI PEDAGOGLARIDA SALOMATLIK KOMPETENSIYASI:

ILMIY ADABIYOTLAR TAHLILI ASOSIDA YONDASHUV

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirish masalasi ilmiy adabiyotlar tahlili asosida o'rganilgan. Tadqiqotda pedagog salomatligi muammosining dolzarbligi zamonaviy ta'lim tizimida pedagog shaxsiga qo'yilayotgan kasbiy va ijtimoiy talablarning ortishi bilan asoslangan. Ilmiy manbalar tahlili asosida salomatlik kompetensiyasining mazmuni, uning tarkibiy komponentlari hamda pedagog kasbiy faoliyatidagi ahamiyati ochib berilgan. Valeologik, psixosomatik va pedagogik yondashuvlar doirasida salomatlik kompetensiyasining integrativ xususiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari salomatlik kompetensiyasi pedagogning kasbiy barqarorligi, stressga chidamliligi va ta'lim jarayoni samaradorligini ta'minlovchi muhim kasbiy sifat ekanligini ko'rsatadi. Maqola adabiyotlar tahliliga asoslangan bo'lib, olingan xulosalar pedagoglar salomatligini saqlash va rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: salomatlik kompetensiyasi, oliy ta'lim muassasalari pedagoglari, kasbiy salomatlik, pedagogik kompetensiya, valeologik yondashuv, psixosomatik salomatlik, sog'lom turmush tarsi, pedagog kasbiy faoliyati, ta'lim jarayoni samaradorligi.

Жуманиязова Тупажон Алимовна (Ургенчский государственный медицинский институт, ассистент)

КОМПЕТЕНЦИЯ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕЖЕНИЯ У ПЕДАГОГОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ

ЗАВЕДЕНИЙ: ПОДХОД НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В данной статье на основе анализа научной литературы изучен вопрос формирования и развития компетенции здоровья у педагогов высших учебных заведений. Актуальность проблемы здоровья педагога в исследовании обоснована повышением профессиональных и социальных требований к личности педагога в современной системе образования. На основе анализа научных источников раскрыто содержание компетенции здоровья, ее структурные компоненты и значение в профессиональной деятельности педагога. В рамках валеологического, психосоматического и педагогического подходов обоснован интегративный характер компетенции здоровья. Результаты исследования показывают, что компетенция здоровья является важным профессиональным качеством, обеспечивающим профессиональную устойчивость педагога, стрессоустойчивость и

эффективность образовательного процесса. Статья основана на анализе литературы, и полученные выводы указывают на необходимость совершенствования педагогических подходов, направленных на сохранение и развитие здоровья педагогов.

Ключевые слова: компетенция здоровья, педагоги высших учебных заведений, профессиональное здоровье, педагогическая компетенция, валеологический подход, психосоматическое здоровье, здоровый образ жизни, профессиональная деятельность педагога, эффективность образовательного процесса.

Jumaniyazova Tupajon Alimovna (Urgench State Medical Institute, assistant)

HEALTH-PRESERVING COMPETENCE OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION TEACHERS: AN APPROACH BASED ON SCIENTIFIC LITERATURE ANALYSIS

Annotation. In this article, based on the analysis of scientific literature, the issue of forming and developing health competence in teachers of higher educational institutions was studied. The relevance of the problem of teacher health in the study is substantiated by the increasing professional and social requirements for the teacher's personality in the modern education system. Based on the analysis of scientific sources, the content of health competence, its structural components, and its significance in the professional activity of a teacher are revealed. Within the framework of valeological, psychosomatic, and pedagogical approaches, the integrative nature of health competence has been substantiated. The research results show that health competence is an important professional quality that ensures a teacher's professional resilience, stress resistance, and the effectiveness of the educational process. The article is based on the analysis of literature, and the conclusions obtained indicate the need to improve pedagogical approaches aimed at preserving and developing the health of teachers.

Keywords: health competence, higher education teachers, professional health, pedagogical competence, valeological approach, psychosomatic health, healthy lifestyle, teacher's professional activity, educational process effectiveness.

Kirish. Zamonaviy axborotlashgan jamiyat sharoitida oliy ta'lim tizimida pedagog shaxsiga qo'yilayotgan kasbiy va ijtimoiy talablar sezilarli darajada murakkablashmoqda. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, oliy ta'lim pedagoglarining kasbiy salomatligi muammosi bugungi kunda alohida dolzarblik kasb etib, "psixologik, tibbiy-ijtimoiy profilaktika va salomatlikni tiklashning yangi sohasini yaratish zarurati"ni yuzaga keltirmoqda [1]. Ushbu holat pedagog salomatligini faqat tibbiy nuqtayi nazardan emas, balki pedagogik muammo sifatida ham ko'rib chiqish lozimligini ko'rsatadi.

Pedagog mehnatining ijtimoiy ahamiyati va murakkabligi, ko'pincha, yetarli darajada e'tirof etilmaydi. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, "pedagog faoliyati unumsiz mehnat ishchisi sifatida tasniflanar ekan, unga jamiyat ham qimmatli mahsulot ishlab chiqarmaydigan ishchi kuchi sifatida munosabatda bo'laveradi". Aslida esa pedagog shaxsni rivojlantirishda eng ko'p mehnat talab qiladigan, ma'naviy mahsulotni shakllantiruvchi kasb egasi hisoblanadi. Bunday nomutanosib munosabat pedagogning kasbiy faoliyati va salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ilmiy manbalarda pedagog salomatligi ko'p qirrali hodisa sifatida talqin qilinadi. Xususan, oliy ta'lim muassasalarida pedagoglar salomatligini rivojlantirish "ijtimoiy, pedagogik, ekologik, psixologik va biologik jihatlarni o'z ichiga olgan murakkab jarayon" ekanligi ta'kidlanadi. Ushbu jarayonda pedagogik jihat yetakchi o'rin egallaydi, chunki aynan pedagogika sog'liqni saqlashga yo'naltirilgan ongli munosabat va xulq-atvorni shakllantiradi.

Ilmiy tadqiqotlarda pedagoglarning kasbiy faoliyati sog'liq uchun yuqori xavf tug'diruvchi omillar bilan bog'liqligi ham ko'rsatib o'tilgan. Jumladan, "o'qituvchilik kasbi asab va psixosomatik kasalliklar bilan kasallanish darajasi bo'yicha yuqori xavfli kasblar qatoriga kiradi" [2]. Buning asosiy sabablari sifatida mehnat faoliyatining davomiyligi, yuqori hissiy zo'riqish va ijtimoiy mas'uliyatning kuchliligi qayd etiladi. Shuningdek, ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ta'lim tizimida talabalarning salomatligi masalasi yetarli darajada o'rganilgan bo'lsa-da, oliy ta'lim muassasalari pedagoglarining salomatlik holati va salomatlik kompetensiyasini belgilovchi omillar bo'yicha tadqiqotlar "omaki yoki tugallanmagan" xarakterga ega. Bu esa pedagoglar salomatligini pedagogik nuqtayi nazardan, tizimli o'rganish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasiga oid ilmiy qarashlarni tizimli o'rganish maqsadida adabiyotlar tahlili metodologiyasi qo'llanildi. Ushbu metod tanlanishining asosiy sababi tadqiqot obyektining nazariy-konseptual xususiyatga

egaligi hamda empirik tajriba ma'lumotlaridan ko'ra ilmiy qarashlar va yondashuvlarni umumlashtirish zaruratining ustuvorligidir.

Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, pedagoglarning kasbiy salomatligi va salomatlik kompetensiyasi masalalari turli fanlar chorrohasida – pedagogika, psixologiya, valeologiya va tibbiy-gigiyenik yondashuvlar doirasida tadqiq etilgan. Shu bois tahlil jarayonida fanlararo yondashuv asos qilib olindi.

Mazkur mezonlar asosida tanlangan manbalar orasida I.I.Brexman tomonidan asoslangan valeologik yondashuvlar [1], L.M.Mitina tomonidan ilgari surilgan pedagogning kasbiy salomatligi konsepsiyasi [2], shuningdek, pedagogik kompetensiyalar tizimini yorituvchi ilmiy qarashlar muhim o'rin egalladi.

Tahlil usullari. Adabiyotlar tahlili jarayonida quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi: tushunchaviy tahlil – “salomatlik”, “kompetensiya”, “salomatlik kompetensiyasi” tushunchalarining mazmunini aniqlash; taqqoslash – turli mualliflarning yondashuvlarini o'zaro solishtirish; tizimlashtirish – salomatlik kompetensiyasining tarkibiy qismlarini guruhlash; umumlashtirish – mavjud ilmiy qarashlar asosida konseptual xulosalar chiqarish.

Ilmiy adabiyotlar tahlili natijalari. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasi ko'p qirrali, murakkab va integrativ hodisa bo'lib, u pedagogning kasbiy faoliyati samaradorligi bilan uzviy bog'liqdir. Tadqiqotchilar ushbu kompetensiyani turli ilmiy yondashuvlar asosida izohlagan bo'lsalar-da, ularning qarashlarini umumlashtirish salomatlik kompetensiyasining yagona konseptual mazmunini aniqlash imkonini beradi.

Salomatlik kompetensiyasining valeologik talqini. Ilmiy adabiyotlarda salomatlik masalasini tizimli o'rganishga asos solgan yondashuvlardan biri valeologik yondashuv hisoblanadi. Ushbu yo'nalish asoschisi sifatida I.I.Brexman e'tirof etiladi. U valeologiyani inson salomatligini o'rganish va uni faol shakllantirish usullarini aniqlashga qaratilgan fan sifatida talqin qiladi [1]. Brexmanning fikricha, shaxs salomatligi faqat kasalliklarning yo'qligi bilan emas, balki organizmning moslashuvchan imkoniyatlari va ichki resurslari bilan belgilanadi.

Valeologik yondashuv doirasida salomatlik pedagogning kasbiy faoliyatida muhim resurs sifatida qaraladi. E.N.Vayner valeologiya usulining asosiy vazifasi sifatida pedagog salomatligi va sog'liq zaxiralarini sifat va miqdoriy jihatdan baholash hamda ularni ko'paytirish yo'llarini o'rganishni ko'rsatadi [3]. Ushbu qarashlar salomatlik kompetensiyasini shakllantirishda pedagogning o'z sog'lig'iga ongli munosabatini muhim omil sifatida e'tirof etishga asos bo'ladi.

Salomatlikning psixosomatik va sanalogik yondashuvlari. Salomatlikni o'rganishda sanalogik va psixosomatik yondashuvlar ham muhim o'rin egallaydi. Y.P.Lisitsin tomonidan ilgari surilgan sanalogik yondashuvda salomatlik “hayot mazmuni” bilan bog'liq ijtimoiy va shaxsiy hodisa sifatida talqin qilinadi [2]. Bu yondashuv pedagog salomatligini faqat biologik emas, balki ijtimoiy farovonlik va ma'naviy barqarorlik bilan bog'liq holda tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi.

G.A.Apanasenko tomonidan ishlab chiqilgan psixosomatik salomatlik modeli pedagog salomatligini baholashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. U shaxs salomatligini pastdan yuqorigacha bo'lgan darajalar asosida tavsiflab, yurak-qon tomir tizimi, nafas olish ko'rsatkichlari va jismoniy holatni salomatlik mezonlari sifatida ko'rsatadi [5]. Ushbu yondashuv pedagoglarning kasbiy faoliyati sog'liq uchun yuqori xavf omili ekanligini ilmiy asoslashga imkon beradi.

A.Y.Rijov va S.V.Komin pedagogik faoliyatning fiziologik va ergonomik jihatlarini tahlil qilib, o'qituvchilik faoliyatini yuqori darajadagi asabiy zo'riqish bilan bog'liq kasbiy faoliyat sifatida tavsiflaydilar [11]. Ushbu holatlar pedagoglarda surunkali charchoq va psixosomatik kasalliklarning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Ilmiy adabiyotlar tahlili salomatlik kompetensiyasining tarkibiy tuzilmasini aniqlash imkonini berdi. I.A.Zimnyaya salomatlik kompetensiyasini sog'lom turmush tarziga rioya qilish, zararli odatlardan voz kechish, shaxsiy gigiena va jismoniy madaniyat bilan bog'liq bilim va mas'uliyatlar majmui sifatida talqin etadi [9].

V.V.Kolbanov “salomatlik o'qituvchisi” tushunchasini kiritib, pedagogni ta'lim jarayonida sog'lom turmush tarzini shakllantiruvchi yetakchi subyekt sifatida ko'rsatadi [8]. Uning fikricha, pedagogning shaxsiy salomatligi va salomatlik kompetensiyasi talabalar salomatligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Y.T.Yermushkina oliy ta'lim pedagoglari faoliyati aqliy mehnatning murakkab shakllarini o'zida mujassamlashtirganini ta'kidlab, ushbu faoliyatning salomatlik bilan bog'liq jihatlarini yetarli darajada tasniflanmaganini ko'rsatadi [12]. Bu holat salomatlik kompetensiyasini pedagogik tadqiqot obyekti sifatida chuqurroq o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Natijalar muhokamasi. Ilmiy adabiyotlar tahlili natijalari salomatlik kompetensiyasining oliy ta'lim muassasalari pedagoglari kasbiy faoliyatida markaziy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Tahlil qi-

lingan manbalarda pedagog salomatligi turli ilmiy yondashuvlar doirasida izohlangan bo'lsa-da, ularning barchasida umumiy jihat – pedagogning sog'lig'i ta'lim jarayonining barqarorligi va samaradorligini belgilovchi asosiy omil sifatida e'tirof etilishi kuzatiladi.

Valeologik yondashuv vakillari salomatlikni shaxsning moslashuvchan imkoniyatlari va ichki xarakterlari bilan bog'liq integrativ holat sifatida talqin qiladilar [1], [3]. Ushbu yondashuv pedagog salomatligini faqat kasalliklarning yo'qligi bilan cheklamasdan, balki kasbiy faoliyatga tayyorlik va funksional barqarorlik bilan bog'lash imkonini beradi. Bu holat salomatlik kompetensiyasini pedagogning kasbiy resursi sifatida qarash zaruratini asoslaydi.

Psixosomatik va sanalogik yondashuvlar doirasida esa salomatlik pedagogning ijtimoiy farovonligi, ma'naviy holati va hayot mazmuni bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilinadi [2], [5]. G.A.Apanasenko tomonidan ishlab chiqilgan salomatlik darajalari modeli pedagoglarning kasbiy faoliyati sog'liq uchun yuqori xavf tug'diruvchi omil ekanligini ko'rsatib beradi [5]. Bu esa pedagoglarda salomatlik kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan profilaktik va pedagogik chora-tadbirlar zarurligini ko'rsatadi.

Pedagogik yondashuvlar tahlili shuni ko'rsatadiki, salomatlik kompetensiyasi pedagogning kasbiy kompetensiyasi tizimida mustaqil va muhim tarkibiy qism sifatida namoyon bo'ladi. L.M.Mitina pedagog kasbiy salomatligini stressli ta'lim muhiti sharoitida kasbiy funksiyalarni samarali bajarishni ta'minlovchi holat sifatida talqin etadi [10]. Ushbu qarash pedagog salomatligini rivojlantirish pedagogik jarayonning ajralmas qismi ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, V.V.Kolbanov tomonidan ilgari surilgan "salomatlik o'qituvchisi" konsepsiyasi pedagogni nafaqat bilim beruvchi, balki sog'lom turmush tarzini shakllantiruvchi yetakchi subyekt sifatida ko'rsatadi [8]. Bu qarashlar pedagogning shaxsiy salomatligi va uning salomatlik kompetensiyasi talabalar salomatligiga bilvosita ta'sir ko'rsatishini asoslaydi.

Umuman olganda, mualliflar qarashlarini taqqoslash shuni ko'rsatadiki, salomatlik kompetensiyasi pedagogning kasbiy faoliyatida quyidagi vazifalarni bajaradi: kasbiy barqarorlikni ta'minlash, stressga chidamlilikni oshirish, ta'lim jarayonida sog'lom psixologik muhitni yaratish va pedagogik samaradorlikni ta'minlash. Ushbu jihatlar salomatlik kompetensiyasini oliy ta'lim pedagoglari uchun strategik ahamiyatga ega kasbiy sifat sifatida qarash imkonini beradi.

Xulosa. Ilmiy adabiyotlar tahlili asosida olib borilgan tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasi kasbiy faoliyatning muhim va ajralmas tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatdi. Tahlil qilingan manbalarda salomatlik kompetensiyasi pedagogning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy salomatligini saqlash va mustahkamlashga qaratilgan bilimlar, ko'nikmalar va qadriyatlar majmui sifatida talqin etiladi.

Valeologik, psixosomatik va pedagogik yondashuvlar uyg'unligi salomatlik kompetensiyasining integrativ mohiyatini ochib beradi. Pedagog salomatligining barqarorligi uning kasbiy samaradorligi, ta'lim jarayonidagi faolligi va talabalar bilan o'zaro munosabatlari sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois salomatlik kompetensiyasini rivojlantirish oliy ta'lim tizimida pedagogik jarayonning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi lozim. Mazkur tadqiqot adabiyotlar tahliliga asoslangan bo'lib, unda empirik ma'lumotlar keltirilmagan. Shunga qaramay, olingan xulosalar salomatlik kompetensiyasini pedagogik tadqiqot obyekti sifatida chuqurroq o'rganish, kelgusida empirik tadqiqotlar olib borish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, oliy ta'lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasini rivojlantirish ta'lim sifatini oshirish, pedagoglarning kasbiy barqarorligini ta'minlash va sog'lom ta'lim muhitini shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Brexman I.I. Valeologiyaga kirish: salomatlik haqidagi fan. Moskva, "Fan", 1987, 125-bet.
- (2). Mitina L.M. Pedagog shaxsining kasbiy rivojlanishi va salomatligi. Moskva, "Akademiya", 2010, 320-bet.
- (3). Vayner E.N. Valeologiya asoslari. Moskva, "Flinta", 2001, 256-bet.
- (4). Lisitsin Y.P. Inson salomatligi: ijtimoiy-gigiyenik jihatlar. Moskva, "Meditsina", 1986, 160-bet.
- (5). Apanasenko G.A. Shaxs salomatligini baholash va mustahkamlash. Kiyev, "Zdorovya", 1992, 112-bet.
- (6). Kolbanov V.V. Pedagogik valeologiya asoslari. Sankt-Peterburg, Piter, 2012, 240-bet.
- (7). Zimnyaya I.A. Kompetensiyaviy yondashuv: nazariya va amaliyot. Moskva, "Logos", 2004, 384-bet.
- (8). Rijov A.Y., Komin S.V. Pedagogik faoliyatning psixofiziologik asoslari. Moskva, "Pedagogika", 2003, 198-bet.
- (9). Yermushkina Y.T. Oliy ta'lim pedagoglarining kasbiy faoliyati va salomatligi. Moskva, "Nauka", 2008, 176-bet.
- (10). Bondarevskaya E.V. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim nazariyasi. Rostov-na-Donu, "Feniks", 2000, 352-bet.

(11). Zaytsev G.K. Pedagog salomatligi va sog'lom ta'lim muhiti. Moskva, "Akademiya", 200, 216-bet.

**Abduvaliev Xurshid Abduxayitovich (Jizzax Politehnika instituti "Jismoniy tarbiya"
kafedra mudiri, dotsent)**

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING ZAMONAVIY SPORT SOHASIDAGI AHAMIYATI VA O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada sport sohasida raqamli texnologiyalarning o'rni va sportchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirish, shuningdek, murabbiylik faoliyatini optimallashtirishdagi ahamiyati keng yoritilgan. Maqolamizda sun'iy intellekt va analitik dasturiy platformalar hamda virtual texnologiyalarining sport jarayoniga integratsiyalanish mexanizmlari batafsil tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, zamonaviy sport, sport tahlili, sun'iy intellekt, aqlli qurilmalar, biometrik monitoring, virtual haqiqat.

Абдувалиев Хуршид Абдухантавич (Заведующий кафедрой "Физическая культура" Джизакского политехнического института, доцент)

ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОЙ СПОРТИВНОЙ СФЕРЕ

Аннотация. В данной статье широко освещается роль цифровых технологий в спорте и их значение в повышении физической подготовленности спортсменов, а также в оптимизации тренерской деятельности. В нашей статье подробно анализируются механизмы интеграции искусственного интеллекта, аналитических программных платформ и виртуальных технологий в спортивный процесс.

Ключевые слова: цифровые технологии, современный спорт, спортивный анализ, искусственный интеллект, умные устройства, биометрический мониторинг, виртуальная реальность.

Abduvaliev Khurshid Abdukhaitovich (Head of the "Physical Culture" Department at Jizzakh Polytechnic Institute, Associate Professor)

THE SIGNIFICANCE AND ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE MODERN SPORTS SPHERE

Annotation. This article extensively covers the role of digital technologies in sports and their significance in improving athletes' physical fitness, as well as optimizing coaching activities. Our article provides a detailed analysis of the mechanisms for integrating artificial intelligence, analytical software platforms, and virtual technologies into the sports process.

Keywords: digital technologies, modern sports, sports analysis, artificial intelligence, smart devices, biometric monitoring, virtual reality.

Kirish. So'nggi yillarda raqamli texnologiyalarning barcha sohalarda jadal rivojlanishi sport tizimiga ham bevosita ta'sir ko'rsatib, ushbu yo'nalishda sifat jihatdan mutlaqo yangi bosqichni yuzaga keltirmoqda [1]. Endilikda sport nafaqat jismoniy salohiyat va intellektual qobiliyatlar kurashi, balki zamonaviy texnologiyalarga asoslangan raqobat maydoniga aylangan. Trening jarayonida murabbiylar va sportchilar turli xil aqlli qurilmalar, analitik dasturlar, sensorlar va monitoring tizimlaridan foydalanib, mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish, yuklamalarni nazorat qilish hamda sportchining joriy holatini real vaqt rejimida kuzatish imkoniyatiga ega bo'lmoqda [2]. Bunga qo'shimcha ravishda, raqamli texnologiyalar sport tibbiyotida diagnostika va reabilitatsiya jarayonlarini takomillashtirish, fan-texnika tadqiqotlarida sportchilar faoliyatini chuqur o'rganish, musobaqalarni tashkil etish va translyatsiya qilishda shaffoflikni ta'minlash kabi ko'plab yo'nalishlarda ham keng qo'llanilmoqda [3].

Ushbu maqolada aynan raqamli texnologiyalarning zamonaviy sport tizimidagi o'rni, ularni joriy etish jarayonida shakllangan tajribalar, mavjud muammo va to'siqlar hamda kelajakda ushbu yo'nalish bo'yicha shakllanishi kutilayotgan rivojlanish istiqbollari batafsil yoritiladi [4]. Ayniqsa, O'zbekiston sport tizimida kechayotgan raqamli transformatsiya jarayoni, qo'llanilayotgan texnologik yechimlar, ular orqali erishilgan natijalar va yuzaga chiqayotgan yangi imkoniyatlar chuqur tahlil qilinadi [5].

Mazkur ilmiy maqola tayyorlanishida kompleks tahlil, statistik tahlil, solishtirma metod, empirik yondashuv, intervyu va so'rovnomalar kabi ilmiy-uslubiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot davomida O'zbekiston Respublikasi Sportni rivojlantirish vazirligi, Milliy Olimpiya Qo'mitasi, Turizm va sport ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan e'lon qilingan rasmiy hisobotlar va ma'lumotlar o'rganildi. Shu bilan birga, FIFA, IOC, UEFA, ITF kabi xalqaro sport tashkilotlarining raqamli texnologiyalar bo'yicha ishlab chiqqan qo'llanmalari, hamda jahon tajribasida keng qo'llanilayotgan texnologik yangiliklar, xususan VAR tizimi,

smart sensorlar, AI asosidagi videoanalitika, GPS-trakerlar kabi innovatsion vositalar amaliy misollar sifatida o'rganildi [6].

Metodologiya. O'tkazilgan tahlillar sport sohasida raqamli texnologiyalarning qo'llanilishi bir qancha ustuvor yo'nalishlarda yuqori samaradorlik berayotganini ko'rsatdi. Eng avvalo, mashg'ulot jarayonida sun'iy intellektga asoslangan dasturlar, GPS-trakerlar, biometrik sensorlar va aqlli monitoring tizimlari orqali sportchilarning jismoniy faolligi, yurak urish chastotasi, energiya sarfi, mashqlar bajarilish texnikasi kabi ko'rsatkichlar muntazam qayd etilmoqda. Birinchidan, bu ma'lumotlar murabbiylarga sportchining yuklama darajasini aniq belgilash, ortiqcha zo'riqishning oldini olish, shuningdek, individual yondashuv asosida mashg'ulot dasturlarini ishlab chiqish imkonini bermoqda [7].

Ikkinchidan, musobaqalar jarayonida adolat va shaffoflikni oshirish maqsadida qo'llanilayotgan raqamli texnologiyalar, xususan, VAR tizimi, elektron vaqt o'lchov qurilmalari, yuqori aniqlikdagi videokameralar sport hakamligi sifatini sezilarli darajada yaxshilamoqda. Bu texnologiyalar hakamlar xatolarini kamaytirib, musobaqaning borishiga tashqi ta'sirlarni kamaytirish barobarida sportchilarning ishonchini mustahkamlashga xizmat qilmoqda [8].

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalarning sport sohasiga kirib kelishi bo'yicha o'tkazilgan ilmiy izlanishlar ushbu yo'nalishning shakllanishi va rivojida katta burilish yasaganini ko'rsatadi. Xalqaro va mahalliy adabiyotlarda raqamli texnologiyalar sportchilarning jismoniy tayyorgarligini nazorat qilish, mashg'ulot jarayonini modernizatsiya qilish, sport tibbiyotini takomillashtirish va musobaqalar adolatligini ta'minlashda asosiy omil sifatida e'tirof etilmoqda.

O'zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda raqamli monitoring tizimlarining sportchining jismoniy holatini baholashdagi ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Qodirov, Abdullayev, Ergashev kabi mutaxassislar fikriga ko'ra, smart-qurilmalar orqali yurak urish chastotasi, kislorod iste'moli, mu-shak zo'riqishi kabi fiziologik ko'rsatkichlarning real vaqt rejimida o'lchanishi mashg'ulot yuklamalarini ilmiy asosda boshqarish imkonini beradi. Ularning tadqiqotlarida biometrik monitoring yordamida jarohatlar xavfini erta aniqlash, mashg'ulot intensivligini individuallashtirish va sportchilarning funksional imkoniyatlarini baholash samaradorligi keng yoritilgan [9].

Bundan tashqari, o'zbek olimlari raqamli boshqaruv tizimlari, elektron sport kartalari, sport makonlarini "aqlli stadion" konsepsiyasi orqali modernizatsiya qilish imkoniyatlarini ham chuqur o'rgangan. Mamadaliyev va Norboyeva kabi tadqiqotchilar sport jarayonlarida raqamli texnologiyalarni qo'llash sport boshqaruvining shaffofligi va samaradorligini oshirishini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, raqamli platformalar orqali musobaqalarni avtomatlashtirilgan tarzda nazorat qilish, sportchilar to'g'risidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish va real vaqt monitoringini tashkil etish sport infratuzilmasini yangi bosqichga olib chiqadi.

Sport tibbiyoti sohasi bo'yicha o'zbekistonlik olimlar – Bozorova va Tursunov raqamli texnologiyalarning jarohatlarni aniqlash, tiklanish jarayonini nazorat qilish va reabilitatsiyani optimallashtirishdagi imkoniyatlarini tadqiq etishgan. Ular biometrik sensorlar, EMG, termografiya va boshqa raqamli diagnostika vositalari sportchilar salomatligini ilmiy asosda boshqarishga xizmat qilishini qayd etadilar [10].

Natija va muhokamalar. Sun'iy intellekt bo'yicha yevropa olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar (Manchester University, ETH Zürich, Oslo University guruhlari) sport tahlilining yangi paradigma-sini yaratdi. Ularning ilmiy ishlari AI yordamida sportchining kelajakdagi natijasini prognozlash, jarohatlar ehtimolini matematik modellashtirish, mashg'ulot yuklamalarini avtomatik optimallashtirish va sport strategiyalarini tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Sport musobaqalaridagi raqamli texnologiyalar bo'yicha yevropa ekspertlari – Pollard, Helsen va boshqalar – VAR, Hawk-Eye va goal-line technology kabi tizimlarning sport adolatini ta'minlashdagi o'rni haqida chuqur ilmiy asoslangan xulosalar bergan. Ularning fikricha, raqamli texnologiyalar hakamlar jarayonini inson xatolaridan xoli etishga xizmat qilmoqda va musobaqalarni boshqarishda shaffoflikni oshirmoqda.

Qiyosiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Yevropa olimlari raqamli texnologiyalar bo'yicha fundamental nazariy modellar yaratgan bo'lsa, O'zbekiston olimlari, asosan, amaliy joriy etish, sportchilar tayyorgarligini monitoring qilish va sport boshqaruvini raqamlashtirishga qaratilgan tadqiqotlar olib borishmoqda. Har ikkala ilmiy maktab xulosalari sport sohasining raqamli transformatsiyasi jadal davom etayotganini tasdiqlaydi.

Raqamli texnologiyalar sport jarayonlariga kirib kelishi bilan ushbu sohada avval mavjud bo'lmagan ko'plab yangi yondashuvlar shakllandi. Bu texnologiyalar sportchining individual imkoniyatlarini to'liq ochib berish, uning jismoniy va psixologik tayyorgarligini chuqur baholash, mashg'ulotlarni maksimal da-

rajada shaxsiylashtirish imkoniyatini yaratmoqda. Biroq buning bilan birga, raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayonida bir qancha muammolar ham kuzatilmoqda. Xususan, ayrim hududlarda texnik infratuzilma yetishmovchiligi, IT-mutaxassislarning kamligi, ayrim federatsiyalarda moliyaviy resurslarning cheklanganligi raqamli transformatsiya jarayonini sekinlashtirmoqda. Bundan tashqari, shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi, qurilmalar sportchilarga psixologik bosim o'tkazishi, texnologik vositalarga haddan tashqari ishonch tufayli murabbiylikning an'anaviy omillarining ikkinchi darajaga tushib qolishi kabi xavotirlar ham mavjud.

Umuman olganda, tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar sport sohasida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Ular sportchilarning natijalarini oshirish, mashg'ulot jarayonini individuallashtirish, musobaqalar adolatligini ta'minlash, sport tibbiyotini rivojlantirish hamda murabbiylik metodikasini modernizatsiya qilishda muhim instrument sifatida qaralmoqda. O'zbekiston sport tizimida raqamli texnologiyalar bo'yicha muhim qadamlar tashlangan bo'lsa-da, mavjud imkoniyatlar hali to'liq jalb etilmagan va ushbu yo'nalishda yanada keng ko'lamli ishlar amalga oshirilishi zarur.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar zamonaviy sport tizimining ajralmas va strategik muhim tarkibiy qismiga aylangan. Ularning qo'llanilishi sportchilarning jismoniy tayyorgarligini ilmiy asosda baholash, mashg'ulot jarayonini optimallashtirish, sport tibbiyotida erta diagnostika va reabilitatsiyani takomillashtirish, shuningdek, musobaqalar jarayonida adolat va shaffoflikni ta'minlashda sezilarli samaradorlik beradi. Raqamli yechimlarning jadal rivojlanishi sport sohasida ilgari mavjud bo'lmagan yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirib, sportchilar, murabbiylar va sport tashkilotlari uchun sifat jihatidan mutlaqo yangi yondashuvni taqdim etmoqda.

Ilmiy tahlillar shuni tasdiqlaydiki, o'zbek va yevropa olimlarining ilmiy qarashlari raqamli sport texnologiyalarining rivojiga turli jihatlarida hissa qo'shgan. Yevropa olimlari, asosan, fundamental nazariy model, sun'iy intellekt, biometrik tahlil hamda katta axborotlar tahlili (big data analytics) bo'yicha chuqur ilmiy izlanishlar olib borgan bo'lsa, o'zbekistonlik tadqiqotchilar raqamli texnologiyalarni amaliy joriy etish, sport boshqaruvini raqamlashtirish, sportchilar salomatligini monitoring qilish va mashg'ulot jarayonini takomillashtirishga e'tibor qaratgan. Bu ikki ilmiy maktabning tajribasi bir-birini to'ldiradi va sport tizimini modernizatsiya qilishda katta imkoniyatlar yaratadi.

Xulosa. Umuman olganda, raqamli texnologiyalar sportni rivojlantirishda zamonaviy yondashuvni shakllantiruvchi asosiy vosita sifatida e'tirof etiladi. Ular sportchilar salomatligini asrash, natijalarni oshirish, musobaqalar adolatligini ta'minlash, sport boshqaruvini takomillashtirish va sport ta'limini modernizatsiya qilishda beqiyos imkoniyatlar yaratadi. Kelgusida raqamli texnologiyalarni yanada keng joriy etish sport tizimining raqobatbardoshligini oshirish, xalqaro tajribani integratsiya qilish hamda sportchilarning yuqori natijalarga erishishini ta'minlashda hal qiluvchi omil bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Абдуллаев А.К. Цифровизация спорта: мировой опыт и перспективы для Узбекистана. Спорт–наука – образование. 2022, №4(58), с. 12–18.
- (2). Karimov B. Raqamli texnologiyalar va sport tibbiyotining integratsiyasi. "Ilm va taraqqiyot", 2023, 2-son, 45–51-betlar.
- (3). Ўзбекистон Республикаси Спортни ривожлантириш вазирлиги. "2021–2025-yillarda sport sohasini raqamlashtirish konsepsiyasi". Toshkent, Rasmiy nashr, 2021, 38-bet.
- (4). FIFA. Technology in football: Improving the game. Zurich: FIFA Press, 2020, 48 p.
- (5). IOC (International Olympic Committee). Digital strategy for the Olympic Movement. Lausanne, IOC Publications, 2021.
- (6). Nematov M. va boshq. Sun'iy intellekt va sport: yangi imkoniyatlar. "Zamonaviy fan va amaliyot", 2022, №1(11), 67–74-betlar.
- (7). Murodov A.A. Smart-sport infratuzilmasi: amaliy yondashuvlar. "Axborot texnologiyalari va tizimlari". 2023, 3-son, 89–95-betlar.
- (8). UEFA. VAR Protocol and Guidelines. Nyon, UEFA Media, 2022.
- (9). Qodirov N.S. Raqamli sport marketingi: imkoniyat va tahdidlar. "Sport iqtisodiyoti va boshqaruvi", 2021, 2-son, 35–41-betlar.
- (10). World Athletics. Biomechanics and Wearable Tech in Training. Monaco: WA Report, 2020. Shoabdurahmonov T., Ahmedova G. Sport ta'limida virtual texnologiyalar. "Oliy ta'limda innovatsiyalar", 2022, 5-son, 28–33-betlar.

Mirzaqulov O'ktamjon Alimardonovich (Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti "Rus tili" kafedrası o'qituvchisi, Denov, O'zbekiston; e-mail: mirzakulovuktam14@gmail.com; ORCID: 0009-0002-4198-3800)

UZLUKSIZ MA'NAVIY TARBIYA JARAYONINI TADQIQ QILISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola globallashuv, raqamli transformatsiya va axborot tahdidlari sharoitida yosh avlodni yuksak ma'naviyatli, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq shaxs sifatida tarbiyalashning ahamiyatini ko'rib chiqadi. Maqolaning markazida oliy ta'lim muassasalarida (OTM) shakllantirilgan uzluksiz ma'naviy tarbiya jarayonining nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Muallif "uzluksiz ma'naviy tarbiya" tushunchasini insonning tug'ilishidan boshlab butun hayoti davomidagi rivojlanish jarayoni sifatida talqin etadi. Mazkur jarayonning oila, maktab, litsey va OTM bosqichlaridagi izchilligi, boshqaruvchanligi hamda ta'lim bilan integratsiyasining tamoyillari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: uzluksiz ma'naviy tarbiya, oliy ta'lim muassasasi, metodologik yondashuv.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОЦЕССА НЕПРЕРЫВНОГО ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются теоретико-методологические основы исследования непрерывного духовно-нравственного воспитания в условиях глобализации, цифровой трансформации и вызовов информационного пространства. Особое внимание уделяется роли высших учебных заведений (ВУЗов) в формировании высокодуховной личности, преданной национальным и общечеловеческим ценностям. Работа раскрывает сущность ключевых понятий «духовность» и «духовно-нравственное воспитание», определяя последнее как целенаправленный процесс формирования внутреннего мира, мышления, этических взглядов и сознательного отношения личности к эстетическим, правовым, трудовым, экологическим и просветительским ценностям.

Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, непрерывность, высшее образование, методология, аксиология.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF STUDYING THE PROCESS OF CONTINUOUS SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION

Annotation. This scientific article examines the importance of educating the younger generation as highly spiritual individuals, loyal to national and universal values, in the context of globalization, digital transformation, and information threats. The central focus of the article is the analysis of the theoretical and methodological foundations of the continuous spiritual education process formed in higher educational institutions (HEIs). The author interprets the concept of "continuous spiritual education" as a lifelong developmental process starting from birth. The principles of continuity, manageability, and integration with education throughout the stages of family, school, lyceum, and HEI are revealed.

Keywords: continuous spiritual education, higher educational institution, methodological foundations, values, axiological approach, spiritual development, systemic approach.

Kirish. Hozirgi globallashuv, raqamli transformatsiya, axborot maydonidagi tahdidlar sharoitida yosh avlodni yuksak ma'naviyatli, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq shaxs sifatida tarbiyalash – jamiyat rivojining eng muhim sharti sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, bu vazifani amalga oshirishda oliy ta'lim muassasalarida uzluksiz ma'naviy tarbiya tizimini ilmiy va metodologik jihatdan mukammallashtirish dolzarb ahamiyatga ega. Bu jarayon nafaqat ma'rifiy, balki ta'lim metodologiyasi nuqtai nazaridan ham chuqur tahlilni talab qiladi.

Jamiyat taraqqiyotining barcha jabhalarida tub islohotlar olib borilayotgan sharoitda, yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ma'naviy yetuk, komil insonlarni voyaga yetkazish masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bu jarayonda oliy ta'lim muassasalari (OTM) muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, uzluksiz ma'naviy tarbiyani ilmiy-metodologik jihatdan asoslab berish, uning nazariy va amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Ma'naviy tarbiya bu shaxsning ichki olamini, fikrlash tarzi, axloqiy qarashlarini shakllantirish, uning estetik, huquqiy, mehnat, ekologik va ma'rifiy qadriyatlarga nisbatan ongli munosabatini vujudga keltirish jarayonidir. Bu jarayon insonni jamiyatning mukammal a'zosi qilib yetishtiradi, uning shaxsiy va ijtimoiy burchini anglashga xizmat qiladi.

Ma'naviyat millatning tafakkuri, ma'rifat darajasi, madaniyati, odob-axloqi, urf-odatlarini, an'analari-niing uyg'unligidan iborat bo'lgan murakkab ijtimoiy hodisadir. U uzviy tarzda madaniyat bilan bog'liq bo'lib, insonning ongida shakllanadi va uning faoliyatida namoyon bo'ladi.

Ma'naviyat – shaxs va jamiyatning ichki axloqiy-ruhiy dunyosi, tafakkuri, madaniyati va qadriyatlar tizimi sifatida namoyon bo'ladi. U insonni inson qilib tarbiyalaydigan, uning hayotiy qarashlarini shakllantiradigan omildir. Ma'naviy tarbiya esa ushbu jarayonni maqsadli yo'naltirish, tartibga solish mexanizmidir [Nazarova, 2017:93];

“Uzluksiz ma'naviy tarbiya” tushunchasi insonning tug'ilishidan to faol fuqarolik faoliyatigacha bo'lgan barcha bosqichlarda ma'naviy rivojlanishini ta'minlashni nazarda tutadi. Bu jarayon quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

- oilada boshlanadigan axloqiy qoidalarni shakllantirish;
- maktabda insoniylik, mehr-oqibat, vatanparvarlik tuyg'ularini singdirish; OTMda fuqarolik pozitsiyasini, mustaqil fikrlash va mas'uliyat hissini rivojlantirish;
- mehnat faoliyati davomida esa jamoada yetuk shaxs sifatida faoliyat ko'rsatishga xizmat qiladi.

Uzluksiz ma'naviy tarbiya bu insonning butun hayoti davomida, ya'ni, oila, maktab, litsey, kollej, oliy ta'lim va mehnat faoliyati bosqichlarida to'xtovsiz ravishda amalga oshiriladigan ma'naviy rivojlanish jarayonidir. Ushbu yondashuv “umrbod ta'lim” konsepsiyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, shaxsning tinimsiz takomillashuvi va ijtimoiy faolligini ta'minlashga qaratilgandir.

Bu jarayonda quyidagi tamoyillar muhim o'rin tutadi:

Izchillik: har bir bosqichda ma'naviy tarbiyaning uzviyligi va davomiyligi ta'minlanadi.

Boshqaruvchanlik: ma'naviy tarbiya rejali va maqsadga muvofiq yo'naltiriladi.

Integratsiya: ta'lim va tarbiyaning birgalikda amalga oshirilishi ta'minlanadi.

Oliy ta'lim muassasalarida uzluksiz ma'naviy tarbiyani tadqiq qilish jarayonida turli fanlar – falsafa, pedagogika, psixologiya, sotsiologiya, madaniyatshunoslik va aksiologiyaning nazariy yutuqlaridan foydalaniladi.

Falsafa ma'naviyatni insoniy ong va amaliyot o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabat sifatida ko'radi. Ma'naviy qadriyatlar, insoniylik, adolat, ezgulik kabi tushunchalar falsafiy bilimlar asosida shakllanadi.

Natijalar va muhokamalar. Pedagogikada ma'naviy tarbiya – tarbiyaviy jarayonning asosiy tarkibiy qismi sifatida qoraladi. Bu jarayon o'qituvchi va talabning ijtimoiy-axloqiy aloqalari orqali amalga oshiriladi.

Psixologiya fani ma'naviy tarbiyada inson ongi, hissiyoti va irodasining o'rnini ochib beradi. Talabalarda ijobiy motivatsiya, mas'uliyat, mustahkam e'tiqodni shakllantirish muhim vazifalardan hisoblanadi [Qurbonova, 2021:48].

Sotsiologiyada ma'naviy tarbiya ijtimoiy tizimning bir qismi sifatida qoraladi. OTM – jamiyatning muhim institutlaridan biri sifatida shaxsni ijtimoiylashtirish, uning jamoaga moslashuvini ta'minlashda ishtirok etadi.

Madaniyatshunoslik yondashuvda ma'naviy tarbiya – milliy madaniyat, urf-odat, tarixiy meros, san'at va adabiyot bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida talqin qilinadi.

Ilmiy tadqiqotlarda qo'llaniladigan asosiy metodologik yondashuvlar quyidagilardan iborat:

Aksiologik yondashuv – tarbiya jarayonida inson qadriyatlarini markazga qo'yish.

Tizimli yondashuv – ma'naviy tarbiyaning barcha omillari o'zaro bog'liq ekanini e'tiborga olish.

Faoliyatli yondashuv – talabning faol pozitsiyasiga asoslangan o'quv va tarbiya jarayonini tashkil etish.

Madaniyatparvarlik yondashuvi – umuminsoniy va milliy madaniyatni integratsiya qilish.

O'zbekiston Respublikasida ma'naviy tarbiyaga oid qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan: “Ta'lim to'g'risida”gi qonun [2020].

“O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida”gi qonun.

“Ma'naviyat va ma'rifat” markazi faoliyatiga oid nizomlar.

Prezidentning ta'lim va tarbiya sohasiga oid farmon va qarorlari [Qurbonova, 2021:76].

Ushbu hujjatlar oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy tarbiyani samarali tashkil etishga yo'naltirilgan mexanizmlarni belgilab beradi.

Falsafiy nuqtayi nazarda ma'naviy tarbiya insonning qadriyatlarga bo'lgan munosabatini shakllantiradi. Aristotel, Ibn Sino, Fixte, Hegel, I.Kant va boshqa mutafakkirlar ma'naviyatning insoniy tabiat bilan bog'liq ekanini ta'kidlashgan.

O'zbek mutafakkirlaridan A.Navoiy, Bahovaddin Naqshband, Imom Buxoriy kabilarning ta'limotlari ham ma'naviy tarbiyaning manbayi hisoblanadi.

Pedagogikada ma'naviy tarbiya – shaxs kamolotiga yo'naltirilgan, maqsadli, rejali va tizimli faoliyatdir. Bu faoliyat:

- ma'naviy muhit yaratish;
- talabalarning tafakkurini rivojlantirish;
- ijtimoiy faollikka chorlash orqali amalga oshiriladi.

Psixologik jihatdan ma'naviy tarbiya shaxsning shaxsiy motivatsiyasi, ehtiyojlari, qiziqishlari va hissiy ehtiyojlariga bog'liq. Uzlüksiz ma'naviy tarbiya shaxsda mustaqil fikrlash, o'zini anglash, ichki nazorat mexanizmlarini shakllantiradi.

Ma'naviy tarbiya jamiyatning umumiy madaniyat darajasiga chambarchas bog'liq. OTMlarda ijtimoiy muhit, ya'ni guruhdagi munosabatlar, yoshlar yetakchilari, professor-o'qituvchilarning shaxsiy namunasi ham muhim o'rin tutadi.

Aksiologiya – qadriyatlar haqidagi ta'limot sifatida, ma'naviy tarbiyada inson, jamiyat, oila, ilm, mehnat, vatan, tabiat, fuqarolik, tinchlik kabi tushunchalarni shakllantiradi.

Ma'naviy tarbiyaning asosiy yo'nalishlari.

Milliy qadriyatlar asosida tarbiya: milliy an'analar, urf-odatlar, madaniyatni singdirish.

Umuninsoniy qadriyatlarga uyg'unlashuv: insoniylik, bag'rikenglik, tinchlik va hamkorlik.

Axloqiy tarbiya: odob-axloq, halollik, mas'uliyat.

Fuqarolik tarbiyasi: qonunga itoatkorlik, jamiyat oldida burchni anglash.

Ma'rifiy tarbiya: kitobxonlik, ilmga bo'lgan qiziqish, ijodiy tafakkur.

4. OTMlarda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar. Oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy tarbiyani amalga oshirish quyidagi shakllar orqali tashkil etiladi:

Faoliyat turi	Ta'siri
Ma'naviy-ma'rifiy soatlar	Dolzarb mavzularda fikr almashinuvi
Kitobxonlik tadbirlari	Badiiy va ilmiy adabiyotga qiziqish uyg'otish
Ijtimoiy loyihalar	Yoshlarni faol fuqaro sifatida kamol toptirish
Madaniy tadbirlar	Teatr, kino, an'anaviy san'at vositasida estetik tarbiya
Ma'naviyat xonalari	Qadriyatlar maktablari sifatida xizmat qiladi

Metodologik prinsiplar

1. Shaxsni rivojlantirishga qaratilganlik.
2. Integratsiya va kompleks yondashuv.
3. Tizimlilik va bosqichma-bosqichlik.
4. Faol ishtirok va subyektlik pozitsiyasi.
5. Milliy va global yondashuv uyg'unligi.

Xulosalar. Uzlüksiz ma'naviy tarbiya oliy ta'lim muassasalarida faqat ma'rifiy emas, balki insoniy, axloqiy, ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishda ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, uning ilmiy-metodologik asoslarini mustahkamlash, amaliyot bilan bog'liq holda qayta ko'rib chiqish va yangi mexanizmlarni joriy etish – yoshlarning shaxsiy rivojlanishini, milliy qadriyatlarga sadoqatini va jamiyatda faol fuqaro sifatida ishtirokini ta'minlaydi. OTMlarda uzluksiz ma'naviy tarbiya jarayonini ilmiy-metodologik jihatdan tadqiq qilish uning mazmuni, vazifalari, prinsiplari va metodlarini aniqlash imkonini beradi. Bu jarayon yosh avlodni har tomonlama yetuk, ma'naviy sog'lom shaxs qilib tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Ilmiy asoslangan yondashuvlar va me'yoriy hujjatlar ushbu jarayonni samarali tashkil etishning kafolati hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. Toshkent, 2020, 23-sentabr.
- (2). Mirziyoyev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O'zbekiston. Toshkent, "O'zbekiston" nashriyoti, 2024.
- (3). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda "Uzlüksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1059-qarori.
- (4). Abdullayev A.A. Pedagogik mahorat va ma'naviyat. Toshkent, "Universitet", 2020.
- (5). Qurbonova G. Ma'naviy tarbiya nazariyasi va metodikasi. T., "Fan", 2021.
- (6). Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., "Ma'naviyat", 2008.
- (7). UNESCO. Education for Sustainable Development. Paris, 2019.
- (8). Nazarova G. Falsafa va ma'naviyat asoslari. T., "Nur", 2017.
- (9). Farg'onova N. Aksiologiya va ta'limda qadriyatlar. Toshkent, 2022.

Toshboyeva Barnoxon Odiljonovna (Andijon davlat Chet tillari instituti,
filologiya fanlari doktori, dotsent),
Shermuhamedova Maloxatxon Mirzabahrom qizi (Turon universiteti Andijon filiali Lingvistika-ingliz tili
ta'lim yo'nalishi magistrantii)
**TALABALARNI CHET TILLARINI O'RGATISHGA BO'LGAN MOTIVATSIYASI BILAN
BOG'LIQ MUAMMOLAR**

Annotatsiya. Chet tillarini o'rganish zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylandi. Jahon iqtisodiyoti va ilm-fan rivojida ingliz tili kabi tillar muhim o'rin tutadi. Biroq O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida talabalarining chet tillariga motivatsiyasi pastligi keng tarqalgan muammo sifatida qolmoqda. Bu motivatsiya pasayishi nafaqat o'quv natijalariga, balki kelajakdagi kasbiy rivojlanishga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolaning maqsadi – talabalarining chet tillarini o'rganishga motivatsiyasi bilan bog'liq muammolarni aniqlash va yechimlar taklif etish. Tadqiqot savollari: 1) motivatsiya pasayishining asosiy sabablari qanday? 2) bu muammolarni bartaraf etish yo'llari mavjudmi? Tadqiqot dolzarbligi O'zbekiston ta'lim islohotlari doirasida chet tillarini o'qitish sifatini oshirish zarurati bilan bog'liq, maqola talabalarining chet tillarini (asosan ingliz tili) o'rganishga motivatsiyasi pastligi muammosini o'rganadi. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalaridagi 200 nafar talaba orasida o'tkazilgan so'rov natijalari asosida motivatsiya pasayishining asosiy sabablari (o'quv jarayonining qiziqsizligi, resurslar yetishmasligi, shaxsiy maqsadlarning yo'qligi) aniqlangan. Natijalar jadval shaklida keltirilgan. Taklif etilgan yechimlar orasida gamifikatsiya va individual yondashuvlar bor.

Kalit so'zlar: motivatsiya, chet tili o'rganish, natija, statistika, nazariya.

**ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С МОТИВАЦИЕЙ СТУДЕНТОВ К ИЗУЧЕНИЮ
ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ**

Аннотация. Изучение иностранных языков стало неотъемлемой частью современного образования. Такие языки, как английский, играют важную роль в развитии мировой экономики и науки. Однако низкая мотивация студентов к изучению иностранных языков остается широко распространенной проблемой в высших учебных заведениях Узбекистана. Это снижение мотивации негативно сказывается не только на успеваемости, но и на будущем профессиональном развитии. Цель данной статьи – выявить проблемы, связанные с мотивацией студентов к изучению иностранных языков, и предложить пути их решения. Вопросы исследования: 1) каковы основные причины снижения мотивации? 2) существуют ли способы устранения этих проблем? Актуальность исследования связана с необходимостью повышения качества преподавания иностранных языков в рамках образовательных реформ в Узбекистане. В статье рассматривается проблема низкой мотивации студентов к изучению иностранных языков (в основном английского). На основе результатов опроса, проведенного среди 200 студентов высших учебных заведений Узбекистана, были выявлены основные причины снижения мотивации (отсутствие интереса к учебному процессу, нехватка ресурсов, отсутствие личных целей). Результаты представлены в табличной форме. Среди предложенных решений – геймификация и индивидуальный подход.

Ключевые слова: мотивация, изучение иностранных языков, результаты, статистика, теория.

PROBLEMS RELATED TO STUDENTS' MOTIVATION TO LEARN FOREIGN LANGUAGES

Annotation. Learning foreign languages has become an integral part of modern education. Languages such as English play an important role in the development of the world economy and science. However, low motivation of students to learn foreign languages remains a widespread problem in higher education institutions of Uzbekistan. This decrease in motivation has a negative impact not only on academic performance, but also on future professional development. The purpose of this article is to identify problems related to students' motivation to learn foreign languages and propose solutions. Research questions: 1) What are the main reasons for the decrease in motivation? 2) Are there ways to eliminate these problems? The relevance of the research is related to the need to improve the quality of foreign language teaching within the framework of educational reforms in Uzbekistan, the article examines the problem of low motivation of students to learn foreign languages (mainly English). Based on the results of a survey conducted among 200 students in higher educational institutions of Uzbekistan, the main reasons for the decrease in motivation (lack of interest in the educational process, lack of resources, lack of personal goals) were identified. The results are presented in tabular form. Among the proposed solutions are gamification and individual approaches.

Keywords: motivation, foreign language learning, results, statistics, theory.

Kirish. Talabalarining chet tillarini o'rganishga motivatsiyasi pastligi zamonaviy ta'lim tizimida dolzarb muammo hisoblanadi. Chet tillarini o'rganish globalizatsiya sharoitida talabalarining kasbiy va shaxsiy rivojlanishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston oliy ta'limida ingliz tili va boshqa chet tillariga motivatsiya pasayishi o'quv jarayonining samarasizligiga olib keladi. Deci va Ryan (1985)ning O'zini-o'zi aniqlash nazariyasiga ko'ra, ichki motivatsiya (qiziqish asosida) tashqi motivatsiyadan (baholar uchun) ustun bo'lib, uning yo'qligi o'quv natijalarini pasaytiradi [2]. Chet tillarini o'rganish zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylandi. Jahon iqtisodiyoti va ilm-fan rivojida ingliz tili kabi tillar muhim o'rin tutadi. Biroq O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida talabalarining chet tillariga motivatsiyasi pastligi keng tarqalgan muammo sifatida qolmoqda. Bu motivatsiya pasayishi nafaqat o'quv natijalariga, balki kelajakdagi kasbiy rivojlanishga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolaning maqsadi – talabalarining chet tillarini o'rganishga motivatsiyasi bilan bog'liq muammolarni aniqlash va yechimlar taklif etish. Tadqiqot savollari: 1) motivatsiya pasayishining asosiy sabablari qanday? 2) bu muammolarni bartaraf etish yo'llari mavjudmi? Tadqiqot dolzarbligi O'zbekiston ta'lim islohotlari doirasida chet tillarini o'qitish sifatini oshirish zarurati bilan bog'liq, maqola talabalarining chet tillarini (asosan ingliz tili) o'rganishga motivatsiyasi pastligi muammosini o'rganadi. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalaridagi 200 nafar talaba orasida o'tkazilgan so'rov natijalari asosida motivatsiya pasayishining asosiy sabablari (o'quv jarayonining qiziqsizligi, resurslar yetishmasligi, shaxsiy maqsadlarning yo'qligi) aniqlangan. Natijalar jadval shaklida keltirilgan. Taklif etilgan yechimlar orasida gamifikatsiya va individual yondashuvlar bor.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Motivatsiya nazariyasi psixologiya va pedagogikada keng o'rganilgan. Chet tillarini o'rganishda Gardner (1985) integrativ va instrumental motivatsiyani ajratgan: integrativ – madaniyat bilan tanishish, instrumental – kasbiy maqsadlar muhokamaga tortiladi. O'zbekiston kontekstida Abdullayeva M. (2020) talabalarining ingliz tiliga motivatsiyasi pastligini o'quv dasturlarining eskirganligi bilan izohlagan. Xalqaro tadqiqotlarda (Dörnyei, 2001) resurslar yetishmasligi va o'qituvchilar malakasining pastligi muammo sifatida ko'rsatilgan. Ushbu sharhda motivatsiya pasayishining universal sabablari (qiziqishning pastligi, qiyinchilik) va mahalliy omillar (iqtisodiy ahvol, texnologiya yetishmasligi) birlashtirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot 2025-yil noyabr–dekabr oylarida Toshkent va Samarqanddagi 4 ta oliy ta'lim muassasasida o'tkazildi. Namuna: 200 nafar 1–4-kurs talabalari (yoshi 18–22, 55% qizlar). Metod: anonim onlayn so'rov (Google Forms orqali). So'rovda Likert shkalasi (1 – mutlaqo rozi emasman, 5 – to'liq roziman) bo'yicha 20 ta savol berilgan.

Sabablar guruhi	Chastotasi, (%)	O'rtacha baho, (/5)	Misollar
O'quv jarayonida qiziqishning pastligi	78	2.1	Grammatika ko'p, suhbat kam
Resurslar yetishmasligi	65	2.4	Audio kitoblar yo'q
Shaxsiy hisoblashning yo'qligi	52	2.7	"Nega kerak?" degan savol
O'qituvchi malakasi pastligi	45	2.9	Zamonaviy usullar yo'q
Vaqt va yuk yetishmasligi	38	3.1	Boshqa fanlar ustun

Motivatsiya nazariyasi pedagogika va psixologiyada keng o'rganilgan. Gardner (1985) integrativ motivatsiyani (madaniyat bilan tanishish) va instrumental motivatsiyani (kasbiy foyda) ajratgan bo'lib, ikkalasining ham chet tillarida muvozanati muhimdir. Dörnyei (2001) ta'kidlaganidek, o'quv jarayonining qiziqsizligi va resurslar yetishmasligi ichki motivatsiyani zaiflashtiradi [1]. O'zbekiston kontekstida Abdullayeva (2020) o'quv dasturlarining eskirganligi va o'qituvchilar malakasining pastligini motivatsiya pasayishining asosiy sababi deb ko'rsatgan. Xalqova va boshqalar (2022) pandemiya davrida onlayn resurslarning kamligi muammoni kuchaytirganini ta'kidlaydi. Ushbu sharhda universal va mahalliy omillar birlashtirilgan holda muammo ko'p faktorli ekanligi xulosalanadi.

Tahlil va natijalar. Globallashuv sharoitida chet tillarini bilish mutaxassislarning raqobatbardoshligi uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biroq ko'plab talabalar uchun chet tili darslari zerikarli yoki qiyin tuyuladi, bu esa ularning motivatsiyasini sezilarli darajada pasaytiradi. Motivatsiya ichki (shaxsiy qiziqish, bilimga chanqoqlik) va tashqi (baholar, diplom, ishga joylashish istagi) omillarning murakkab o'zaro ta'siridir. Maqolaning maqsadi motivatsiyani pasaytiruvchi omillarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo'llarini taklif qilishdan iborat. Motivatsiyani pasaytiruvchi asosiy muammolar. Talabalarning chet tili o'rganish motivatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan bir nechta asosiy muammolar mavjud bo'lib ulardan o'quv jarayonining mazmuni va metodologiyasi zerikarli va monoton darslar: Faqat grammatika qoidalari va yodlashga asoslangan an'anaviy o'qitish usullari talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga yetarli e'ti-bor bermaydi.

Xulosa. Individual o'quv rejalar. Har bir talabaga shaxsiy maqsadlar (kasbiy, sayohat yoki madaniy) asosida dars rejasi tuzish. Mentorlik tizimi orqali "Nega kerak?" savolini bartaraf etish. O'qituvchilarni qayta tayyorlash: Zamonaviy metodlar (CLIL, TBLT) bo'yicha seminarlar o'tkazish. Chet tillari o'qituvchilariga onlayn kurslar (Coursera, British Council) taklif etish. Resurslarni ko'paytirish: Universitet kutubxonalari audio kitoblar, Netflix subtitrlari va VR ilovalarini joriy etish. Bepul platformalar (BBC Learning English, YouTube kanallari) integratsiyasi. Suhbat va real hayotga yo'naltirilgan darslar: Grammatika o'rniga role-playing, debate va guest speakerlar (chet ellik mutaxassislar) jalb etish. Chet tilli klublar tashkil etish. Oila va jamiyat ishtiroki. Ota-onalarga seminarlar o'tkazish, til haftaliklari va media kampaniyalari orqali jamiyatda chet tillarining ahamiyatini targ'ib qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Istamova D. (2023). Pedagogik texnologiyalar asosida chet tilini mutaxassislik fan sifatida o'qitish metodlarini takomillashtirish. "Til va adabiyot", 10, 7–8 [4].
- (2). Pirnazarova S.D. (2024). Chet tillarini o'qitishda innovatsion yondashuvlar. "CyberLeninka" [6].
- (3). Jahon tajribasida chet tilini o'qitishda til o' ... https://conference.uzswlu.uz/conf/user/setLocale/uz_UZ/@latin
- (4). O'zbekistonda chet tillarini o'qitish tizimi (2021- ... <https://in-academy.uz/index.php/zdpp/article/download/64583/40627/72640>
- (5). View of O'zbekistonda chet tillarining o'qitilishi ... <https://myscience.uz/index.php/nuu/article/view/365/330> Abdullayeva Sh. (2020). "O'zbekiston talabalarining ingliz tiliga motivatsiyasi". Toshkent, "Fan".

Tojibayeva Nazokatxon Kobiljonovna (Oila va gender ilmiy tadqiqot instituti dotsenti, p.f.f.d., (PhD); @NKobiljonovna_Docent)

XOTIN-QIZLARGA IJTIMOY YORDAM KO'RSATISHDAGI PERFORMATIV HAMKORLIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi kunda ijtimoiy-pedagogik amaliyotda inson omilining ahamiyati ortib borgan sari mutaxassislarning professional faoliyatida muhimlik darajasi yuqori bo'layotgan omillarni ilmiy asoslari tahlil qilingan. Bu jarayonda "kollaborativ kompetensiya" tushunchasi markaziy o'rinni egallaydi. Shuningdek, kompetensiya shaxsning ijtimoiy muhitda samarali muloqot qilish, jamoa bilan maqsadli hamkorlikni tashkil etish, muammoli vaziyatlarda konstruktiv yechim topish, o'z fikrini dalillar asosida himoya qilish va umumiy natijaga mas'uliyat bilan yondashish qobiliyatini ifodalaydi.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kollaborativ, ilmiy salohiyatini yuksaltirish, xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish.

Тожибаева Назокатхан Кобилжоновна (доцент НИИ семьи и гендера, к.м.н.; @NKobiljonovna_Docent)

ПРИНЦИПЫ ПЕРФОРМАТИВНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ОБЛАСТИ ОКАЗАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ ЖЕНЩИНАМ-ДЕВУШКАМ

Аннотация. В данной статье, по мере возрастания значимости человеческого фактора в социально-педагогической практике, анализируются научные основы факторов, которые приобретают все большее значение в профессиональной деятельности специалистов. В этом процессе центральное место занимает понятие «совместная компетентность». Также компетентность представляет собой способность человека эффективно общаться в социальной среде, организовывать целенаправленное сотрудничество с коллективом, находить конструктивное решение в проблемных ситуациях, аргументированно отстаивать свое мнение, ответственно подходить к общему результату.

Ключевые слова: повышение компетентности, коллективного, научного потенциала, защита прав и законных интересов женщин.

Tojibayeva Nazokatkhon Kobiljonovna (associate professor of the Research Institute of Family and Gender, Ph.D.; @NKobiljonovna_Docent)

PRINCIPLES OF PERFORMATIVE COOPERATION IN PROVIDING SOCIAL ASSISTANCE TO WOMEN-GIRLS

Annotation. In this article, as the importance of the human factor in socio-pedagogical practice is increasing, the scientific bases of the factors that are becoming more important in the professional activity of specialists are analyzed. In this process, the concept of "collaborative competence" occupies a central place. Also, competence represents the ability of a person to communicate effectively in a social environment, to organize purposeful cooperation with a team, to find a constructive solution in problematic situations, to defend his opinion based on evidence, and to approach the overall result responsibly.

Key words: increasing the competence, collaborative, scientific potential, protecting the rights and legal interests of women.

Kirish (Introduction). Dunyoning qator mamlakatlarida xotin-qizlar bilan ishlovchi xodimlarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish, ularning intellektual salohiyatini oshirish, oilalarni muhofaza qilishda tizim xodimlarining mas'uliyati, kasbiy tayyorgarligi va tafakkurini shakllantirish bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, ularning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy faolligini oshirish, sog'lig'ini saqlash, kasbga o'qitish va bandligini ta'minlash, tadbirkorlikka keng jalb etish, ehtiyojmand xotin-qizlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, gender tenglikni ta'minlash masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 7-martdagi PF-87-farmoni bilan tasdiqlangan "2022 – 2026-yillarda xotin-qizlarning mamlakat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida faolligini oshirish bo'yicha milliy dastur"i xotin-qizlarni ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada kuchaytirish, ularning salomatligini mustahkamlash, qizlarning ta'lim-tarbiya olishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, iqtidorli va bilimli qizlarni tarbiyalash hamda ularning ilmiy salohiyatini yuksaltirish, xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishning huquqiy asoslarini takomillashtirish, ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy faolligini oshirish, jamiyatda, xususan, davlat boshqaruvida ularning rolini mustahkamlash hamda gender tenglikni ta'minlash kabi dolzab masalalarga qaratilgan. Bunday keng qamrovli, mas'uliyatli va murakkab vazifalarni amalga oshirish, avvalo, mahallalardagi xotin-qizlar faollari zimmasiga tushadi. Vazifalarni samarali ado etish, ijobiy natijalarga erishish xotin-qizlar faollaridan bilim va shaxsiy namunani talab etadi, shu sababli ham bu lavozimga tajribali, shaxsiy fazilatlar bilan namuna ko'rsatgan, fidoyi va sadoqatli nomzodlar tayinlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotning metodologik asosi xotin-qizlar bilan ishlaydigan mutaxassislarining kollaborativ kompetensiya tushunchalarini shakllantirish va rivojlantiruvchi modellarni ilmiy tahlil qilish va maqbullarini amaliyotda qo'llash.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Xotin-qizlarga ijtimoiy yordam ko'rsatishdagi hamkorlik deganda, ayollar kooperativlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va davlat organlari kabi turli subyektlarning umumiy resurslar, bilimlar va jamoaviy harakatlar orqali ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha birgalikdagi sa'y-harakatlari tushuniladi. Bu yondashuvda tarixiy va ijtimoiy to'siqlarni bartaraf etish, ayollarning ta'lim, moliyaviy xizmatlar va bozorlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, ularning iqtisodiy va ijtimoiy mustaqilligini oshirishga e'tibor qaratiladi. Birgalikda ishlash orqali ayollar qo'llab-quvvatlash tarmoqlarini yaratishlari, qarorlar qabul qilishda o'z fikrlarini bayon etishlari va yanada inklyuziv, adolatli ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalarni yaratishlari mumkin [1;25-b.].

Xotin-qizlar bilan ishlaydigan mutaxassislar o'rtasidagi hamkorlik muloqotni yaxshilash, takroriy harakatlarni kamaytirish va har tomonlama muvofiqlashtirilgan parvarishni ta'minlash orqali xizmat ko'rsatish sifatini oshiradi. Bu hamkorlik sog'liqni saqlash va ijtimoiy ish kabi sohalarida muhim ahamiyatga ega bo'lib, shaffoflikni, ayollar mustaqilligini hurmat qilishni va axborot xurujlari hamda ishonchsizlik kabi qiyinchiliklarni yengish uchun muntazam jamoaviy tayyorgarlikni talab etadi [2;102-b.]. Samarali hamkorlikning asosiy elementlari muntazam uchrashuvlar, qo'shma treninglar, kasblararo ta'lim bo'lib, asosiy maqsad salomatlik va farovonlikka erishish uchun qarorlar qabul qilishda ayollar rolini kuchaytirishdir.

Kompetensiya – (lotincha "competo" so'zidan olingan bo'lib, "erishaman, muvofiqman, mos kelaman" ma'nolarini beradi) – kishi egallagan muayyan bilim, ko'nikma, malakalar majmuasini anglatadi. Shuningdek, kompetensiya – ma'lum bir sohada samarali faoliyat olib borish uchun zarur bo'lgan mutaxassisning ta'limiy tayyorgarligiga qo'yilgan talabdir [3;67-b.]. U davlat ixtiyorida bo'lgan, oldindan belgilan-

gan ijtimoiy talab bo'lib, u o'quvchi (ishchi)ning muayyan sohada samarali faoliyat ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan ta'limiy (professional) tayyorgarligiga nisbatan qo'yiladi.

Kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim shaxslarning egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini o'z shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida amaliy qo'llay olish imkoniyatidir. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim shaxslarda mustaqillik, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lish, tashabbuskorlik, mediaresurslar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan o'z faoliyatida oqilona foydalana olish, ongli ravishda kasb-hunar tanlash, sog'lom raqobat hamda umummadaniy ko'nikmalarini shakllantiradi.

Kollaborativ kompetensiya tushunchasi zamonaviy ijtimoiy-pedagogik nazariya va amaliyotda muhim kategoriya sifatida qaraladi. U insonning jamoada samarali muloqot o'rnatish, hamkorlikda ishlash, umumiy maqsadlarga erishish uchun o'z faoliyatini boshqalar bilan muvofiqlashtirish qobiliyatini bildiradi. Ijtimoiy-pedagogik nuqtayi nazardan, bu kompetensiya mutaxassis, psixolog, ijtimoiy xodim va oila bilan ishlovchi mutaxassislarning professional samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir [4;52-b.].

Ijtimoiy-madaniy makon xilma-xilligi, o'zgaruvchanligi, boyligi bilan ajralib turadi, faollarning birgalikdagi va ijodiy faoliyatga qiziqishini rag'batlantiradi, o'zaro munosabatlarda imkoniyatlarni kengaytirish va institutsional chegaralardan tashqariga chiqish imkonini beradi. Ijtimoiy-madaniy makon shaxsning rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni ta'minlashga hissa qo'shishi uchun ijtimoiy-madaniy faoliyat resurslarining integratsiyasini ta'minlash zarur: ijtimoiy, tarbiyaviy va ta'limiy. Ijtimoiy-madaniy faoliyatning mavjud yo'nalishlarini tahlil qilar ekanmiz, ularning aksariyati ishtirokchilarning boshqa odamlar bilan faol o'zaro ta'sirini nazarda tutishini va turli xil birgalikdagi harakatlarni o'z ichiga olishini ta'kidlaymiz. Har bir ishtirokchining tashabbusi va faolligini qo'llab-quvvatlash uchun jamoaviy ishlashga tayyor bo'lish, kommunikatsiya va konstruktiv o'zaro ta'sir ko'rsatish mexanizmlari bo'lishi zarur hisoblaniladi.

Ijtimoiy-madaniy amaliyotlarning muhim jihati shundaki, ular ishtirokchilarning ijtimoiy faolligini rag'batlantiradi. Bu shuni anglatadiki, ular hamkorlik, o'zaro yordam, mas'uliyat va ijtimoiy o'zaro ta'sirni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan bo'lishi kerak. Inson bunday amaliyotlarda ishtirok etib, empatiyani rivojlantiradi, jamoada ishlashni o'rganadi va umumiy muammolarni hal qilish tajribasiga ega bo'ladi. Biroq, shuni ta'kidlash kerakki, ijtimoiy-madaniy amaliyotlarda shunchaki ishtirok etish proijtimoiy faollikning shakllanishini kafolatlamaydi. Asosiy nuqta shundaki, amaliyotchilar olingan tajribani tushunish salohiyatiga ega bo'lishi kerak. Bu shuni anglatadiki, ishtirokchilar o'z harakatlari haqida o'ylash, xatolari va yutuqlarini tahlil qilish, shuningdek, olingan tajribani kasbiy yoki hayotiy maqsadlar bilan bog'lash imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak. Shunday ijtimoiy-madaniy amaliyotlarni yaratish muhimki, ular nafaqat ijtimoiy xulq-atvorni rag'batlantirsin, balki ishtirokchilarga uni hamkorlik uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarining o'sishi nuqtayi nazaridan tushunishga yordam bersin. Masalan, teatr spektakli doirasida ishtirokchilar tarix va madaniyatni o'rganishlari, muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishlari, jamoada ishlashni va nizoli vaziyatlarni hal qilishni o'rganishlari mumkin.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Zamonaviy ijtimoiy-pedagogik amaliyotda inson omilining ahamiyati ortib borar ekan, mutaxassislarning professional faoliyati ko'p hollarda jamoaviy hamkorlik, o'zaro ishonch va hamfikirlik asosida amalga oshirilishi talab etiladi. Bu jarayonda "kollaborativ kompetensiya" tushunchasi markaziy o'rinni egallaydi. Ushbu kompetensiya shaxsning ijtimoiy muhitda samarali muloqot qilish, jamoa bilan maqsadli hamkorlikni tashkil etish, muammoli vaziyatlarda konstruktiv yechim topish, o'z fikrini dalillar asosida himoya qilish va umumiy natijaga mas'uliyat bilan yondashish qobiliyatini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1).Nishonova Z. Mahalla tizimida xotin-qizlar faoliyatini tashkil etish. Toshkent, "Oila", 2021, 160-bet.
- (2).Nurmatov B. Ayollar va sog'liqni saqlash: mahalla yondashuvi. Nukus, "Sog'lom turmush", 2019, 15- bet.
- (3).Якунина Е.П. Коллаборативное обучение в педагогическом процессе. Санкт-Петербург, СПбГУ, 2019, 180 с.
- (4).Qurbonov A. Ijtimoiy barqarorlik va oila siyosati. Toshkent, "Fan", 2018, 220-bet.

Umirova Gulnoza Zakirbayevna (Urganch davlat Pedagogika instituti doktoranti;

e-mail: umirovagulnoza727@mail.com)

O'SMIR YOSHDAGI O'QUVCHILARNI MA'NAVIY-AXLOQIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBIYALASHDA GENDER YONDASHUVNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada o'smir yoshdagi o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalash jarayonida gender yondashuvning nazariy-metodologik asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilingan.*

Tadqiqotda gender yondashuvning pedagogik mohiyati, o'smirlik davrining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari hamda ularning ma'naviy tarbiya jarayoniga ta'siri ochib berilgan. Tadqiqot davomida zamonaviy ilmiy manbalar tahlili, tizimli va taqqoslama yondashuv metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar gender xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan tarbiyaviy jarayon o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini samarali ta'minlashini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ma'naviy-axloqiy tarbiya, gender yondashuv, o'smirlik davri, shaxs rivoji, pedagogik metodologiya.

Умирова Гулноза Закирбаевна (докторант Ургенчского государственного педагогического института; e-mail: umirovagulnoza727@mail.com)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГЕНДЕРНОГО ПОДХОДА В ВОСПИТАНИИ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. В данной статье научно анализируются теоретико-методологические основы гендерного подхода в процессе воспитания подростков в духе духовно-нравственных ценностей. В исследовании раскрыта педагогическая сущность гендерного подхода, социально-психологические особенности подросткового возраста, а также их влияние на процесс духовно-нравственного воспитания. В ходе исследования были использованы методы анализа современных научных источников, системный и сравнительный подходы. Полученные результаты свидетельствуют о том, что воспитательный процесс, организованный с учетом гендерных особенностей, эффективно обеспечивает духовно-нравственное развитие учащихся.

Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, гендерный подход, подростковый возраст, развитие личности, педагогическая методология.

Umirova Gulnoza Zakirbayevna (PhD student, Urgench State Pedagogical Institute; e-mail: umirovagulnoza727@mail.com)

THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE GENDER APPROACH IN EDUCATING ADOLESCENTS IN THE SPIRIT OF MORAL AND ETHICAL VALUES

Annotation. This article provides a scientific analysis of the theoretical and methodological foundations of the gender approach in the process of educating adolescents in the spirit of moral and ethical values. The study reveals the pedagogical essence of the gender approach, the social and psychological characteristics of adolescence, and their influence on the process of moral education. The research employs analysis of contemporary scientific sources, as well as systematic and comparative methods. The results indicate that an educational process organized with consideration of gender characteristics effectively ensures the moral and ethical development of students.

Keywords: moral and ethical education, gender approach, adolescence, personal development, pedagogical methodology.

Kirish (Introduction). Hozirgi globallashuv va axborotlashuv sharoitida jamiyatning barqaror taraqqiyoti yosh avlodning ma'naviy-axloqiy yetukligi bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, o'smirlik davri shaxs rivojida murakkab va mas'uliyatli bosqich bo'lib, bu davrda axloqiy me'yorlar, qadriyatlar tizimi hamda ijtimoiy xulq-atvor shakllanadi. Shu sababli o'smir yoshdagi o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalash pedagogika fanining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonda gender yondashuvdan foydalanish o'quvchilarning biologik va ijtimoiy-psixologik farqlarini hisobga olgan holda tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish imkonini beradi. Gender yondashuv tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim metodologik omil sifatida namoyon bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda ma'naviy-axloqiy tarbiya masalasi shaxsga yo'naltirilgan va aksiologik yondashuvlar asosida talqin qilinmoqda. UNESCO tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishda ta'lim muhitining gender sezgir bo'lishi muhimligi ta'kidlangan [1;54–56-b.].

G'arb olimlari J.Butler va R.Connell tomonidan gender ijtimoiy konstrukt sifatida talqin qilib, uning shaxsning axloqiy va ijtimoiy pozitsiyasiga ta'siri asoslab berilgan [2;67–69-b.], [3;107–108-b.]. O'zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan so'nggi tadqiqotlarda esa gender yondashuvning ta'lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyati keng yoritilmoqda [4;79–81-b.], [5;41–43-b.], [6;107–109-b.].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda gender yondashuvning nazariy-metodologik jihatlari yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur tadqiqot metodologiyasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlar tamoyillariga asoslangan bo'lib, unda shaxsga yo'naltirilgan, aksiologik, gender-sez-

gir hamda tizimli yondashuvlar uyg'un holda qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida o'smir yoshdagi o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini tashkil etishda gender yondashuvning nazariy-metodologik asoslarini ilmiy jihatdan yoritishga alohida e'tibor qaratildi.

Tadqiqot deduktiv yo'nalishda olib borilib, umumiy pedagogik va falsafiy qarashlardan kelib chiqqan holda o'smir yoshdagi o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga oid xususiy xulosalar chiqarildi. Aksiologik yondashuv orqali ma'naviy-axloqiy qadriyatlarining mazmuni, ularning shaxs kamolotidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilindi. Gender-sezgir yondashuv esa o'smirlarning yosh va jinsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiyaviy jarayonni tashkil etish zaruratini asoslashga xizmat qildi. Tizimli yondashuv yordamida ma'naviy-axloqiy tarbiya jarayoni o'zaro bog'liq bo'lgan komponentlar majmui sifatida ko'rib chiqildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- zamonaviy ilmiy manbalarni tahlil qilish metodi orqali pedagogika, psixologiya va gender tadqiqotlariga oid ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar hamda ilg'or ilmiy qarashlar o'rganildi va umumlashtirildi;

- taqqoslama tahlil metodi yordamida ma'naviy-axloqiy tarbiya jarayonida gender yondashuvga doir turli ilmiy yondashuvlar va qarashlar o'zaro solishtirildi hamda ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlandi;

- tizimli yondashuv metodi orqali o'smir yoshdagi o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini tashkil etuvchi omillar, vositalar va pedagogik shart-sharoitlar yaxlit tizim sifatida tahlil qilindi;

- pedagogik kuzatuv metodi yordamida ta'lim-tarbiya jarayonida o'smirlarning xulq-atvori, munosabatlari va ma'naviy-axloqiy sifatlarining namoyon bo'lish holatlari kuzatilib, nazariy xulosalar amaliy jarayon bilan solishtirildi.

Mazkur metodlarning uyg'un holda qo'llanilishi tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligi, ishonchiligi va aniqligini ta'minlashga xizmat qildi hamda o'smir yoshdagi o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda gender yondashuvning nazariy-metodologik asoslarini chuqurroq yoritishga imkon berdi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, gender yondashuv asosida tashkil etilgan ma'naviy-axloqiy tarbiya jarayoni o'smirlarning axloqiy ongini rivojlantirishda ijobiy samara beradi. O'g'il va qiz bolalarning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda olib borilgan tarbiyaviy ishlar ularning ijtimoiy faolligi va mas'uliyatini oshirdi. Shuningdek, gender sezgir pedagogik muhit o'quvchilarda o'zaro hurmat, bag'rikenglik va ijtimoiy adolat kabi qadriyatlarining shakllanishiga xizmat qildi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, o'smir yoshdagi o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda gender yondashuv nafaqat muhim pedagogik yondashuv, balki asosiy metodologik tamoyil sifatida e'tiborga loyiqdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, gender yondashuvni ta'lim-tarbiya jarayoniga tizimli va izchil joriy etish orqali o'quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini samarali ta'minlash mumkin. Shu bilan birga, gender xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish o'smirlarning axloqiy qadriyatlarini chuqurroq qabul qilishi va shakllantirishiga yordam beradi.

Tavsiyalar quyidagilardan iborat:

- gender yondashuv asosida tarbiyaviy dasturlar ishlab chiqish – bu dasturlar o'quvchilarning yosh va jins xususiyatlariga mos keladigan, ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi lozim;

- pedagoglarning gender kompetensiyasini oshirish – pedagoglar uchun maxsus malaka oshirish kurslari va treninglar tashkil etish, ularning gender sezgir yondashuvni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish muhimdir;

- empirik tadqiqotlar o'tkazish – o'smirlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida gender yondashuvning samaradorligini aniqlash, turli pedagogik texnologiyalarni sinovdan o'tkazish va natijalarni tahlil qilish zarur.

Mazkur tavsiyalarni amalga oshirish orqali o'smirlar tarbiyasida gender yondashuvni yanada samarali joriy etish, ularning shaxsiy kamoloti va jamiyatga foydali fuqarolar sifatida shakllanishiga katta hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). UNESCO. Global Citizenship Yeducation: Taking it Local. Paris, UNESCO Publishing, 2020, p. 54–56.
- (2). Butler J. Gender Trouble. Nesh York, Routledge, 2020, p. 67–69.
- (3). Connell R. Gender: In Shorld Perspective. Cambridge, Polity Press, 2021, p. 107–108.

(4). Abdullayeva D.A. Ta'lim-tarbiya jarayonida gender yondashuv asoslari. Toshkent, "Fan va texnologiya", 2019, 79–81-betlar.

(5). Karimova G.M. Yoshlar ma'naviy tarbiyasida zamonaviy pedagogik yondashuvlar. "Pedagogik tadqiqotlar", 2023, 2-son, 41–43-betlar.

(6). Rakhimova D.A. O'smir yoshdagi o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish: nazariy va amaliy jihatlar. "Pedagogika va psixologiya" jurnali, 2022, 4-son, 107–109-betlar.

(7). OECD. Education and Gender Equality. Paris, OECD Publishing, 2021.

Allaberganova Marifat Kuranbayevna (Urganch davlat Pedagogika instituti tayanch doktoranti; marifatallaberganova196@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0003-8713-9856>)

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIGA IMLO QOIDALARINI O'RGATISHDA TA'LIM MODELLARIDAN FOYDALANISHNING MAZMUNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining imloviy savodxonligini oshirishda ta'lim modellaridan maqsadli foydalanish, imloni o'rgatishda zamonaviy ta'lim modellarining o'rni, uning mazmuni, mohiyati, afzalliklari haqida ilmiy-nazariy ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, imloviy savodxonlik, ta'lim modellari, ekstrafoal, faol, introfoal, interfoal ta'lim modellari.

Аллаберганова Марифат Куранбаевна (Базовый докторант Ургенчского государственного педагогического института; marifatallaberganova196@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0003-8713-9856>)

СОДЕРЖАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МОДЕЛЕЙ В ОБУЧЕНИИ ПРАВИЛАМ ОРФОГРАФИИ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. В статье представлены научно-теоретические сведения о целенаправленном использовании образовательных моделей в повышении орфографической грамотности учащихся начальной школы, роли современных образовательных моделей в обучении орфографии, их содержании, сущности и преимуществах.

Ключевые слова: начальная школа, орфографическая грамотность, образовательные модели, экстраактивные, активные, интро-активные, интерактивные образовательные модели.

Allaberganova Marifat Kuranbayevna (Doctoral Student at Urgench State Pedagogical Institute; marifatallaberganova196@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0003-8713-9856>)

THE CONTENT OF USING EDUCATIONAL MODELS IN TEACHING SPELLING RULES TO ELEMENTARY STUDENTS

Annotation. This article provides scientific theoretical information on the purposeful use of educational models in improving the spelling literacy of primary school students, the role of modern educational models in teaching spelling, its content, essence, and advantages.

Keywords: primary school, spelling literacy, educational models, extra-active, active, introactive, interactive educational models.

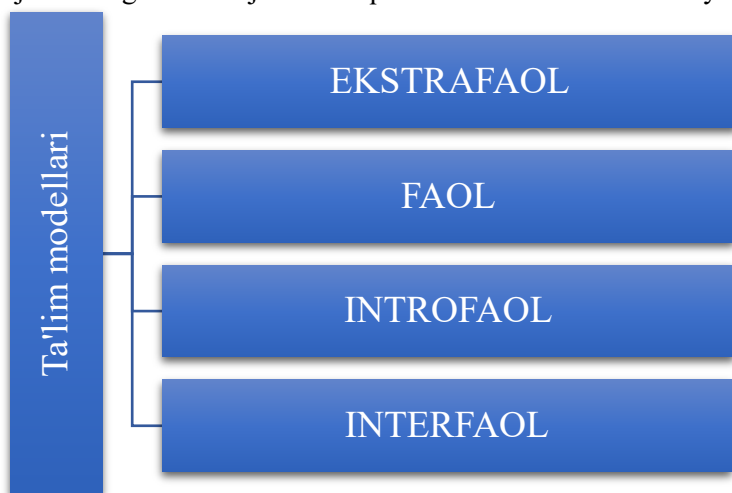
Kirish (Introduction). Bugungi Yangi O'zbekiston hayotining deyarli barcha sohalarida chuqur islohotlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, ta'lim tizimidagi o'zgarishlar haqida faxr bilan gapirmaslikning iloji yo'q. Islohotlarning deyarli ko'pchiligi maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarning ta'lim-tarbiyasiga qaratilgan. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan o'z nutqlarida: "Yangi O'zbekiston – maktab ostonasidan boshlanadi" degan edilar [1].

Kunimiz shiddat bilan rivojlanayotgan, imkoniyatlari keng, har jabhada ilg'or texnologiyalardan va milliyligimizga tayangan holda, chet el tajribalaridan foydalanilayotgan zamonda. Xususan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'lim olishiga qaratilgan e'tibor va innovatsiyalar o'qituvchilarimizni ham izlanishdan to'xtatmaydi. Dars davomida o'quvchilarning samarali o'zlashtirishlari uchun turli xil metodlardan, pedagogik texnologiyalardan uzluksiz foydalanib kelinmoqda. Ta'limning maqsadi ham, aslida, o'quvchilarimizning bilim darajasi faqatgina nazariyaga bog'lanib qolmasdan, uni amaliyotda, hayot yo'llarida foydalanishlariga qaratilgan.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili (Research Methodology). Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun muhim mavzulardan biri bo'lgan "Imloviy savodxonlik" nafaqat shu kungi darsni o'zlashtirishlari uchun, balki butun umrga saboq bo'lib qolishini ta'minlashi kerak. Imlo savodxonligi bugungi kunning ajralmas dolzarb muammolaridan biri desak, adashmaymiz. Zero, professor J.D.Eltazarov aytganlaridek: "Yozuv va imlo xuddi til, din va madaniyat singari insoniyatning eng avaylab-asrashi lozim bo'lgan qadriyatlaridan biridir" [3;5-b.].

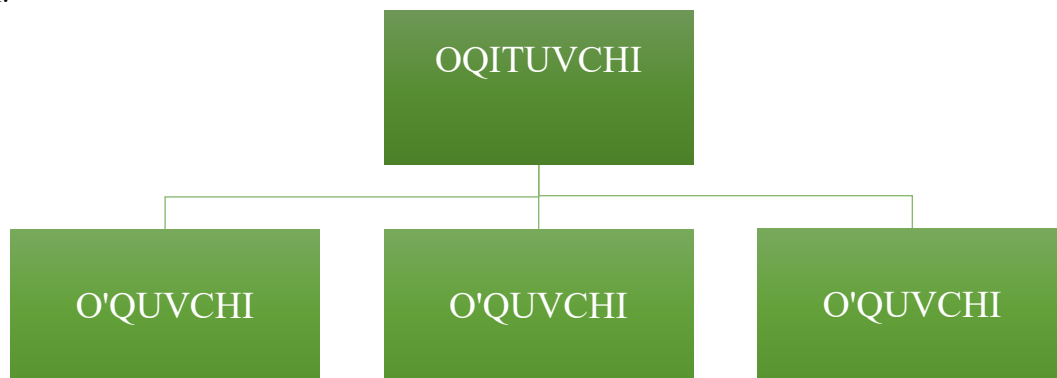
Til va madaniyat, imlo haqida ko'plab professor, olimlarimiz tadqiqot ishlari va asarlar yozishgan. Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyevlarning "O'zbek tilining imlo lug'ati" (1995), N.Mahmudovning "Til" (1998), "Til tilsimi tadqiqi" (2017), S.Rizayevning "Imlo – savodxonlik asosi" (2004) kitoblarida alifbo, imlo masalalariga bag'ishlangan fikrlar izlanishlar, atroflicha yoritilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ta'lim jarayoni shunday holatki, bunda faqat o'qituvchi emas, balki o'quvchilar ham tengma-teng faol bo'lishi talab etiladi. O'quvchilarni darsga faollashtirish esa o'qituvchining mahoratiga to'la-to'kis bog'liq. Bunda bizga ilg'or va zamonaviy ta'lim modellari yordamga keladi. Bir qarashda, darsga mos metodlar, usullar topish osondek tuyuladi, ammo izlangan metodlar darsning samarali o'tishiga, o'quvchining darsga bo'lgan qiziqishini, mehrini oshishiga qanchalik yaqin ekanligini aniqlashimiz lozim. "Ta'lim jarayonida o'quvchilarda materiallarni o'zlashtirish va ularning imkoniyatlari darajasini o'rganish natijasida maqsadli ta'lim modellariidan foydalanish lozim" [4;78-b.].

1-rasm. Ta'lim modellari.

Ekstrafaol (*tashqaridan faol*) ta'lim – bunda, asosan, dars jarayonida o'qituvchi bosh rolda bo'ladi ya'ni yetakchilik qiladi. O'quvchilar o'rganishi kerak bo'lgan nazariy bilimlarni, o'qituvchi tomonidan berilayotgan ma'lumoti orqali o'zlashtiradilar. Dars davomida darslikdan foydalaniladi. O'quvchi faol bo'lmaydi.

2-rasm. Ekstrafaol ta'lim.

Bu usuldagi ta'lim turida o'zaro hamkorlik kuzatilmaydi. Shuning uchun ham o'quvchilarning dars mashg'ulotiga nisbatan qiziqishlari kamayadi. Ekstrafaol ta'lim uzoq yillardan buyon qo'llanilib keladi va hozirda an'anaviy dars turiga kirgan.

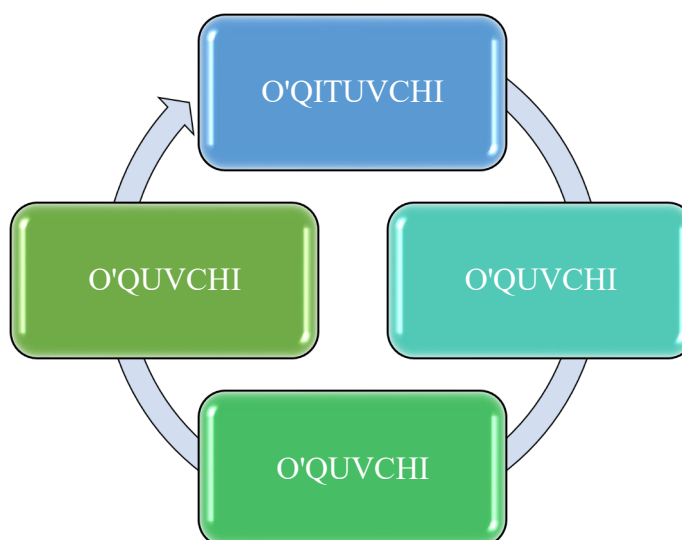
Faol (ichki) ta'lim, bunda o'quvchi berilgan topshiriqni, vazifani mustaqil bajaradi, kreativ izlanadi. Jarayonda o'qituvchi bilan ishlasalarda, ko'p vazifani mustaqil bajarganligi bois o'zaro hamkorlik ko'zga tashlanmaydi. Dars davomida o'quvchilar bir-birlari bilan o'zaro fikr almashishlari ham mumkin. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil bilim olishlarini qay darajada to'g'ri bajarayotganliklari muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi ularni nazorat qilib, yo'l-yo'riq ko'rsatishi, o'rni kelganda ularga yordam berishi ham kerak.

Bu usulda, masalan, ertangi o‘tiladigan mavzuni oldindan aytiladi. Imlo savodxonligi mavzularidan kelib chiqib vazifa berishimiz mumkin: “Bosh harflar imlosi” mavzusiga tayyorlanib keling, deyiladi. O‘quvchi mustaqil o‘zi mavzu haqida ma’lumotlar izlaydi.

3-rasm. Faol ta’lim turi.

Introfaol (tashqariga faol) ta’limda esa o‘quvchilarning fikrlari, ma’lumotlariga asoslanib dars tashkil qilinadi. Ular, hatto dars ham o‘tishlari mumkin bo‘ladi. O‘quvchilar o‘rganilgan axborotlarni, fikrlarni bir-biriga yetkazishlari, o‘rgatishlari kerak. O‘qituvchi esa kuzatuvchi, ekspert, tashkilotchi qanday ma’no-da? o‘quvchilarga mavzu manbasini, qaysi adabiyotlardan foydalanib o‘rganishlarini aytishi kerak bo‘ladi. Shiddat bilan rivojlanayotgan zamonamizda turli xil foydali va keraksiz bo‘lgan axborotlar oqimi kuchli. Shuning uchun ham ma’lumotlarni ishonchli manbalardan olishlarini o‘qituvchi tavsiya qilgani yaxshi. Ayrim hollarda dars mobaynida “o‘quvchiga” aylanib, ustoz o‘rnidagi o‘quvchilarga savollar berib turishi ham mumkin.

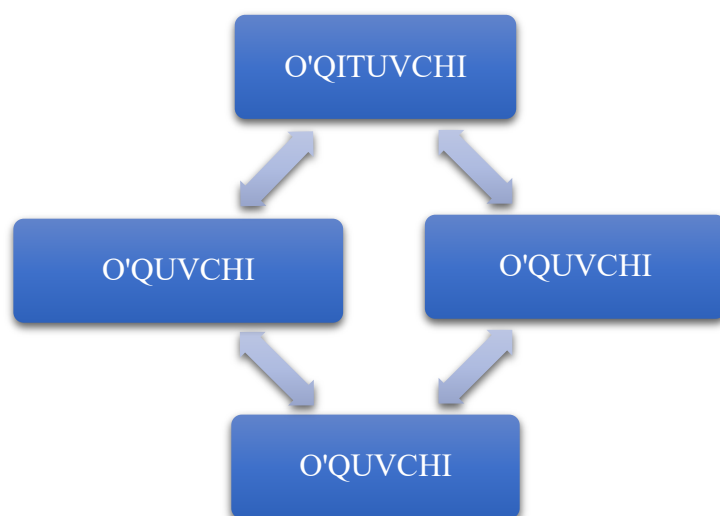

4-rasm. Introfaol ta’lim turi.

Interfaol (o‘zaro faol) ta’limda o‘qituvchi va o‘quvchilar, bilimlarini, to‘plagan ma’lumotlarini o‘zaro kollaboratsiya qiladilar. Bir-birlarini tinglaydilar, hamfikir bo‘ladilar, bahs-munozara olib boradilar. Bunday ta’limda o‘quvchilarning kommunikativligi, kreativligi takomillashib boradi. O‘rganilgan nazariy hamda amaliy bilimlar boyitilib, psixologik jihatdan ham yaqin munosabatda bo‘ladilar. Muammolarga yechim topishni, kritik fikrlashni o‘rganadilar.

“Interfaol” so‘zi (ruscha “interaktiv”) ingliz tilidan olingan bo‘lib, (“inter” – o‘zaro, “akt” faol harakat, faollik, ta’sirchanlik) o‘zaro harakat, ikki tomonning birgalikdagi faoliyati ma’nolarini anglatadi. O‘quvchini dars jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi va uzatilayotgan bilimni, axborotni, tayyor holda emas, izlanish, muhokama, amaliy faoliyat orqali o‘rganishga yordam beradi. Eng asosiy unsurlaridan biri, darsning kreativ va esda qolishini ta’minlaydi. Jahon tajribasida ham o‘yinli ta’lim keng qo‘lla-

niladi. Masalan, “rol o‘ynash (role-play)”, “hikoya qilish (story telling)” kabi interaktiv metodlardan keng qo‘llaniladi.

5-rasm. Interfaol ta'lim turi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun yuqoridagi ta’lim modellarining barchasi muhim. O‘rni kelganda eshitishlari, o‘rni kelganda mustaqil o‘rganishlari, birgalikda hamfikir bo‘lishlari, dars davomida faol bo‘lib, uzatilayotgan axborotni o‘zlashtirishlari kerak bo‘ladi. Quyida 4-sinf ona tili darsligidagi “Tutuq belgili so‘zlar talaffuzi va imlosi” [5;31-b.] mavzusiga oid bitta mashqni interfaol metod qo‘llagan holda ishlaymiz.

Qoidani yod oling.

Tutuq belgisi tovush bildirmaydi.
Tutuq belgisi unidan keyin kelganda shu unlining cho‘ziqroq talaffuz qilinishini bildiradi: **ma’no, ba’zan**. Tutuq belgisi undoshdan keyin kelganda uning keyingi unidan ajratib talaffuz qilinishini anglatadi: **san’at, jur’at**

Qatorlarni davom ettiring.

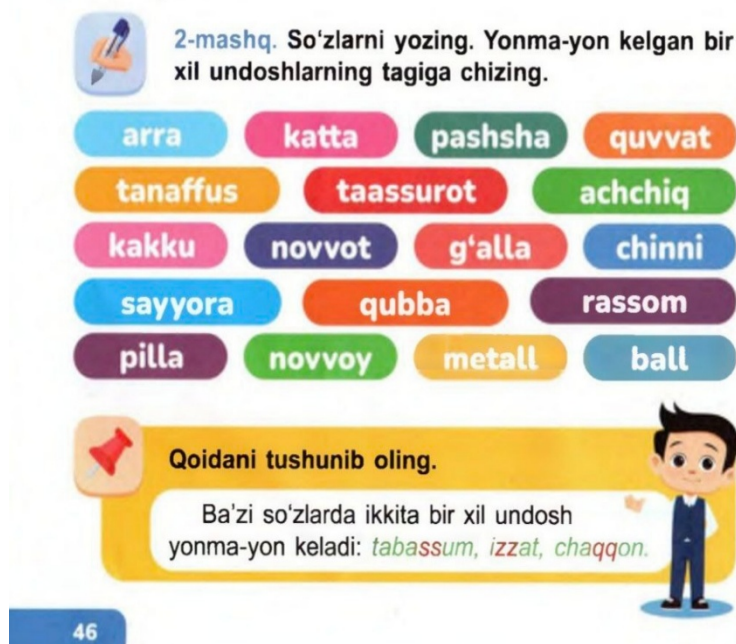
Unidan keyin	Undoshdan keyin
she’r	jur’at

6-rasm. Tutuq belgili so‘zlar talaffuzi va imlosi.

Bunda, avval, qoida o‘quvchilarga o‘rgatiladi. Unli harflar va undosh harflardan keyin tutuq belgisi yozilganda nimani anglatilishi tushuntiriladi. “Qatorlarni davom ettiring” topshirig‘i uchun “*Maktub*” nomli interfaol metoddan foydalanamiz. Bunda bizga oldindan konvert ichiga rangli qog‘ozlarga yozilgan, unli va undosh harflardan keyin kelgan tutuq belgili so‘zlar kerak bo‘ladi. Masalan, san’at, tal’at, ma’no, shu’la, a’lo, in’om, mas’ul, qat’iy, Ra’no, Ma’rifat, ta’zim va boshqalar.

Qo‘llanilishi. Sinf ichida kichik guruhlariga ajratilib, darsning asosiy qismida maktub tarqatiladi va metodning sharti tushuntiriladi. Bunda o‘quvchilar unli harf va undosh harfdan keyin kelgan tutuq belgisini ikki ustunga ajratishlari kerak bo‘ladi. Reglament qo‘yib, faol guruhlar rag‘batlantiriladi. Ular topshiriqni bajarish mobaynida o‘zlari bilmagan holda jamoada ishlash qobiliyatlarini, bir-biriga hurmat, bilim olish va bilim uzatish holatini boshdan o‘tkazadilar. Dars davomida “sh harfi ikki tovushni ifodalasa, ular orasiga (‘) tutuq belgisi qo‘yiladi: Is’hoq, as’hob kabi” deb ma’lumot o‘rnida keltirishimiz mumkin [2].

Keling, yana maktab darsligidan imloga doir bo'lgan mavzudagi mashqni ekstrafoal ta'lim turidan foydalangan holda ko'rib chiqamiz. 2-sinf ona tili darsligining 2-qismida "So'z ichida yonma-yon kelgan bir xil undoshlar talaffuzi va imlosi" mavzusi berilgan [6;46-b.].

7-rasm. So'z ichida yonma-yon kelgan bir xil undoshlar talaffuzi va imlosi.

Rasmda ko'rsatilgan 2-mashqning shartida so'zlarni yozib, yonma-yon kelgan undoshlar tagiga chizish aytilgan. Agar ekstrafoal (an'anaviy) ta'lim turidan foydalanadigan bo'lsak, o'quvchilarga oddiygina qilib so'zlarni ko'chirib va yonma-yon kelgan bir xil undoshlarni topib tagiga chizing deb aytamiz. Ammo darsni yanada qiziqarli va esda qolarli bo'lishi uchun o'qituvchining kreativligi kerak bo'ladi. Bu mashqni yana ikkita usul orqali bajartirishimiz mumkin.

1-usul: bir xil rangdagi so'zlarni bir qatarga yozing. Bunda o'quvchilar hayolda, avval, qanday ranglar borligini ajratishadi, so'ngra shu rangdagi so'zlarni yozishlari kerak bo'ladi.

Masalan, havo rangdagi so'zlar: arra, chinni, sayyora.

Pushti rangdagi so'zlar: katta, kakku.

Yashil rangdagi so'zlar: pashsha, achchiq, novvoy.

Sariq rangdagi so'zlar: tanaffus, metall. Shu tariqa davom qiladi.

2-usul: so'z o'rtasida yonma-yon kelgan bir xil undoshlarni alohida, so'z oxirida yonma-yon kelgan bir xil undoshlarni alohida qilib yozing.

Misol tariqasida "metall" va "ball" so'zlari so'z oxirida yonma-yon kelgan bir xil undoshlarga kiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Boshlang'ich sinf o'quvchilari, ayniqsa, o'yin yoshidagi bolalar bo'lganliklari uchun ham ko'proq harakatga undaydigan interfaol metodlar, enerjayzerlar orqali darslarni tashkil qilsak, ayni muddao. Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilariga imloviy savodxonlik mavzularini o'rgatganda faqatgina eski qolipdagi yodlatish usulidan foydalanmasdan, yangi interaktiv metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi. Bunday metodlar o'quvchilarni nafaot tinglovchidan faol ishtirokchiga sezilarli darajada aylantira oladi. Imlo qoidalarini nafaqat yodlaydilar, balki amaliyotda, ya'ni, yozuvda, og'zaki nutqda bimalol qo'llash ko'nikmalarini hosil qiladilar. Natijada o'quvchilar savodli yozishni o'rganib, o'z fikrlarini aniq va tushunarli ifodalash qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev. "Maktablarda ta'lim sifatini oshirish, o'quvchi o'rni ko'paytirish va o'qituvchilarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ustuvor vazifalar yuzasidan videoselektor yig'ilishi". 28.08.2023. <https://president.uz/oz/lists/view/6622>

(2). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. 24.08.1995, 339-son.

(3). J.D.Eltazarov. O'zbekistonda 20-asrda amalga oshirilgan yozuv va imlo islohotlari tarixidan (sotsiolingvistik tahlil). Samarqand, 2017, 119-bet.

(4). D.A.Xidoyatova. O'zbek tilini o'qitishda samarali ta'lim jarayonini tashkil etishdagi muhim aspektlar. O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari 1(5). Toshkent, 2023, 75–83-betlar.

(5). M.E.Toirova. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun darslik. Ona tili. 4-sinf, 1-qism, Toshkent, 2023, 87-bet.

(6). S.Kuranov. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun darslik. Ona tili. 2-sinf, 2-qism, Toshkent, 2023. 86-bet.

**Yusupov Navro'zbek Maxsudbek o'g'li (UrDPI Aniq va amaliy fanlar fakulteti jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi yo'nalishi 241-guruh magistranti),
Ibragimov Qosimbek Isroil o'g'li (UrDPI Aniq va amaliy fanlar fakulteti Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari nazariyasi va metodikasi yo'nalishi 241-guruh magistranti)
FUTBOLDA 11–12 YOSHDAGI DARVOZABONLARNI TAKTIK-TEXNIK JIHATDAN
TAYYORLASHDA MAXSUS MASHQLARNING AHAMIYATI**

Annotatsiya. Ushbu maqola 11–12 yoshdagi futbol darvozabonlarni taktik-texnik jihatdan tayyorlashda maxsus mashqlarning rolini o'rganadi. Adabiyotlar tahlili asosida yosh darvozabonlarning psixomotor rivojlanish xususiyatlari, maxsus mashqlar tizimi va ularning samaradorligini baholash mezonlari tahlil qilingan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, koordinatsiya, reaksiya tezligi va pozitsion o'yinni rivojlantiruvchi maxsus mashqlar ushbu yosh guruhida eng yuqori samaradorlikka ega. Tadqiqot yosh darvozabonlarni tayyorlashda kompleks yondashuv zarurligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: yosh darvozabonlar, taktik-texnik tayyorgarlik, maxsus mashqlar, futbol, 11–12 yosh.

**Юсупов Наврузбек (Факультет точных и прикладных наук УрДПИ, кафедра теории и методики физического воспитания и спортивной тренировки, магистрант 241 группы),
Ибрагимов Косимбек (Факультет точных и прикладных наук УрДПИ, кафедра теории и методики физического воспитания и спортивной тренировки, магистрант 241 группы)**

**ЗНАЧЕНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ УПРАЖНЕНИЙ В ТАКТИКО-ТЕХНИЧЕСКОМ
РАЗВИТИИ ВРАТАРЕЙ 11–12 ЛЕТ В ФУТБОЛЕ**

Аннотация. Данная статья исследует роль специальных упражнений в тактико-техническом развитии футбольных вратарей 11–12 лет. На основе анализа литературы проанализированы особенности психомоторного развития юных вратарей, система специальных упражнений и критерии оценки их эффективности. Результаты показали, что специальные упражнения, развивающие координацию, скорость реакции и позиционную игру, обладают наивысшей эффективностью в данной возрастной группе. Исследование подтверждает необходимость комплексного подхода в подготовке юных вратарей.

Ключевые слова: юные вратари, тактико-техническая подготовка, специальные упражнения, футбол, 11–12 лет

Yusupov Navruzbek (Faculty of Exact and Applied Sciences of UrDPI, Department of Theory and Methodology of Physical Education and Sports Training, Group 241 Master's Student),

Ibragimov Qosimbek (Faculty of Exact and Applied Sciences of UrDPI, Department of Theory and Methodology of Physical Education and Sports Training, Group 241 Master's Student)

**THE IMPORTANCE OF SPECIAL EXERCISES IN TACTICAL-TECHNICAL TRAINING OF
11–12 YEAR OLD GOALKEEPERS IN FOOTBALL**

Annotation. This article examines the role of special exercises in the tactical-technical training of 11–12 year old football goalkeepers. Based on literature analysis, the characteristics of psychomotor development of young goalkeepers, the system of special exercises, and criteria for evaluating their effectiveness are analyzed. The results showed that special exercises developing coordination, reaction speed, and positional play have the highest effectiveness in this age group. The research confirms the necessity of a comprehensive approach in training young goalkeepers.

Keywords: young goalkeepers, tactical-technical training, special exercises, football, 11–12 years old

Kirish. Zamonaviy futbolda darvozabon o'yinining murakkabligi ortib bormoqda va bu pozitsiyaga maxsus yondashuvni talab qiladi. Ayniqsa, yosh darvozabonlarni tayyorlash jarayonida taktik-texnik ko'nikmalarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi [1]. 11–12 yosh davri bolalarning psixomotor rivojlanishining muhim bosqichi hisoblanadi va bu davrda to'g'ri tashkil etilgan mashqlar kelajakda yuqori malakali darvozabon shakllanishiga asos yaratadi [2].

Futbol darvozabonining faoliyati o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u boshqa o'yinchilardan farqli ravishda qo'l bilan to'pni tutish huquqiga ega va darvoza hududida alohida vazifalarni bajaradi. Shu sababli

darvozabonlarni tayyorlash uchun maxsus metodika va mashqlar tizimi zarur [3]. Yosh darvozabonlarda koordinatsiya, reaksiya tezligi, fazoviy orientatsiya va taktik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish birinchi o'rinda turadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, 11–12 yoshdagi bolalarda harakat koordinatsiyasi faol rivojlanadi va bu davrda maxsus mashqlar orqali darvozabonlik ko'nikmalarini shakllantirishning eng qulay vaqti hisoblanadi [4]. Shu bilan birga, bu yoshdagi bolalarning e'tibor konsentratsiyasi va psixologik barqarorligi hali to'liq rivojlanmagan bo'ladi, bu esa mashqlarni tashkil etishda alohida yondashuvni talab qiladi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqotda yosh darvozabonlarni tayyorlash bo'yicha o'zbek, rus va xorijiy manbalarning tizimli tahlili amalga oshirilgan. Asosiy e'tibor 11–12 yoshdagi bolalarning psixofiziologik xususiyatlari, darvozabonlik texnikasi va taktikasi, shuningdek, maxsus mashqlar metodikasiga qaratilgan.

Willams va Reilly (2000) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, yosh darvozabonlarni tayyorlashda texnik ko'nikmalardan ko'ra koordinatsiya va reaksiya tezligini rivojlantirishga ustunlik berish kerak [5]. Ular taklif qilgan metodikaga ko'ra, 11–12 yoshdagi darvozabonlar uchun mashqlarning 60% koordinatsiya va harakat texnikasiga, 25% reaksiya tezligiga, 15% esa taktik elementlarga bag'ishlanishi lozim.

Rossiyalik tadqiqotchi Akramov (2019) o'z ishida yosh darvozabonlarni tayyorlashda oyinli mashqlarning ahamiyatini ta'kidlagan [6]. Uning fikriga ko'ra, 11–12 yoshdagi bolalar uchun motivatsiyani saqlab qolish maqsadida mashqlarning 70% oyinli shakilda tashkil etilishi kerak. Bu yondashuvni Karimov (2021) o'zining O'zbekiston futbol maktablari bo'yicha tadqiqotida tasdiqlagan [7].

Nemis metodisti Schneider (2018) yosh darvozabonlarni tayyorlashda fazali yondashuvni taklif qilgan [8]. Uning tizimiga ko'ra, birinchi fazada (11–12 yosh) asosiy harakat ko'nikmalarini shakllantirish, ikkinchi fazada (13–14 yosh) texnik elementlarni mukammallashtirish, uchinchi fazada (15–16 yosh) esa taktik fikrlashni rivojlantirish lozim.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, yosh darvozabonlarni tayyorlashda quyidagi asosiy yo'nalishlar muhim hisoblanadi: psixomotor rivojlanish, texnik ko'nikmalar, taktik fikrlash, psixologik tayyorgarlik va jismoniy rivojlanish [9]. Har bir yo'nalish uchun maxsus mashqlar tizimi ishlab chiqilgan bo'lib, ular yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladi.

Natijalar va muhokama. Yosh darvozabonlarni tayyorlashda eng muhim masala ularning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda samarali mashqlar tizimini yaratishdir. 11–12 yoshdagi bolalarda kognitiv qobiliyatlar, harakat koordinatsiyasi va psixologik xususiyatlar intensiv rivojlanish bosqichida bo'lib, bu davrda shakllantirilgan ko'nikmalar kelajakda professional faoliyatning asosini tashkil etadi. Shu sababli, ushbu yosh guruhida darvozabonlarni tayyorlash metodikasi alohida e'tibor va chuqur ilmiy yondashuvni talab qiladi. Zamonaviy futbolda darvozabonlardan faqat darvoza himoyasi emas, balki jamoaviy o'yinda faol ishtirok etish, to'pni aniq uzatish va taktik vazifalarni bajarish ham talab etiladi.

Futbol pedagogikasida yosh darvozabonlarni tayyorlash masalasi ko'p jihatdan o'rganilgan bo'lsa-da, maxsus mashqlarning tizimli tasnifi va ularning samaradorligini baholash mezonlari hali ham to'liq ishlab chiqilmagan. Ayniqsa, O'zbekiston futbol maktablarida yosh darvozabonlarni tayyorlash bo'yicha mahalliy sharoitlarga moslashtirilgan metodikalar yetishmovchiligi kuzatilmoqda. Shu muammolarni hisobga olgan holda, ushbu tadqiqot yosh darvozabonlarni tayyorlashda maxsus mashqlarning rolini aniqlash va ularning samaradorligini oshirish yo'llarini taklif etishga qaratilgan. Maqolaning amaliy ahamiyati shundaki, u futbol murabbiylariga yosh darvozabonlarni tayyorlashda ilmiy asoslangan metodikalardan foydalanish imkoniyatini beradi.

Adabiyotlar tahlili asosida yosh darvozabonlarni tayyorlashda maxsus mashqlarning samaradorligi va ularning taqsimlanishi aniqlangan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, 11–12 yoshdagi darvozabonlar uchun eng samarali mashqlar koordinatsiya va reaksiya tezligini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

1-jadval

Yosh darvozabonlar uchun mashqlar taqsimlanishi

Mashq turi	Foiz ulushi	Haftalik soat	Asosiy maqsad
Koordinatsiya mashqlari	35%	3.5	Harakat muvofiqligi
Reaksiya tezligi	25%	2.5	Tez javob berish
Texnik elementlar	20%	2.0	Asosiy texnika
Taktik elementlar	15%	1.5	Pozitsion o'yin
Psixologik tayyorgarlik	5%	0.5	Ruhiy barqarorlik

Koordinatsiya mashqlari yosh darvozabonlarni tayyorlashda eng katta ulushga ega bo'lib, bu yoshdagi bolalarning psixomotor rivojlanish xususiyatlari bilan bog'liq. Reaksiya tezligini rivojlantirish ikkinchi o'rinda turadi, chunki bu xususiyat darvozabon faoliyatining asosiy komponenti hisoblanadi.

Texnik elementlar mashqlari yosh darvozabonlarni tayyorlashda muhim o'rin tutadi, lekin ular koordinatsiya va reaksiya tezligini rivojlantirish asosida amalga oshiriladi. Bu yondashuvni barcha tahlil qilingan manbalar tasdiqlaydi va uning samaradorligi amaliyotda isbotlangan.

2-jadval

Yosh darvozabonlarda rivojlanishi kerak bo'lgan asosiy ko'nikmalar

Ko'nikma	Muhimlik darajasi	Rivojlanish usuli	Baholash mezonlari
Qo'l bilan tutish	Juda yuqori	Maxsus mashqlar	Tutish samaradorligi
Sakrash qobiliyati	Yuqori	Koordinatsiya	Sakrash masofasi
Reaksiya tezligi	Juda yuqori	Maxsus mashqlar	Javob berish vaqti
Pozitsion o'yin	O'rta	Taktik mashqlar	O'yin tushunchasi
Psixologik barqarorlik	Yuqori	Oyinli mashqlar	Xatolarga javob

Muhokama natijalaridan ko'rinib turibdiki, yosh darvozabonlarni tayyorlashda kompleks yondashuv zarur. Faqat texnik yoki faqat jismoniy tayyorgarlik etarli emas, balki barcha komponentlarni o'z ichiga olgan tizimli yondashuv talab etiladi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, zamonaviy futbolda darvozabonlardan faqat darvoza himoyasi emas, balki jamoaviy o'yinda faol ishtirok etish ham talab etiladi. Shu sababli yosh darvozabonlarni tayyorlashda oyun tushunchasini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi [10]. Psixologik tayyorgarlik yosh darvozabonlarda alohida e'tibor talab qiladi, chunki bu pozitsiyada xatolar ko'proq seziladi va bolalarning o'z-o'ziga ishonchiga ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli mashqlarni tashkil etishda ijobiy muhit yaratish va muvaffaqiyatlarni ta'kidlash zarur.

Adabiyotlar tahlili natijalaridan kelib chiqib, yosh darvozabonlarni tayyorlashda maxsus mashqlarning tizimli taqsimlanishi va ketma-ketligi muhim ahamiyat kasb etadi. 11–12 yoshdagi bolalarda neyron-muskulyar tizimning rivojlanish xususiyatlari hisobga olingan holda, mashqlar murakkablik darajasiga qarab bosqichma-bosqich tashkil etilishi lozim. Birinchi bosqichda koordinatsiya va asosiy harakat ko'nikmalarini rivojlantirish, ikkinchi bosqichda esa bu ko'nikmalarni darvozabonlik texnikasi bilan bog'lash zarur. Bunday ketma-ketlik bolalarning fiziologik va psixologik rivojlanish qonuniyatlariga mos keladi va eng yuqori samaradorlikka erishish imkoniyatini beradi.

Koordinatsiya mashqlarining ustunligi 11–12 yoshdagi bolalarning harakat rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq. Ushbu yoshda vestibular apparat, proprioseptiv sezgilar va vizual-harakat integratsiyasi faol rivojlanadi, bu esa murakkab koordinatsion harakatlarni o'zlashtirishga qulay sharoitlar yaratadi. Darvozabonlik faoliyatida koordinatsiya alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u qo'l va oyoq harakatlarini muvofiqlashtirish, fazoviy orientatsiya va tezkor harakat qilish qobiliyatini talab qiladi. Shu sababli koordinatsiya mashqlariga ajratilgan vaqt ulushi boshqa mashq turlaridan yuqori bo'lishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, 11–12 yoshdagi darvozabonlarni taktik-texnik jihatdan tayyorlashda maxsus mashqlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Koordinatsiya, reaksiya tezligi va asosiy texnik ko'nikmalarni rivojlantirish ushbu yosh guruhida eng muhim vazifa hisoblanadi. Samarali tayyorgarlik uchun mashqlarning 60% koordinatsiya va harakat texnikasiga, 25% reaksiya tezligiga, 15% esa taktik elementlarga bag'ishlanishi lozim. Oyinli mashqlar yosh darvozabonlarda motivatsiyani saqlab qolish va ko'nikmalarni rivojlantirish uchun eng samarali usul hisoblanadi.

Yosh darvozabonlarni tayyorlashda kompleks yondashuv zarur bo'lib, u texnik, taktik, jismoniy va psixologik tayyorgarlik elementlarini o'z ichiga olishi kerak. Psixologik tayyorgarlik alohida e'tibor talab qiladi, chunki bu pozitsiyada xatolar bolalarning o'z-o'ziga ishonchiga ta'sir qilishi mumkin. Kelajakda yosh darvozabonlarni tayyorlash metodikasini yanada takomillashtirishga qaratilgan tadqiqotlar zarur bo'lib, ayniqsa, zamonaviy futbolning talablarini hisobga olgan holda, taktik fikrlashni rivojlantirish yo'nalishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Goldblatt D. (2020). The Age of Football: The Global Game in the Twenty-first Century. London, Macmillan.
- (2). Weinberg R.S., Gould D. (2019). Foundations of Sport and Exercise Psychology. 7th ed. Champaign, IL: Human Kinetics.
- (3). Mulqueen T., Woitalla M. (2021). The Complete Soccer Goalkeeper. 2nd ed. Champaign, IL: Human Kinetics.

- (4). Gallahue D.L., Ozmun J.C., Goodway J.D. (2022). Understanding Motor Development: Infants, Children, Adolescents, Adults. 8th ed. New York, McGraw-Hill.
- (5). Williams, A.M., & Reilly T. (2000). Talent identification and development in soccer. *Journal of Sports Sciences*, 18(9), p. 657–667.
- (6). Акрамов Ф.А. (2019). Методика подготовки юных вратарей в футболе. Теория и практика физической культуры, 8, с. 45–47.
- (7). Каримов Ш.Н. (2021). Ёш футболчиларни тайёрлашда замонавий методлар. Спорт фани ва амалиёти, 3(2), 78–83-бет.
- (8). Schneider G. (2018). Modern Goalkeeper Training. Berlin: Meyer & Meyer Sport.
- (9). Luxbacher J. (2023). Soccer: Steps to Success. 4th ed. Champaign, IL: Human Kinetics.
- (10). Platt D., Maxwell, A., Horn R., Williams A.M., Reilly T. (2001). Physiological and technical analysis of 3 v 3 and 5 v 5 youth football matches. *Insight*, 4(4), p. 23–24.

Yusupova Farangiz Anvar qizi (Urganch davlat Pedagogika instituti magistri)
YUQORI SINIF O'QUVCHILARINING UMUMIY RIVOJLANISHINI TARBİYALASHDA
AYLANMA TRENIROVKA USULI

Annotatsiya. Ushbu maqolada yuqori sinf o'quvchilarni umumiy rivojlanishini tarbiyalashda aylanma trenirovka usuli umumta'lim maktablarida yuqori sinf o'quvchilar orasidan jismoniy tarbiya o'qituvchilarini jalb qilish. Yuqori sinf o'quvchilardan iste'dodli yoshlarni saralab olish hamda bolalar va o'smirlar sport maktablari sport zaxirasini shakllantirish maqsadida, keyinchalik, mintaqaviy sport musobaqalarida ishtirok etish uchun sinfdan tashqari sport to'garaklari va seksiyalari haqida aylanma trenirovka usulini tashkil qilish haqida fikr va mulohazalar berilgan.

Kalit so'zlar: aylanma trenirovka, jismoniy tarbiya, o'qituvchi, sport, sport maktab, musobaqa, sport to'garaklari, jismoniy mashq, gimnastika, yugurish, sakrash, tayanib sakrash.

МЕТОД КРУГОВЫХ ТРЕНИРОВОК В ВОСПИТАНИИ ОБЩЕГО РАЗВИТИЯ
УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается использование ротационной подготовки в образовании, направленном на общее развитие учащихся старших классов, а также участие учителей физкультуры из числа учащихся старших классов в работе средних школ. В целях отбора талантливых молодых людей из числа старшеклассников и формирования спортивного резерва детских и подростковых спортивных школ были высказаны идеи и замечания по организации ротационной системы тренировок для внеклассных спортивных клубов и секций с целью последующего участия в региональных спортивных соревнованиях.

Ключевые слова: круговая тренировка, физическое воспитание, учитель, спорт, спортивная школа, соревнования, спортивные клубы, физические упражнения, гимнастика, бег, прыжки, скачки.

CIRCUIT TRAINING METHOD IN EDUCATING THE GENERAL DEVELOPMENT OF HIGH SCHOOL STUDENTS

Annotation. This article discusses the use of rotational training in the education of the general development of high school students and the involvement of physical education teachers from among high school students in secondary schools. In order to select talented young people from high school students and form the sports reserve of children's and adolescents' sports schools, ideas and comments were given on organizing a rotational training method for extracurricular sports clubs and sections for subsequent participation in regional sports competitions.

Keywords: circuit training, physical education, teacher, sports, sports school, competition, sports clubs, physical exercise, gymnastics, running, jumping, hopping.

Kirish. Bugungi kunning o'tkir va dolzarb muammolari bizdan zamonaviy taraqqiyotning asosiy tamoyillari har tomonlama chuqur tahlil etish bilan birga, insoniyatning yaqin-olis tarixidagi boy tajribasini ham teran idrok etishi, shu asosda amaliy xulosalar chiqarishni taqozo qilmoqda, ya'ni, tarix tajribasi bu odamzod uchun tobora muhim ahamiyat kasb qilib kelmoqda. Shu boisdan jismoniy madaniyat darslariga, o'quv-mashg'ulot jarayonlariga yangicha nazar bilan yondashish taqozo etiladi. Yosh avlodda jismoniy tarbiyaga oid bilimlarni rivojlantirish, sportda yuksak natijalarga erishishini ta'minlash uchun jismoniy tarbiya darslarida umumrivojlantiruvchi mashqlarni maktab yoshidan boshlab ularga mustahkam poydevor yaratish lozim. Bu esa jismoniy tarbiya mutaxassislarida katta mas'uliyatni, ya'ni, jismoniy tarbiya darslarini

to'g'ri tashkillashtirishni, darslarni mazmunli o'tkazish uchun yangi ilg'or texnologiyalardan foydalaniшни, yangi usullarni ishlab chiqishni talab qiladi [1,2,3].

Ushbu talab va vazifalar ommaviy sportni rivojlantirish va iste'dodli yoshlarni saralash (seleksiya) sohasida ta'lim muassasalarining ustuvor yo'nalishlarini belgilab beradi:

Umumta'lim maktablarida o'quvchilar orasidan jismoniy tarbiya o'qituvchilarini jalb qilgan holda iste'dodli yoshlarni saralab olish (seleksiya) hamda bolalar va o'smirlar sport maktablari sport zahirasini shakllantirish maqsadida, keyinchalik, mintaqaviy sport musobaqalarida ishtirok etish uchun sinfdan tashqari sport to'garaklari va seksiyalari mashg'ulotlarini tashkil etish.

Tadqiqot metodologiyasi va mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Dunyoning barcha davlatlarida o'quvchi yoshlar orasida sog'lomlashtirish masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Biroq so'nggi yillarda o'sib kelayotgan yosh avlodning jismoniy rivojlanishi hamda jismoniy tayyorgarlik holati pasayib borishi kuzatilmoqda. Buning asosiy sabablaridan biri umumta'lim maktablaridagi jismoniy tarbiya jarayonining past samaradorligi, jumladan, jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarning jismoniy holatiga nisbatan individual yondashuvning yetarli darajada olib borilmayotganligi hisoblanadi. Jismoniy tarbiya va sport faoliyati ko'pgina maktab o'quvchilari uchun salomatlikni saqlash va mustahkamlashda hamda jismoniy tayyorgarlikni oshirishda zarur ehtiyojga aylanmagan. Jismoniy tarbiya bo'yicha ta'lim tizimini takomillashtirishning asosiy vazifalaridan biri bu ta'lim jarayonini o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligi holatiga muvofiq holda tashkil qilishdir.

Respublikamizda jismoniy tarbiya o'quv mashg'ulotlarini tashkil qilish va o'tkazishni takomillashtirish masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda, biroq ilmiy-uslubiy adabiyotlarda bolalarda koordinatsion qobiliyatini shakllantirish hamda bolalar organizmi shakllanishining turli yosh davrlarida uni takomillashtirish xususiyatlari yetarlicha yoritilmagan.

Keyingi vaqtlarda bir qancha olimlar tomonidan maktab yoshidagi bolalarning harakat faolligini oshirish muammolari tadqiq qilinmoqda. Ushbu ishda Bogen M.M., Germanov G.N., Zemsova I.I., Ignatov S.N., Imas E., Mingazova Y.G., Mixaylov N.G., Muxanova N.V., Sokolov E.S., Solodkov A.S. kabi mualliflarning ishlari o'rganildi. Bolalarning jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida koordinatsion qobiliyatini shakllantirish masalalari o'zbekistonlik olimlardan Z.S.Artegov, M.A.Aslanova, B.G'.Boyboboyev, F.A.Kerimov, R.S.Salomov, T.S.Usmonxojayev, N.K.Ro'zmetovlar ishlarida, shuningdek, bolalik yoshida koordinatsion qobiliyatni shakllantirishda tayanch-harakat apparatining anatomik, fiziologik va funksional xususiyatlari R.D.Xalmuhammedov, D.D.Sharipova, A.K.Eshtayev va boshqa olimlarning ilmiy izlanishlarida o'z aksini topgan. Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilar qobiliyatlarini har tomonlama tarbiyalashning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish bo'yicha tadqiqotlar o'tkazilgan.

Tahlil va natijalar. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari orqali olinadigan foyda juda ko'p, bu yoshlarda sog'lom turmush tarz muhimligini biladigan mas'uliyati bo'lib yetishishga katta ahamiyatiga ega. Jismoniy tarbiya jarayoni boshqaradigan, inson organizmga, jismoniy o'sishiga ta'sir qiladigan tabiat qonunlari jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyotida prinsip-tamoyil nomini olgan. Organizm rivojlanishining umumiy tamoyillarini bilish va ularni amaliyotda qo'llash, o'quvchilar jismoniy tarbiyasi jarayonini yanada samarali darajaga olib yetkazadi. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikaga oid adabiyotlarda tamoyillar har xil ta'riflangan, lekin manbalarining tahlili shuni ko'rsatadiki, har xil nomlar bilan ta'riflangan bir prinsip quyidagi mazmunlarni bildiradi:

–umumta'lim maktablaridagi jismoniy tarbiya darslari jarayonida o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishilari uchun jismoniy mashqlarni ongli, tushungan holda tashkil qilish;

–jismoniy tarbiya o'qituvchisi o'rgatayotgan mashqlarni yaxshi o'zlashtirilishi uchun ko'rgazma-lilikning turli xil shakllaridan foydalanish;

–har bir o'quvchiga taklif qilinadigan muayyan maqsadga yo'naltirilgan va psixologik og'irliklari-niing soddaligini, tushunarligini ta'minlash.

Yuqori sinf o'quvchilar avvalgi mashg'ulotlarda o'zlashtirib olganlarini mustahkamlashlarida talab-ni kuchaytirish va keyingi mashg'ulotlar uchun zamin yaratishni ta'minlash.

Jismoniy tarbiya, jismoniy mashqlarga o'rgatish va shug'ullanuvchilarni bilimlar bilan qurollanti-rish, jismoniy sifatlarni tarbiyalashni o'z ichiga qamrab olganligi uchun tamoyillarni didaktik emas, meto-dik-uslubiy deb atash qonuniyroqdir. Ko'nikma va malakalarni shakllantirishda qo'llaniladigan asosiy uslu-biy tamoyillar o'quvchilarning yoshlari qanday bo'lishidan qat'iy nazar, barcha uchun bir xil va zarurdir.

Tadqiqotimizda ikki guruh tadqiqot va nazorat shug'ullanuvchilari o'quv-mashg'ulot olib bordilar. Nazorat guruhi qo'shimcha ravishda sport zalda qabul qilingan metodika bo'yicha, qisman turli sport tay-yorgarligi metodikasidan foydalanildi. Tadqiqot guruhi oldin tanlab olingan vositalar va aylanma trenirov-

ka metodi asosida shug'ullandilar. Biz tomondan tadqiqot guruhi uchun aylanma trenirovkani ikkita turi tanlab olindi (1-jadval).

1-jadval

Tadqiqot guruhida qo'llaniladigan aylanma trenirovka metodlari tavsifi

Metod	Takrorlash soni	Davomiyligi	Maromi	Dam olish	Mashq (vosita)
Uzoq muddat uzluksiz aylanma trenirovka metodi	Aylanish soni (2–4)	Aylanib o'tish vaqti 6 dan 10 daqiqagacha, bitta bekatda ish davomiyligi 40–60 soniya	Past yoki yuqori	To'xtovsiz	Har bir mashqni takrorlash maksimumi (yakka tartibda): $\frac{1}{2}$ – $\frac{1}{3}$ (dastlab), $\frac{2}{3}$ – $\frac{3}{4}$ takrorlash maksimumi (bir qancha oydan keyin)
Masofali ish tartibidagi aylanma trenirovka	Aylanish soni (2–4)	6–13 daqiqa, bitta bekatda ish davomiyligi 35–50 soniya	Ketma-ketlik submaksimal	Aylanish oraliqda dam olish 4 daqiqa, bekatlar orasida dam olish 35–59 soniya	Yugurish, sakrash, o'tirib turish, tayanib sakrash mashqi, turnikda tortilish, to'ldirma to'p bilan ishlash va gimnastika mashqlari.

Biz tomonimizdan aylanma trenirovkani turli-tumanligi aniqlangandan keyin tayyorgarlik davrida foydalaniladigan 2 ta mashqlar majmuasi ishlab chiqildi:

№ 1. Yuqori sinf o'quvchilarni UJT oshirishga yo'naltirilgan mashqlar majmuasi:

1-bekat. Gimnastika devorida bukilgan oyoqlarni ko'tarish va tushirish.

2-bekat. Arg'amchida sakrash mashqi.

3-bekat. Past turnikda tortilish mashqi.

4-bekat. Yon tomon bilan to'ldirma to'p ustidan sakrash mashqi.

5-bekat. Gimnastika devorida qo'llarni bukib yozish.

6-bekat. Gimnastika to'shagida yotgan holda gavgdani bukib yozish.

7-bekat. O'rindiqda o'tirgan holda orqaga tayanib qo'llarni bukib yozish.

8-bekat. Gimnastika to'shagida yotgan holda oyoqlarni to'g'rilagan holda bukib yozish mashqi.

9-bekat. Gimnastika o'rindig'iga sakrab chiqish.

10-bekat. Tik turgan holda qo'llar yuqorida. To'ldirma to'pni ushlagan holda 1-oldinga egilib, to'p polga qo'yiladi; 2-gavgdani to'g'rilash; 3-oldinga egilib to'pni olish.

№ 2. Yuqori sinf o'quvchilarni UJT oshirishga yo'naltirilgan mashqlar majmuasi:

1-bekat. Arg'amchida sakrash mashqi.

2-bekat. Gimnastika to'shagida yotgan holda gavgdani bukib yozish.

3-bekat. Rezinali moslamani tortish mashqlari.

4-bekat. Qo'llarni tayanib o'tirgan holda yuqoriga sakrash mashqi.

5-bekat. Bosh orqasida qo'llarni qadoq tosh bilan bukib yozish.

6-bekat. Polga tayanib, qo'llarni bukib yozish.

7-bekat. Navbatma-navbat qadoq toshlarni yuqoriga ko'tarish.

8-bekat. Shvesariya to'pi ustida yotish.

9-bekat. To'ldirma to'pni sherigiga uloqtirish.

10-bekat. Turnikda tortilish.

Aylanma trenirovka metodi yakunida egiluvchanlikka yo'naltirilgan mashqlardan foydalanildi. Tiz-zalarga tayanib orqagaga engashib panjalarda o'tirish, qo'llar bilan oyoq panjasini ushlash. Orqaga tirsalib tizzalarni poldan uzish. 10–20 marta takrorlash. Devorga yuza bilan bir masofada turib oyoqlarni orqaga cho'zish. Oldinga egilib gavgdani 45 darajada ushlash. Orqadagi oyoqni to'g'riga uzatish. Oyoqlar harakati 20–30 marta takrorlash mashqlari.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda ilmiy adabiy manbalar va amaliy tajribalar shundan dalolat berdiki, o'quvchilarni tayyorlashning dastlabki bosqichi mashg'ulotlar metodikasi yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, shuningdek, o'quvchilarning tahlil natijasida ishlab chiqilgan majmualar va aylanma trenirovkaning tashkiliy-uslubiy asoslari sportga tayyorlashning maqsad va vazifalariga mos holda mashg'ulot mazmunini tizimli o'zlashtirishga imkon yaratib trenirovka jarayonini takomillashtiradi. Aylanma trenirovka majmuasini tuzilishi, dastlab, o'rganilgan harakat bilan bog'liq qiyin bo'lmagan, jismoniy tarbiya malakalarini o'zlashtirishga tayyorlovchi va yondashtiruvchi shakldagi, shuningdek, yondashtiruvchi va boshqa sport turlari elementlarini o'z tarkibiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5368-farmoni. Toshkent. 2018-yil 5-mart (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06.03.2018, 06/18/5368/0851-son).
- (2). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida Jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 25.01.2020, 07/20/5924/0081-son).
- (3). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 31.10.2020, 06/20/6099/1450-son).
- (4). Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar to'plami. Toshkent. 2011, 131-bet.
- (5). Maxkamjanov K., Salomov R., Ikramov I. Jimoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. Darslik, T., "Iqtisod moliya", 2008, 18-bet.
- (6). Salomov R.S. Jimoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. Darslik, 1-jild, T., "ITA PRESS", 2015, 9-bet.
- (7). Jammатов J., Ro'zmetov N. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi (Jismoniy qobiliyatlar). O'quv qo'llanma, "Barkamol fayz media", 2020.
- (8). Abdullaev A., Xonkeldiyev Sh. Jimoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyoti. O'quv qo'llanma, Toshkent, O'z DJTI, 2005.
- (9). Ашмарин Б.А. Теория и методики физического воспитания. Учебник, М., «Просвещение», 1990, 30 с.
- (10). Абзалов Р.А., Абзалов Н.И. Теория и методика физической культуры и спорта. Учебное пособие, Казан, изд-во "Вестфалика", 2013, 35 с.

Zakirova Feruza Gulyamovna (O'zbekiston Respublikasi IIV Malaka oshirish instituti mustaqil tadqiqotchisi; f.zakirova@mail.ru)

TIBBIY PEDAGOGIKANING FANLARARO ALOQALARI VA METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada tibbiy pedagogikaning fanlararo aloqalari va metodologik asoslari yoritilgan. "Tibbiy pedagogika" atamasi pedagogika tushuncha asosida shakllangan bo'lib tibbiy ta'lim nuqtayi nazaridan insonni tarbiyalash va o'qitishni bildiradi. Tibbiy pedagogika ta'lim jarayonini faqat bilim berish sifatida emas, balki insonning umumiy sog'ligi va uning himoyasini ta'minlash vositasi sifatida ham namoyon qiladi.

Kalit so'zlar: tibbiy pedagogika, psixologiya, fiziologiya, evolutsiya, konseptual asoslar.

Закирова Феруза Гулямовна (Независимый конскаатель, Институт повышения квалификации МВД Республики Узбекистан; f.zakirova@mail.ru)

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕДИЦИНСКОЙ ПЕДАГОГИКИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются междисциплинарные связи и методологические основы медицинской педагогики. Термин «медицинская педагогика» сформирован на основе концепции педагогики и означает воспитание и подготовку человека с точки зрения медицинского образования. Медицинская педагогика представляет собой образовательный процесс не только как средство передачи знаний, но и как средство обеспечения общего здоровья человека и его защиты.

Ключевые слова: медицинская педагогика, психология, физиология, эволюция, концептуальные основы.

Zakirova Feruza Gulyamovna (Independent researcher at the Institute of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan; f.zakirova@mail.ru)

INTERDISCIPLINARY RELATIONS AND METHODOLOGICAL BASES OF MEDICAL PEDAGOGY

Annotation. This article discusses the interdisciplinary relations and methodological foundations of medical pedagogy. The term "medical pedagogy" is formed on the basis of the concept of pedagogy and means the upbringing and training of a person from the point of view of medical education. Medical pedagogy represents the educational process not only as a means of imparting knowledge, but also as a means of ensuring the general health of a person and his protection.

Keywords: medical pedagogy, psychology, physiology, evolution, conceptual foundations.

Kirish (Введение / Introduction). "Tibbiy pedagogika" atamasi pedagogika tushuncha asosida shakllangan bo'lib tibbiy ta'lim nuqtayi nazaridan insonni tarbiyalash va o'qitishni bildiradi. "Tibbiy pedagogika" pedagogika ta'limning metodologik asosni tashkil etib, shaxsni rivojlanishga qaratilgan maqsadlar,

vazifalar va usullarni o'zida ifodalaydi. Tibbiy pedagogika tibbiy bilimlarning o'ziga xosligini, jumladan, ta'lim oluvchilarga insonlarning sog'lig'i bilan bog'liq fiziologik va psixologik xususiyatlarni inobatga olgan holda qaror qabul qilish ta'limotini o'rgatadi. Bunday bilimlar kombinatsiyasini shakllantirishda pedagogika fani, albatta, asosiy poydevor bo'lib xizmat qiladi. Inson salomatligini qamrab olgan, tibbiy komponentlarga asoslangan tibbiy bilimlar birlashmasini o'rganish esa ixtisoslashgan samarali tibbiy ta'lim va tarbiya jara-yoni jarayoni orqali amalga oshiriladi.

Adabiyotlar tahlili va metod (Литература и метод / Literature review and methods). Tibbiy pedagogikaning rivojlanishi va evolyutsiyasini o'rganar ekanmiz, uning boshqa fanlar bilan aloqalari quyidagi omillar bilan asoslab berish mumkin. Jumladan, ta'lim-tarbiya berish va o'qitish nafaqat pedagogika fanining, balki falsafa, tarix, psixologiya, sotsiologiya, madaniyatshunoslik va boshqa ilmiy fanlarning ham ob'ekti hisoblanadi. Pedagogika fani esa usbu fanlarning tadqiqot natijalari bilan chambarchas bog'liq holda tajriba-sinov metodlari orqali ilmiy izlanishlar olib boradi. Shu boisdan pedagogikaning boshqa fanlar bilan metodologik va fanlararo bog'liqligini aniqlash tibbiy pedagogikaning asosiy mohiyatini aniqlashga yordam beradi [1].

Tibbiy pedagogikaning metodologik bog'liqligini pedagogikaning boshqa fanlardan (masalan, falsafadan) oladigan fundamental g'oyalari va umumiy tushunchalaridan hamda sotsiologik tadqiqot usullaridan tajriba-sinovda foydalanish bilan izohlash mumkin.

Tibbiyot pedagogikasining boshqa fanlardan olingan aniq natijalaridan foydalanish (masalan, psixologiya, tibbiyot, asab faoliyati fiziologiyasi va boshqalar) tibbiyotga oid murakkab tadqiqotlarda ishtirok etish uchun yordamchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Shunday qilib, tibbiy pedagogikaning fanlararo aloqalari insonning ijtimoiy fiziologik holati haqidagi bilimlarni birlashtirishga qaratilgan ilmiy ma'lumotlarni tadqiq etishdan iborat.

Pedagogik ta'limning tarixiy va tadrijiy rivojlanishi jarayonida insoniyatning ta'lim jarayonida psixologik, fiziologik va boshqa bilimlarni bosqichma-bosqich egallab borishi ularni taraqqiyot sub'ekti sifatida tibbiy va pedagogik bilimlarni umumlashtirgan holda o'rganishga zamin yaratdi. Natijada tarixiy va pedagogik rivojlanish nuqtayi nazaridan, fanlararo aloqalar tibbiy pedagogikaning fanda yangi kasbiy faoliyat sohasi yoki predmet sifatida shakllanishiga olib keldi. Tibbiy pedagogikadagi fanlararo aloqalar inson haqidagi bilimlarni turli fan sohalari bo'lgan tibbiyot, pedagogika, psixologiya va inson fiziologiyasi kabi fan tarmoqlari sohaslaridan integratsiya qilish orqali shakllanishiga turtki bo'ldi [2].

Tibbiy pedagogika insonni o'rganishda va unga ta'lim berishda tibbiyotning asosiy funktsiyasi bo'lgan inson salomatligi tamoyillari nuqtai nazaridan o'rganadi. Bunda ta'lim-tarbiya jarayonining inson salomatligini saqlash yo'nalishida rivojlantirilishi va kasalliklarning oldini olish va rehabilitatsiya qilish pedagogik ta'lim bilan uyg'un holda o'rganiladi.

Tibbiy pedagogikaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- shaxsning tibbiy va fiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda samarali o'qitish usullari va yondashuvlarni aniqlash;

- sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini rivojlantirish va inson o'z salomatligini o'zi nazorat qilishi;

- o'z salomatligi va boshqalarning sog'lig'iga ongli munosabatni shakllantirishi;

- innovatsion ta'lim texnologiyalari orqali bemorlarning moslashishi va rehabilitatsiyasini qo'llab-quvvatlash va takimillashtirishdan iborat [3].

Umuman olganda tibbiy pedagogika tibbiy bilimlar va pedagogik o'qitish usullari o'rtasida o'ziga xos bog'lovchi vazifasini o'tashi bilan birga, inson salomatligini ta'minlashda maqsadli, shaxsiy rivojlanish pozitsiyasini shakllantirishga yordam beradi. Ushbu g'oyalar ilk bor ta'lim, rivojlanish, o'qitish va yosh avlod salomatligi haqida g'amxo'rliklar o'rtasidagi fanlararo aloqalarni aks ettirar edi. Ushbu tarixiy-pedagogik tadqiqot uchun ta'lim va tibbiyot o'rtasidagi asosli aloqalar shakllanib, ular tibbiy pedagogikaning amaliy faoliyat sifatida paydo bo'lishining zaruriy shartlarini shakllantirdi. Keyinchalik, ushbu fanlararo aloqalar tibbiy pedagogikaning ilmiy soha sifatida rivojlanishiga o'z hissasini qo'shishi ilmiy tadqiqotlarda isbotlandi.

Natijalar (Результаты / Results). Tarixiy va pedagogik nuqtayi nazardan ilmiy faoliyat yo'nalishlarining kengayib borishi tibbiy pedagogikaning mustaqil soha sifatida paydo bo'lishiga, inson salomatligini ta'minlashda shaxsni rivojlantirishning ko'p qirrali jihatlarini ilmiy nuqtai nazardan qayta, yangicha uslubda tadqiq qilinishiga olib keldi. Natijada tibbiy pedagogika ta'lim va sog'liqni saqlashni rivojlantirish borasidagi masalalarini ilmiy tahlilga olishda bir nechta fanlarning tadqiqotlari va usullarni o'zida birlashtirdi. Shunday qilib, fanlararo aloqalar tibbiy pedagogikaning yangi professional va ilmiy soha sifatida ri-

vojlantirishda asosiy omilga aylandi. Bu esa, o'z navbatida, inson salomatligini ta'minlash borasidagi tibbiy yo'nalishga chuqurroq yondashuvni ta'minladi.

Tibbiy pedagogikada yuzaga kelgan metodologik asos ushbu yo'nalish tarixida uning mustaqil fan sohasi sifatida shakllanishi va rivojlanishidagi asosiy bosqichlarni har tomonlama o'rganish imkonini yaratdi. Ushbu bosqichlar tibbiyot, pedagogika va sog'liqni saqlash sohasi o'rtasidagi munosabatlar haqidagi g'oyalarning evolyutsiyasini shakllantirdi.

Tibbiy pedagogika borasidagi dastlabki g'oyalarning kelib chiqishi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida tibbiy bilimlar va pedagogik yondashuvlarni birlashtirishga qaratilgan dastlabki urinishlar sifatida talqin qilinib, bu ta'lim muassasalarida gigiena oid ta'limning berilishi hamda sog'lom hayot tarzini o'zida aks ettiruvchi, kasalliklarning oldini olishga qaratilgan ta'limning rivojlanishi bilan bog'liq g'oyalar bilan xarakterlanadi.

Muhokama (Обсуждение/Discussion). XVIII asrda tibbiy pedagogikaning fan sohasi sifatida shakllanishi tarixiy pedagogik rivojlanishning ijtimoiy-madaniy mexanizmlari sifatida tahlil qilishda olimlaridan I.T.Pososhkovning odamlarga savodxonlikni o'rgatish va har bir ijtimoiy sinf uchun maktablar yaratish zarurligi haqidagi g'oyalari, V.N.Tatishchevning xalq ta'limi va maktab tarmog'ini kengaytirish haqidagi g'oyalari; I.I.Betskiyning ta'lim orqali "yangi odamlar avlodi"ni yaratish haqidagi g'oyalari va G.S.Skovorodaning mamlakat pedagogik tizimida milliy o'ziga xoslikni rivojlantirish haqidagi g'oyalari, N.I. Novikovning insonni o'ziga xos qimmatli bir butun sifatida tushunish g'oyalari asosiy o'rin egallaydi [4].

Tibbiy pedagogikaga oid konseptual asoslarning shakllanishi esa XX asr o'rtalarida shakllanib, bu tibbiy pedagogikani inson salomatligini hisobga olgan holda o'qitish va tibbiy ta'limning xususiyatlarini o'rganadigan fan sohasi sifatida talqin qilish, shuningdek, tibbiyot va ta'lim o'rtasidagi o'zaro ta'sirning nazariy modellarini ishlab chiqishga olib keldi.

Tibbiy pedagogikaning amaliy usullari va texnologiyalarni ishlab chiqish esa XX asrning ikkinchi yarmida shakllanib unda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, kasalliklarning oldini olish va bemorlarni reabilitatsiya qilishga qaratilgan maxsus ta'lim dasturlari ishlab chiqildi.

Tibbiy pedagogikaning hozirgi bosqichi esa XX asr oxiri – XXI asr boshlarida tibbiy pedagogikaning fanlararo xususiyatini mustahkamlash, sog'liqni saqlash sohasidagi ta'lim jarayonlarini optimallashtirish uchun psixologik, pedagogik va tibbiy bilimlardan faol foydalanish asnosida shakllandi. Shunday qilib, tibbiy pedagogikaning metodologik asosi fan sohasi sifatida uni tarixiy rivojlanishini tizimli tahlil qilishni ta'minlab, tibbiyot va ta'lim o'rtasidagi samarali o'zaro ta'sir orqali inson salomatligini saqlash va yaxshilashdagi ahamiyatini ortirib bordi. Aniqrog'i, tibbiy pedagogika uchun ishlab chiqilgan metodologik asos ta'lim tarixida tibbiy pedagogikaning fan sohasi sifatida shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini ilmiy tadqiq qilish va asoslash imkonini yaratdi [5].

Xulosa (Заключение/Conclusion). Xulosa qilib aytganda, tibbiy pedagogika insonni o'rganishda va unga ta'lim berishda inson salomatligi tamoyillari nuqtayi nazaridan yondashadi. Bu fan, tabiatan, tibbiyot va pedagogikaning birlashgan sohasidir va uning asosiy vazifasi ta'lim-tarbiya jarayonida inson salomatligini saqlash, mustahkamlash va tiklash yo'nalishlarini o'rganishdir.

Tibbiy pedagogika asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- Ta'lim-tarbiya jarayonida salomatlikni saqlash. Bu orqali yoshlarni sog'lom turmush tarziga tayyorlash, zararli odatlardan saqlanishga o'rgatish, jismoniy va ruhiy salomatlikni rivojlantirish;

- Kasalliklarning oldini olish, sanitar-gigiyena qoidalarini o'rgatish, profilaktika ishlari bilan shug'ullanish;

- Reabilitatsiya, ya'ni, kasalliklardan keyin yoki jarohatlardan so'ng organizmni tiklash, sog'lomlash-tirish jarayonlarida pedagogik yondashuvni qo'llashdan iborat.

Shunday qilib, tibbiy pedagogika ta'lim jarayonini faqat bilim berish sifatida emas, balki insonning umumiy sog'lig'i va uning himoyasini ta'minlash vositasi sifatida ham namoyon qiladi. Tibbiy pedagogika inson salomatligini targ'ib qilish va saqlash orqali ta'lim jarayonini yaxshilaydi, kasalliklarning oldini olish va reabilitatsiya jarayonlarini pedagogik metodlar bilan uyg'unlashtiradi. Zero, tibbiyot va pedagogikaning muhim integratsiyalashgan sohasi ham aynan shu jihatda namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Педагогика в медицине. Учебное пособие для студентов учреждений высш. проф. образования. Н.В.Кудрявая, Е.М.Уколова, Н.Б.Смирнова, Е.А.Волошина, К.В.Зорин. Под ред. Н.В.Кудрявой. 2-е изд., стер. М., Издательский центр «Академия», 2012, 320 с.

(2). Васильева Е.Ю. Педагогика в клинической практике врача. Учебное пособие, Е.Ю.Васильева,

М.Ю.Гайкина, Т.В.Тагаева. Архангельск, изд-во Северного государственного медицинского университета, 2017, 118 с.

(3). Мандриков В.Б. Педагогические знания в структуре непрерывного медицинского образования. Здоровье и образование в XXI веке. Журнал научных статей. 2017, № 2, с. 61–63.

(4). Педагогические основания профессиональной деятельности современного врача. Автореф. дис. ... канд. пед. наук, /Куликов Сергей Иванович, Калининград, Балтийский федеральный ун-т им. И.Канта, 2011, 24 с.

(5). Гадиева Т.М. Роль педагогики в профессиональной деятельности врача. Bulletin of Medical Internet Conferences (ISSN 2224-6150) 2018. Volume 8, Issue 12, с. 616.

Nizamova Umida Sandjarovna (Andijon davlat Texnika instituti “Tillar va gumanitar fanlar” kafedrası dotsenti, PhD; umidanizamova18@gmail.com)

NOFILOLOGIK YONALISHLARDA INGLIZ TILINI O‘QITISHDA PRODUKTIV KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada nofilologik yo‘nalish talabalari uchun chet tilini o‘qitishda produktiv yondashuvning ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda chet tilini o‘rganish jarayonida talabalar nutqiy faoliyatining asosiy turlari bo‘lgan gapirish va yozish ko‘nikmalarini rivojlantirishda produktiv metodlarning samaradorligi yoritiladi. Shuningdek, nofilologik yo‘nalish talabalari ehtiyojlaridan kelib chiqib, kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda produktiv yondashuvning o‘rni ko‘rsatib beriladi. Maqolada amaliy mashg‘ulotlarda qo‘llaniladigan interfaol usullar, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar hamda talabalarining mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiluvchi faoliyat turlari tavsiflanadi. Tadqiqot natijalari produktiv yondashuv chet tili ta‘limi sifatini oshirishga hamda talabalarining kasbiy faoliyatida chet tilidan samarali foydalanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: produktive yondashuv, chet tilini o‘qitish, nofilologik yo‘nalish talabalari, kommunikativ kompetensiya, gapirish ko‘nikmasi, yozish ko‘nikmasi, interfaol metodlar, kasbiy yo‘naltirilgan ta‘lim.

РАЗВИТИЕ ПРОДУКТИВНЫХ НАВЫКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЯХ

Аннотация. В данной статье анализируется значение продуктивного подхода в обучении иностранным языкам студентов нефилологических направлений. Особое внимание уделяется эффективности продуктивных методов в развитии навыков говорения и письма как основных видов речевой деятельности. С учетом образовательных потребностей студентов нефилологических специальностей раскрывается роль продуктивного подхода в формировании коммуникативной компетенции. Также описываются интерактивные методы обучения, задания, основанные на реальных жизненных ситуациях, и виды учебной деятельности, способствующие развитию самостоятельного мышления обучающихся. Результаты исследования подтверждают, что продуктивный подход способствует повышению качества обучения иностранным языкам и эффективному использованию языка в будущей профессиональной деятельности студентов.

Ключевые слова: продуктивный подход, обучение иностранному языку, студенты нефилологических направлений, коммуникативная компетенция, навыки говорения, навыки письма, интерактивные методы, профессионально ориентированное обучение.

DEVELOPING PRODUCTIVE SKILLS IN TEACHING ENGLISH IN NON-PHILOLOGICAL SPECIALTIES

Annotation. This article analyzes the importance of the productive approach in teaching foreign languages to students of non-philological specialties. The study focuses on the effectiveness of productive methods in developing speaking and writing skills as key components of students' communicative activity. Taking into account the specific needs of non-philological students, the article highlights the role of the productive approach in forming communicative competence. In addition, interactive teaching methods, real-life task-based activities, and learning strategies that promote students' independent thinking are described. The findings of the study demonstrate that the productive approach contributes to improving the quality of foreign language education and enhances students' ability to use a foreign language effectively in their future professional activities.

Key words: productive approach, foreign language teaching, non-philological students, communicative competence, speaking skills, writing skills, interactive methods, professionally oriented education.

Kirish. Ingliz tilini o'rganish jarayoni asta-sekin hamda progressiv jarayon bo'lib, uni o'rganishda bir qator qiyinchiliklarga duchor bo'linadi. Shuning uchun ham mazkur jarayonni amalga oshirishda muayyan ko'nikmalarni rivojlantirish zarur bo'ladi. Bu ko'nikmalar umumiy doirasiga ko'ra, produktiv va resektivga bo'linadi. Qabul qilish qobiliyatlari o'qish va tinglashni o'z ichiga oladi. Chunki ular o'quvchilarga darsliklarni, asarlarni, yoki hujjatlarni mazmunini tushunishga imkon beradi. Produktiv ko'nikmalar gapirish va yozuvdan iborat bo'lib, ular muhim ahamiyatga ega, chunki bunday ko'nikmalar o'quvchilarga og'zaki taqdimotlar, yozma tadqiqotlar va boshqalar qatori hisobotlar kabi kommunikativ jihatlarida ishlashga imkon beradi. Shuning uchun ushbu ko'nikmalarni to'g'ri rivojlantirish va o'rganishni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Chet tillarni o'qitish tarixi davomida talabalarning til kompetensiyasi va layoqatini o'stirish maqsadida ko'plab metod va yondashuvlar ishlab chiqilgan. Ushbu ishlab chiqilgan metodlarning barchasi ham muvaffaqiyatli bo'lmagan. Adabiyotlarda, ko'pincha, til o'rgatishda qo'llaniladigan usul va yondashuvlar turlicha farqlanadi. Chet tillarni o'qitish bo'yicha halqaro miqyosdagi mashhur mutaxassis, tilshunos, pedagog va ingliz tili o'qituvchilari uchun ko'plab kitoblar muallifi J.C. Richards va T.R.Rodgers "yondashuvni tilni o'rgatish uchun asos sifatida foydalanish mumkin bo'lgan tamoyillar to'plami sifatida ta'riflaydi" [1].

Ta'limni samarali rivojlantirish bilan shug'ullangan xorij olimlarining ishlarini tahlil qilish ushbu sohada asosiy ilmiy natijalarni ko'rsatdi. O'qitishning mahsuldor usullari va uni umumta'lim maktablari va kollejlari tizimida tadbiq etish bo'yicha tadqiqotlar (A.A.Vostrikov, O.I.Apasova, va boshqalar) yaratilgan. Chet tillarni o'rganish sohasida maktab va kollejlarda chet tillarini o'qitishning samarali texnologiyalari va usullari (N.F.Koryakovseva, G.A.Belenkova, L.A.Lukyanova) samarali pedagogik fikrlashni shakllantirish (M.N.Goldin va boshqalar) tomonidan ishlab chiqilgan [2].

Jumladan, chet tillarni o'qitishda metodist olimlar N.I.Almazova va A.V.Rubsovalar tomonidan nofilologik ta'lim yo'nalishi talabalarining chet tillarni egallash samaradorligini oshirish maqsadida produktiv yondashuvning quyidagi tarkibiy qismlari ishlab chiqildi:

1. Oliy ta'lim muassasalarida samarali chet tili ta'limining falsafiy-pedagogik komponenti.
2. Mahsuldor chet tili ta'limining paradigma-maqsadli komponenti.
3. Chet tilini samarali o'qitishning funksional va texnologik komponenti, shu jumladan, o'rnatilgan o'quv modullari tizimi.
4. Samarali yondashuv asosida ishlab chiqilgan o'quv dasturlarini o'z ichiga olgan kontent komponenti [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Chet tillaridan unumli foydalana olish oliy ta'lim talabalarining asosiy kasbiy kompetensiyalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Biroq, amalda, talabalarga chet tilni o'qitish samarali professional muloqot uchun yetarli lingvistik va madaniyatlararo asosni ta'minlay olmaydi. Chet tillarni past darajada biladigan nofilologik yo'nalishdagi talabalarga ingliz tilini o'rgatish qiyinroq. O'qituvchilar va talabalar "barcha baynalmillashtirish faoliyatining markazida" bo'lgan oliy o'quv yurtlarida ta'limning asosiy maqsadi sifatida kasbiy til kompetensiyasini samarali shakllantirish maqsadida chet tilidagi kasbiy tayyorgarlikni optimallashtirish muammosiga duch kelmoqdalar [4].

Olimlarning tadqiqotlari natijasida chet tilni samarali o'rganishning innovatsion uslubiy modeli akademik soatlarni qisqartirish sharoitida talabalarni chet tilida samarali o'qitishni ta'minlash vositasi sifatida qaraladi va bu bilan talabalarning kasbiy va shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi degan xulosaga keladilar. Shu munosabat bilan, zamonaviy pedagogika fanida samarali ta'limni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini ko'rib chiqishni taklif etadi.

Ingliz tilini samarali o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ko'rgazmali qurollar va interfaol metodlarni qo'llanilishi ta'lim oluvchini fanga bo'lgan qiziqish va e'tiborini oshiradi, idrokini rivojlantiradi. Talabalarni produktiv o'qitishga jalb qilish bir qancha loyihachilik ishlarini amalga oshirishni talab etadi. Bunday holat bo'lajak o'qituvchida motivatsion, intellektual, hissiy va irodaviy xislatlarni tarkib topirishni talab etadi.

Tahlil va natijalar. Produktiv ta'lim muammolari bilan shug'ullanadigan xorijiy olimlarning ilmiy va pedagogik adabiyotlari tahlil qilinganda, produktiv ta'lim – bu tarbiya, shaxsiy rivojlanish va talabalarining amaliy ko'nikmalarini shakllantirish masalalarini qamrab oladigan keng qamrovli ilmiy va pedagogik tizim sifatida taqdim etilgan [5].

Ta'limda produktiv yondashuvni rivojlantirishning ikkinchi yo'nalishi o'quvchilarni kasbga yo'naltirish tushunchasi bilan bog'liq. Bu yondashuv o'rta va oliy ta'limda kasbga yo'naltirilgan ta'lim shaklida AQSH va Yevropa mamlakatlarida keng tarqalgan bo'lib, o'rta ta'lim va oliy ta'limni uzviy bog'lab

turadi. Bundan tashqari, bu talabalarining kelajakdagi faoliyatida yuksak marralarga erishishlari uchun muhim bo'lgan shaxsiy va kasbiy faoliyatlarini rivojlantirish muammosini hal qilishga xizmat qiladi [6].

Respublikamiz mutaxassislarining ta'kidlashicha, o'zlashtirishning produktiv darajasi o'zlashtirilgan bilimlarning namunaviy masalalarini yechish uchun mustaqil ravishda o'zgartirish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Bu tayyor namuna yoki qoida emas, balki o'quvchi o'zi tuzgan algoritmi bo'yicha bajarilgan harakat. Odatda, bu natijani oldindan ko'rishda faraz qilish mumkin bo'lgan aniq masala shartlariga moslashtirilgan ma'lum qoidalar birikuvidir. Bu o'quvchining o'zlashtirgan ma'lumotini amaliy sohada ma'lum masalalarni yechish uchun qo'llay olishi va yangi subyektiv ma'lumotni olish bilan tavsiflanadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, reproduktiv usullardan butunlay voz kechish ham yaramaydi chunki aynan reproduktiv usullar tinglovchilarga kerakli ma'lumotlarni qabul qilishga va mulohaza yuritishga omil bo'lib xizmat ko'rsatadi. Buning natijasida produktiv yondashuvi yanada samaraliroq bo'lishiga zamin yaratadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, yuqorida tahlilga tortilgan o'quv adabiyotlarda produktiv o'qitish va izlanuvchan yondashuvi uzviy bog'liq bo'lib, ular asnosida darslarni tashkil etilishi talabalarining tadqiqotchilik hamda ijodkorlikni rivojlantirishga qaratilgan. Chet til o'qitishda produktiv yondashuvga erishish uchun ta'lim samaradorligini ta'minlaydigan maxsus ta'lim texnologiyalari va tegishli usullarni yangilash va rivojlantirish kerak bo'ladi. Chunki interfaol metodlar va zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali talabalarining barcha ko'nikmalarini rivojlanishi, hamkorlikda ishlashi, o'z ustida mustaqil ish olib borishi va ijodiy faoliyatlari takomillashuviga imkon tug'iladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Richards J.C., Rodgers T.R. Implementing the curriculum with Cambridge: A guide for school leaders. Approaches and Methods in Language Teaching, 2nd ed. New York, CUP, 2004, 244 p.

(2). Коряковцева Н.Ф. Основы организации изучения иностранного языка учащимися на базе развития продуктивной деятельности. Автореф. дис. ... док. пед. наук, Москва, 2003, 52 с.

(3). Гольдина М.Н. Формирование продуктивного педагогического мышления студента будущего учителя. Автореф. дис. канд. пед. наук, Самара, 2003, 25 с.

(4). Almazova N.I., Eremin Y.V., Rubtsova A.V. Productive linguodidactic technology as an innovative approach to the problem of foreign language training efficiency in high school. Russian linguistic bulletin. 2016, №3, 50 – 54 p.

(5). Попова Н.В., Коган М.С., Вдовина Е.К. Предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL) как методология актуализации междисциплинарных связей в техническом вузе. Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки, № 173, Тамбовск, 2018, 29–37 с.

(6). Aitov V.F., Aitova V.M. Ways of problematization in project approach. Materials of XI All-Russian scientific-practical conference with international participation 'Foreign languages learning: actual issues and perspectives', Ufa-Saint-Petersburg-Aktobe, 2017, 44–50 p.

Umarov Bahrom Norboevich (Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi kafedra mudiri, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent)

O'QUVCHILARNING O'QIB TUSHUNISH KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHGA MO'LLJALLANGAN DARSLIK MATNLARINI YARATISHDA "7±2" QOIDASI

Annotatsiya. Maqolada J.Miller tomonidan maktab o'quvchilarida o'qishni tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan darsliklarni loyihalash kontekstida ishlab chiqilgan "7±2" qoidasining qo'llanilishini ko'rib chiqadi. Qisqa muddatli xotiraning cheklovlarini hisobga olgan holda, muallif o'quv matnlarida va unga o'quv topshiriqlarda semantik birliklarning o'lchovli taqdimoti zarurligini ta'kidlaydi. Zamonaviy darslik materiallarida qisqa muddatli xotirada axborotni idrok etish va saqlashni optimallashtirishga hissa qo'shadigan ta'lim mazmunini tuzish tamoyillari taklif qilinadi.

Kalit so'zlar: psixolingvistika, kognitiv yuk, Miller qoidasi, qisqa muddatli xotira, o'qib tushunish, darslik matni, o'quv loyihasi, kognitiv psixologiya.

Умаров Бахром Норбоевич (заведующий кафедрой Сурхандарьинского областного центра педагогических навыков, доктор философии в области педагогических наук, доцент)

ПРАВИЛО «7 ± 2» В СОЗДАНИИ УЧЕБНИКОВ, НАПРАВЛЕННЫХ НА РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ПОНИМАНИЯ ПРОЧИТАННОГО У УЧАЩИХСЯ

Аннотация. В статье рассматривается применение правила «7 ± 2», разработанного Дж. Миллером, в контексте создания учебников, направленных на развитие навыков понимания прочитанного у школьников. С учетом ограничений кратковременной памяти автор подчеркивает необходимость многомерного представления семантических единиц в учебных текстах и учебных за-

даниях к ним. В современных учебниках предлагаются принципы структурирования учебного контента, способствующие оптимизации восприятия и сохранения информации в кратковременной памяти.

Ключевые слова: психолингвистика, когнитивная нагрузка, правило Миллера, кратковременная память, понимание прочитанного, текст учебника, образовательный проект, когнитивная психология.

Umarov Bahrom Norboevich (Head of the Department of the Surkhandarya regional center for pedagogical skills, Doctor of philosophy in pedagogical sciences, Associate professor)

THE RULE OF «7±2» IN THE CREATION OF TEXTBOOKS AIMED AT DEVELOPING READING COMPREHENSION SKILLS OF STUDENTS

Annotatsiya. The article considers the application of the rule “7±2”, developed by J. Miller in the context of designing textbooks aimed at developing reading comprehension skills of schoolchildren. Taking into account the limitations of short-term memory, the author emphasizes the need for a dimensional presentation of semantic units in educational texts and educational tasks for them. In modern textbooks, principles for structuring educational content are proposed that contribute to optimizing the perception and retention of information in short-term memory.

Keywords: psycholinguistics, cognitive load, Miller’s rule, short-term memory, reading comprehension, textbook text, educational project, cognitive psychology.

Kirish. J. Miller tomonidan axborotni darhol saqlash va qayta ishlash chegaralarining empirik umumlashtirilishi sifatida joriy etilgan “7±2” qoidasi zamonaviy didaktikada elementlarning belgilangan soni sifatida emas, balki darslik muallifining loyihaviy mas’uliyati ko’rsatkichi sifatida talqin qilinishi kerak, o’quv matnining har bir qismi o’quvchining ishchi xotirasining imkoniyatlari bilan bog’liq bo’lishi va o’qilgan narsani tushunish jarayonini buzadigan ortiqcha kognitiv yukni keltirib chiqarmasligi kerak [1]. “7±2” (Miller soni) – bu kognitiv psixologiyada insonning qisqa muddatli xotirasi bir vaqtning o’zida o’rtacha 5 dan 9 gacha obyektlarni saqlashga qodir bo’lgan prinsip.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O’quvchilarning o’qib tushunishi uchun maktab darsliklarida asosiy muammo shundaki, ishlaydigan xotira bir vaqtning o’zida dekodlash (so’zni aniqlash), sintaktik assotsiatsiya, mahalliy ma’nolarni yaratish, referentlarni saqlab qolish (matnda kim?, nima?), sabab–oqibat munosabatlarini integratsiya qilish va metakognitiv nazorat (o’quvchi tushunmagan narsasini payqaganmi yoki yo’qmi) jarayonlarga xizmat qiladi.

Akademik o’qishda o’quvchi shunchaki eslab qolmaydi, balki ma’noni shakllantiradi: ular asosiy elementlarni aniqlaydi, sabab va oqibatlarni bog’laydi, atamalarni misollar bilan bog’laydi va qoida qismlari va qo’llanilish holati o’rtasidagi munosabatlarni o’rnatadi. Bunday elementlar juda ko’p bo’lganda, ishchi xotira resurslarni saqlash va qayta ishlash o’rtasida taqsimlashga majbur bo’ladi, natijada asosiy ma’nolarni ajratib olish aniqligi yoki talqin chuqurligi yoki ikkalasi bir vaqtning o’zida yuzaga keladi.

Zamonaviy darsliklarda matn uchun savollar ro’yxati, lug’atlar va mashqlar uchun ko’rsatmalar 7 ± 2 nisbat bilan cheklanishi o’quvchiga doimiy ravishda qayta o’qimasdan vazifaning maqsadini yodda saqlashi ilmiy asoslaydi. J. Miller tomonidan ishlab chiqilgan formulaga asosan maktab darsliklari matnini o’quvchilarning o’qib tushunish kompetentligini rivojlantirishga samarali ta’sirini qiyidagi xususiyatlari bilan bog’lash mumkin:

- **axborotni tuzish:** bitta birlikdagi yangi tushunchalar, fikrlar yoki ko’rsatmalar soni 5–9 birlikdan oshmasligi kerak. Bu kognitiv ortiqcha zo’riqishning oldini oladi va o’quvchiga o’qiganlarining xotirada saqlab qolish imkonini beradi;

- **jumla va paragraf uzunligi:** samarali tushunish uchun o’rtacha 7–9 so’zdan iborat jumalardan foydalanish;

- **bo’laklash:** axborot mantiqiy birliklarga guruhlangan. O’quvchilar uzun chiziqli matnga qaraganda 7 ta ma’lumot klasterlarini osonroq o’zlashtiradilar.

J. Miller savolning asl formulasida cheklov “bitlarda” emas, balki bo’laklarda ya’ni o’quvchi mavjud bilimlar va tan olingan tuzilmalar asosida birlashtira oladigan semantik birliklarda namoyon bo’lishini ta’kidlaydi [1;81-b.]. Muallif taqdim etilgan material hajmini faqat so’zlar yoki jumlar soni bilan baholab bo’lmamasligi, hal qiluvchi omil esa bu bir vaqtning o’zida saqlash, taqqoslash va matnning yagona aqliy modeliga integratsiya qilishni talab qiladigan yangi semantik birliklar soni ekanligini izohlaydi [1;83-b.].

Ishchi xotiraning zamonaviy modellari yanada ixcham markaziy chegaraga ishora qiladi, nazorat ostidagi diqqat ostida taxminan 3–5 ta muhim birlik, haqiqiy sig’im materialning tuzilishiga, o’qish ko’nikmalarini avtomatlashtirish darajasiga va tarkib bilan tanishlik darajasiga bog’liq [2;51–54-b.]. Binoba-

rin, “7±2” allaqachon qisman o‘zlashtirilgan material uchun oqilona yuqori chegara hisoblanadi, yangi tushunchalar va yangi fikrlash usullarini kiritish uchun esa 3–5 ta asosiy elementga asoslangan loyiha samaraloroqdir.

Tahlil va natijalar. Darslikda qoidani amaliy qo‘llash muallifning o‘quvchi maqsadli harakatni bajarish uchun saqlab qolishi kerak bo‘lgan matnni qayta hikoya qilish, savolga javob berish, qoidani qo‘llash yoki tushuntirish tuzish kabi ma’no birligini belgilashi bilan boshlanadi. Agar maqsadli harakat mazmunli o‘qish va undan keyin tushunish bo‘lsa, unda birlik individual faktlar emas, balki aqliy model qurilgan qo‘llab-quvvatlovchi ma’nolardir. Masalan, tabiiy fanlar darslik matnlarida bunday qo‘llab-quvvatlovchi obyekt, asosiy xususiyat, sabab, oqibat, misol, istisno, terminologik belgi kabi elementlarni o‘z ichiga oladi.

Agar o‘quvchiga matn bir vaqtning o‘zida bir qator elementlar “obyekt–xususiyat–sabab–natija–misol–istisno–atama” tartibida taqdim etilsa, u holda ideal idrok sharoitida ham u o‘zini qisqa muddatli xotira hajmi bo‘yicha Miller diapazonining yuqori chegarasida topadi. Agar ikkilamchi tafsilotlar (sanalar, ismlar, muqobil tasniflar) qo‘shilsa, unda ortiqchalik deyarli muqarrar bo‘lib qoladi va tushunish tabiiy mexanizmga ko‘ra susayadi, o‘quvchi yoki bog‘lanishsiz matnlarni yodlaydi yoki qo‘llanilish shartlarini yo‘qotib, soddalashtirilgan modelni tuzadi yoki yuzaki o‘qish strategiyasini tanlaydi. Bundan kelib chiqadiki, matn parchasi shunday tuzilishi kerakki, qo‘llab-quvvatlovchi birliklar teng yangi elementlar sifatida taqdim etilmasin, balki strukturaviy va lingvistik vositalar orqali kattaroq bo‘laklarga birlashtirilsin.

“7±2” kontekstida bu shuni anglatadiki, hatto maqbul miqdordagi semantik birliklar bilan ham, o‘quvchi havolani qidirish, jadval va paragrafni taqqoslash yoki nigohi chizmaga qaragan holda tugallanmagan fikrni ushlab turish kabi navigatsiya operatsiyalarida resurslarni yo‘qotishi mumkin. Shuning uchun “7±2” qoidasi matn ma’nosi va interfeysiga bir vaqtning o‘zida qo‘llanilishi, loyiha o‘tishlar sonini kamaytirishi va yopiq elementlarni eslab qolish zaruratini minimallashtirishi kerak.

Empirik tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ishchi xotiraning tarkibiy qismlari o‘qish aniqligi, tezligi va eshitish tushunish sifati orqali tushunishga bevosita va bilvosita ta’sir qilishi mumkin [4]. Agar darslik ommaviy auditoriyaga qaratilgan bo‘lsa, muallif barcha o‘quvchilarda yuqori darajadagi avtomatik o‘qishni taxmin qila olmaydi. Shuning uchun matn shunday tashkil etilishi kerakki, hatto ishchi xotira hajmi pastroq bo‘lsa ham, o‘quvchi semantik modelni doimiy uzilishlarsiz yakunlay oladi.

Mamlakatimiz ta’lim amaliyotida o‘qishni o‘rgatish usullari va o‘qish kompetensiyasini rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqot ishlari o‘qishdan oldingi, o‘qish paytidagi va o‘qishdan keyingi strategiyalarning muhimligini, shuningdek, o‘quvchi kalit so‘zlarni ajratib ko‘rsatish, ma’lumot olish va tushunishni monitoring qilish uchun vositalarni olganda matn bilan ishlashni texnologik tashkil etish zarurligini ta’kidlaydi.

Gap darajasida ortiqcha zo‘riqlashning eng katta xavfi bir nechta aniqlovchi iboralar, ichki sabab–oqibat aloqalari va terminologik zichlikka ega uzun konstruksiyalardan kelib chiqadi. Qo‘shimcha aniqlash alohida gapga yoki qavs ichidagi yozuvga ko‘chiriladi, lekin faqat o‘quv faoliyati uchun chindan ham zarur bo‘lganda gaplarni bitta predikativ markaz va bitta asosiy munosabat (masalan, “sabab–oqibat”) bitta gap ichida ustunlik qiladigan tarzda tuzish pedagogik jihatdan muvofiqdir.

Darslik matnida, hatto oddiy savollar ham iborani mexanik qidirishga undash o‘rniga, aqliy modelni yaratishni qo‘llab-quvvatlash uchun mo‘ljallangan bo‘lishi kerak. Masalan, “Nima uchun...?” degan savol qo‘llab-quvvatlovchi iborani taqdim etish talabi bilan birgalikda, o‘quvchini sababiy bog‘liqlikni saqlashga va uni matn bilan tekshirishga majbur qiladi, haddan tashqari uzun ro‘yxatga ega savol, aksincha, ortiqcha zo‘riqlashni keltirib chiqaradi, tushunmasdan yodlash odatini rivojlantiradi.

Quyida “7±2” qoidasini o‘rganish fragmenti darajasida loyihaviy yechimlariga qanday tarjima qilish mumkinligini ko‘rsatuvchi ixcham jadval keltirilgan:

Matn darajasi	O‘quvchi uchun potentsial qiyinchilik	Materialni taqdim etishni qanday soddalashtirish mumkin	O‘qish va tushunishga ta’siri
Gap	bir nechta tushuntirishlar va yangi so‘z bilan haddan tashqari uzun jumla	uzun gapni ikkiga bo‘lish; yangi so‘zni alohida kiritish va darhol tushuntirish	ish xotirasi yuki kamayadi; ma’noni tushunish yaxshilanadi
Paragraf	bitta paragrafda bir nechta asosiy g‘oyalar va misollar	bitta asosiy g‘oya va bitta misolni saqlash; oxirida qisqa savol berish	asosiy fikrlarni takomillashtirish; tushunishni nazorat qilish rivojlanadi
Sahifa	matnga, rasmga va tushuntirishga bir vaqtning o‘zida qarash kerak	tushuntirishlarni rasm yoniga qo‘yish; asosiy fikrlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri matnda takrorlash	diqqat kamayadi; idrokning izchilligi kuchayadi

Topshiriq	vazifani bajarish bir vaqtning o'zida ko'plab shartlarni ko'rib chiqishni talab qiladi	oddiy savollar bilan boshlash, keyin qiyinchilikni asta-sekin oshirish	o'quvchining o'ziga bo'lgan ishonchi saqlanib qoladi; o'zini o'zi tekshirish ko'nikmalari rivojlanadi
-----------	--	--	---

Darslik matni uchun “segment” – bu shunchaki satr uzilishi emas, balki aniq maqsadga va qisqa tekshirishga ega bo'lgan paragraf. Shuni ta'kidlash kerakki, “7±2” qoidasi nafaqat kognitiv, balki axloqiy va pedagogik oqibatlariga ham ega. Ishchi xotirani muntazam ravishda ortiqcha zo'riqtiradigan darslik o'quvchida tizimli muvaffaqiyatsizlikka olib keladi. Agar o'quvchi materialni eslab qololmasa, bu “men tushunmayapman”, “men zaifman” yoki “o'qish qiyin va yoqimsiz” degan ma'noni ro'yobga chiqaradi.

Aksincha, ishchi xotira chegaralarini hisobga oladigan va ma'noni bosqichma-bosqich shakllantiradigan darslik “Men tushunaman, chunki men asosiy fikrlarni aniqlay olaman, o'zimni tekshira olaman va ma'lumotnomalarimga qayta olaman” nazorat ostidagi harakatlar va metakognitiv nazorat tajribasini yaratadi. Bu yondashuv o'qish savodxonligini bir martalik natija emas, balki barqaror kompetentsiya sifatida rivojlantirish maqsadi bilan bevosita bog'liq.

Maktab darsliklarini amaliy ishlab chiqishda “7±2” qoidasiga asoslangan oddiy ekspert ko'rib chiqish algoritmidan foydalanish tavsiya etiladi:

- har bir matnda yangi semantik birliklar (atamalar, qoidalar, munosabatlar, istisnolar) aniqlanadi;
- mavjud bilimlarga tayanib va formatlash (jadval, diagramma, misol) orqali ulardan qaysi birini bo'laklarga “siqish” mumkinligi baholanadi.

Keyin, sahifa tuzilishi o'quvchi saqlashga majbur bo'lgan qo'shimcha “birliklar”ni yaratadimi yoki yo'qligini tekshirish uchun tekshiriladi (Tushuntirishni qayerdan qidirish kerak? Izoh nimani anglatadi?).

Nihoyat, topshiriqlarning taqdim etilgan material hajmiga mosligi tahlil qilinadi. Agar topshiriq sakizta elementni birlashtirishni talab qilsa va matn ularning bo'laklanishini ta'minlamasa, unda topshiriq o'rganish maqsadi sifatida tushunishni emas, balki ishchi xotira hajmini samarali ravishda o'lchash uchun mo'ljallanadi.

Xulosa. O'quvchilarning o'qishi va tushunishi uchun maktab darsliklarini yaratishda “7±2” qoidasi quyidagilarni talab qiladigan loyiha prinsipi sifatida qaralishi kerak:

- yangilikni va faol semantik birliklar sonini bir vaqtning o'zida sozlash;
- tuzilma, misollar va uzoq muddatli xotiraga tayanishni ta'minlash;
- ortiqcha sahifa interfeysi yukini minimallashtirish;
- qayta tiklashdan integratsiyaga o'tish vazifalarni qurish;
- tushunishni metakognitiv nazoratini qo'llab-quvvatlash.

Umuman, darslik matnidagi “7±2” formula bir vaqtning o'zida o'qib tushunishni yaxshilaydigan, ortiqcha zo'riqish ehtimolini kamaytiradigan va muvaffaqiyatli ma'no yaratish tajribasi orqali o'rganish motivatsiyasini saqlab turadigan vosita sifatida darslik matnlar sifatini o'zlashtirish uchun faol ishlaydigan modelga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Miller G.A. The Magical Number Seven, Plus or Minus Two: Some Limits on Our Capacity for Processing Information. Psychological Review. 1956, Vol. 63, p. 81–97.
- (2). Cowan N. The Magical Mystery Four: How Is Working Memory Capacity Limited, and Why? Current Directions in Psychological Science. 2010, Vol. 19(1), p. 51–57.
- (3). Sweller J., Ayres P., Kalyuga S. Cognitive Load Theory. Psychology of Learning and Motivation. 2011, Vol. 55, p. 37x–40 (глава).
- (4). Orsolini M., Federico F., Vecchione M. et al. How Is Working Memory Related to Reading Comprehension in Italian Monolingual and Bilingual Children? Brain Sciences. 2023, 13(1), 58 (электронный ресурс; в издании используется номер статьи).
- (5). Paas F., van Merriënboer J.J.G. Cognitive-Load Theory: Methods to Manage Working Memory Load in the Learning of Complex Tasks. Current Directions in Psychological Science. 2020, Vol. 29, p. 394–398.

Shadiyeva Shahnoza Sulaymanovna (Toshkent davlat Transport universiteti assistenti;

e-mail: shadiyevashahnoza@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-7597-2996>)

TIL O'QITISHDA LINGVISTIK NAZARIYANI INTERFAOL METODLAR ORQALI INTEGRATSIYALASH

Annotatsiya. Mazkur maqolada til o'qitish jarayonida lingvistik nazariy bilimlarni interfaol metodlar orqali amaliy mashg'ulotlarga integratsiyalash masalasi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Strukturaliy kommunikativ kognitiv va funksional lingvistik yondashuvlarning ta'lim jarayonidagi o'rni yoritilib

interfaol metodlarning lingvistik nazariyalarni o'zlashtirishdagi didaktik imkoniyatlari asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari lingvistik nazariya va interfaol metodlarning uyg'unligi o'quvchilarda barqaror til kompetensiyasini shakllantirishda muhim omil ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: lingvistik nazariya til o'qitish interfaol metodlar kommunikativ yondashuv kognitiv lingvistika kompetensiya integratsiya.

ИНТЕГРАЦИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ В ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКУ ЧЕРЕЗ ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируется проблема интеграции лингвистических теоретических знаний в практические занятия по языку посредством интерактивных методов обучения. Освещается роль структурного коммуникативного когнитивного и функционального лингвистических подходов в образовательном процессе, а также обосновываются дидактические возможности интерактивных методов в освоении лингвистических теорий. Результаты исследования показывают, что гармоничное сочетание лингвистической теории и интерактивных методов является важным фактором формирования устойчивой языковой компетенции у обучающихся.

Ключевые слова: лингвистическая теория обучение языку интерактивные методы коммуникативный подход когнитивная лингвистика компетенция интеграция.

INTEGRATION OF LINGUISTIC THEORY INTO LANGUAGE TEACHING THROUGH INTERACTIVE METHODS

Annotation. This article provides a theoretical and analytical examination of the integration of linguistic theoretical knowledge into practical language instruction through interactive methods. The role of structural communicative cognitive and functional linguistic approaches in the educational process is highlighted and the didactic potential of interactive methods in mastering linguistic theories is substantiated. The findings demonstrate that the integration of linguistic theory and interactive methods constitutes a significant factor in the formation of stable language competence among learners.

Keywords: linguistic theory, language teaching, interactive methods, communicative approach, cognitive linguistics, competence integration.

Kirish. Zamonaviy til ta'limi tizimi nafaqat grammatik bilimlarni o'rgatishga, balki tilni real kommunikativ vaziyatlarda samarali qo'llay olish kompetensiyasini shakllantirishga yo'naltirilmoqda. Shu sababli lingvistik nazariyalar asosida ishlab chiqilgan bilimlar tizimini an'anaviy reproduktiv usullar bilan emas balki interfaol metodlar orqali o'quv jarayoniga tatbiq etish dolzarb pedagogik masalaga aylandi. Tilshunoslik fanida shakllangan nazariy qarashlar uzoq vaqt davomida til tizimini tavsiflash bilan cheklangan bo'lsa hozirgi bosqichda ularning ta'lim amaliyotiga integratsiyasi ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Lingvistik nazariya va pedagogik texnologiyalar o'rtasidagi uzviy bog'liqlik til o'qitish samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Til o'qitishda lingvistik nazariyalarni integratsiyalash masalasi so'nggi yillarda tadqiqotchilar e'tiborini oshirmoqda. J.P.Lantolf ikkinchi tilni o'qitishda ijtimoiy-madaniy nazariya va kognitiv lingvistikani birlashtirishning nazariy asoslarini ishlab chiqqan. U til o'rganishni yakka tartibdagi kognitiv faoliyat sifatida emas, balki ijtimoiy kontekstda shakllanadigan murakkab jarayon sifatida taqdim etadi. Lantolfga ko'ra, o'quvchilar til normalarini passiv qabul qilish o'rniga, ularni ijtimoiy interaktsiya orqali faol konstruksiya qiladi [1]. Bu yondashuv zamonaviy ta'lim metodikasida o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash zarurligini ko'rsatadi. Toolan integratsion lingvistika tamoyillarini til ta'limiga tatbiq etish yo'llarini tadqiq etgan. U an'anaviy til o'qitish uslublarining leksika, grammatika va pragmatikani ajratib o'rgatish kabi kamchiliklarini tanqid qiladi va bu elementlarni yaxlit tizim sifatida o'qitish zarurligini ta'kidlaydi. Toolan fikricha, til birliklari doimo ma'lum kommunikativ vaziyat va maqsad uchun ishlatiladi, shuning uchun ularni alohida o'rganish samarasiz [2].

Turizm sohasida til ta'limini o'rgangan Anggayana lingvistik nazariyalarni ingliz tili ta'limiga integratsiyalashning keng qamrovli tizimini ishlab chiqqan. U strukturalizm, transformatsion-generativ grammatika, funksional va kognitiv lingvistika tamoyillarini amaliy mashg'ulotlar bilan bog'laganida ta'lim samaradorligi oshishini ko'rsatgan. Masalan, mehmonxona xizmatidagi muloqot stsensariylarini o'rganish real vaziyatlarda til ko'nikmalarini mustahkamlaydi [3]. Chicherina interfaol metodlarni til va media ta'limida qo'llashni tahlil qilgan. U multimedia vositalari, loyiha ishlari, guruhli munozaralar va rol o'yinlari orqali o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish va til kompetensiyasini rivojlantirish mumkinligini isbotlagan[4]. A.Meredova zamonaviy texnologiyalarni integratsiyalashni ko'rib chiqqan. Interaktiv dasturlar yordamida talabalar real vaqt rejimida xatolarini tuzatish va grammatik konstruksiyalarni mustaqil o'rganish imkoniga

ega bo'ladi [5], bu esa an'anaviy iyerarxik munosabatlarni o'zgartiradi. Israilova esa interfaol metodlarning amaliy jihatlarini o'rgangan, jumladan, brainstorming, case study, jigsaw va klaster metodlarini samarali deb topgan [6]. Interfaol metodlar o'quvchilarni passiv tinglovchi o'rniga faol bilim yaratuvchisiga aylantiradi, tanqidiy fikrlash va muammolarni yechish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, ingliz tilini o'qitishda interfaol metodlar real muloqot vaziyatlarini yaratish orqali kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda samarali ekanligi ko'rsatildi. Dialog, debat va prezentatsiya kabi metodlar o'quvchilarning og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantiradi. Empirik ma'lumotlarga ko'ra, interfaol metodlar qo'llanilgan guruhlarda til bo'yicha natijalar an'anaviy metodlar qo'llanilgan guruhlariga nisbatan 35–40% yuqoriroq bo'lgan, shuningdek motivatsiya darajasi oshgan va qo'rquv kamaygan [7],[8].

Tahlil qilingan tadqiqotlar lingvistik nazariyalarni interfaol metodlar orqali til ta'limiga integratsiyalashning nazariy va amaliy asoslarini ko'rsatadi. Biroq o'zbek tilshunoslik kontekstida bu masala hali ham dolzarb vazifa sifatida qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Til o'qitishda lingvistik nazariyalarni interfaol metodlar orqali integratsiyalash jarayonini o'rganish uchun kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotda lingvistik va pedagogik adabiyotlarni tizimli tahlil qilishga asoslangan tavsifiy metod orqali ijtimoiy-madaniy nazariya, integratsion lingvistika, kognitiv va funksional yondashuvlarning til ta'limidagi didaktik imkoniyatlari aniqlashtirildi hamda ularning interfaol metodlar bilan uyg'unlashuv mexanizmlari ochib berildi. Qiyosiy tahlil yordamida an'anaviy va interfaol til o'qitish usullari solishtirilib, til birliklarini izolyatsiyada o'rgatish bilan ularni kommunikativ va kontekstual muhitda qo'llash yondashuvlari taqqoslandi, interfaol ta'limning ustun jihatlari ilmiy asosda ko'rsatildi. Pedagogik kuzatuv usuli orqali interfaol mashg'ulotlarda o'quvchilarning nutqiy faolligi, ijtimoiy interaksiya darajasi va til materialini o'zlashtirish xususiyatlari tahlil qilindi. Kuzatuv natijalari lingvistik nazariyalarga asoslangan interfaol topshiriqlar o'quvchilarni passiv bilim oluvchidan faol bilim yaratuvchisiga aylantirishini namoyon etdi. Metodologik asos sifatida kommunikativ kompetensiya nazariyasi, konstruktivistik ta'lim tamoyillari va ijtimoiy interaksiya orqali bilimlarni shakllantirish g'oyalari qabul qilindi. Ushbu nazariy asoslar lingvistik bilimlarning interfaol metodlar orqali o'zlashtirilishini tizimli tushuntirishga va zamonaviy til o'qitish pedagogik modelini shakllantirishga xizmat qildi.

Tahlil natijalari. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki lingvistik nazariyani interfaol metodlar orqali o'qitish o'quvchilarning o'quv faolligini oshiradi va nazariy bilimlarni amaliy nutqiy ko'nikmalarga aylantirishga xizmat qiladi. Interfaol mashg'ulotlar jarayonida o'quvchilar til materialini passiv qabul qiluvchi emas balki uni faol ravishda qayta ishlovchi subyekt sifatida ishtirok etadilar. Bu holat til o'rganish jarayonining kommunikativ va ijtimoiy xarakterini kuchaytiradi.

Strukturaviy lingvistika asosida o'rganiladigan grammatik modellar rolli o'yinlar muammoli vaziyatlar va juftlikda ishlash orqali berilganda ularning nutqiy qo'llanilishi yanada samarali bo'lishi kuzatildi. Kognitiv lingvistika tamoyillariga asoslangan vizual xaritalar va munozarali topshiriqlar o'quvchilarning analitik fikrlashini rivojlantiradi hamda til birliklarini ma'no tizimi sifatida anglashga yordam beradi. Kommunikativ yondashuvga asoslangan interfaol mashg'ulotlar til birliklarining funksional imkoniyatlarini ochib beradi va o'quvchilarning og'zaki nutq faolligini oshiradi. Natijada o'quvchilar til tizimini faqat nazariy model sifatida emas balki real muloqot vositasi sifatida qabul qila boshlaydilar..

Xulosa. Xulosa qilib aytganda til o'qitishda lingvistik nazariyani interfaol metodlar orqali integratsiyalash ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi hamda nazariy bilimlarning amaliy nutqiy ko'nikmalarga aylanishini ta'minlaydi. Ushbu yondashuv nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni kuchaytirib o'quvchilarda barqaror lingvistik va kommunikativ kompetensiyani shakllantirish imkonini beradi. Lingvistik yondashuvlarga asoslangan interfaol metodlar til o'qitishning zamonaviy pedagogik talablariga mos keladi va ta'lim sifatini oshirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Kelgusida mazkur yo'nalishda empirik izlanishlarni kengaytirish til ta'limi metodikasini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Lantolf J.P. Integrating sociocultural theory and cognitive linguistics in the second language classroom Handbook of research in second language teaching and learning. Routledge, 2011, c. 303–318.
- (2). Toolan M. Introduction. Language teaching and integrational linguistics. Language Teaching. Routledge, 2009, c. 9–31.
- (3). Anggayana I.W.A. Integrating linguistic theories into English language education in tourism sectors: A comprehensive framework. Jurnal Manajemen Pelayanan Hotel. 2023, t. 7, №.2, c. 891–918.

(4). Чичерина Н.В. Интерактивные методы обучения в контексте интеграции языкового и медиаобразования. Вопросы современной науки и практики. Ун-т им. В.И.Вернадского. Тамбов, изд-во ТГТУ, 2008, т. 1, №3, с. 76–82.

(5). Мередова А. Современные методы преподавания: интеграция технологий в обучение английскому языку. “Наука и мировоззрение”, 2025, т. 1, №41, с. 37–41.

(6). Israilova D. The chet tili darslarida interfaol metodla. Conferences. 2025, t. 1, № 01.

(7). Muxriddin H., Khalova D. Ingliz tilini o‘qitishda interfaol metodlarning o‘rni. Global Science Review. 2025, т. 9, №.1, с. 257–263.

(8). Nargiza A. Ingliz tilini o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanish samaradorligi. Лучшие интеллектуальные исследования. 2025, т. 56, №.4, с. 255–260.

Xushboqov Ismoil Urolmaxamatovich (Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti;

e-mail: i.xushbaqov@dtpi.uz)

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA MEDIAKOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy raqamli transformatsiya sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning mediakompetentligini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari va amaliy mexanizmlari kompleks tahsil etilgan. Tadqiqotning metodologik asosini aralash metodlar (mixed methods) tashkil etib, u nafaqat xalqaro adabiyotlar tahlili, balki empirik ma’lumotlarning kvalitatif va kvantitativ tahsilini o‘z ichiga oladi. Maqolada mediakompetentlikning evolyutsiyasi, uning zamonaviy talqinlari, shuningdek, oliy pedagogik ta’limda mediakompetentlikni rivojlantirishning integrativ modeli (TPACK-M) taklif etilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, axborot texnologiyalari faqatgina texnik vosita emas, balki mediakompetentlikni kognitiv, affektiv va amaliy jihatdan rivojlantirishning transformatsion omilidir. Olingan ma’lumotlar asosida oliy ta’lim muassasalarida mediakompetentlikni rivojlantirishning amaliy tavsiyalari ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: mediakompetentlik, axborot texnologiyalari, pedagogik ta’lim, integrativ model, raqamli transformatsiya, tanqidiy mediaqabul.

Хушбоков Исмаил Уролмахаматович (преподаватель Института предпринимательства и педагогики, Денау; e-mail: i.xushbaqov@dtpi.uz)

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ МЕДИАКОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. В данной научной статье комплексно исследуются теоретико-методологические основы и практические механизмы развития медиакompetentности будущих учителей в условиях современной цифровой трансформации. Методологическую основу исследования составляют смешанные методы (mixed methods), включающие не только анализ международной литературы, но и качественно-количественное изучение эмпирических данных. В статье предложена эволюция медиакompetentности, её современные интерпретации, а также интегративная модель развития медиакompetentности в высшем педагогическом образовании (TPACK-M). Результаты исследования показывают, что информационные технологии являются не только техническим инструментом, но и трансформационным фактором развития медиакompetentности в когнитивном, аффективном и практическом аспектах. На основе полученных данных разработаны практические рекомендации по развитию медиакompetentности в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: медиакompetentность, информационные технологии, педагогическое образование, интегративная модель, цифровая трансформация, критическое восприятие медиа.

Khushbokov Ismail Urolmakhamatovich (Teacher at the Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy; e-mail: i.xushbaqov@dtpi.uz)

THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN DEVELOPING MEDIA COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS

Annotation. This scientific article comprehensively examines the theoretical and methodological foundations and practical mechanisms for developing media competence among future teachers in the context of modern digital transformation. The methodological basis of the research consists of mixed methods, including not only analysis of international literature but also qualitative and quantitative study of empirical data. The article presents the evolution of media competence, its contemporary interpretations, and an integrative model for developing media competence in higher pedagogical education (TPACK-M). Research results indicate that information technologies are not merely technical tools but transformational factors in developing media competence in cognitive, affective, and practical aspects. Based on the

obtained data, practical recommendations for developing media competence in higher education institutions have been developed.

Keywords: *media competence, information technologies, pedagogical education, integrative model, digital transformation, critical media reception.*

Kirish. Ilm-fan va texnikaning jadal rivojlanayotgan davrida oliy ta'lim tizimi yangi metodik yondashuvlar va pedagogik texnologiyalarni joriy etishni talab qilmoqda. Zamonaviy jamiyatning fundamental xususiyati sifatida raqamlashtirish jarayoni ta'lim tizimiga nafaqat texnologik, balki epistemologik va metodologik jihatdan yangicha talablarni qo'yimoqda. XXI asrning birinchi choragida mediakompetentlik nafaqat "mediani tushunish" (Masterman, 1985), balki "raqamli muhitda tanqidiy faoliyat ko'rsatish qobiliyati" (Buckingham, 2003) sifatida qayta konseptualizatsiya qilinmoqda. Bu o'zgarish bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda fundamental pedagogik transformatsiyani talab qiladi.

Raqamli transformatsiya sharoitida mediakompetentlik an'anaviy savodxonlik tushunchasidan tubdan farq qiladi. U quyidagi asosiy komponentlarni o'z ichiga oladi: 1) kognitiv (media matnlarini tanqidiy tahlil qilish); 2) affektiv (mediaga emotsional munosabatni tartibga solish); 3) amaliy (media kontent yaratish va tarqatish); 4) axloqiy (mediadan foydalanishda axloqiy tamoyillarga rioya qilish) (Hobbs & McGregor, 2022).¹ Shu bilan birga, mediakompetentlikni rivojlantirishda axborot texnologiyalari ikki tomonlama rol o'ynaydi: ular nafaqat o'rganish obyekti, balki mediakompetentlikni shakllantirishning asosiy vositasi-dir.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda mediakompetentlikni rivojlantirish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Milliy ta'lim tizimining raqamli transformatsiyasi bo'lajak o'qituvchilarni nafaqat texnologik, balki media-ma'naviy jihatdan ham tayyorlashni taqozo etadi.² Bu esa mediakompetentlikni rivojlantirishning nazariy asoslarini chuqur o'rganish va amaliy mexanizmlarini ishlab chiqishni dolzarb vazifaga aylantiradi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi bo'lajak o'qituvchilarda mediakompetentlikni rivojlantirishda axborot texnologiyalarining o'rni, imkoniyatlari va cheklovlarini aniqlash, shuningdek, ushbu jarayonni optimalashtirish uchun integrativ model va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mediata'limning epistemologik evolyutsiyasi. Mediata'limning nazariy asoslari XX asrning 60-yillarida shakllana boshlagan bo'lsa-da, uning fundamental tamoyillari Len Masterman (1985) tomonidan ishlab chiqilgan. U mediata'limni "mediani tushunish va uning jamiyatdagi rolini anglash" jarayoni sifatida ta'riflagan. Mastermanning "Teaching the Media" asarida mediata'limning o'n ikkita tamoyili keltirilgan bo'lib, ularning asosiy g'oyasi mediaga tanqidiy munosabatni shakllantirishdir. David Buckingham (2003) esa mediata'limni "raqamli madaniyat" kontekstida qayta talqin qilib, uning to'rt asosiy elementi: reprezentatsiya, tillar, ishlab chiqarish va auditoriyani ta'kidlagan. Buckinghamning fikricha, zamonaviy mediata'lim nafaqat tahlil, balki ijodiy ishlab chiqarishni ham o'z ichiga olishi kerak.

Mediata'lim va raqamli kompetentlik o'rtasidagi korrelatsiya. Rune J. Krumsvik (2014) o'qituvchilarning raqamli kompetentligini to'rtta asosiy komponentga ajratadi. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, raqamli kompetentlik nafaqat texnik ko'nikmalarni, balki pedagogik va didaktik transformatsiyani ham talab qiladi. Krumsvikning modeli mediakompetentlikni rivojlantirishda texnologiyalarning vosita sifatidagi rolini aniq ko'rsatadi.

Garvey Falloon (2020)ning so'nggi tadqiqotlari virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalarining mediakompetentlikni rivojlantirishdagi potentsialini ochib beradi. Uning ta'kidlashicha, immersiv texnologiyalar mediata'limning affektiv va kognitiv komponentlarini integratsiyalash imkonini beradi.

XXI asr mediakompetentligi: yangi yo'nalishlar. Renee Hobbs va Holly McGregor (2022)ning tadqiqotlari aldamchi axborot (fake news) va media manipulyatsiyasi davrida mediakompetentlikning yangi vazifalarini aniqlaydi. Ularning fikricha, zamonaviy mediakompetentlik "media ahloqi" bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy mas'uliyatni ham o'z ichiga oladi. Joke Voogt va Natalie Pareja Roblin (2012)ning qiyosiy tahlili "21-asr ko'nikmalari" doirasida mediakompetentlikning o'ziga xos o'rnini aniqlaydi. Ularning fikricha, mediakompetentlik axborot, kommunikatsiya va texnologiya (ICT) savodxonligi bilan uzviy bog'liq.

¹ Kurbanova A.T. Digital Pedagogy and Its Tools. Modern American Journal of Linguistics, Education, and Pedagogy. 2025, 1-jild, 3-son, 817–825-betlar.

² Hamroyev R.R. Axborot texnologiyalari fanini o'qitishda foydalaniladigan pedagogik texnologiyalar. Образование и инновационные исследования. 2023, № 10, 125–130-betlar.

MDH mamlakatlari kontekstida mediakompetentlik. L.S.Zaznobina (2012)ning ishlarida Rossiya ta'lim tizimida mediata'limning o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. U mediata'limni "informatsion dunyoda yashash qobiliyati" sifatida ta'riflaydi.

A.V.Fedorov (2017) esa mediakompetentlikni baholashning aniq ko'rsatkichlarini ishlab chiqqan. Uning modelida mediakompetentlik motivatsional, kontakt, kontent, tahliliy, amaliy-ijodiy va amaliy-nazorat komponentlarini o'z ichiga oladi¹. M.R.Xalfina (2020)ning so'nggi tadqiqotlari raqamlashtirish sharoitida mediakompetentlikni rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi.² Uning ta'kidlashicha, raqamli transformatsiya mediakompetentlikni nafaqat talab, balki imkoniyat sifatida ham ko'rishni taqozo etadi.

Ushbu tadqiqotda aralash metodlar (mixed methods research) qo'llanildi, bu kvalitatif va kvantitativ yondashuvlarning konvergentsiyasini ta'minladi. Tadqiqot 2024–2025-o'quv yilida amalga oshirildi va quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oldi:

1. Nazariy tahlil bosqichi – xalqaro adabiyotlarning tizimli tahlili.
2. Empirik tadqiqot bosqichi – ma'lumotlarning to'planishi va tahlili.
3. Model ishlab chiqish bosqichi – integrativ modelning yaratilishi.
4. Eksperimental tekshirish bosqichi – model samaradorligini tekshirish.

Tanlangan namuna. Tadqiqotning empirik qismi uchun maqsadli tanlash (purposeful sampling) usuli qo'llanildi:

- tadqiqot guruhi: 3 ta pedagogika universitetida tahsil olayotgan 312 nafar 3–4-kurs talabalari;
- kontrol guruhi: 150 nafar talaba (an'anaviy metodlar bilan ta'lim oluvchi);
- mutaxassislar guruhi: 25 nafar mediata'lim sohasidagi ekspertlar.

Ma'lumot to'plash usullari. 1. So'rovnoma: Mediata'limga nisbatan munosabat, bilim va ko'nikmalarni o'rganish uchun 5 ballik Likert shkalasiga asoslangan anketalar. 2. Chuqur intervyular: 15 nafar mutaxassis bilan yarim tuzilgan intervyular. 3. Kuzatish: Mediadaralarining pedagogik kuzatuvlari. 4. Eksperimental topshiriqlar: Mediakontent yaratish va tahlil qilish vazifalari

Ma'lumotlarni tahlil qilish usullari. Kvantitativ tahlil: SPSS 26 dasturida deskriptiv statistika, t-test, ANOVA, korrelatsiya tahlili. Kvalitatif tahlil: MAXQDA 2022 dasturida kontent-tahlil, tematik kodlash, diskurs tahlili

Tadqiqotning etik jihatlari. Tadqiqotda etik tamoyillarga qat'iy rioya qilindi: ishtirokchilarning roziligi, anonimlik, ma'lumotlarning maxfiyligi, natijalarning obyektivligi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bo'lajak o'qituvchilarning mediakompetentlik darajasi yetarli emas (o'rtacha 2.8/5). Eng past ko'rsatkichlar media kontent yaratish (2.1/5) va tanqidiy tahlil (2.5/5) sohalarida qayd etildi. Bu holat mediata'limning amaliy komponentlariga etarlicha e'tibor berilmasligi bilan izohlanadi.

1-jadval

Texnologik vositalardan foydalanish darajasi (n=312)

Vosita turi	Kundalik foydalanish, %	Ta'limda foydalanish, %	Samarali foydalanish, %
Ijtimoiy tarmoqlar	94.2	21.3	12.7
Videotahrirlash	15.4	3.2	1.9
Bulutli xizmatlar	43.6	28.9	15.4
VR/AR texnologiyalari	2.9	0.6	0.3

Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, texnologik vositalardan shaxsiy maqsadlarda foydalanish darajasi yuqori bo'lsa-da, ularni ta'lim jarayoniga integratsiyalash darajasi juda past.

Mediata'limni integratsiyalashning samarali yo'llari. Tadqiqot davomida mediata'limni integratsiyalashning uchta modeli eksperimental tarzda sinovdan o'tkazildi:

Model A: Alohida fan sifatida ("Mediapsixologiya").

Model B: Barcha fanlarga integratsiyalashgan holda.

Model C: Loyiha asosida integratsiyalash.

¹ Федоров, А.В. (2017). Медиакомпетентность личности: от терминологии к показателям. Инновации в образовании, 10, с. 75–89.

² Халфина М.Р. (2020). Развитие медиакомпетентности будущих педагогов в условиях цифровизации образования. Высшее образование в России, 29(5), с. 144–152. <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2020-29-5-144-152>

Modellarning samaradorligi (6 oylik eksperiment)

Ko'rsatkich	Model A	Model B	Model C
Bilim darajasi	+24%	+31%	+28%
Ko'nikmalar	+18%	+26%	+45%
Munosabat	+15%	+34%	+29%
Amaliyot	+22%	+29%	+52%

Natijalar shuni ko'rsatdiki, loyiha asosida integratsiyalashgan model (Model C) amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishda eng yuqori samaradorlikka erishdi.

TPACK-M: Mediakompetentlikni rivojlantirishning integrativ modeli. Tadqiqot natijalari asosida Mishra va Koehlnerning TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) modeliga asoslangan yangi integrativ model - TPACK-M (Technological Pedagogical Content Knowledge for Media) taklif etildi.

TPACK-M modelining asosiy komponentlari:

1. Texnologik mediabilim (TK-M): Media texnologiyalarini tushunish va ularni tanlash.
2. Pedagogik mediabilim (PK-M): Mediata'lim metodlarini bilish.
3. Mazmuniy mediabilim (CK-M): Media mazmuni va uning ijtimoiy kontekstini tushunish.
4. Texnologik-pedagogik mediabilim (TPK-M): Media texnologiyalarini pedagogik maqsadlarda qo'llash.
5. Texnologik-mazmuniy mediabilim (TCK-M): Mediatexnologiyalari orqali mazmunni ifodalash.
6. Pedagogik-mazmuniy mediabilim (PCK-M): Mediata'lim mazmunini pedagogik jihatdan uyushtirish.

7. Integrativ mediabilim (TPACK-M). Yuqoridagi barcha komponentlarning sinergiyasi.

Mediata'limga nisbatan munosabatning psixologik aspektlari. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, media-ta'limga nisbatan munosabatda uchta asosiy omil muhim rol o'ynaydi:

1. O'ziga ishonch (self-efficacy). Media vositalaridan foydalanishga bo'lgan ishonch.
2. Foydalilik (usefulness). Mediata'limning amaliy foydasiga ishonish.
3. Muvaffaqiyat kutilishi (outcome expectations). Mediata'limdan olinadigan natijalarga bo'lgan ishonch.

Korrelatsiya tahlili shuni ko'rsatdiki, o'ziga ishonch darajasi ($r=0.67$) va amaliy muvaffaqiyat ($r=0.72$) o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjud.

Xulosa. Mediakompetentlik zamonaviy pedagogik ta'limning ajralmas qismi bo'lib, uni nafaqat texnologik, balki kognitiv, affektiv, amaliy va axloqiy komponentlari bilan kompleks rivojlantirish zarur. Axborot texnologiyalari mediakompetentlikni rivojlantirishning transformatsion omili hisoblanib, ular faqat vosita emas, balki mediata'lim mazmunini o'zgartiruvchi faktor sifatida ham ta'sir ko'rsatadi. Bo'lajak o'qituvchilarning mediakompetentlik darajasi hozirgi vaqtda etarli emas, ayniqsa, media kontent yaratish va tanqidiy tahlil qilish sohalarida sezilarli kamchiliklar kuzatilmoqda. Loyiha asosida ta'lim mediakompetentlikni rivojlantirishning eng samarali usuli bo'lib, u bilim, ko'nikma va munosabat komponentlarini integratsiyalash imkonini beradi. TPACK-M modeli mediakompetentlikni rivojlantirishning samarali vositasidir, chunki u texnologik, pedagogik va mazmuniy bilimlarni mediata'lim kontekstida integratsiyalash imkonini beradi. Bo'lajak o'qituvchilarda mediakompetentlikni rivojlantirish – bu nafaqat texnologik, balki pedagogik, psixologik va madaniy jihatdan kompleks jarayondir. Uni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun integratsiyalashgan yondashuv, nazariya va amaliyotning uyg'unligi, shuningdek, doimiy monitoring va takomillashtirish zarur. Faqat shu holdagina biz raqamli transformatsiya sharoitida zamonaviy talablariga javob bera oladigan yangi avlod o'qituvchilarini tayyorlashimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Hamroyev R.R. Axborot texnologiyalari fanini o'qitishda foydalaniladigan pedagogik texnologiyalar. Образование и инновации исследования. 2023, №10, 125–130-betlar.
- (2). Kurbanova A.T. Digital Pedagogy and Its Tools. Modern American Journal of Linguistics, Education, and Pedagogy. 2025, 1-jild, 3-son, 817–825-betlar.
- (3). Халфина М.Р. (2020). Развитие медиакompetентности будущих педагогов в условиях цифровизации образования. Высшее образование в России, 29(5), с. 144–152. <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2020-29-5-144-152>
- (4). Федоров А.В. (2017). Медиакompetентность личности: от терминологии к показателям. Инновации в образовании, 10, с. 75–89.

- (5). Buckingham D. (2003). Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. Polity Press.
- (6). Falloon G. (2020). From digital literacy to digital competence: the teacher digital competency (TDC) framework. Educational Technology Research and Development, 68(5), 2449–2472. <https://doi.org/10.1007/s11423-020-09767-4>
- (7). Hobbs R., McGregor H. (2022). Media literacy and the challenge of new information and communication technologies. Journal of Media Literacy Education, 14(1), p. 1–12. <https://doi.org/10.23860/JMLE-2022-14-1-1>
- (8). Krumsvik R.J. (2014). Teacher educators; digital competence. Scandinavian Journal of Educational Research, 58(3), p. 269–280. <https://doi.org/10.1080/00313831.2012.726273>

Davletov Rasulbek Marimbayevich (Xorazm viloyati PMM “Aniq va tabiiy fanlar metodikasi” kafedrası katta o‘qituvchisi; e-mail: rasulbekdavletov82@gmail.com)

RAQAMLI TA’LIMNI JORIY ETISHDA METODIK VA DASTURIY TA’MINOTNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu ishda raqamli ta’limnijosiy etishda sharoitida metodik va dasturiy ta’minotni rivojlantirish masalalari yoritiladi. Tadqiqot jarayonida elektron ta’lim resurslari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda raqamli platformalardan samarali foydalanishning nazariy-metodik asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘quv jarayonini raqamlashtirish, o‘quv materiallarini interaktiv shaklda taqdim etish, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqotni optimallashtirishga xizmat qiluvchi pedagogik texnologiyalar o‘rganiladi. Ishda raqamli ta’lim tizimida metodik qo‘llanmalar va dasturiy vositalarning o‘quv samaradorligini oshirishdagi o‘rni, ularni loyihalash va amaliyotga joriy etish bo‘yicha taklif va tavsiyalar keltiriladi. Tadqiqot natijalari raqamli ta’lim jarayonida sifat, qulaylik va uzluksizlikni ta’minlashga qaratilgan innovatsion yondashuvlarning amaliy ahamiyatini ko‘rsatib beradi.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim, metodik ta’minot, dasturiy ta’minot, elektron ta’lim resurslari, raqamlashtirish, pedagogik texnologiyalar, o‘quv jarayoni samaradorligi, raqamli platformalar.

Давлетов Расулбек Маримбаевич (старший преподаватель кафедры «Методология точных и естественных наук», Хорезмская областная государственная образовательная служба; e-mail: rasulbekdavletov82@gmail.com)

РАЗРАБОТКА МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ И ПРОГРАММНЫХ СРЕДСТВ В РЕАЛИЗАЦИИ ЦИФРОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной работе рассматриваются вопросы совершенствования методического и программного обеспечения в условиях цифрового образования. В ходе исследования анализируются теоретико-методические основы эффективного использования электронных образовательных ресурсов, информационно-коммуникационных технологий и цифровых платформ. Также изучаются педагогические технологии, направленные на цифровизацию учебного процесса, представление учебных материалов в интерактивной форме и оптимизацию взаимодействия между преподавателем и обучающимися. В работе описана роль методических пособий и программных инструментов в повышении эффективности обучения в цифровой образовательной среде, а также приведены рекомендации по их проектированию и внедрению в практику. Результаты исследования демонстрируют практическую значимость инновационных подходов, направленных на обеспечение качества, удобства и непрерывности цифрового образовательного процесса.

Ключевые слова: цифровое образование, методическое обеспечение, программное обеспечение, электронные образовательные ресурсы, цифровизация, педагогические технологии, эффективность учебного процесса, цифровые платформы.

Davletov Rasulbek Marimbaevich (senior teacher of the department "Methodology of modern and aesthetic science", e-mail: rasulbekdavletov82@gmail.com)

DEVELOPMENT OF METHODOLOGIES AND PROGRAMS, MEDIA AND REALIZATION OF DIGITAL IMAGERY

Annotation. This study addresses the issues of improving methodological and software support in the context of digital education. The research analyzes the theoretical and methodological foundations for the effective use of electronic educational resources, information and communication technologies, and digital platforms. Pedagogical technologies aimed at digitalizing the learning process, presenting learning materials interactively, and optimizing interaction between teachers and students are also examined. The study highlights the role of methodological guides and software tools in enhancing learning efficiency in a digital education environment and provides recommendations for their design and implementation in

practice. The research results demonstrate the practical significance of innovative approaches aimed at ensuring quality, convenience, and continuity in the digital learning process.

Keywords: digital education, methodological support, software support, electronic educational resources, digitalization, pedagogical technologies, learning process effectiveness, digital platforms.

Kirish (Introduction). Raqamli ta'limning zamonaviy talablari o'quv jarayonining sifatini oshirish, pedagogik samaradorlikni kuchaytirish va o'quvchilarning mustaqil bilim egallash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Shu munosabat bilan, metodik va dasturiy ta'minotning takomillashtirilishi raqamli ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu ishda raqamli ta'lim sharoitida metodik va dasturiy ta'minotni takomillashtirish masalalari ilmiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida elektron ta'lim resurslari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda raqamli platformalardan samarali foydalanishning nazariy va amaliy asoslari o'rganiladi. Shu bilan birga, pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'quv jarayonini raqamlashtirish, interaktiv ta'lim vositalari yordamida o'quv materiallarini bosqichma-bosqich egallash va o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatish masalalari ko'rib chiqiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ta'lim tizimida texnologiyalardan foydalanish ta'lim sifatini oshirishni yangicha usullaridan biri hisoblanadi. Shu bois mamlakatimiz Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Taraqqiyotga erishish uchun raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo'ldan borish imkonini beradi. Biroq qanchalik qiyin bo'lmasin, bu ishga bugun kirishmasak, qachon kirishamiz?! Ertaga juda kech bo'ladi" [1].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). O'quv jarayonida axborot texnologiyalarini qo'llash va ular asosida mul'timediya vositalaridan, elektron darsliklar, interaktiv laboratoriyalar, vizual dasturlash muhiti va onlayn test tizimlari kabi raqamli vositalarning o'quv jarayonini samarali tashkil etishdagi roli tahlil qilinadi. Bundan tashqari, metodik qo'llanmalar va dasturiy ta'minotlarning loyihalashtirishi va amaliyotga joriy etilishi bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar beriladi. Bu jarayon o'quvchilarning analitik fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va ijodiy yondashuv kabi kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari raqamli ta'lim tizimida sifat, uzluksizlik va qulaylikni ta'minlashga qaratilgan innovatsion yondashuvlarning amaliy ahamiyatini ochib beradi. Shu bilan birga, ushbu ish informatika fani o'qituvchilari, metodistlar va raqamli ta'lim sohasidagi mutaxassislar uchun amaliy va nazariy qiymatga ega bo'lib, dars mashg'ulotlarini samarali tashkil etish va o'quvchilarning bilim olish jarayonini optimallashtirishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Amaliy chora-tadbirlar:

1. O'quv jarayonini raqamlashtirishga oid davlat dasturlarini ishlab chiqish.
2. Ta'lim muassasalarini zarur texnik vositalar bilan ta'minlash.
3. O'qituvchilar malakasini oshirish bo'yicha doimiy kurslar tashkil etish.
4. Raqamli ta'limda xalqaro tajribalarni o'rganish va joriy etish.

Bu chora-tadbirlar orqali ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va raqamli davr talablariga mos keladigan avlodni tarbiyalash mumkin.

Jadval

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Raqamli ta'lim jarayonida metodik va dasturiy ta'minotning asosiy komponentlari.

Komponent	Ta'rif	Vazifasi	Namuna vositalar
Metodik ta'minot	O'quv jarayonini tashkil etuvchi pedagogik materiallar va usullar	Darsni rejalashtirish, interaktiv metodlarni qo'llash, o'quv samaradorligini oshirish	Metodik qo'llanmalar, dars rejalari, elektron kurslar
Dasturiy ta'minot	Raqamli vositalar va platformalar	Interaktiv darslar yaratish, o'quv materiallarini vizual va amaliy shaklda taqdim etish	Veb-platformalar (Code.org, Tinkercad), vizual dasturlash muhiti (Scratch), onlayn testlar
Elektron ta'lim resurslari	Raqamli darsliklar va materiallar	O'quvchilar uchun mustaqil o'rganish imkoniyatini yaratish	E-darsliklar, video darslar, simulyatsiyalar
Pedagogik texnologiyalar	Innovatsion metod va yondashuvlar	O'quv jarayonini interaktiv, individual va samarali qilish	Blended learning, flipped classroom, gamifikatsiya

Metodik ta'minot. Metodik ta'minot dars jarayonini rejalashtirish, interaktiv metodlarni qo'llash va o'quv samaradorligini oshirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Metodik qo'llanmalar va elektron dars rejalarning samarali ishlatilishi o'quvchilarning bilim egallash jarayonini soddalashtiradi.

Dasturiy ta'minot: raqamli platformalar, vizual dasturlash muhiti va onlayn test tizimlarini o'z ichiga oladi. Bu vositalar yordamida o'quv jarayoni amaliy, interaktiv va qiziqarli shaklda tashkil etiladi. Masalan, Scratch va Code.org orqali algoritmik fikrlash ko'nikmalari shakllantiriladi, Tinkercad platformasi esa virtual laboratoriyalar orqali eksperimentlar o'tkazishga imkon yaratadi.

Elektron resurslar: o'quvchilarga mustaqil o'rganish imkoniyatini beradi. Bu resurslar videodarslar, simulatsiyalar va interaktiv darsliklarni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, raqamli resurslar o'quv materiallarini har bir o'quvchining individual darajasiga moslashtirishga yordam beradi.

Pedagogik texnologiyalar: o'quv jarayonini optimallashtirish va interaktiv qilishga xizmat qiladi. Masalan, blended learning (aralash ta'lim), flipped classroom (teskari sinf) va gamifikatsiya usullari ta'lim jarayonini qiziqarli va samarali qiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Raqamli ta'lim sharoitida metodik va dasturiy ta'minotni takomillashtirish ta'lim jarayonini sifatli va interaktiv qilishga yordam beradi. Tadqiqot natijalari elektron resurslar, dasturiy vositalar va pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish orqali o'quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv informatika o'qituvchilari, metodistlar va raqamli ta'lim sohasidagi mutaxassislar uchun amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Рахимов А., Ходжаев Б. Рақамли педагогика асослари. Тошкент, 2021, 45–47-betlar.
- (2). Абдуллаев А.А. Ахборот технологиялари ва таълим. Тошкент, 2020, UNESCO, 45–73-betlar.
- (3). Digital Education Transformation. Paris, 2019.
- (4). Беспалько В.П. Педагогические технологии. Москва, 2018, с. 134–140.
- (5). UNESCO. (2022). Digital Learning in Schools. Paris, UNESCO, p. 96–102.
- (6). Nazir T., Ahmed S. (2021). Interactive and adaptive learning systems. Journal of Educational Technology, 15(2), p. 45–59.
- (7). Moodle.org. Moodle Documentation: Using Moodle in Schools. O'rgatish metodikasi. Toshkent, "Ta'lim" nashriyoti, 105–112-betlar.

Nafasov Izzatbek Shernafasovich (Urganch Innovatsion universiteti katta o'qituvchisi;
nafasovizzatbek@gmail.com)

TA'LIM 1.0 – TA'LIM 4.0 VA UNING RIVOJLANISH GENEZISI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ta'lim 1.0 – 4.0 tizimlarida qo'llaniladigan asosiy vositalar va texnologiyalar tahlil qilingan. Tadqiqot obyektining To'rtinchi sanoat bosqichi (Industry 4.0) bilan o'zaro bog'liqligi yoritildi hamda Ta'lim 4.0 konsepsiyasidan foydalanishning mavjud imkoniyatlari va muammolari baholandi.

Kalit so'zlar: Ta'lim 1.0–4.0, elektron ta'limning genezisi, xyutagogik, konnektivistik, andragogik, masofaviy ta'lim, sun'iy intellekt.

ОБРАЗОВАНИЕ 1.0 – ОБРАЗОВАНИЕ 4.0 И ЕГО ГЕНЕЗИС РАЗВИТИЯ

Аннотация. В данной статье проанализированы основные инструменты и технологии, используемые в системах Образование 1.0–4.0. Рассмотрена взаимосвязь объекта исследования с Четвертой промышленной революцией (Industry 4.0), а также оценены существующие возможности и проблемы применения концепции Образование 4.0.

Ключевые слова: Образование 1.0–4.0, генезис электронного обучения, хьютагогика, коннективизм, андрагогика, дистанционное обучение, искусственный интеллект.

EDUCATION 1.0 – EDUCATION 4.0 AND ITS DEVELOPMENTAL GENESIS

Annotation. This article analyzes the main tools and technologies used in Education 1.0 – 4.0 systems. The study highlights the interconnection of the research subject with the Fourth Industrial Revolution (Industry 4.0) and evaluates the current opportunities and challenges of applying the Education 4.0 concept.

Keywords: Education 1.0–4.0, genesis of e-learning, heutagogy, connectivism, andragogy, distance learning, artificial intelligence.

Kirish. Genezis – bu hodisa yoki jarayonning kelib chiqishi, paydo bo'lishi, shakllanishi hamda muayyan holat yoki ko'rinishga yetaklovchi keyingi rivojlanish bosqichidir. Dastlab, "genezis" tushunchasi

falsafiy mazmunga ega bo'lib, mavjudot, tabiat, Xudo va koinotning kelib chiqishini ifodalashda qo'llanilgan. Keyinchalik esa bu atama metodologik-ilmiy tushuncha sifatida biologiya, psixologiya, sotsiologiya kabi fanlarda bilimlarning shakllanishi va qo'llanilish jarayonlarini, shuningdek, tadqiq etilayotgan obyektlarning evolutsiya hamda dinamik rivojlanish jarayonlarini tahlil qilishda qo'llanila boshlagan. Shu bilan birga, genezis tushunchasining ilmiy qo'llanilishida asosiy metod sifatida hodisa va obyektlarning ijobiy hamda salbiy xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan tuzilma-funksional tahlil tamoyili yotadi [1].

Pedagogik tadqiqotlarda genezis tushunchasi oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini takomillashtirish bo'yicha tahlillarda, xususan, fan mazmunining mantiqan strukturalashtirilgan asosida qurilgan muammoli o'qitish tizimini o'rganishda qo'llaniladi. Bu jarayon talabalarning bilishga bo'lgan qiziqishini faollashtirish maqsadida ularning ijodiy faoliyatidan foydalanish g'oyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu esa muammoli vazifalarni qo'yish orqali amalga oshiriladi.

Zamonaviy bosqichda bu yo'nalish turli metodlarning (muammoli bayon qilish, qisman izlanishli yondashuv) hamda muammolilik darajalarining rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, darsning aniq mantiqiy tuzilmasi (vaziyatni aniqlash, muammoni shakllantirish, gipotezalar ilgari surish, modellarni yaratish, yechimni topish) va psixologik hamda pedagogik omillarni hisobga olish mazkur jarayonning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

O'zbekistonda ta'lim tizimining chuqur isloh qilinishi, o'qitishning yangi shakllarining paydo bo'lishi, turli tipdagi ta'lim muassasalarining tashkil etilishi, shuningdek, ta'lim jarayoni shaxsning intellektual, axloqiy va ma'naviy salohiyatini rivojlantirishga yo'naltirilganligi – bu jarayonlar barchasi pedagogika fanlari oldiga yangi ilmiy muammolarni qo'yimoqda. Mazkur yo'nalishlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-farmoni – “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi hujjatda o'z ifodasini topgan.

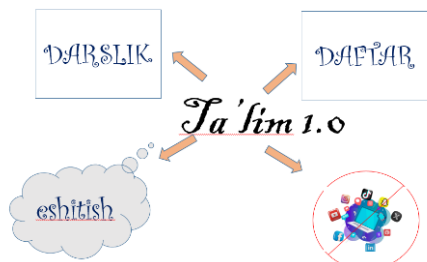
Hozirgi bosqichda elektron ta'lim vositalari asosida talabalarning bilish faolligini shakllantirish jarayonini ilmiy asoslash, shuningdek, o'quv jarayonini zarur o'quv-metodik materiallar bilan ta'minlash masalasi dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Metodologiya. Nisbatan sekin rivojlanib kelgan ta'lim tizimlari To'rtinchi sanoat inqilobi davrida katta sinovlarga va o'zgarishlarga duch keldi. To'rtinchi sanoat inqilobi – sanoatda raqamli texnologiyalar rivojlanish sababli 21-asrda texnologik, sanoat va ijtimoiy jarayonlarning tez o'zgarishlarga sabab bo'layotgan sanoat inqilobi hisoblandi [2]. Bu atama 2015-yilda Jahon Iqtisodiy Forumi asoschisi va ijrochi raisi Klaus Shvab tomonidan ommalashgan. 1-jadvalda ta'lim tizimining o'zgarishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan asosiy omillar va texnologiyalar keltirilgan [3].

1-jadval

Ta'lim tizimlaridagi o'zgarishlarning asosiy bosqichlari			
XVIII asr oxiri	XX asr o'rtalari	XX asr oxiri	XXI asr boshlari
Ta'lim 1.0	Ta'lim 2.0	Ta'lim 3.0	Ta'lim 4.0
Chop etish uskunolari, yozuv mashinalari va o'qituvchi o'quv jarayonining markazida joylashgan ta'lim modeli.	Printerlar va kalkulyatorlar, pochta orqali ta'lim, o'qituvchi o'quv jarayonining markazida joylashgan ta'lim modeli.	Kompyuterlar, onlayn ta'lim va “talaba ta'lim markazida” modeli tomon yo'naltirilish.	Sun'iy intellekt, elektron platformalar va ta'lim jarayonining yakuniy bosqichi sifatida “talaba ta'lim markazida” modeliga to'liq o'tish.

Ta'lim 1.0. Talabalar, asosan, berilgan axborot resurslarining iste'molchilari bo'lib xizmat qila-

dilar, garchi ular ushbu resurslarga asoslangan faoliyatda ishtirok etishlari mumkin bo'lsa-da, bu faoliyat ko'pincha alohida yoki chegaralangan mahalliy guruhlarda amalga oshiriladi. Shu faoliyatning natijalari esa kamdan-kam hollarda talabalar tomonidan foydalanilayotgan axborot resurslarini oshirishga xizmat qiladi [4. Kitts va Schmidt, 2007, 6-§].

1– rasm. Ta'lim 1.0 doirasidagi o'quv muhiti

Ta'lim 2.0: andragogik va konstruktivistik yondashuv asosidagi o'qitish va o'qish. Ta'lim 2.0 o'qitishda andragogik va konstruktivistik yondashuv xususiyatlarini oladi, bunda faol, tajriba asosida, haqiqiy, muvofiq va ijtimoiy-tarmoq asosidagi o'qitish tamoyillari, mashg'ulotlar yoki kurs tuzilmasiga integratsiyalashgan bo'ladi. Andragogika kattalar ta'limi uchun tavsiflangan bo'lsa-da, uning asosiy tamoyillari chiqarilib, aksariyat yosh guruhlarini o'qitishda ham qo'llanilishi mumkin.

Ta'lim 3.0: xyutagogik (o'z-o'zini o'qitish) va konnektivistik yondashuvlar asosidagi ta'lim. Ta'lim 3.0 shaxsga yo'naltirilgan, o'zini-o'zi belgilovchi ta'lim tushunchasiga asoslanadi. O'zini-o'zi belgilash jarayoni o'quvchilarning qiziqishlariga tayanadi

3-rasm. Ta'lim 3.0: talabalar — bog'lovchi bo'g'in, yaratuvchilar va konstruktivistlar sifatida.

jamiyat o'rtasida yaqin hamkorlikni, shuningdek sun'iy intellekt, mashina o'rganishi, katta ma'lumotlar, sun'iy va kengaytirilgan realistik texnologiyalari, buyumlar interneti va robototexnikadan faol foydalanishni nazarda tutadi.

4-rasm. Ta'lim 4.0

qiladi. Bunday yondashuvda o'quvchi nafaqat mavjud bilimlarni o'zlashtirishi, balki qo'shimcha bilimlarni qayerdan izlashni, to'g'ri savollarni qanday qo'yishni va olingan ma'lumotlarni tekshirishni ham bilishi zarur.

2-rasm. "Ta'lim 2.0" o'quv muhiti

hamda muammolarni hal etish, innovatsiyalar va ijodkorlikni o'zida birlashtiradi.

Ta'lim 3.0 o'quv imkoniyatlari bilan tavsiflanadi, bunda o'quvchilarning o'zlari umumiy bo'lib qoladigan bilim artefaktlarini yaratuvchi asosiy ishtirokchilar sifatida muhim rol o'ynaydilar. Bunday ta'limda ijtimoiy tarmoqlar va ijtimoiy manfaatlar muhim ahamiyat kasb etadi. E'tibor pedagoglar va o'quvchilar, muassasalar va fanlar o'rtasidagi chegaralarni yo'qotgan holdagi ta'limga qaratiladi [5.Keats&Schmidt,2007,9-§].

Ta'lim 4.0 ga tub o'tish – universitetlar, sanoat korxonalari, hukumat va

Yuqorida tilga olingan raqamli texnologiyalardan tashqari, Ta'lim 4.0 ning asosini kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuv tashkil etadi, bunda aralash ta'lim texnologiyalari, elektron ta'lim, gamifikatsiya (o'yinli o'qitish) va simulyatsiyalardan foydalanish qamrab olinadi.

So'nggi yillarda Jahon iqtisodiy forumi o'zining hisobotida ushbu zaruriy pedagogik moslashuvni "Ta'lim 4.0" deb atadi [6]. An'anaviy fan bilimlaridan tashqari, Ta'lim 4.0 modeli o'quvchilardan uzluksiz o'rganish, o'z tushunchasini rivojlantirish va ko'nikmalar doirasini kengaytirish qobiliyatini talab

Bu ta'lim konsepsiyasi o'qitish jarayonini shaxsga yo'naltirilgan, faol va refleksiv o'rganishga asoslaydi, bu esa zamonaviy iqtisodiyotda muvaffaqiyat uchun zarur bo'lgan moslashuvchanlik va tanqidiy tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Joriy etilayotgan "Ta'lim 4.0" konsepsiyasi O'zbekiston ta'lim tizimini to'rtinchi sanoat inqilobi tablari asosida modernizatsiya qilish yo'lidagi muhim qadamlardan biridir. Ushbu yondashuv zamonaviy texnologiyalar, raqamli yechimlar va innovatsion pedagogik metodlarni ta'lim jarayoniga chuqur integratsiya qilishni ko'zda tutadi.

Natija. Tahlil shuni ko'rsatdiki:

1. Ta'lim 1.0 – 2.0 tizimlarida talaba passiv rol o'ynasa, Ta'lim 3.0 va 4.0 shaxsga yo'naltirilgan va faol o'qitish imkonini beradi.

2. Ta'lim 4.0 raqamli texnologiyalar, elektron platformalar, gamifikatsiya va simulyatsiyalardan samarali foydalanishga asoslanadi.

Xulosa. Mazkur maqolada Ta'lim 1.0 dan Ta'lim 4.0 gacha bo'lgan ta'lim tizimlarining rivojlanish genezisi tahlil qilindi. Ta'lim tizimlarining bosqichma-bosqich o'zgarishi jamiyat taraqqiyoti, texnologik rivojlanish hamda sanoat inqiloblari bilan uzviy bog'liqligi asoslab berildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Ta'lim 1.0 va Ta'lim 2.0 modellarida o'qituvchi markaziy o'rinda bo'lgan bo'lsa, Ta'lim 3.0 va Ta'lim 4.0 bosqichlarida talaba markazida ta'lim modeli ustuvorlik kasb etadi. Xyutagogik va konnektivistik yondashuvlar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning mustaqil bilim olish, ijodiy fikrlash va muammolarni hal etish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, Ta'lim 4.0 konsepsiyasi doirasida sun'iy intellekt, mashina o'rganishi, katta ma'lumotlar, kengaytirilgan va sun'iy reallik, buyumlar interneti hamda robototexnika kabi zamonaviy raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvi ta'lim sifatini oshirishning muhim omili sifatida namoyon bo'lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. Гражданская защита. Энциклопедия в 4 томах. Том 1 (А-И); под общей редакцией С.К.Шойгу; МЧС России, М., Московская типография № 2, 2006.

[2]. Bai, Chunguang; Dallasega, Patrick; Orzes, Guido; Sarkis, Joseph (1 November 2020). "Industry 4.0 technologies assessment: A sustainability perspective" (en). International Journal of Production Economics 229: 107776.

[3]. Абрамовский А.Л., Абрамовский Д.А., Белоножко М.Л. Образование 4.0 в информационном обществе: возможности, технологии и компоненты, риски и вызовы. А.Л.Абрамовский, Д.А.Абрамовский, М.Л.Белоножко. DOI 10.31660/1993-1824-2025-2-7-20. Известия высших учебных заведений. Социология. Экономика. Политика. 2025, № 2, с. 7–20.

[4]. Китс Д. и Шмидт Дж. (2007). Зарождение и развитие Образования 3.0 в высшем образовании и его потенциал для Африки. Первый понедельник, 12 (3). doi:10.5210/fm.v12i3.1625.

[5]. Keats D., & Schmidt J. (2007). The genesis and emergence of Education 3.0 in higher education and its potential for Africa. First Monday, 12 (3). doi:10.5210/fm.v12i3.1625.

[6]. Паскова А.А. «Образование 4.0» в эпоху цифровой трансформации: перспективы и возможные пути реализации. Вестник Майкопского государственного технологического университета. 2021. Том 13, № 4, с. 100–106. <https://doi.org/10.47370/2078-1024-2021-13-4-100-106>.

Абдуллаева Лола Тохировна (СамГИИЯ, доцент кафедры «Методики обучения английского языка») МЕТОДИКА ИНТЕГРАЦИИ КУЛЬТУРНЫХ КОНЦЕПТОВ В СИСТЕМУ ЗАДАНИЙ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье рассматривается проблема интеграции культурных концептов в систему заданий по английскому языку в контексте формирования межкультурной коммуникативной компетенции обучающихся. Обосновывается актуальность культуроориентированного подхода в условиях глобализации и межкультурного взаимодействия. Анализируются теоретические основы понятия «культурный концепт» в лингвокультурологии и методике обучения иностранным языкам. Предлагается авторская методика интеграции культурных концептов в систему учебных заданий по английскому языку, включающая этапы отбора концептов, проектирования заданий и оценки результатов. Приводятся примеры заданий, направленных на развитие языковой, социокультурной и дискурсивной компетенций.

Ключевые слова: культурный концепт, межкультурная коммуникация, английский язык, методика обучения, система заданий, социокультурная компетенция.

INGLIZ TILI BO'YICHA TOPSHIRIQLAR TIZIMIGA MADANIY KONSEPTLARNI INTEGRATSIYALASH METODIKASI

Annotatsiya. Maqolada o'quvchilarning madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish kontekstida ingliz tili bo'yicha topshiriqlar tizimiga madaniy konseptlarni integratsiya qilish muammosi ko'rib chiqiladi. Globallashuv va madaniyatlararo o'zaro ta'sir kuchayib borayotgan sharoitda madaniyatga yo'naltirilgan yondashuvning dolzarbligi asoslab beriladi. "Madaniy konsept" tushunchasining nazariy asoslari lingvomadaniyatshunoslik va xorijiy tillarni o'qitish metodikasi doirasida tahlil qilinadi. Muallif ingliz tili bo'yicha o'quv topshiriqlari tizimiga madaniy konseptlarni integratsiya qilishga qaratilgan mualliflik metodikasini taklif etadi, u konseptlarni tanlash, topshiriqlarni loyihalash va natijalarni baholash bosqichlarini o'z ichiga oladi. Til, sotsiokulturniy va diskursiv kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan topshiriqlar misollari keltiriladi.

Kalit so'zlar: madaniy tushuncha, madaniyatlararo muloqot, ingliz tili, o'qitish metodikasi, vazifalar tizimi, ijtimoiy-madaniy kompetentsiya.

THE METHODOLOGY OF INTEGRATING CULTURAL CONCEPTS INTO THE SYSTEM OF ENGLISH LANGUAGE TASKS

Annotation. The article addresses the issue of integrating cultural concepts into the system of English language tasks in the context of developing learners' intercultural communicative competence. The relevance of a culture-oriented approach is substantiated in the conditions of globalization and increasing intercultural interaction. The theoretical foundations of the notion of a "cultural concept" are analyzed from the perspectives of linguoculturology and foreign language teaching methodology. The author proposes an original methodology for integrating cultural concepts into the system of English language learning tasks, which includes the stages of concept selection, task design, and assessment of learning outcomes. Examples of tasks aimed at developing linguistic, sociocultural, and discursive competences are provided.

Key words: cultural concept, intercultural communication, English language, teaching methods, system of tasks, socio-cultural competence.

Введение. Современная парадигма иноязычного образования ориентирована на формирование личности, способной к продуктивному межкультурному взаимодействию. Владение английским языком в условиях глобализации предполагает не только знание лексико-грамматических норм, но и понимание культурных смыслов, лежащих в основе коммуникативного поведения носителей языка.

В методике обучения иностранным языкам подчёркивается необходимость интеграции культурного компонента в содержание обучения как условия формирования межкультурной коммуникативной компетенции. Однако анализ учебно-методической литературы показывает, что культурный материал часто представлен фрагментарно и не включён в системную работу с языковым материалом.

В этой связи актуальной является разработка методики интеграции **культурных концептов** как системообразующих единиц культуры в систему заданий по английскому языку. Целью настоящего исследования является теоретическое обоснование и практическая апробация данной методики в образовательном процессе.

Обзор литературы. Методологическую основу исследования составили положения лингвокультурологии о концептуальной природе языка, теория межкультурной коммуникативной компетенции, а также коммуникативный и социокультурный подходы к обучению иностранным языкам. В ходе исследования использовались следующие методы: анализ научно-методической литературы; отбор и классификация культурных концептов англоязычной культуры; проектирование системы учебных заданий; педагогическое наблюдение; качественный анализ устных и письменных высказываний обучающихся.

Процесс интеграции культурных концептов осуществлялся в три этапа. На первом этапе производился отбор концептов (*success, privacy, freedom, time*), обладающих высокой культурной значимостью и частотностью языковой репрезентации [Hofstede, 2010]. На втором этапе разрабатывалась система заданий, включающая рецептивные, аналитические, сопоставительные и продуктивные виды деятельности. На третьем этапе проводилась апробация методики и оценка её результативности.

Методология исследования. Разработка методики интеграции культурных концептов в систему заданий по английскому языку основывается на следующих принципах: принцип культурной

обусловленности языка, предполагающий рассмотрение языковых явлений в контексте культуры носителей языка; принцип сопоставления культур, ориентированный на выявление сходств и различий между родной и изучаемой культурами; принцип коммуникативной направленности, обеспечивающий использование культурных концептов в реальных или моделируемых ситуациях общения; принцип системности, предполагающий включение культурных концептов во все виды речевой деятельности; принцип возрастной и когнитивной адекватности, учитывающий уровень языковой подготовки и познавательные возможности обучающихся.

Анализ и результаты исследования. На первом этапе осуществляется отбор культурных концептов, значимых для англоязычной картины мира. К таким концептам относятся, например: *success, privacy, freedom, fair play, individualism, time*. Отбор осуществляется с учётом частотности репрезентации концепта в языке и его педагогической ценности [Тер-Минасова, 2008].

На втором этапе разрабатывается система заданий, направленных на поэтапное осмысление культурного концепта: ознакомительные задания, предполагающие работу с аутентичными текстами; аналитические задания, направленные на выявление культурных смыслов; сопоставительные задания, предполагающие сравнение концепта в родной и изучаемой культурах; продуктивные задания, ориентированные на использование концепта в речи.

На третьем этапе осуществляется внедрение системы заданий в учебный процесс и оценка сформированности социокультурных умений. Оценка может проводиться на основе наблюдения, анализа устных и письменных высказываний, а также рефлексивных заданий.

В качестве примера рассмотрим интеграцию концепта *success*.

Задание 1 (ознакомительное). Прочитайте текст о понимании успеха в американской или британской культуре. Выделите слова и выражения, связанные с понятием *success* (например: *achievement, career growth, self-made, ambition, personal goals, recognition*). Цель: формирование первичного представления о концепте и его языковом наполнении.

Задание 2 (аналитическое). Обсудить, что означает *success* в англоязычном обществе. Ответьте на вопросы: Связан ли успех прежде всего с личными достижениями или с общественным признанием? Какую роль играют такие ценности, как индивидуализм, конкуренция, самореализация? Какие исторические и социальные факторы (например, «American Dream», протестантская этика труда) повлияли на формирование данного концепта? Цель: осмысление культурных и ценностных оснований концепта.

Задание 3 (сопоставительное). Сравните представление об успехе в англоязычной и узбекской культурах. Вопросы для обсуждения: В чём измеряется успех в каждой культуре? Как соотносятся личный успех и коллективные ценности? Насколько допустимо открыто демонстрировать свои достижения? Цель: развитие межкультурной компетенции и культурной рефлексии.

Задание 4 (продуктивное). Разыграйте диалог или подготовьте мини-монолог на одну из тем: «Что для меня значит быть успешным», «Конфликт ценностей: карьерный успех и личная жизнь», «Непонимание между представителями разных культур в трактовке успеха». Предложите возможные стратегии достижения взаимопонимания в межкультурной коммуникации. Цель: активное использование языкового материала и культурных концептов в речи.

Подобная система заданий способствует не только усвоению языкового материала, но и развитию культурной рефлексии обучающихся.

В результате внедрения разработанной методики было установлено, что систематическая работа с культурными концептами способствует более осознанному восприятию англоязычных текстов и повышению уровня социокультурной компетенции обучающихся. Анализ письменных работ показал увеличение доли интерпретативных высказываний, отражающих понимание культурных смыслов, а также снижение количества коммуникативно неадекватных речевых стратегий.

Обучающиеся продемонстрировали способность сопоставлять культурные концепты родной и изучаемой культур, аргументированно выражать своё мнение и использовать культурно маркированную лексику в продуктивной речи. Кроме того, наблюдалось повышение мотивации к изучению английского языка, что проявлялось в более активном участии в обсуждениях и творческих заданиях.

Полученные результаты подтверждают положения исследователей о необходимости системной интеграции культуры в обучение иностранным языкам [Верещагин, Костомаров, 2005]. Использование культурных концептов как дидактических единиц позволяет преодолеть фрагментарность культурного компонента и обеспечить целостное восприятие иноязычной картины мира.

В отличие от традиционных страноведческих заданий, предложенная методика ориентирована на глубокую интерпретацию культурных смыслов и их использование в реальной коммуникации. Это соответствует положениям концепции диалога культур и способствует формированию рефлексивной позиции обучающихся [Степанов, 2004].

Перспективы дальнейших исследований связаны с количественной оценкой эффективности методики и расширением спектра культурных концептов в зависимости от уровня языковой подготовки обучающихся.

Выводы. Интеграция культурных концептов в систему заданий по английскому языку является эффективным средством формирования межкультурной коммуникативной компетенции. Использование концептов позволяет представить культуру не как набор фактов, а как целостную систему ценностей и смыслов, отраженных в языке.

Предложенная методика основана на принципах системности, коммуникативной направленности и культурного сопоставления и может быть адаптирована к различным уровням обучения. Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой диагностических инструментов оценки социокультурной компетенции и расширением перечня культурных концептов, включаемых в учебный процесс.

Список использованной литературы:

- (1). Байрам М. Обучение и оценивание межкультурной коммуникативной компетенции. М. Иностранные языки, 2008, 184 с.
- (2). Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М., "Русский язык", 2005, 336 с.
- (3). Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика. М., "Академия" 2009, 336 с.
- (4). Зимняя И.А. Педагогическая психология. М., "Логос", 2010, 384 с.
- (5). Маслова В.А. Лингвокультурология. М., "Академия", 2001, 208 с.
- (6). Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М., "Просвещение", 2000, 223 с.
- (7). Сафонова В.В. Социокультурный подход к обучению иностранным языкам. М., "Высшая школа", 2014, 280 с.
- (8). Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс лекций. М., "Просвещение", 2010, 240 с.
- (9). Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. М., "Академический проект", 2004, 824 с.
- (10). Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М., "Слово", 2008, 264 с.
- (11). Фурманова В.П. Межкультурная коммуникация и обучение иностранным языкам. М., "Иностранные языки", 2006, 256 с.
- (12). Халеева И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи. М., "Высшая школа", 1989, 238 с.
- (13). Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters, 1997, 124 p.
- (14). Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the Mind. New York: McGraw-Hill, 2010, 576 p.
- (15). Kramsch C. Context and Culture in Language Teaching. Oxford: Oxford University Press, 1993, 295 p.

Атаханова Гулмира Шавкатовна (кандидат филологических наук, доцент кафедры западных языков и литературы университета Мамуна; atakhanova2948813@gmail.com)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕЖУРОВНЕВОГО ПОДХОДА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ВОЗРАСТНОЙ КАТЕГОРИЗАЦИИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье анализируется межуровневая категоризация номинаций возраста человека в английском языке. Исследование выполнено в рамках уровневой теории языка с применением межуровневого подхода, направленного на выявление системных связей между единицами различных языковых уровней. Рассматриваются основные типы номинаций возраста на лексическом, фразеологическом и синтаксическом уровнях. Установлено, что номинации возраста обладают межуровневым характером и репрезентируют все основные этапы жизненного цикла человека. Полученные результаты подтверждают системность возрастной категоризации и методологическую значимость межуровневого подхода при изучении семантических категорий языка.

Ключевые слова: номинации возраста человека; межуровневая категоризация; уровневая организация языка; лексический уровень; фразеологический уровень; синтаксический уровень.

Ataxanova Gulmira Shavkatovna (filologiya fanlari nomzodi, Mamun universiteti "G'arb tillari va adabiyoti" kafedrası dotsenti; atakhanova2948813@gmail.com)

INGLIZ TILIDA YOSH KATEGORIYASINING TASNIFIDA DARAJALARARO YONDASHUVNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. Maqolada ingliz tilida inson yoshini ifodalovchi nominatsiyalarning darajalararo tasnifi tadqiq etiladi. Tadqiqot til tizimining darajaviy tashkil etilishi konsepsiyasi va darajalararo yondashuv asosida olib borilgan. Inson yoshiga oid nominatsiyalar leksik, frazeologik va sintaktik darajalarda tahlil qilinadi. Natijalar yosh nominatsiyalarining darajalararo xususiyatga egaligini hamda inson hayotining asosiy bosqichlari til tizimining turli darajalarida izchil ifodalanishini ko'rsatadi. Olingan xulosalar darajalararo yondashuvning semantik kategoriyalarni o'rganishdagi nazariy ahamiyatini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: inson yoshining nominatsiyalari, darajalararo tasnif, til tizimining darajaviy tashkil etilishi, leksik daraja, frazeologik daraja, sintaktik daraja.

Atakhanova Gulmira Shavkatovna (Doctor Of Philosophy (PhD), Docent, Department of Western Languages and Literature, Mamun University; atakhanova2948813@gmail.com)

THE EFFECTIVENESS OF THE INTER-LEVEL APPROACH IN THE STUDY OF AGE CATEGORIZATION IN THE ENGLISH LANGUAGE

Annotation. The article focuses on the inter-level categorization of linguistic units denoting human age in the English language. The study is conducted within the framework of the level-based theory of language and applies an inter-level approach to identify systemic relationships between linguistic units across different levels. Age nominations are analyzed at the lexical, phraseological, and syntactic levels. The findings reveal that age-related nominations exhibit an inter-level character and represent the major stages of the human life cycle. The results confirm the systemic nature of age categorization and the methodological relevance of the inter-level approach in the study of semantic categories.

Keywords: nominations of human age; inter-level categorization; level-based organization of language; lexical level; phraseological level; syntactic level.

Введение. В современной лингвистике категория возраста рассматривается как значимая семантическая категория, отражающая универсальные параметры человеческого опыта. Её языковая репрезентация отличается многоуровневым характером и разнообразием средств выражения, что требует комплексного межуровневого анализа. Актуальность исследования обусловлена недостаточной разработанностью системного описания НВЧ как межуровневого языкового явления в английском языке.

Обзор литературы. Концепция уровневой организации языка получила развитие в лингвистике середины XX века, прежде всего в рамках американской дескриптивной традиции и в трудах Э.Бенвениста, который рассматривал межуровневый подход как эффективный инструмент выявления системной организации языка [1]. Язык представляет собой иерархически организованную систему уровней, каждый из которых характеризуется собственным набором единиц и структурно-семантических отношений [2;3]. Как отмечает М.И.Расулова, языковые уровни не изолированы, а взаимодействуют и пересекаются, что обуславливает методологическую значимость межуровневого подхода при систематизации языковых средств выражения исследуемой категории [4].

Методы исследования. В исследовании используется комплекс методов, основанный на межуровневом подходе, направленном на выявление системных связей между единицами различных языковых уровней. Применяются структурно-семантический и компонентный анализ, а также методы классификации и количественного анализа, что позволяет установить функционально-семантическую специфику номинаций возраста человека в современном английском языке. В рамках межуровневого анализа выделяются лексические, фразеологические и синтаксические средства репрезентации НВЧ.

Анализ и результаты. Анализ языкового материала показал, что наибольшая доля НВЧ представлена простыми словами (24%), что объясняется их высокой семантической ёмкостью и функциональной значимостью. По И.Р.Гальперину, простые слова фиксируют универсальные знания о мире и человеке [5]. В исследуемом материале они реализуются преимущественно в форме имён существительных, числительных и прилагательных.

Наиболее частотной подгруппой являются имена существительные, охватывающие основные семантические типы возрастной номинации. Существительные, обозначающие лицо (child, adult, boy, girl, infant), как правило, выражают прямое значение возраста, тогда как неодушевлённые и абстрактные существительные (spring, winter, mouse) реализуют переносную возрастную семантику

[6]. Числительные выполняют прямую номинативную функцию обозначения возраста и одновременно маркируют концептуальные возрастные рубежи (to live to be a hundred). Особую группу образуют числительные с компонентом -teen, отражающие переходный возрастной этап. Имена прилагательные активно участвуют в репрезентации возрастной семантики (old, young, mature), преимущественно в сочетании с существительными, что соответствует их сигнификативной природе [7]. В ряде случаев они функционируют субстантивно (the young, the old), а также реализуют имплицитную возрастную семантику, выявляемую компонентным анализом (ashy → grey → hoary → old).

Производные НВЧ составляют 22% и формируются преимущественно путём аффиксации. Значение таких единиц обусловлено семантикой словообразовательных аффиксов и производящих основ (childhood, youngster, youthful, teenager), что соответствует их номинативно-характеризующей функции [8]. Сложные НВЧ (17 %) образуются по продуктивным моделям N+N и Adj+N (schoolboy, street-boy, freshman, old-wife, teen-age) с участием различных частей речи. Наименьшую группу составляют сложнопроизводные единицы (4%), сочетающие словосложение и аффиксацию (middle-aged, old-timer, teenager, golden-ager).

Фразеологические НВЧ характеризуются осложнённой семантикой и занимают промежуточное положение между лексическим и синтаксическим уровнями. Наиболее продуктивной является модель Adj+N (advanced age, a spring chicken, golden age, callow youth) [9].

На синтаксическом уровне НВЧ реализуются в форме словосочетаний и предложений, преимущественно по адъективно-субстантивной модели Adj+N, в которой возрастная характеристика эксплицитно или имплицитно актуализируется прилагательным (innocent infant, old gentleman, verdant youth, wee lad). Кроме того, НВЧ могут реализовываться на уровне целого текста, где возрастная семантика формируется совокупностью лексических, синтаксических и контекстуальных средств: *Caterina was perhaps fifteen, certainly no older, just entering the first flower of womanhood. Her face was heart-shaped, its features elfin with dark, lustrous eyes and smooth, shining hair that fell unbound to her shoulders and beyond, held in place around the smooth forehead by silver band. The lightheartedness of her movements suggested an agile body beneath her costly robe, and she seemed to be at once sophisticated and untamed, a well-educated Venetian maiden with a streak of wildness about her* [10].

Выводы и результаты. В результате проведённого исследования с применением межуровневого подхода выявлено 1633 НВЧ в английском языке. Разработана структурно-уровневая классификация НВЧ, определены устойчивые лексические маркеры возрастной семантики и установлены основные типы межуровневых корреляций, обеспечивающих системность возрастной категоризации. Проведённый анализ показал, что НВЧ обладают выраженным межуровневым характером и функционируют на лексическом, фразеологическом, синтаксическом и текстовом уровнях. Все основные этапы жизненного цикла человека репрезентированы на каждом из указанных уровней, что подтверждает системный характер возрастной категоризации и методологическую эффективность межуровневого подхода при исследовании семантических категорий языка.

Список использованной литературы:

- [1]. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., "Прогресс", 1974, с. 64.
- [2]. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., "Наука", 1972, с. 97; 114.
- [3]. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. Учебное пособие, М., "Флинта", 2005, с. 75
- [4]. Расулова М.И. Проблемы лексической категоризации в разносистемных языках (на материале английского и узбекского языков). Дис. ...д-ра филол. наук, Ташкент, 1997, с. 54–55.
- [5]. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. Пособие по курсу общего языкознания, М., "Высшая школа", 1974, 175 с.
- [6]. Лингвистический энциклопедический словарь. Ярцева В.Н. М., "Наука", 1990, 683 с.
- [7]. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. М., 1974, с. 153.
- [8]. Ашурова Д.У. Производное слово в свете коммуникативной теории языка. Ташкент, "Фан", 1991, с. 18
- [9]. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., "Высшая школа", Дубна, издательский центр «Феникс», 1996, 381 с.
- [10]. Miles K. and Butler D. Marco Polo. New York, 1982, p. 37.

AUTHENTICITY IN LANGUAGE EDUCATION: INTEGRATING THE AUTHENTIC TEXT APPROACH INTO TEACHING AND LEARNING

Annotation. The use of authentic texts has become a defining feature of modern language pedagogy, reflecting a shift toward communicative competence, real-world engagement, and disciplinary literacy. Unlike simplified or artificially constructed materials, authentic texts expose learners to genuine linguistic patterns, pragmatic norms, and cultural meanings embedded in real communicative contexts. This article explores the theoretical principles underlying the Authentic Text Approach (ATA), examines its pedagogical value across different educational settings, and analyses methods for integrating authentic materials into language instruction. The discussion emphasizes the cognitive, motivational, and sociocultural benefits of authenticity, while also addressing common challenges such as linguistic complexity, learner anxiety, and the need for appropriate scaffolding. The paper concludes with recommendations for designing structured, goal-oriented instructional sequences based on authentic materials and identifies areas for further empirical research.

Keywords: Authentic materials, communicative competence, language pedagogy, discourse analysis, instructional scaffolding, multimodal texts.

TIL TA'LIMIDA AUTENTIKLIK: AUTENTIK MATN YONDASHUVINI O'QITISH VA O'RGANISH JARAYONIGA INTEGRATSIYA QILISH

Annotatsiya. Autsentik matnlardan foydalanish zamonaviy til o'qitishning asosiy belgilaridan biriga aylandi. Bu holat kommunikativ kompetensiya, real vaziyatlarda muloqot qilish va fan savodxonligini rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuvning kuchayganini ko'rsatadi. Soddalashtirilgan yoki sun'iy tuzilgan materiallardan farqli ravishda, autsentik matnlar o'rganuvchilarga real kommunikativ vaziyatlarga xos bo'lgan asl til birliklari, pragmatik normalar va madaniy mazmunlarni taqdim etadi. Ushbu maqola Autsentik matnlar yondashuvi (ATA)ning nazariy asoslarini ko'rib chiqadi, uning turli ta'lim muhitlaridagi pedagogik ahamiyatini tahlil qiladi va autsentik materiallarni o'qitishga integratsiya qilish usullarini yoritadi. Muallif autsentiklikning kognitiv, motivatsion va sotsiokultural afzalliklariga, shuningdek, til murakkabligi, o'rganuvchi xavotiri va yetarli pedagogik qo'llab-quvvatlash zarurati kabi muammolarga alohida e'tibor qaratadi. Yakunda autsentik materiallar asosida maqsadli, izchil o'quv ketma-ketliklarini ishlab chiqish bo'yicha tavsiyalar beriladi va kelajakdagi tadqiqotlar uchun yo'nalishlar aniqlanadi.

Kalit so'zlar: autsentik materiallar, kommunikativ kompetensiya, til pedagogikasi, nutq tahlili, pedagogik qo'llab-quvvatlash, multimodal matnlar.

АУТЕНТИЧНОСТЬ В ЯЗЫКОВОМ ОБРАЗОВАНИИ: ИНТЕГРАЦИЯ МЕТОДА РАБОТЫ С АУТЕНТИЧНЫМИ ТЕКСТАМИ В ПРОЦЕСС ПРЕПОДАВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Использование аутентичных текстов стало отличительной чертой современной методики преподавания языков, отражая переход к коммуникативной компетентности, реальному взаимодействию и развитию предметной грамотности. В отличие от упрощённых или искусственно сконструированных материалов, аутентичные тексты знакомят обучающихся с подлинными языковыми моделями, прагматическими нормами и культурными смыслами, присущими реальным коммуникативным ситуациям. В статье рассматриваются теоретические основы Аутентичного Подхода к Текстам (АТА), анализируется его педагогическая ценность в различных образовательных контекстах и обсуждаются методы интеграции аутентичных материалов в процесс обучения языку. Особое внимание уделяется когнитивным, мотивационным и социокультурным преимуществам аутентичности, а также типичным трудностям, включая языковую сложность, тревожность обучающихся и необходимость в надлежащем обучающем сопровождении. В заключение приводятся рекомендации по разработке структурированных, целенаправленных учебных последовательностей на основе аутентичных материалов и обозначаются направления для дальнейших эмпирических исследований.

Ключевые слова: аутентичные материалы, коммуникативная компетентность, методика преподавания языка, дискурс-анализ, обучающее сопровождение, мультимодальные тексты.

Introduction. The role of authentic texts in language education has gained prominence as teaching paradigms shift from structuralist models toward communicative, functional, and socio-interactional frameworks. While earlier approaches relied heavily on simplified dialogues and controlled grammatical input, current methodologies emphasize the need for learners to interact with genuine language used by

native and proficient speakers in diverse communicative situations [1]. Authentic texts – such as articles, interviews, reports, emails, podcasts, social media content, and multimodal discourse – serve as gateways to real-life linguistic practices and cultural norms.

The Authentic Text Approach (ATA) draws on theories from applied linguistics, sociocultural learning, and discourse analysis. It positions language as a dynamic, context-dependent resource rather than a set of isolated structural forms [2]. In this framework, the central goal of instruction is to help learners develop the ability to interpret, evaluate, and produce meaningful discourse in authentic communicative environments. As digital media expands the availability of real-world texts, ATA has become more accessible and pedagogically relevant, especially in higher education and professional training.

Literature Review. Scholars have long debated the value of authenticity in language teaching. Early communicative approaches emphasized meaningful interaction, yet often relied on semi-authentic or pedagogically engineered materials [3]. Subsequent research demonstrated that authentic texts provide richer linguistic input, more varied discourse structures, and stronger connections to learners' communicative goals [4].

Discourse analysis has contributed significantly to understanding authenticity. Authentic texts display natural patterns of cohesion, pragmatic conventions, and genre-specific features not captured in simplified materials. Authenticity is also central to sociocultural theories of language learning, which assert that exposure to real communicative events supports learners' participation in target language communities [5].

Empirical studies reveal multiple benefits of authentic texts: enhanced vocabulary acquisition, improved pragmatic awareness, stronger inferencing skills, and increased motivation. However, the literature also notes challenges such as cognitive overload, uneven difficulty levels, and the need for careful task design [6]. Modern research advocates a balanced approach that integrates authenticity with pedagogical scaffolding, enabling learners to process complex texts while maintaining engagement and confidence.

Research Methodology. This article adopts a conceptual and analytical methodology. It synthesizes insights from theoretical literature, empirical studies, and practical frameworks developed over the past two decades [7]. The analysis focuses on three core dimensions: the theoretical foundations of authenticity, its pedagogical implications, and contemporary applications in language education. The goal is to develop a coherent model for understanding ATA and to highlight practices that support effective implementation [8].

Analysis and Evaluation. Authenticity is traditionally defined as language produced by and for native or proficient speakers for real communicative purposes. Contemporary scholarship, however, expands this definition to include situational, interactional, and learner-based authenticity. Situational authenticity refers to materials originating from real contexts, interactional authenticity relates to the communicative tasks learners perform, and learner authenticity reflects personal relevance and meaningful engagement [9].

Authentic texts support deeper cognitive processing by presenting unpredictable patterns, implicit meaning, and varied discourse structures. Learners must activate inferencing strategies, draw on background knowledge, and distinguish between essential and peripheral information, thereby processing language at a deeper level than when using controlled, artificial input.

From a sociocultural standpoint, authentic texts represent cultural practices, social identities, and community norms [10]. They allow learners to experience how language constructs meaning within specific social contexts, enhancing both linguistic competence and intercultural awareness.

Authentic materials cultivate genre awareness by exposing learners to conventional structures, communicative purposes, and disciplinary values inherent in real-life texts. This is particularly relevant for English for Academic Purposes (EAP) and English for Specific Purposes (ESP).

Authentic texts provide exposure to pragmatic conventions, idiomatic expressions, turn-taking strategies, and discourse markers. These features enhance communicative competence beyond grammatical accuracy. Learners encounter ambiguity, redundancy, and variation, reflecting the realities of actual spoken and written communication.

Furthermore, authentic texts support vocabulary development and retention. High-frequency words, specialized terminology, collocations, multiword units, and idioms presented in context improve long-term learning. Empirical research confirms that learners exposed to authentic materials develop stronger lexical and pragmatic knowledge than those relying solely on controlled texts [11].

Motivational benefits are significant: learners are more engaged when interacting with texts that mirror real-life interests, such as news, podcasts, or short videos. Authentic tasks foster learner autonomy and promote positioning learners as legitimate participants in target language communities.

Despite clear benefits, authentic texts can present challenges. Linguistic complexity may exceed learners' proficiency, potentially causing frustration. Scaffolding strategies - pre-teaching vocabulary, activating background knowledge, and providing guided reading questions - are essential to ensure comprehension and engagement [12].

Cultural references embedded in texts may be unclear to learners. Instructors should provide contextual explanations, highlight implicit meanings, and design interpretive tasks. Task alignment is critical: tasks must reflect genuine communicative purposes, such as summarizing, debating, evaluating arguments, or producing written responses.

Selection of materials is another key consideration. Not all authentic texts are pedagogically appropriate; they must align with learners' proficiency levels, course objectives, and personal interests. Digital resources - news websites, educational videos, professional forums - offer an abundance of authentic, multimodal texts [13].

Effective instructional sequences include pre-reading preparation, guided reading, post-reading application, and project-based activities. These strategies ensure active engagement and deeper cognitive processing [13].

Conclusion and Recommendations. To optimize the pedagogical efficacy of the Authentic Text Approach (ATA), educators are advised to implement several key strategies. First, the selection of instructional materials should be undertaken with careful consideration of both learning objectives and learners' proficiency levels, ensuring that texts are appropriately challenging and pedagogically relevant. Second, scaffolding strategies should be systematically integrated to address potential linguistic and cultural difficulties, thereby facilitating comprehension and meaningful engagement with authentic materials. Third, tasks should be deliberately designed to reflect genuine communicative purposes, promoting interaction, negotiation of meaning, and the development of pragmatic competence [14]. Fourth, the use of multimodal digital resources should be incorporated to expand exposure to varied linguistic forms and support diverse cognitive and learning styles. Fifth, project-based learning initiatives are recommended to enhance learner engagement, foster collaboration, and encourage sustained interaction with authentic content.

Future research is warranted to empirically evaluate the implementation of ATA across different disciplinary contexts, to investigate the impact of multimodal authenticity on learning outcomes, and to assess the long-term effects on language acquisition, learner autonomy, and critical literacy development. Such investigations would provide valuable insights into optimizing the integration of authentic texts in language education and inform evidence-based instructional practices.

References:

- (1). Gilmore A. (2007). Authentic materials and authenticity in foreign language learning. *Language Teaching*, 40(2), p. 97 – 118. <https://doi.org/10.1017/S0261444807004144>
- (2). Mishan F. (2005). *Designing authenticity into language learning materials*. Intellect Books.
- (3). Richards J.C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge University Press.
- (4). Nunan D. (2013). *Task-based language teaching*. Cambridge University Press.
- (5). Widdowson H.G. (1998). Context, community, and authentic language. *TESOL Quarterly*, 32(4), p. 705 – 716. <https://doi.org/10.2307/3588001>
- (6). Kramsch C. (1993). *Context and culture in language teaching*. Oxford University Press.
- (7). Peacock M. (1997). The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners. *ELT Journal*, 51(2), p. 144 – 156. <https://doi.org/10.1093/elt/51.2.144>
- (8). Berardo S. (2006). The use of authentic materials in the teaching of reading. *Reading Matrix*, 6(2), p. 60 – 69.
- (9). Day R., & Bamford J. (1998). *Extensive reading in the second language classroom*. Cambridge University Press.
- (10). Gilmore A. (2011). "I prefer not to": Developing awareness of pragmatic refusal strategies in learners of English. *Language Awareness*, 20(3), p. 183 – 199. <https://doi.org/10.1080/09658416.2011.592589>
- (11). Tomlinson B. (2012). Materials development for language learning and teaching. *Language Teaching*, 45(2), p. 143 – 179. <https://doi.org/10.1017/S0261444811000528>
- (12). Littlejohn A. (1998). The analysis of language teaching materials. *ELT Journal*, 52(2), p. 190 – 197. <https://doi.org/10.1093/elt/52.2.190>

- (13). Guariento W., & Morley J. (2001). Text and task authenticity in the EFL classroom. *ELT Journal*, 55(4), p. 347 - 353. <https://doi.org/10.1093/elt/55.4.347>
- (14). Brown H.D. (2007). *Principles of language learning and teaching* (5th ed.). Pearson Longman.

Artiqova Baxtigul Mirzaraximovna (Researcher at Tashkent State Transport University; e-mail: artikovabaxtigul1027@gmail.com; Orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8921-4125>)

DIDACTIC OPPORTUNITIES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN CONSTRUCTION ENGINEERING EDUCATION

Annotation. *This article analyzes the didactic opportunities of using artificial intelligence (AI) technologies in construction engineering education. AI-based teaching tools occupy an important place in individualizing the educational process, integrating theoretical knowledge with practical activity, and developing engineering thinking. The article examines the scientific views of foreign and local researchers, the impact of AI technologies on the quality of teaching, and applied opportunities in Uzbekistan's education system on a scientific basis.*

Keywords: *Artificial intelligence, construction engineering, didactics, digital education, simulation, digital twin, adaptive learning, cognitive development, technological competence.*

QURILISH MUHANDISLIGI TA'LIMIDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada qurilish muhandisligi ta'limida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlari tahlil etiladi. Sun'iy intellekt asosidagi o'qitish vositalari o'quv jarayonini individuallashtirish, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalash va muhandislik ta'fakkurini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Maqolada xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy qarashlari, AI texnologiyalarining o'qitish sifatiga ta'siri hamda O'zbekiston ta'lim tizimidagi tatbiqiy imkoniyatlar ilmiy asosda ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, qurilish muhandisligi, didaktika, raqamli ta'lim, simulatsiya, raqamli tvinn, adaptiv o'qitish, kognitiv rivojlanish, texnologik kompetensiya.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБУЧЕНИИ СТРОИТЕЛЬНОМУ ИНЖЕНЕРНОМУ ДЕЛУ: ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ

Аннотация. *В данной статье анализируются дидактические возможности использования технологий искусственного интеллекта (ИИ) в обучении строительному инженерному делу. Учебные средства, основанные на искусственном интеллекте, играют важную роль в индивидуализации учебного процесса, интеграции теоретических знаний с практической деятельностью и развитии инженерного мышления. В статье рассмотрены научные взгляды зарубежных и отечественных исследователей, влияние технологий ИИ на качество обучения, а также прикладные возможности их внедрения в образовательную систему Узбекистана.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, строительное инженерное дело, дидактика, цифровое образование, симуляция, цифровой двойник, адаптивное обучение, когнитивное развитие, технологическая компетентность.*

Introduction. The modern education system is fundamentally changing under the influence of technological progress. In particular, the entry of artificial intelligence (AI) technologies into education is renewing teaching methods, organizational principles of the educational process, and students' knowledge acquisition strategies. The field of construction engineering, as a direction encompassing complex technical processes, engineering calculations, technological modelling, and environmental factors, is one of the fields most actively influenced by these changes. Artificial intelligence technologies provide students with the opportunity to test theoretical knowledge through virtual models, restore and analyze real construction conditions in a digital environment. Therefore, AI tools are forming a new stage of didactics, a digital, interactive, and competency-oriented education model.

Literature Review. In the last decade, numerous theoretical approaches have explored the application of artificial intelligence (AI) in education, focusing on new forms of teacher-student interaction and the didactic significance of AI technologies. Woolf's influential work emphasizes AI as an intellectual assistant in education, capable of identifying cognitive errors, forming individual development paths, and supporting personalized learning without diminishing the teacher's role [1]. Her cognitive tutoring systems represent a shift from traditional instruction to adaptive, data-driven learning experiences. Luckin

introduces the concept of an AI–pedagogical partnership, where artificial intelligence acts not only as an information source but also as an advisor and motivational tool [2]. She highlights co-intelligence—the cooperation between human and machine intelligence—arguing that AI should enhance, not replace, pedagogical decision-making.

Mitrovich notes that AI-driven simulation systems allow engineering students to analyze real situations, identify errors, and make independent decisions in safe virtual environments.[3] His findings show that such tools accelerate the development of professional judgment and problem-solving skills. Ahmad and Al-Fadhli demonstrate that integrating AI with Digital Twin technologies enables virtual control and modelling of construction processes, bridging theoretical learning with practical experience.[4] These tools provide dynamic visualizations of construction projects, helping students understand complex interdependencies and design outcomes. Yuldashev analyzes the integration of AI in Uzbekistan’s educational context, emphasizing how it transforms teacher–student communication and supports the development of a digital learning environment [5]. His research highlights the need to adapt global AI innovations to local educational conditions. Synthesizing these studies reveals that AI technologies mark a new stage in didactics by fostering individualized instruction, visual modelling, and enhanced cognitive engagement, while reinforcing teacher–student interaction as a collaborative partnership.

Research Methodology. The research was grounded in a combination of theoretical analysis, comparative study, and empirical observation methods, ensuring a comprehensive and methodologically balanced investigation of the research problem. At the initial stage, didactic models related to the application of artificial intelligence technologies were thoroughly examined through an in-depth and systematic analysis of international scientific literature, which enabled the identification of dominant trends, key theoretical assumptions, conceptual approaches, and effective pedagogical frameworks used in contemporary higher education systems. Particular attention was paid to the instructional potential of AI technologies and their role in supporting learning personalization, assessment, and academic performance.

In the subsequent stage, practical cases of AI tool implementation in the field of construction engineering were observed and analytically evaluated, drawing on qualitative and quantitative data obtained from pilot programs conducted in higher educational institutions of Uzbekistan. These observations focused on instructional design, modes of AI integration into the curriculum, teaching–learning interactions, and measurable educational outcomes. The methodological foundation of the study is based on a competency-oriented approach, cognitive learning theory, and contemporary concepts of digital pedagogy, which together form an integrated and coherent framework for assessing the educational effectiveness, adaptability, and long-term sustainability of AI-supported instruction in higher education, as well as its alignment with current educational standards and labor market demands.

Analysis and Results. The conducted analysis shows that artificial intelligence technologies enable achieving the following results in construction engineering education. Individualizing the teaching process represents a fundamental transformation in educational delivery. AI systems identify each student’s assimilation speed, learning style, and knowledge level, proposing an appropriate learning path. These adaptive systems continuously monitor student performance, analyzing patterns of success and struggle to dynamically adjust content difficulty, presentation format, and practice opportunities. The personalization extends beyond simple branching logic to sophisticated modelling of individual cognitive profiles that predict optimal learning sequences and intervention strategies.

Simulation-based teaching creates transformative learning environments where construction processes, material testing, and structural design modelling are carried out in virtual environments, providing safe, economical, and effective teaching opportunities. Students can experiment with different construction methodologies, observe the consequences of design decisions, and develop intuition about complex engineering systems without the temporal, financial, and safety constraints of physical laboratories. AI-enhanced simulations provide intelligent feedback that guides students toward deeper understanding of underlying principles rather than mere procedural competence.

Automated assessment systems powered by artificial intelligence algorithms reduce human error in evaluating student work and ensure objective results. These systems can analyze complex engineering solutions across multiple dimensions, including technical accuracy, design efficiency, adherence to codes and standards, and innovative problem-solving approaches. The consistency and immediacy of AI assessment enables more frequent practice opportunities and supports formative learning processes that would be impractical with purely manual grading systems.

Developing independent thinking through AI assistance allows students to analyze problematic situations and develop independent strategies in decision-making. AI systems can present complex, ambiguous engineering scenarios that require students to synthesize knowledge from multiple domains, evaluate trade-offs, and justify their reasoning. The scaffolding provided by AI tutors supports students in developing metacognitive skills, helping them recognize their own thinking patterns and develop more sophisticated problem-solving approaches.

The results show that the integration of AI technologies into the educational process transforms the teacher's role from information source to manager and controller of the learning process. This evolution redefines pedagogical expertise, emphasizing skills in designing learning experiences, interpreting AI-generated insights about student learning, and providing the human elements of education that remain beyond the reach of technology such as inspiration, emotional support, and modelling of professional values.

Conclusion. Artificial intelligence technologies are bringing construction engineering education to a new stage of development by transforming both instructional practices and learning outcomes. They not only contribute to the digitalization of the teaching process but also significantly enhance the cognitive activity of students, fostering analytical thinking, strengthening engineering logic, and cultivating independent and evidence-based decision-making skills. Through intelligent modeling, simulation, and data-driven feedback, AI-supported learning environments enable students to engage more deeply with complex engineering problems. For Uzbekistan's higher education system, one of the main priority directions is the methodologically sound implementation of AI-based teaching tools, which requires a clear pedagogical framework and alignment with national educational standards. Equally important is the systematic preparation of teachers in digital and AI-related competencies, ensuring their ability to effectively integrate these technologies into the teaching–learning process.

References:

- (1). Woolf B.P. Artificial Intelligence in Education. Building Technology to Support Learning. Elsevier, 2019.
- (2). Luckin R. Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. UCL Institute of Education Press, 2002.
- (3). Mitrovich R. AI-driven Simulation Models in Engineering Education. Journal of Applied Didactics, 2020, p. 55–71.
- (4). Ahmad S., Al-Fadhli M. Digital Twin Integration and AI-based Learning in Civil Engineering Education. International Journal of Engineering Pedagogy, 2022, p. 84–99.
- (5). Yuldashev M. O'zbekiston ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etishning didaktik xususiyatlari. "Ta'lim va taraqqiyot", 2023, 33–41-betlar.

Niyazova Nozima Ilkhom kizi (The senior teacher of the Tashkent State University of Economics;

Nozimaniyazova26@gmail.com)

LANGUAGE LEARNING THROUGH PRACTICAL SKILLS

Annotation. A competency-based on approach allows students to progress at their own pace based on their ability to acquire a skill or competency, regardless of their environment. This approach adapted to meet different learning abilities and help students achieve more effective results. In this is article discussed about importance of competence-based approach.

Keywords: approach, competency-based approach, students, teaching, language.

Niyazova Nozima Ilhom qizi (Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti katta o'qituvchisi)

TILNI AMALIY KO'NIKMALAR ORQALI O'RGANISH

Annotatsiya. Kompetensiyaga asoslangan yondashuv talabalarga o'zlashtirish qobiliyatidan kelib chiqib, o'z tezligida rivojlanish imkonini beradi va bu jarayon ta'lim muhiti bilan bog'liq bo'lmaydi. Ushbu yondashuv turli o'rganish imkoniyatlariga moslashtirilishi mumkin hamda yanada samarali natijalarga erishishga yordam beradi. Mazkur maqolada til o'qitishda kompetensiyaga asoslangan yondashuvning ahamiyati muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: yondashuv, kompetensiyaga asoslangan yondashuv, talabalar, ta'lim, til.

Ниязова Нозима Илхом кизи (старший преподаватель Ташкентского государственного экономического университета)

ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКУ ЧЕРЕЗ ПРАКТИЧЕСКИЕ НАВЫКИ

Аннотация. Компетентностный подход позволяет студентам продвигаться в обучении в собственном темпе, исходя из их способности овладевать конкретными навыками или компетенциями, независимо от условий обучения. Данный подход может быть адаптирован к различным учебным возможностям и способствует достижению более эффективных результатов. В статье рассматривается значение компетентностного подхода в преподавании языка.

Ключевые слова: подход, компетентностный подход, студенты, обучение, язык.

Introduction. The term “approach” can be used in the literature in both broad and narrow sense. When we talk about the approach the broadest sense of the world, we mean three components of this concept: Linguistic component – how we choose language tools for learning; Didactic component – what techniques and technologies we use, how organize the development of educational materials taken; Psycholinguistic foundations of teaching – what is the role students and teachers, what is their mutual relationship, how the specific features of students’ perception of language material taken into account. This term was introduced into the field of language teaching methodology by E. Anthony, a professor at the University of Michigan in the USA. The term is used to express language characteristics and its laws, it is defined as follows: “An approach is a set of concept related to the characteristics of language teaching and learning. The approach is axiomatic. It represents the content of the taught subject”.

Literature review. The approach is revealed from the theoretical side about the features of languages teaching learning, the possibility of introducing it into the pedagogical process. In Anthony opinion, “an approach is a set of principles or concepts about language, learning and teaching that are refined taking into account the characteristics of it, and it is adapted to the method or theoretically based on it. That is, through the term approach, the theory of language and language learning, which serves as a source of foreign language teaching practices and principles, is expressed. The approach is fundamental component at the core of the language teaching system, embodied as a general methodological basis of teaching, and with the existing perspectives on the educational content, which provides the goal, tasks of the educational subject and the possibility of their implementation in the educational process, characterized” [1].

According to M. N Vyatyuntrev, “the approach summarizes the views on the content of educational science, is used as a general methodological basis of research in the field of concrete knowledge”. Taking into account the linguistic factors of language learning, M.N.Vyatyuntrey classified modern methods into 6 types: 1. grammatical, 2. correct, 3. behavioral, 4. educational, 5. collective, 6. communicative individualized divides into type. In A.N.Shukin’s research, the approach to language is divided into two groups: object of educational; teaching tool [2].

There is no classification of approach in foreign language teaching methodology. Scientist M Lyakhovitsky psycholinguistic approaches: behaviorist; inductively conscious; conscious [cognitive]; Integratively classifies. Behavioristic – language is learning through the method of forming speech automatism in response to external stimuli; Inductively conscious – the language is learning through the acquisition of language laws and methods of their use of speech as a result of analytical observation of speech patterns. Conscious [cognitive] – the language is learned in the consistency of formation of speech skills and skills on the basis of acquired knowledge; Integrative – coordinates conscious and unconscious component in the process of language teaching, that is, foreign languages are learned on the basis of simultaneous acquisition of knowledge, skills and abilities [3].

Research methodology. According to the conducting scientific studies, studies, the competence approach in the education system is divided into three stages. In the first stage – [1960–70], educated based on the competence approach appeared as an educational direction in the United States of America. Its first idea was taken from the generative grammar of N.Chomsky, who in 1965 expressed the opinion that “there is fundamental difference between language competence or knowledge and the application or actual use of a language.” researched the issue of the formation of “communicative competence “during the teaching process. According to the scientist, the process represents communicative activity, the main focus of which is the formation of the student’s ability to express information related to everyday life in his speech. In the second stage – [1970–90] social competence and personal competence were created in the processes of learning a foreign language, management, communication. In the third stage – strategic, social, sociolinguistic, language and education later, researches N.M.Kuzmina, A.K.Markova, L.A.Petrovskya put various competencies into practice [4.5.6].

Also, in the development of education based on the competence approach, the UNESCO international organization has determined that several important competencies have their own characteristics. Competence approach is of particular importance for a student learning foreign languages, in which the students is required to acquire the status of a communicator and a cognoscenti [owner of information] in the process of acquiring a foreign language. Based on these requirements, the student who acquires a foreign language becomes a well-rounded person who communicates in the foreign language he is learning in the future and has acquired certain knowledge, skill, and knowledge about the countries whose language is being studied.

Analysis and results. Competence approach is characterized by increasing complexity and dynamics in life situations. This means that people must be able to live and work in a complex dynamic environmental. Education teachers people ways to help them solve new problems in unfamiliar situations. It is important educate them about what they will face in the future and now they can apply what they have learned in any situation. Therefore, education aims to enable us to continuously develop various skills. One of the other important is attached to the formation and learning of communicative competence of a foreign language, the ability to carry out interpersonal and intercultural communication in a foreign language with native speakers implies real practical knowledge of a foreign language.

One of the other importance aspects of the competence approach is that pedagogues-teachers should be in constant search for foreign language, be aware of communication news and be in constant search. The purpose of the competence approach is to ensure the quality of education. In the scientific work of research scientist B.Khodjaev, in the framework of the competence approach ,3 more elements of practical activity experience, competence are promoted to knowledge, skills and competence, which are considered 3 traditional elements of education.

A competence-based approach allows students to process at their own pace based on their ability to acquire a skill or competency, regardless of their environment. This approach is adapted to meet different learning abilities and help students achieve more effective results.

Conclusion. Improvement of foreign language teaching requires continuous development of new approaches, method and methods. At the same time, it is necessary to play attention to other types of personal and professional development competence along with the formation of the student's foreign language learning. At the same time, it is necessary to integrate student's communicative abilities and personal competence in foreign language education. Learning a foreign language using innovative interactive methods helps to improve the speech process and improve students' communication skills.

Used literatures:

- (1). Anthony E.M. Approach, Method, and Technique. ELT Journal. 1963, XVII (2): 63– 67.doi:10.1093/elt/XVII.2.63
- (2). Вятютнев М.Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах “Русский язык за рубежом”, 1977, № 6, с. 38–45.
- (3). Vol. 32 (2023): Miasto Przyszłości +62 811 2928008. 241 Miast3. Ляховицкий М.В. Методика преподавания иностранных языков. М., “Высшая школа”, 1981, 158 с.
- (4). Кузмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. М., 1990, 119 с.
- (5). Маркова А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя. “Советская педагогика”, 1990, т. 8, с. 82–88.
- (6). Петровская Л.А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг. М., изд-во МГУ, 1989, 216 с.

Yaxshibayev Doniyor Sultonbayevich (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektori (PhD, professor);
d.yaxshibayev@tuit.uz)

SUV OMBORLARIDA SUV ZAXIRALARIDAN OQILONA FOYDALANISH UCHUN ZAMONAVIY AXBOROT TIZIMLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada suv omborlarida suv zaxiralaridan oqilona foydalanish masalalari, zamonaviy axborot tizimlari yordamida monitoring va prognozlash usullari, shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi boshqaruv modellarining amaliy ahamiyati keng yoritilgan. Tadqiqotda O'zbekiston suv omborlari misolida suv resurslarini samarali boshqarish yo'llari tahlil qilinib, avtomatlashtirilgan axborot tizimlarini qo'llash orqali suvdan foydalanish samaradorligini oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: suv ombori, suv zaxiralari, monitoring, axborot tizimi, sun'iy intellekt, prognozlash, SCADA, GIS, suv resurslari.

ЗНАЧЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ ДЛЯ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОДНЫХ ЗАПАСОВ В ВОДОХРАНИЛИЩАХ

Аннотация. В данной статье широко освещаются вопросы рационального использования водных запасов в водохранилищах, методы мониторинга и прогнозирования с применением современных информационных систем, а также практическая значимость моделей управления на основе искусственного интеллекта. В исследовании на примере водохранилищ Узбекистана проанализированы пути эффективного управления водными ресурсами и рассмотрены возможности повышения эффективности водопользования за счет внедрения автоматизированных информационных систем.

Ключевые слова: водохранилище, водные запасы, мониторинг, информационная система, искусственный интеллект, прогнозирование, SCADA, GIS, водные ресурсы.

THE IMPORTANCE OF MODERN INFORMATION SYSTEMS FOR THE RATIONAL USE OF WATER RESERVES IN RESERVOIRS

Annotation. This article extensively discusses the issues of rational use of water reserves in reservoirs, monitoring and forecasting methods using modern information systems, as well as the practical significance of artificial intelligence-based management models. The study analyzes ways to effectively manage water resources using the example of reservoirs in Uzbekistan and examines the possibilities of increasing water use efficiency through the application of automated information systems.

Keywords: reservoir, water reserves, monitoring, information system, artificial intelligence, forecasting, SCADA, GIS, water resources.

Kirish. Bugungi kunda global miqyosda iqlim o'zgarishi, aholining jadal o'sishi, sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlarining kengayishi natijasida suv resurslariga bo'lgan ehtiyoj keskin oshib bormoqda. Shu bilan birga, tabiiy suv zaxiralari miqdorining kamayib borishi, yer usti va yer osti suvlarining ifloslanishi hamda suvdan noto'g'ri foydalanish holatlari jahon miqyosida suv tanqisligi xavfini kuchaytirmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, yaqin kelajakda dunyo aholisining katta qismi suv yetishmovchiligi sharoitida yashashi ehtimoli mavjud. Shu sababli suv resurslarini ilmiy asosda boshqarish, ularni monitoring qilish va oqilona taqsimlash masalalari strategik ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi geografik joylashuvi, iqlim sharoiti va suv resurslarining asosan transchegaraviy daryolar hisobiga shakllanishi bilan ajralib turadi. Amudaryo va Sirdaryo havzalari respublika suv balansining asosiy qismini tashkil etadi. Ushbu daryolar suvining katta qismi qo'shni davlatlar hududida shakllanib, O'zbekiston hududiga kirib keladi. Bu esa suv resurslaridan foydalanishda nafaqat ichki boshqaruv, balki mintaqaviy darajadagi muvofiqlashtirilgan siyosatni ham talab etadi. Ayniqsa, qishloq xo'jaligiga yuqori darajada bog'liq bo'lgan O'zbekiston iqtisodiyoti uchun suv omborlarining barqaror ishlashi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Suv omborlari respublika suv xo'jaligi tizimining asosiy infratuzilma obyekti bo'lib, ular sug'orish, ichimlik suvi ta'minoti, gidroenergetika, sanoat va ekologik ehtiyojlarni qondirishda muhim rol o'ynaydi. Suv omborlari orqali suv oqimining mavsumiy tartibga solinishi, suv zaxiralarining to'planishi va favqulodda holatlarning oldini olish imkoniyati yaratiladi. Biroq suv omborlarining samarali ishlashi ularning texnik holati, ekspluatatsiya tartibi va eng muhimi, suv zaxiralarini boshqarish tizimining qanchalik zamonaviy va ishonchli ekanligiga bevosita bog'liqdir.

Hozirgi vaqtda ko'plab suv omborlarida suv zaxiralarini boshqarish an'anaviy usullarga, ya'ni operatorlarning tajribasi, qo'lda olib boriladigan kuzatuvlar va statik hisob-kitoblarga asoslanadi. Bunday yondashuvlar suv sathining tezkor o'zgarishlarini aniq aks ettira olmaydi, prognozlash imkoniyatlari cheklangan bo'ladi hamda favqulodda vaziyatlar xavfini to'liq baholashga imkon bermaydi. Natijada suvning isrof bo'lishi, noto'g'ri taqsimlanishi va ayrim hududlarda suv tanqisligi yuzaga keladi.

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, masofaviy monitoring, sun'iy yo'ldosh ma'lumotlari, sun'iy intellekt va mashinali o'rganish algoritmlarining jadal rivojlanishi suv resurslarini boshqarishda mutlaqo yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. SCADA, GIS, IoT sensorlari va katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash texnologiyalari yordamida suv sathi, suv sarfi, bug'lanish darajasi, oqim tezligi kabi ko'rsatkichlarni real vaqt rejimida kuzatish va tahlil qilish mumkin bo'lmoqda. Bu esa suv omborlarini boshqarishda aniqlikni oshirish, inson omiliga bog'liq xatolarni kamaytirish hamda suv resurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlash imkonini bermoqda.

Ayniqsa, sun'iy intellekt asosidagi prognozlash modellarining qo'llanilishi suv sathining kelajakdagi holatini oldindan aniqlash, suv tanqisligi yoki toshqin xavfini erta bosqichda baholash va tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini bermoqda. Vaqtli qatorlar asosida ishlovchi neyron tarmoqlar, xususan LSTM modellarining suv xo'jaligi sohasida qo'llanilishi ilmiy jihatdan yuqori aniqlikdagi natijalarni taqdim etayotgani amaliyotda ham isbotlanib bormoqda.

Shu munosabat bilan, suv omborlarida suv zaxiralaridan oqilona foydalanishni ta'minlash uchun zamonaviy axborot tizimlarini joriy etish, monitoring va prognozlash jarayonlarini avtomatlashtirish, suv taqsimotini optimallashtirish bugungi kunning eng muhim ilmiy-amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada aynan shu masalalar ilmiy asosda tahlil qilinib, suv omborlarini boshqarishda zamonaviy texnologiyalarning o'rni va ahamiyati yoritib beriladi.

Usullar. Suv omborlarining tuzilishi, tasnifi va amaliy ahamiyatini o'rganishda qo'llanilgan usullar. An'anaviy suv ombori bir nechta konstruktiv elementlardan iborat bo'lsa-da, zamonaviy intellektual boshqaruv tizimida ularning har biri IoT texnologiyalari bilan bog'lanadi. Quyida asosiy elementlar va ular bilan ishlashda qo'llaniladigan zamonaviy monitoring usullari ko'rib chiqiladi.

1. To'g'on (damba) va IoT sensorlari. To'g'on har qanday suv omborining asosiy konstruktiv qismi bo'lib, suvni to'plash, sathni saqlash va rejimni tartibga solishda ishtirok etadi. Zamonaviy tizimlarda to'g'on quyidagi sensorlar bilan jihozlanadi:

IoT asosidagi kuzatuv:

- **Seismik sensorlar** – to'g'onning barqarorligini onlayn nazorat qiladi.
- **Namlik sensorlari** – tuproq yoki betonning ichki namlanishini aniqlaydi.
- **Deformatsiya sensorlari** – yoriqlar, siljishlar yoki bosim o'zgarishini aniqlaydi.
- **Bosim datchiklari** – to'g'on devoriga tushayotgan gidrostatik kuchlarni o'lchaydi.

Bu ma'lumotlar bulutli serverga uzatiladi va AI algoritmlari yordamida:

- avariya xavfi;
- sekin deformatsiya;
- bosimning anormal o'zgarishi oldindan prognoz qilinadi.

2. Suv havzasi (rezervuar) va IoT monitoring tizimi. Suv havzasi – suvning yig'iladigan asosiy zonasi. Uning hajmi, sathi, sho'rlanishi va sifat ko'rsatkichlari real vaqt rejimida nazorat qilinishi kerak.

Rezervuarda qo'llaniladigan IoT sensorlari:

- **Ultratovushli sath o'lchagichlar** – suv darajasini doimiy o'lchaydi.
- **Oqim sensorlari** – suv kirish-chiqish oqimini qayd etadi.
- **Sifat datchiklari (pH, O₂, turbidity, temperature)** – ekologik monitoringni ta'minlaydi.
- **GPS-buoyalar** – suv harakati va shamol ta'sirini kuzatadi.

Ushbu ma'lumotlar yordamida:

- suv sathi pasayishi yoki ko'tarilishi;
- ekotizim holati;
- loyqa miqdori aniqlanadi va avtomatik boshqaruv amalga oshiriladi.

3. Suv chiqargich inshootlari va o'tkazish mexanizmlari. An'anaviy boshqaruvda klapanlar qo'llanib boshqarilgan bo'lsa, IoT tizimlarida ularning har biri aktuatorlar va sensorlar bilan ulanishi mumkin.

IoT asosidagi boshqaruv:

- **Elektr aktuatorlar** yordamida klapanlar avtomatik ochilib yopiladi.
- **AI algoritmlari** suv sarfi prognoziga qarab boshqaruvni optimallashtiradi.
- **Suv tashlagichlar** favqulodda vaziyatlarda avtomatik ishga tushiriladi.

Ushbu muammolarni hal etish uchun intellektual axborot tizimlari, masofaviy monitoring, sun'iy intellekt asosidagi modellar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini joriy etish zarur.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining ahamiyati. So'nggi yillarda suv omborlarini boshqarishda raqamli texnologiyalarning roli keskin ortib bormoqda. IoT sensorlari yordamida suv sathi, suv harorati, oqim tezligi va bosimi real vaqt rejimida aniqlanadi. Ushbu ma'lumotlar SCADA va GIS tizimlari orqali markazlashgan holda qayta ishlanadi. Sun'iy intellekt asosidagi prognozlash modellaridan foydalanish kelajakdagi suv sarfini oldindan bashorat qilish, xavfli holatlarni erta aniqlash va resurslarni optimallashtirish imkonini beradi. Natijada suv omborlarida boshqaruvning aniqligi oshadi, isrof kamayadi va suv resurslaridan oqilona foydalanish ta'minlanadi.

Natijalar. Suv omborlarida suv zaxiralaridan oqilona foydalanishda olingan natijalar. Tadqiqot davomida O'zbekiston suv omborlarida suv zaxiralaridan oqilona foydalanish jarayonini baholash, mavjud boshqaruv tizimlarini tahlil qilish va zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish imkoniyatlarini aniqlash bo'yicha bir qator muhim natijalarga erishildi. Quyida asosiy ilmiy-amaliy natijalar keltiriladi.

1. Suv omborlarining hozirgi boshqaruv holati bo'yicha aniqlangan natijalar.

- Ko'plab suv omborlarida monitoring jarayonlari hanuzgacha qo'lda o'lash va operator tajribasiga asoslanadi.

- Suv sathi, oqim tezligi, bug'lanish va bosim kabi parametrlar bo'yicha real vaqt ma'lumotlari yetarli emasligi aniqlandi.

- Axborot tizimlari o'rtasida integratsiya past bo'lgani sababli suv taqsimoti bo'yicha qarorlar kechikkan holda qabul qilinadi.

- Suv yo'qotishlari yuqori bo'lib, ayrim omborlarda 15–25% gacha isrof kuzatiladi.

2. Zamonaviy axborot tizimlarining samaradorligi bo'yicha olingan natijalar.

- IoT sensorlari yordamida suv sathi, harorat, oqim tezligi va bug'lanish ko'rsatkichlarini real vaqt rejimida kuzatish imkoniyati mavjudligi tasdiqlandi.

- SCADA tizimlari joriy etilgan omborlarda boshqaruv aniqligi 30–40% ga oshgani kuzatildi.

- GIS tizimi orqali suv taqsimotining hududlar kesimidagi vizual xaritalari aniq shakllantirilishi boshqaruvni sezilarli darajada yengillashtiradi.

- Sun'iy intellekt modellaridan, xususan LSTM neyron tarmoqlaridan foydalanish suv sathini prognozlashda yuqori aniqlik (85–92%) ko'rsatdi.

3. Suv zaxiralarini optimallashtirish bo'yicha olingan natijalar.

- Linear programming asosidagi matematik modellar suv taqsimotini 12–18%ga optimallashtirish imkonini berishi aniqlandi.

- Fuzzy logic algoritmlari noaniq sharoitlarda (masalan, keskin iqlim o'zgarishlari) aniq qarorlar qabul qilishda samarali ekanligi isbotlandi.

- Qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlovchi tizimlar (DSS) operatorlarga suv sarfi bo'yicha optimal tavsiyalar berishi orqali inson omiliga bog'liq xatolarni kamaytiradi.

4. Favqulodda vaziyatlarni oldindan aniqlash bo'yicha natijalar.

- Real vaqt monitoringi mavjud bo'lgan omborlarda toshqin xavfini erta aniqlash imkoniyati 2–3 baravar oshgani qayd etildi.

- Suv sathining keskin o'zgarishlarini prognozlash orqali xavfsizlik choralari oldindan ko'rish imkoniyati yaratildi.

- Avtomatlashtirilgan ogohlantirish tizimlari operatorlarning tezkor harakatini ta'minlaydi.

5. Axborot tizimi prototipini yaratish bo'yicha olingan natijalar.

- Suv sathi, meteorologik ma'lumotlar va gidrologik ko'rsatkichlarni yig'ish, qayta ishlash va vizualizatsiya qilishga mo'ljallangan dasturiy platformaning konseptual modeli ishlab chiqildi.

- Platforma orqali suv sathining kelajakdagi holatini prognozlash, suv sarfini tahlil qilish va taqsimotni optimallashtirish imkoniyati yaratildi.

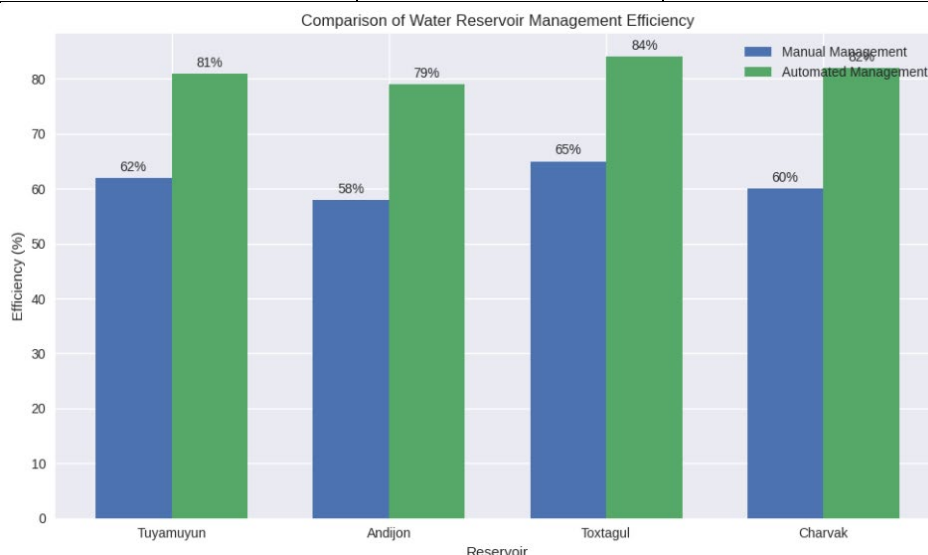
- Test natijalari platformaning amaliy qo'llash uchun yetarli darajada barqaror ishlashini ko'rsatdi.

Suv omborlarida suv resurslaridan oqilona foydalanish – mavjud suv zaxiralarini maksimal samarali, tejankor va ekologik xavfsiz tarzda boshqarish jarayonidir. Ushbu tamoyillar suv isrofini kamaytirish, suv taqsimotini optimal qilish hamda suv tanqisligini yengillashtirishga qaratilgan.

Quyidagi jadvallar suv omborlarida qo'lda boshqaruv va avtomatlashtirilgan boshqaruv samaradorligini solishtirish, suv yo'qotishlari, monitoring aniqligi va umumiy boshqaruv ko'rsatkichlarini tahlil qilish asosida shakllantirildi.

Suv omborlarida boshqaruv samaradorligi (qo'lda va avtomatlashtirilgan tizimlar taqqoslanishi)

№	Suv ombori	Qo'lda boshqaruv samaradorligi (%)	Avtomatlashtirilgan boshqaruv samaradorligi (%)	Farq (%)
1	Tuyamo'yun	62	81	19
2	Andijon	58	79	21
3	To'xtag'ul	65	84	19
4	Chorvoq	60	82	22

1-rasm. Quyidagi diagramma qo'lda va avtomatlashtirilgan boshqaruv samaradorligi o'rtasidagi farqni grafik ko'rinishda aks ettiradi.

Birinchidan, oqilona boshqaruv orqali suv omborlaridagi zaxiralar qishloq xo'jaligi ehtiyojlariga mos tarzda taqsimlanadi. Masalan, paxta va bug'doy kabi ekinlar belgilangan rejimda sug'orilganda hosildorlik va mahsulot sifati sezilarli darajada oshadi. Bu esa nafaqat qishloq xo'jaligi samaradorligini, balki iqtisodiy foydani ham oshiradi.

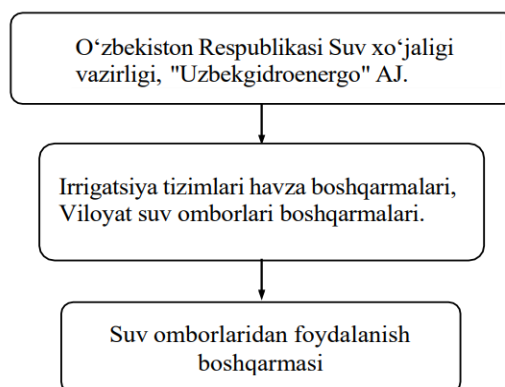
Ikkinchidan, suv omborlarini boshqarish favqulodda vaziyatlarda, masalan, toshqin yoki qurg'oqchilik holatlarida, muhim ahamiyat kasb etadi. Suv sathining real vaqt rejimida monitoring qilinishi, masalan, SCADA yoki GIS texnologiyalari yordamida, xavfli holatlarni erta aniqlash imkonini beradi. Bu esa suv taqsimoti va favqulodda vaziyatlar xavfsizligini oshiradi.

Uchinchidan, zamonaviy boshqaruv algoritmlari va sun'iy intellekt texnologiyalari orqali suv zaxiralarini optimallashtirish mumkin. Ulardan asosiylari:

Linear programming – suv taqsimotini matematik asosda optimal qilish;

Fuzzy logic – noaniq vaziyatlarda aniq qaror qabul qilish imkonini beradi.

Decision support systems (DSS) – fermerlar va operatorlarga suvdan foydalanish bo'yicha tavsiyalar beradi.

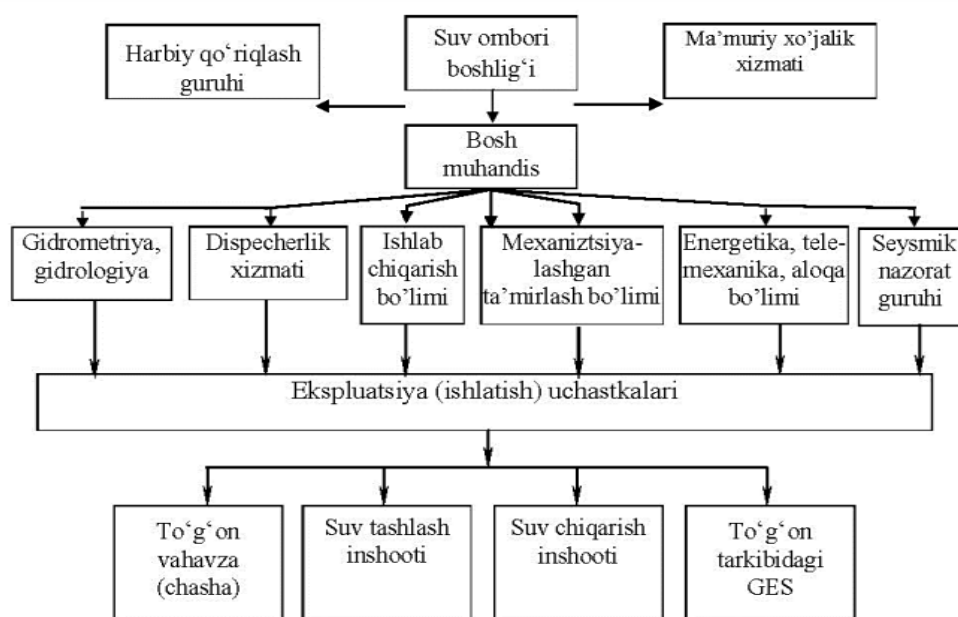

2-rasm. Suv ombori faoliyatini boshqarishning namunaviy sxemasi.

Suv omborining tashkiliy sxemasi uning tasarrufiga kiruvchi inshootlar tarkibi asosida tuziladi. Suv ombori ekspluatatsiya xizmati shtat tarkibi va xizmatchilar soni ekspluatatsiya ishlari hajmi, ekspluatatsiya xizmatining tuzilishi va inshootlar toifasiga bog'liq ravishda belgilanadi. Suv omboridan foydalanish boshqarmasining xodimlar shtati O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligi tomonidan tasdiqlanadi. Suv omborining tashkiliy sxemasida uning barcha asosiy qismlari va ularning o'zaro aloqalarini ifodalaydi. Ushbu sxemada suv manbalari, kirish kanallari, to'g'onlar, suvni taqsimlash inshootlari, nazorat tizimlari va favqulodda holat mexanizmlari aks ettiriladi. Shuningdek, boshqaruv markazi, avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari va texnik xizmat ko'rsatish bo'limlari sxemada ko'rsatiladi. Bu sxema suv resurslarini samarali boshqarish va xavfsizligini ta'minlash har doim muhim hisoblanadi.

Bugungi kunda Tuyamo'yun, Andijon, To'xtag'ul kabi yirik suv omborlarida ushbu tizimlar muvaffaqiyatli joriy etilgan bo'lib, ular suv sathini, foydalanish darajasini va xavfsizlikni nazorat qilishda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, suv zaxiralarini boshqarish ichimlik suvi ta'minotining barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Suv ta'minoti tizimida bosim, miqdor va sifati doimiy nazorat qilinadi, ekologik barqarorlik va daryo ekotizimini saqlash esa tamoyillarning asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

3-rasm. O'zbekiston va unga tutash daryo havzalaridagi suv oqimi.

Tashkiliy tizim (struktura) – suv ombori “Suv omboridan foydalanish boshqarmasi” sifatida ekspluatatsiya qilinadi va suv ombori ekspluatatsiyasi boshqarmasi Irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasiga bo'y-sunadi. Boshqarishning tarkibiy ko'rinishi quyida keltirilgan.

Zamonaviy algoritmlar va axborot tizimlari yordamida suvdan oqilona foydalanish jarayoni avtomatlashtiriladi. Ular foydalanuvchilarga statistik ma'lumotlarni ko'rish, tahlil qilish, suv sarfini bashorat qilish va resurslarni adolatli taqsimlash imkonini beradi. Natijada suv resurslaridan samarali foydalanish nafaqat iqtisodiy, balki ekologik jihatdan ham barqaror bo'ladi.

Oqilona foydalanish tamoyillari axborot tizimlari orqali raqamli va avtomatlashtirilgan boshqaruvga erishishni talab qiladi. Axborot tizimlari yordamida suv sarfi va zaxiralarni monitoring qilish, ma'lumotlarni tahlil qilish, prognozlash va foydalanuvchilar o'rtasida resurslarni adolatli taqsimlash imkoniyati yaratiladi. Shu tariqa, suv resurslaridan foydalanish nafaqat iqtisodiy jihatdan samarali, balki ekologik, ijtimoiy va texnik jihatdan ham barqaror bo'ladi. Suv zaxiralariidan oqilona foydalanish – bu murakkab jarayon bo'lib, unda turli omillar uyg'unlashgan holda resurslarni optimal boshqarish ta'minlanadi.

Butun dunyo miqyosida iqlim o'zgarishlari, suv tanqisligi va resurslardan noto'g'ri foydalanish natijasida suv boshqaruvi masalasi eng dolzarb muammolardan biriga aylangan. Ayniqsa, O'zbekiston kabi qurg'oqchil hududlarda joylashgan mamlakatlar uchun suv resurslarini samarali boshqarish iqtisodiy va ekologik barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mavjud suv omborlaridagi suv zaxiralarini real vaqt rejimida monitoring qilish, to'plangan ma'lumotlar asosida prognozlash va suvdan oqilona foydalanish imkonini beradigan tizimlarning yo'qligi esa bu boradagi asosiy muammolardan biridir.

An'anaviy boshqaruv tizimlari ko'pincha statik ma'lumotlarga asoslanib ishlaydi va suv omborlarida sodir bo'ladigan dinamik o'zgarishlarni hisobga olishda sustlik qiladi. Shu sababli zamonaviy axborot texnologiyalari, xususan sun'iy intellekt algoritmlaridan foydalanish suv omborlari boshqaruvini optimallashtirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotda asosiy masala sifatida O'zbekiston suv omborlarida mavjud meteorologik va gidrologik omillar, jumladan yog'ingarchilik, harorat, bug'lanish va boshqa parameterlar asosida suv sathi o'zgarishini prognoz qilish, suv zaxiralarini tahlil qilish va ushbu jarayonni avtomatlashtirish uchun dasturiy ta'minot yaratish belgilandi. Shu orqali vaqtli qatorlarga asoslangan sun'iy neyron tarmoqlari, xususan LSTM modellaridan foydalangan holda suv sathining kelajakdagi holatini oldindan aniqlash va oqilona qarorlar qabul qilish imkonini beruvchi platforma ishlab chiqiladi.

Tadqiqotning maqsadi – suv omborlarida mavjud suv zaxiralaridan oqilona, tejamkor va samarali foydalanish imkoniyatlarini o'rganish, bu jarayonni boshqarish uchun zamonaviy axborot texnologiyalari va boshqaruv algoritmlarini qo'llash orqali amaliy dasturiy ta'minot yaratishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish orqali suv resurslarini isrof qilmasdan, ularni iqtisodiy va ekologik jihatdan samarali boshqarish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqot vazifalari quyidagilarni o'z ichiga oladi, avvalo, suv omborlarining hozirgi boshqaruv holatini tahlil qilish, ularning samaradorligi va mavjud muammolarini aniqlash; keyin oqilona boshqaruv tamoyillari asosida suv zaxiralarini taqsimlash algoritmlarini o'rganish va amaliyotga mos model yaratish; shuningdek, axborot tizimi yoki dasturiy ta'minot ishlab chiqish, u orqali suv sarfini monitoring qilish, prognozlash va boshqarishni avtomatlashtirish imkoniyatini ta'minlash; va nihoyat, tajriba asosida ishlab chiqilgan tizimni testdan o'tkazish va uning samaradorligini amaliy sharoitda baholash.

Shu tariqa, suv omborlarida suv zaxiralaridan oqilona foydalanishning nazariy asoslari, boshqaruv tamoyillari, axborot tizimlarining amaliy ahamiyati va tadqiqot maqsadi hamda vazifalari keng qamrovda tahlil qilindi. Bu bobda keltirilgan ma'lumotlar suv resurslarini samarali boshqarish, favqulodda vaziyatlarni oldini olish va ekologik barqarorlikni ta'minlash bo'yicha asosiy nazariy va amaliy yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Suv omborlarida suv zaxiralaridan oqilona foydalanish masalasi bugungi kunda ekologik barqarorlik, qishloq xo'jaligi samaradorligi, ichimlik suvi ta'minoti va favqulodda vaziyatlar xavfsizligi nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot davomida suv omborlarining shakli, hajmi, chuqurligi va ekspluatatsiya xizmatining tashkil etilishi, shuningdek, suv taqsimoti va boshqaruv tamoyillari batafsil tahlil qilindi.

Oqilona foydalanish tamoyillari orqali suv resurslarini maksimal darajada samarali, tejamkor va atrof-muhitga zarar yetkazmasdan boshqarish mumkinligi aniqlangan. Zamonaviy axborot tizimlari, jumladan, SCADA, GIS va sun'iy intellekt modellaridan foydalangan holda suv sathi, taqsimoti va xavfsizlikni real vaqt rejimida nazorat qilish imkoniyati mavjudligi ta'kidlandi. Bu tizimlar inson omiliga bog'liq xatolarni kamaytiradi, resurslarni tejaydi va favqulodda holatlarning oldini oladi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari suv omborlarida suv resurslaridan oqilona foydalanish imkoniyatlarini o'rganish, bu jarayonni boshqarish uchun zamonaviy axborot texnologiyalari va boshqaruv algoritmlarini qo'llash hamda amaliy dasturiy ta'minot yaratish ekanligi aniq belgilandi. Shu yondashuv orqali suv resurslarini iqtisodiy va ekologik jihatdan samarali boshqarish, suv tanqisligini kamaytirish va sug'orish tizimlarini optimallashtirish mumkinligi ko'rsatildi.

Ushbu tahlillar suv omborlarining boshqaruv samaradorligini oshirishda innovatsion yechimlar, axborot tizimlarining amaliy ahamiyati va suv resurslarini oqilona boshqarishning nazariy asoslarini ta'kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 7-maydagi "Suv xo'jaligida zamonaviy boshqaruv tizimini joriy qilish va rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash to'g'risida"gi. PF-74-famoni.
- (2). O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 1-apreldagi "Suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori.
- (3). PQ-107-sonli Raffaele Giuseppe Cestari, Andrea Castelletti, Simone Formentin Scenario-based Model Predictive Control of Water Reservoir Systems. 2023.
- (4). Rixin Wu, Ran Wang, Jie Hao, Qiang Wu, Ping Wang Multiobjective Hydropower Reservoir Operation Optimization with Transformer-Based Deep Reinforcement Learning. 2022 (12–45).
- (5). Jiang J., Conrath D. (1997). Semantic Similarity Based on Corpus Statistics and Lexical Taxonomy. In Proceedings of the International Conference on Research in Computational Linguistics (ROCLING X), p. 19–33).

- (6). A.Oteniyozov, E.Holikov. Concepts of hydro geological objects on the construction of the macro mode of a multistage process.
- (7). M.Yakubov, T.A.Xujakulov. Conference from 190–191. “Aral Sea” Materials for international scientific and practical conference from 188-190.
- (8). Rozanov N.P. Gidrotexnika inshootlari (rus tilida). M., 1985.
- (9). Bakiev M.R., Yangiyev A.A., Qodirov O. Gidrotexnika inshootlari. T., 2002.
- (10). Bakiyev M.R., Nosirov B.Sh., Xo‘jaqulov R.T. Gidrotexnika inshootlari. Texnologiyalar integratsiyasi 2007, 2, 200–240-betlar.
- (11). Rahimboev F.M. Gidrotexnikadan ruscha-o‘zbekcha qisqacha izohli lug‘at. T., 1996.
- (12). Mirzayev S.Sh. Orol tangligi muammosi va uni bartaraf qilish yo‘llari. Ma‘ruzalar to‘plami. T., TIQXMII, 1994, 54-bet.

Mirboboyeva Dिल्фуза Baxtiyorovna (“Ipak yo‘li” xalqaro Turizm va madaniy meros universiteti dotsenti v.b. (PhD)

FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KOGNITIV KOMPETENSIYAGA XIZMAT QILUVCHI GRAMMATIK VOSITALARNING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada biz fransuz va o‘zbek tillarida kognitiv kompetensiyani rivojlantiruvchi grammatik vositalarning qiyosiy tahlili amalga oshirdik. Tadqiqot til birliklarining nafaqat leksik va frazeologik, balki grammatik jihatlari orqali shaxsning fikrlash, mantiqiy xulosa chiqarish va atrof-muhitni idrok etish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qilishi nuqtai nazaridan olib borilgan. Fransuz tilida zamon, modallik va artikulyatsiya vositalari, o‘zbek tilida esa holatlar, fe‘l shakllari hamda qo‘shimchalar kognitiv jarayonlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlanadi. Qiyosiy tahlil ikki til o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlilik jihatlarni ochib beradi, shuningdek, chet tilini o‘qitishda kognitiv yondashuv asosida metodik tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari tilshunoslik, kognitiv lingvistik va til ta’limi sohalarida uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: kognitiv kompetensiya, grammatik vositalar, fransuz tili, o‘zbek tili, qiyosiy tahlil, til o‘rganish, lingvokognitiv tadqiqot, tilshunoslik.

Мирбобоева Дилфуза Бахтиёровна (кандидат наук, исполняющая обязанности доцента,

Международный университет туризма и культурного наследия «Шелковый путь»)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ГРАММАТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ, СПОСОБСТВУЮЩИХ РАЗВИТИЮ КОГНИТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ВО ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В данной статье проведен сравнительный анализ грамматических средств, способствующих развитию когнитивной компетенции во французском и узбекском языках. Исследование проводилось с учетом того, что языковые единицы служат не только лексическим и фразеологическим, но и грамматическим аспектам для формирования у человека способности мыслить, делать логические выводы и воспринимать окружающую среду. Установлено, что во французском языке в развитии когнитивных процессов важны времена, модальность и артикуляционные средства, а в узбекском – падежи, формы глаголов и суффиксы. Сравнительный анализ выявляет сходства и различия между двумя языками, а также позволяет разработать методические рекомендации, основанные на когнитивном подходе к обучению иностранному языку. Результаты исследования имеют теоретическое и практическое значение для лингвистики, когнитивной лингвистики и языкового образования.

Ключевые слова: когнитивная компетенция, грамматические инструменты, французский язык, узбекский язык, сравнительный анализ, изучение языка, лингвокогнитивные исследования, лингвистика.

Mirboboyeva Dिल्фуза Bakhtiyorovna (PhD, Acting Associate Professor , “Silk Road” International University of Tourism and Cultural Heritage)

COMPARATIVE ANALYSIS OF GRAMMATICAL MEANS THAT SUPPORT COGNITIVE COMPETENCE IN FRENCH AND UZBEK

Annotation. In this article, we have conducted a comparative analysis of grammatical means that develop cognitive competence in French and Uzbek. The study was conducted from the perspective of the fact that language units serve not only lexical and phraseological, but also grammatical aspects, to form a person’s ability to think, draw logical conclusions and perceive the environment. It is determined that in French, tense, modality and articulation means, and in Uzbek, cases, verb forms and suffixes are important

in the development of cognitive processes. Comparative analysis reveals similarities and differences between the two languages, and also allows developing methodological recommendations based on a cognitive approach to teaching a foreign language. The results of the study are of theoretical and practical importance for the fields of linguistics, cognitive linguistics, and language education.

Keywords: cognitive competence, grammatical tools, French, Uzbek, comparative analysis, language learning, linguocognitive research, linguistics.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida til o'rganish nafaqat kommunikativ vosita, balki shaxsning kognitiv kompetensiyasini rivojlantirishning asosiy vositasiga aylangan. Kognitiv kompetensiya shaxsning atrof-muhitni idrok etish, axborotni tahlil qilish, mantiqiy xulosa chiqarish hamda muammolarni hal qilish kabi qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Shu nuqtayi nazardan, til birliklarini o'rganishda ularning grammatik jihatlarini hisobga olish katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Grammatik vositalar orqali til o'rganuvchi nafaqat gap tuzishni, balki fikrlarni konseptual tarzda ifodalashni ham o'rganib boradilar.

Fransuz va o'zbek tillari turli til oilalariga mansub bo'lib, grammatik tuzilish va vositalar orqali fikrni ifodalashda o'ziga xos xususiyatlarga ega hisoblanadi. Masalan, fransuz tilida zamon, artikulyatsiya va modallik vositalari fikrni aniq hamda mantiqiy ifodalashga xizmat qilsa, o'zbek tilida holatlar, fe'l shakllari va qo'shimchalar kognitiv jarayonlarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shu bois ikki til o'rtasida grammatik vositalarning kognitiv imkoniyatlarini chog'ishtirma tahlil qilish ilmiy nuqtayi nazardan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kognitiv kompetensiya va grammatik vositalar mavzusi kognitiv lingvistika hamda til ta'limi doirasida keng tadqiq etilgan. J.Lakoff va M.Johnson konseptual metafora nazariyasi orqali til orqali tafakkur shakllanishini o'z ilmiy izlanishlarida yoritib bergan. R.Langacker grammatik vositalarning kognitiv tuzilmalarga ta'sirini alohida yoritib bergan. Fransuz tilshunosligida P. Charaudeau va J.Dubois zamon, modallik va artikulyatsiya vositalarining tilning kognitiv funksiyasidagi rolini tahlil etgan. O'zbek tilshunosligida Sh.Rahmatullayev va N.Mahmudov fe'l shakllari hamda holatlar orqali tafakkur jarayonini rivojlantirishni o'rganganlar. Ushbu manbalar qiyosiy tahlil uchun mustahkam nazariy asos hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot fransuz va o'zbek tillaridagi grammatik vositalarning kognitiv kompetensiyaga ta'sirini aniqlashga qaratilgan bo'lib, tadqiqotda deskriptiv-tahliliy metod asosiy vosita hisoblanib, grammatik birliklarning semantik va kognitiv xususiyatlari qiyoslab o'rganildi. Qiyosiy metod yordamida ikki til o'rtasidagi o'xshashlik hamda farqlilik jihatlar aniqlandi. Kontekstual tahlil esa grammatik vositalarning nutqdagi vazifasini ko'rsatib berdi. Tadqiqot kombinatsiyalangan metodologiya orqali ilmiy asoslangan hamda xolis natijalar olish imkonini ta'minlab beradi.

Tahlil va natija. Ushbu tadqiqot doirasida biz fransuz va o'zbek tillarida kognitiv kompetensiyani rivojlantiruvchi grammatik vositalar aniq misollar asosida tahlil qildik. Tadqiqot natijalariga ko'ra, grammatik birliklar nafaqat gap tuzish vositasi, balki shaxsning fikrlash, mantiqiy xulosa chiqarish hamda muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Fransuz tilida kognitiv kompetensiya ko'proq zamon, modallik hamda artikulyatsiya vositalari orqali shakllanadi. Masalan, "Il faut que tu viennes" (Sen kelishing shart) jumlasida modallik vositasini qo'llash orqali shart-sharoitni aniqlash hamda mantiqiy munosabatlarni tushunishga imkon beradi. Shu bilan birga, zamon formalarining keng qo'llanilishi (passé composé, imparfait, futur simple) voqelikni vaqt jihatidan idrok etish va tahlil qilishni rivojlantiradi. Bu esa til o'rganayotgan shaxsda voqealarni mantiqiy ketma-ketlikda tushunish va rejalashtirish qobiliyatini oshiradi.

O'zbek tilida esa holatlar, fe'l shakllari va qo'shimchalar kognitiv jarayonlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Masalan, "Kelayotgan edim" shakli vaqtni tushunish hamda voqealarni tartib bilan ifodalash imkonini yaradi. Holatlar orqali o'zbek tilida sub'ekt, obyekt hamda harakat orasidagi munosabatlar aniq ko'rsatiladi va bu esa fikrlash, sabab-oqibat aloqalarini anglashni osonlashtiradi. Shu tarzda, o'zbek grammatik vositalari milliy tilning konseptual tuzilishini aks ettiradi hamda kognitiv kompetensiyani mustahkamlaydi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, fransuz va o'zbek tillari turli grammatik vositalardan foydalansa-da, kognitiv maqsadlar bir xildir: shaxs tafakkurini rivojlantirish, voqealarni mantiqiy tahlil qilish va xulosalar chiqarish. Fransuz tilida grammatik birliklar ko'proq abstrakt va konseptual, o'zbek tilida esa hayotiy tajriba va milliy tafakkurga yaqin shaklda ishlatiladi. Shu bilan birga, ikkala tilda ham grammatik vositalar o'quvchiga murakkab fikrlarni tushunish, so'z va jumla tuzilishini tahlil qilish hamda nutqiy vazifalarni samarali bajarishga zamin yaratib beradi.

Xulosa va takliflar. Fransuz va o'zbek tillarida kognitiv kompetensiyani rivojlantiruvchi grammatik vositalar shaxsning fikrlash, mantiqiy xulosa chiqarish hamda voqealarni tahlil qilish qobiliyatini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Fransuz tilida zamon, modallik va artikulyatsiya vositalari, o'zbek tilida esa holatlar, fe'l shakllari hamda qo'shimchalar asosiy kognitiv vositalardan biri sifatida xizmat qiladi. Qiyosiy tahlil ikki til o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlashga yordam beradi hamda til o'qitishda samarali metodlarni ishlab chiqish imkonini yaratib beradi.

Shu asosda biz quyidagi takliflar ishlab chiqdik:

Chet tilini o'rgatishda fransuz va o'zbek grammatik vositalarining kognitiv imkoniyatlarini integratsiyalashgan tarzda qo'llash tavsiya etiladi.

O'qituvchilar uchun qo'llanma va metodik tavsiyalar ishlab chiqish, shuningdek, o'quvchilarning kognitiv kompetensiyasini baholash tizimini joriy etish lozim.

Til o'rganish jarayonida qiyosiy tahlil metodini qo'llash o'quvchilarda analitik fikrlash va problemlarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Ushbu takliflar fransuz hamda o'zbek tillarida kognitiv kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi grammatik vositalarni samarali o'rgatish va til ta'limini yanada mukammallashtirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik va grammatik xususiyatlari. Toshkent, "Fan", 2013, 5–28-betlar.

[2]. Mahmudov N. Til va tafakkur: grammatik vositalar orqali kognitiv kompetensiya. Toshkent, "Ma'naviyat", 201, 52–79-betlar.

[3]. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik asoslari. Toshkent, Universitet nashriyoti, 2019, 60–96-betlar.

[4]. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago, University of Chicago Press, 2003, 3–32-betlar.

[5]. Langacker R.W. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2008, 15–48-betlar.

[6]. Charaudeau P. Langage et discours. Paris: Hachette, 2002, 41–67-betlar.

[7]. Dubois J., Giacomo M. Dictionnaire de linguistique. Paris, Larousse, 2001, 112–134-betlar.

Xomidova Malohat Oktyabrjon qizi (Andijon davlat Chet tillari instituti "Umumiy va qiyosiy tilshunoslik" kafedrası o'qituvchisi; malohatxomidova@gmail.com)

NUTQ STRATEGIYALARI VA TAKTIKALARI SHIFOKOR-BEMOR MULOQOTINING KONSTRUKTIV TOIFALARI SIFATIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada shifokor–bemor muloqotida nutq strategiyalari va taktikalarining ahamiyati yoritiladi. Kommunikativ strategiya tushunchasining psixolingvistik, kognitiv va pragmatik-gvistik talqinlari qisqacha tahlil qilinib, strategiya muloqotning global maqsadlarini belgilovchi omil, taktika esa ushbu maqsadlarni amalga oshiruvchi konkret nutq harakatlari majmui sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: shifokor–bemor muloqoti, kommunikativ strategiya, nutq taktikasi, tibbiy diskurs, dialogik nutq, pragmatik-gvistika, psixolingvistik, kognitiv yondashuv, nutq harakati, kommunikativ kompetensiya.

РЕЧЕВЫЕ СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ КАК КОНСТРУКТИВНЫЕ КАТЕГОРИИ ДИАЛОГА МЕЖДУ ВРАЧОМ И ПАЦИЕНТОМ

Аннотация. В данной статье подчеркивается важность речевых стратегий и тактик в общении врача и пациента. Кратко анализируются психолингвистические, когнитивные и прагматические интерпретации концепции коммуникативной стратегии, при этом стратегия интерпретируется как фактор, определяющий глобальные цели коммуникации, а тактика — как набор конкретных речевых действий, позволяющих достичь этих целей.

Ключевые слова: общение врача и пациента, коммуникативная стратегия, речевая тактика, медицинский дискурс, диалогическая речь, прагматика, психолингвистика, когнитивный подход, речевой акт, коммуникативная компетентность.

SPEECH STRATEGIES AND TACTICS AS CONSTRUCTIVE CATEGORIES OF DOCTOR-PATIENT DIALOGUE

Annotation. This article highlights the importance of speech strategies and tactics in doctor-patient communication. Psycholinguistic, cognitive, and pragmatic interpretations of the concept of communicative strategy are briefly analyzed, and strategy is interpreted as a factor that determines the

global goals of communication, and tactics are interpreted as a set of specific speech actions that achieve these goals.

Keywords: *doctor-patient communication, communicative strategy, speech tactics, medical discourse, dialogic speech, pragmatics, psycholinguistics, cognitive approach, speech act, communicative competence.*

Kirish. Kommunikativ strategiya tushunchasi, har qanday yangi paydo bo'lgan tushuncha singari, doimiy ravishda qo'shimcha xususiyatlarga ega bo'lib, takomillashtirilib, turli bilim paradigmatlari doirasida o'rganilishi tufayli turli xil talqinlarga ega bo'ldi. Oxir-oqibat, atamaning ko'plab talqinlari hozirda noaniqlikni keltirib chiqaradi.

Dialogik nutqning tartiblilik va uni tashkil etish tamoyillari va mexanizmlarining ta'rifi og'zaki muloqotning ko'plab tadqiqotlarida aks etgan. Faoliyatning umumiy psixologik nazariyasiga ko'ra, kommunikativ bir-birlarining xatti-harakatlarini tartibga solish orqali o'z motivlari, maqsadlari va harakatlariga ega bo'lgan qo'shma faoliyat bilan shug'ullanadilar. Boshqacha qilib aytganda, inson nutq faoliyati, boshqa har qanday faoliyat singari, motivatsiyaga ega: masalan, ba'zi hollarda u kommunikativ sherikni ma'ruzachining manfaatlariga muvofiq (og'zaki yoki og'zaki bo'lmagan) harakat qilishga majburlashga qaratilgan. Muloqot tahliliga faoliyatga asoslangan yondashuv ehtiyoj, motiv, maqsad qo'yish va ma'ruzachining belgilangan maqsadga erishish uchun optimal vositalarni ongli ravishda tanlashiga asoslangan aniq kommunikativ o'zaro ta'sir texnikasini aniqlash va o'rganish uchun boshlang'ich nuqtaga aylandi. Maqsadlarga erishish vositalari haqidagi eng umumiy g'oyalar yoki tushunchalar odatda strategiyalar deb ataladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Turli xil diskurslar strategiyalarini o'rganishda uchta asosiy yo'nalish aniqlangan:

1) nutq strategiyalarining universal xususiyatlarini tavsiflash (Arutyunova, 1983; Dijk, Kinch, 1988; Issers, 2008; Kellermann, 1992);

2) diskursning ayrim turlarida strategiyalar to'plamini tahlil qilish: siyosiy (Mikhaleva, 2009), pedagogik (Dimova, 2004; Gabidullina, 2009), jurnalistik (Firstova, 2008), tibbiy (Karasik, 2000; Beilinson, 2001; Barsukova, 2007; Sidorova, 2008; Zhura, 2009) va boshqalar;

3) individual strategiyalarning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish: ta'sir (Maltseva, 2011), o'zaro ta'sir (Chunikhina, 2013), begonalashish (Kosova, 2010), argumentatsiya (Kliminskaya, 2010), xushmuomalalik (Lazareva, Telminov, 2010) va boshqalar.

Strategiya tushunchasining talqinlari qo'llaniladigan yondashuvga qarab farq qiladi: psixolingvistik, kognitiv, pragmatik. Psixolingvistik yondashuv doirasida strategiya nutqning super vazifasi sifatida tushuniladi, bu nutqchining amaliy maqsadlari bilan belgilanadi (Borisova, 2005); subyektning muloqotga ke-ngaytirilgan munosabati (Veretenkina, 2001).

Kognitiv jihat T. van Deykning asarlarida batafsil tahlil qilingan bo'lib, unda strategiya diskursni idrok etish bilan bog'liq bo'lgan ma'lum kognitiv operatsiyalar, ya'ni ma'noni tushunish va talqin qilish strategiyalari sifatida tushuniladi (Dijk, Kinch, 1988), bu bizning fikrimizcha, nutq strategiyalarini ishtirokchilar dunyosining tasvirlarini o'zgartirish protseduralari sifatida tavsiflash bilan bog'liq. O.S.Issers nutq strategiyalarini "nutq o'zaro ta'siri sohasiga proektsiyalangan kognitiv strategiyalar, uning maqsadi ma'ruzachining kommunikativ maqsadiga eng maqbul tarzda erishishdir" deb ta'riflaydi (Issers, 2008: 259).

Tahlil va natijalar. Pragmalingvistik yondashuvni talqin qilishda strategiya "ma'ruzachining qarorlar zanjiri, uning muayyan kommunikativ harakatlar va lingvistik vositalarni tanlashi" yoki "muloqot tuzilmasida maqsadlar to'plamini amalga oshirish" sifatida namoyon bo'ladi (Makarov, 1998: 137); "muloqot maqsadiga erishish manfaatlarida muayyan vaziyatda nutq xatti-harakatlarining ma'lum bir yo'nalishini tanlash" (Barsukova, 2007:34); Ierarxik prinsipga muvofiq tuzilgan komponentlar tizimi [Anikin, 2008]; ma'lum kommunikativ maqsadlarni (muayyan munosabatlar fonida) nazarda tutadigan va ma'lum bir kommunikativ kompetentsiya talab qilinadigan kommunikativ reja (Muravyeva, 2002). Y.M.Oleshkov kommunikativ strategiyani "global miqyosda muloqot maqsadini amalga oshiruvchi notiq o'zining kommunikativ niyatini so'zlar ketma-ketligi (tartibi)ning ma'lum bir tanlovi bilan bog'laydigan kognitiv jarayon" deb biladi (Oleshkov, 2007:12).

Ba'zan strategiya muayyan nutq harakatlari va lingvistik vositalarning qarorlari yoki kommunikativ tanlovlari zanjiri sifatida tushunilishini ko'rish oson. Boshqa bir nuqtai nazar strategiyani muloqot tuzilmasida bir qator maqsadlarni amalga oshirish bilan bog'laydi. Bu ikki yondashuv bir-biriga zid emas, balki, aksincha, bir-birini to'ldiradi va birgalikda tabiiy lingvistik muloqotning ko'p darajali va ko'p funksiyali tabiati va tuzilishini to'liqroq ochib beradi. Bizning fikrimizcha, strategiyani maqsadga erishish rejasi sifatida tushunish munozarali, chunki reja oldindan belgilangan harakat yo'nalishini nazarda tutadi. Albatta,

o'z nutqi haqida mulohaza yuritadigan odam nutq harakatlarini oldindan rejalashtiradi: masalan, shifokorga konsultatsiya uchun boradigan bemor suhbatning taxminiy mazmunini oldindan biladi va ushbu kommunikativ hodisaning stsenariysini tasavvur qiladi. Biroq harakatlar mutlaqo kutilmagan tarzda rivojlanishi mumkin va shunday vaziyat yuzaga keladiki, unda munozara ishtirokchilari ma'lum nutq harakatlarini (ongli ravishda yoki ongsiz ravishda) bajarish orqali o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishi kerak. Shuning uchun strategiya har bir alohida vaziyatda qaysi turdagi xatti-harakatlar va harakatlarni (og'zaki va og'zaki bo'lmagan) tanlashni hal qilish, shuningdek, dialogning rivojlanishini va mahalliy va global munozara maqsadlariga erishish vositalarini ehtimoliy bashorat qilish bilan bog'liq.

Yuqoridagilarga asosanib, biz kommunikatsiya strategiyasi – bu ma'lum bir vaziyatda nutq xatti-harakatlarining optimal turini tanlash orqali dialog qurish jarayoni, maqsadga erishishga qaratilgan va ijtimoiy kontekst va ma'lum psixologik munosabatlar bilan shartlangan degan gipotezani shakllantiramiz. Bu vazifa kommunikatsiya taktikalari orqali amalga oshiriladi, bu kommunikatsiya ishtirokchilari tomonidan ma'lum bir ketma-ketlikda tanlangan va bajarilgan nutq harakatlari to'plamidir. Boshqacha qilib aytganda, “strategiyalar umuman kommunikatsiya vaziyatining global darajasini belgilaydi, taktikalar esa mahalliy ritorik vositalar sifatida ishlaydi” (Goykhman, Nadeina, 1997:208-b.). “Nutq taktikasi bir va bir nechta gaplarni o'z ichiga olishi mumkin; notiq dialogning alohida bosqichlarida ma'lum bir nutq harakatining muvaffaqiyatining muvaffaqiyatsizligini nazorat qilishi va perlokutsiya effektlarini hisobga olgan holda nutq harakatlarini sozlashi mumkin” (Issers, 2008;113–114-b.).

Shifokor tomonidan birlamchi va ikkilamchi strategiyalarni amalga oshirishda qo'llaniladigan taktikalar doirasi juda keng. Shunday qilib, M.I.Barsukova tibbiy munozarada ishontirish, aniq ma'lumot so'rash, tahdid qilish, o'zini taqdim etish, tasalli berish, tushuntirish, fikrlar oqimini shakllantirish, e'tiborni jalb qilish, nazorat qilish, tanishish, ayblash, uzoq muddatli rejalar tuzish, sukut saqlash, iltifot va boshqalar taktikalarini aniqlaydi (Barsukova, 2007). O.S.Issers ta'kidlaganidek, “nutq taktikasi va nutq harakatlari-ning nominatsiyalarining o'xshashligi (masalan, so'rov, tahdid va so'rov, tahdid nutq harakatlari) bu tushunchalarning o'xshashligi illyuziyasini yaratishi mumkin”, shu bilan birga, “nutq harakatlari nazariyasida tahlil obyekti dialogdan tashqarida, real muloqot omillaridan tashqarida bo'lgan individual nutqdir, nutq taktikasini tahlil qilishda muloqotning ijtimoiy va psixologik jihatlarini hisobga olinadi (maxsus parametrlar kiritiladi) (Issers, 2008;113-b.).

Kommunikativ strategiyalar va taktikalarni amalga oshirish qisman qasddan, qisman o'z-o'zidan, ma'lum bir vaziyatda nutq xatti-harakatlarining optimal turini erkin tanlashga asoslangan holda sodir bo'ladi. Muayyan taktik harakatlarni tanlash quyidagi o'zgaruvchilarga bog'liq:

- ma'ruzachining strategik maqsadi;
- ijtimoiy-psixologik omillar;
- ma'ruzachining shaxsiy xususiyatlari;
- suhbatdoshlarning kommunikativ kompetensiya darajasi;
- suhbat bosqichi.

Xulosa. O.S.Issers tomonidan taklif qilingan tahlil tizimi nutq taktikasini tavsiflash uchun model sifatida ishlatiladi: 1) nutqiy o'zaro ta'sirning maqsadi; 2) yaqinlashib kelayotgan kommunikativ hodisaning xususiyatlari va nutq xatti-harakatlarining turlari; 3) muloqotdagi tomonlarning pozitsiyalari; 4) muloqot turiga munosabat; 5) nutq taktikasi va perlokutsiya effektlarining muvaffaqiyati shartlari; 6) kommunikativ harakatlar ketma-ketligi; 7) lingvistik resurslarni tanlash (Issers, 2009;247–255-b.). Har bir nutq taktikasi ma'lum bir kommunikativ vazifani bajaradi (ishontirish, ishontirish, ogohlantirish, qo'rqitish, yechimlarni taklif qilish, suhbatdoshning e'tiborini jalb qilish va saqlab qolish va boshqalar), ya'ni, qabul qiluvchini muloqotning umumiy maqsadiga erishish uchun zarur qarorlar yoki harakatlarga yo'naltirish. So'zga chiquvchilar oldindan belgilangan dialog ssenariyalaridan foydalanmaydilar, balki ma'lum bir vaziyatda samarali bo'lgan va maqsad qo'yish va kommunikativ kontekst bilan belgilanadigan lingvistik tim-sollarning taktikalari va vositalarini tanlaydilar. Muayyan nutq strategiyalarini amalga oshiradigan taktikalar doirasini aniqlash muloqot strategiyalarini o'rganishda muhim vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Arutyunova N.D. Diskurs va matn muammolari. Moskva, 1983.
- (2). Dijk T.A. van, Kinch W. Strategies of Discourse Comprehension. New York, Academic Press, 1988.
- (3). Issers O.S. Kommunikativ strategiyalar va nutq taktikasi. Moskva, URSS, 2008.
- (4). Issers O.S. Nutqiy ta'sir va kommunikativ o'zaro ta'sir. Moskva, 2009.
- (5). Karasik V.I. Til va diskurs shaxsiyati. Volgograd, 2000.

- (6). Beilinson L.S. Tibbiy diskursning lingvistik xususiyatlari. Moskva, 2001.
- (7). Barsukova M.I. Tibbiy muloqotda nutq strategiyalari va taktikalar. Moskva, 2007.
- (8). Makarov M.L. Nutqiy muloqot nazariyasi asoslari. Moskva, 1998.
- (9). Muravyeva L.A. Kommunikativ strategiya va nutq rejalashtirish. Sankt-Peterburg, 2002.
- (1). Oleshkov Y.M. Kommunikativ strategiyalar nazariyasi. Yekaterinburg, 2007.

Saidrasulova Shahnozaxon Nazarovna (O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti katta o'qituvchisi)

REKLAMA MATNLARIDA SO'Z SAN'ATINING QO'LLANILISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada reklama matnlarida so'z san'atining qo'llanilish xususiyatlari lingvistik va stilistik jihatdan tahlil qilinib, reklama diskursining asosiy belgilaridan biri bo'lgan obrazlilik, ta'sirchanlik va ekspressivlikni ta'minlashda badiiy-tasviriy vositalarning o'rni yoritiladi. Jumladan, metafora, metonimiya, taqqoslash, epitet, so'z o'yinlari hamda frazeologik birliklarning reklama matnlari-dagi funksional ahamiyati misollar asosida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari reklama matnlarini yaratishda lingvistik vositalardan samarali foydalanish, tilning estetik imkoniyatlarini kengaytirish va kommunikativ samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: reklama matni, so'z san'ati, badiiy-tasviriy vositalar, metafora, stilistika, reklama diskursi, til va ta'sirchanlik, lingvistik tahlil.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВЕСНОЙ ИСКУССТВЕННОСТИ В РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация. В данной статье анализируются особенности использования художественного слова в рекламных текстах с лингвистической и стилистической точек зрения, подчеркивается роль художественно-визуальных средств в обеспечении образности, выразительности и экспрессивности, которые являются одной из главных особенностей рекламного дискурса. В частности, на примерах рассматривается функциональное значение метафоры, метонимии, сравнения, эпитета, игры слов и фразеологических единиц в рекламных текстах. Результаты исследования служат для эффективного использования языковых средств при создании рекламных текстов, расширения эстетических возможностей языка и повышения коммуникативной эффективности.

Ключевые слова: рекламный текст, художественное слово, художественно-визуальные средства, метафора, стилестика, рекламный дискурс, язык и выразительность, лингвистический анализ.

THE USE OF WORD ART IN ADVERTISING TEXTS

Annotation. This article analyzes the features of the use of word art in advertising texts from a linguistic and stylistic perspective, highlighting the role of artistic and visual means in ensuring imagery, expressiveness and expressiveness, which are one of the main features of advertising discourse. In particular, the functional significance of metaphor, metonymy, comparison, epithet, word play and phraseological units in advertising texts is considered on the basis of examples. The results of the study serve to effectively use linguistic means in creating advertising texts, expand the aesthetic capabilities of language and increase communicative efficiency.

Keywords: advertising text, word art, artistic and visual means, metaphor, stylistics, advertising discourse, language and expressiveness, linguistic analysis.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan sharoitda reklama jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylandi. Reklama nafaqat mahsulot va xizmatlar haqida ma'lumot berish, balki iste'molchi ongiga ta'sir ko'rsatish, uni muayyan harakatga undash vazifasini ham bajaradi. Shu sababli reklama matnlarining til xususiyatlari, ularning ta'sirchanlik va ekspressivlik darajasi zamonaviy tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi.

Reklama matnlarida tilning estetik va badiiy imkoniyatlaridan samarali foydalanish kommunikativ maqsadga erishishda muhim omil sanaladi. Ayniqsa, so'z san'ati vositalari – metafora, epitet, taqqoslash, so'z o'yinlari, frazeologik birliklar va boshqa badiiy-tasviriy usullar reklama mazmunini jonlantiradi, uni esda qolarli va jozibador qiladi. Ushbu vositalar reklama matnlarining emotsional ta'sir kuchini oshirib, iste'molchi e'tiborini jalb etishga xizmat qiladi [2:79-b.].

So'nggi yillarda reklama diskursini lingvistik va stilistik jihatdan o'rganishga qiziqish ortib bormoqda. Biroq reklama matnlarida so'z san'atining funksional qo'llanilishi, ularning kommunikativ samaradorlikka ta'siri masalalari hali yetarlicha chuqur tadqiq etilmagan. Shu bois reklama matnlarida so'z san'ati vositalarining qo'llanilish xususiyatlarini tahlil qilish dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi reklama matnlarida soʻz sanʼati vositalarining qoʻllanilish shakllari va ularning taʼsirchanlikni oshirishdagi rolini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida lingvistik tahlil, stilistik tahlil hamda qiyosiy usullardan foydalanildi. Olingan natijalar reklama matnlarini yaratish jarayonida til vositalaridan samarali foydalanish, reklama diskursining nazariy asoslarini boyitishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Mazkur tadqiqotning metodologik asosi reklama diskursi va stilistika masalalariga bagʻishlangan ingliz hamda oʻzbek olimlarining ilmiy-nazariy qarashlariga tayangan. Gʻarb tilshunosligida D.Crystal, G.Cook va J.Leech kabi olimlar reklama tilining kommunikativ va pragmatik xususiyatlarini, unda soʻz sanʼati vositalarining taʼsirchanlikni oshirishdagi rolini asoslab bergan [1;38-b.]. Ularning ishlari reklama matnlarini diskursiv va funksional jihatdan tahlil qilishda muhim metodologik manba boʻlib xizmat qildi.

Oʻzbek tilshunosligida A.Gʻulomov, N.Mahmudov, S.Karimov kabi olimlarning tadqiqotlarida soʻz sanʼati va badiiy-tasviriy vositalarning nutqdagi estetik hamda kommunikativ funksiyalari yoritilgan. Ushbu qarashlar reklama matnlarida tilning obrazlilik imkoniyatlarini aniqlashda nazariy asos sifatida qoʻllanildi [4;208-b.].

Ingliz va oʻzbek olimlari asarlarini qiyosiy tahlil qilish orqali reklama matnlarida soʻz sanʼatining universal va milliy xususiyatlari aniqlandi. Tadqiqotda mazkur manbalar asosida reklama matnlarini lingvistik va stilistik jihatdan kompleks tahlil qilish metodologiyasi ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results): Reklama matnlarining lingvistik tahlili shuni koʻrsatadiki, soʻz sanʼati vositalari ularning asosiy kommunikativ va taʼsirchanlik xususiyatlarini belgilovchi omillardan biri hisoblanadi. Tahlil jarayonida turli reklama matnlaridan olingan misollar asosida badiiy-tasviriy vositalarning funksional qoʻllanilishi oʻrganildi.

Eng koʻp uchraydigan vositalardan biri metafora boʻlib, u mahsulot yoki xizmatning xususiyatlarini obrazli tarzda ifodalashga xizmat qiladi. Metaforalar reklama mazmunini jonlantirib, isteʼmolchi ongida ijobiy assotsiatsiyalar hosil qiladi. Masalan, mahsulotning sifatini kuch, tezlik yoki qulaylik bilan qiyoslash orqali reklama xabari yanada taʼsirchan boʻladi.

Epitet va taqqoslashlar reklama matnlarida baholovchi va emotsional rang-baranglikni kuchaytiradi. “Mukammal sifat”, “beqiyos taʼm” kabi epitetlar mahsulotning afzalliklarini taʼkidlashga xizmat qilsa, taqqoslashlar isteʼmolchiga tanlov jarayonida yordam beradi. Bunday vositalar reklama matnining qisqa boʻlishiga qaramay, mazmuniy jihatdan boy boʻlishini taʼminlaydi [3;309-b.]. Soʻz oʻyinlari va frazeologik birliklarning qoʻllanilishi reklama matnlarining esda qolarli boʻlishiga xizmat qiladi. Ular tilning ekspressiv imkoniyatlarini kengaytirib, reklama xabarining auditoriya xotirasida uzoq saqlanishiga yordam beradi. Ayniqsa, sarlavha va shiorlarda bunday vositalarning faol qoʻllanilishi reklamaning samaradorligini oshiradi.

Reklama matnlarida soʻz sanʼati vositalaridan foydalanish ularning taʼsirchanligi va esda qolarli boʻlishini taʼminlaydi. Jumladan, metafora reklama diskursida eng faol qoʻllaniladigan vositalardan biri hisoblanadi. Masalan, “Bu ichimlik – quvvat manbayi” kabi reklama ifodasida mahsulot energiya beruvchi kuch manbai sifatida tasvirlanib, isteʼmolchi ongida ijobiy obraz shakllantiriladi. Xuddi shuningdek, “Smartfoningiz – kundalik yordamchingiz” jumlasida texnik vosita inson faoliyati bilan qiyoslanib, uning qulayligi va ishonchiligi taʼkidlanadi.

Reklama matnlarida epitetlar ham keng qoʻllanilib, ular mahsulot yoki xizmatga baholovchi-emotsional rang bagʻishlaydi. “Mukammal taʼm”, “beqiyos sifat”, “yengil va qulay dizayn” kabi ifodalar mahsulotning afzalliklarini qisqa va taʼsirchan tarzda ochib beradi. Bunday epitetlar reklama matnining mazmuniy yukini oshirib, isteʼmolchining eʼtiborini jalb etishga xizmat qiladi [5;73-b.].

Taqqoslash usuli ham reklama matnlarida muhim oʻrin tutadi. Masalan, “Paxtadek yumshoq mato” yoki “Shamolday tez internet” kabi ifodalarda mahsulot xususiyatlari isteʼmolchiga tanish va tushunarli obrazlar orqali tasvirlanadi. Natijada reklama xabari yanada jonli va ishonarli tus oladi.

Soʻz oʻyinlari va frazeologik birliklarning qoʻllanilishi reklama matnlarining esda qolarli boʻlishiga yordam beradi. “Biz bilan narxlar ham jilmayadi” yoki “Orzularingizga qanot bering” kabi iboralar tilning ekspressiv imkoniyatlarini namoyon etib, reklama mazmuniga ijobiy emotsional taʼsir bagʻishlaydi. Ayniqsa, shior va sarlavhalarda bunday vositalarning qoʻllanilishi reklama samaradorligini oshiradi. Umuman olganda, reklama matnlarida soʻz sanʼati vositalaridan oqilona foydalanish axborotni estetik va taʼsirchan shaklda yetkazish, isteʼmolchi eʼtiborini jalb etish va reklama xabarining kommunikativ maqsadiga erishishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oʻtkazilgan tahlillar shuni koʻrsatadiki, soʻz sanʼati vositalari reklama matnlarida faqat estetik vazifani emas, balki muhim pragmatik vazifani ham bajaradi. Ular isteʼmolchi eʼtiborini jalb etish, ijobiy muno-

sabat shakllantirish va reklama xabarining kommunikativ maqsadiga erishishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'tkazilgan lingvistik va stilistik tahlillar natijasida reklama matnlarida so'z san'ati vositalarining muhim kommunikativ ahamiyatga ega ekanini aniqlandi. Tadqiqot davomida metafora, epitet, taqqoslash, so'z o'yinlari hamda frazeologik birliklar reklama diskursida eng faol qo'llaniladigan badiiy-tasviriy vositalar sifatida namoyon bo'ldi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, metaforalar mahsulot yoki xizmatning asosiy xususiyatlarini obrazli va qisqa shaklda ifodalashga xizmat qilib, reklama matnining ta'sirchanlik darajasini oshiradi. Epitet va taqqoslashlar esa reklama xabariga baholovchi va emotsional rang berib, iste'molchi e'tiborini jalb etishda muhim rol o'ynaydi. So'z o'yinlari va frazeologik birliklar reklama matnlarining esda qolarli bo'lishini ta'minlab, ularning kommunikativ samaradorligini kuchaytiradi.

Tadqiqot natijalari so'z san'ati vositalarining reklama matnlarida nafaqat estetik, balki pragmatik vazifani ham bajarishini ko'rsatdi. Ular auditoriya ongida ijobiy munosabat shakllantirish, reklama xabarining maqsadli auditoriyaga yetib borishini ta'minlash va iste'molchining tanlov jarayoniga ta'sir ko'rsatishda samarali vosita hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O'tkazilgan tadqiqot reklama matnlarida so'z san'ati vositalarining muhim lingvistik va kommunikativ ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Tahlillar natijasida metafora, epitet, taqqoslash, so'z o'yinlari va frazeologik birliklar reklama diskursida eng faol qo'llaniladigan badiiy-tasviriy vositalar ekanligi aniqlandi. Ushbu vositalar reklama matnining ta'sirchanligi, obrazlilik va esda qolarli bo'lishini ta'minlaydi. Ya'ni, u iste'molchi e'tiborini jalb etish, reklama xabarining mazmunini kuchaytirish va auditoriya ongida ijobiy munosabat shakllantirishga xizmat qiladi. So'z san'ati vositalaridan oqilona va maqsadga muvofiq foydalanish reklama kommunikatsiyasining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, reklama matnlarida so'z san'atining qo'llanilishini chuqur o'rganish reklama tilining nazariy asoslarini boyitish bilan birga, amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari reklama matnlarini yaratish jarayonida tilning estetik va kommunikativ imkoniyatlaridan samarali foydalanishga oid tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 506 p.
- (2). Cook G. The Discourse of Advertising. London, Routledge, 2001, 256 p.
- (3). Leech G. English in Advertising: A Linguistic Study of Advertising in Great Britain. London, Longman, 1966, 210 p.
- (4). G'ulomov A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, "O'qituvchi", 2004, 320-bet.
- (5). Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. Toshkent, "Fan", 2011, 200-bet.
- (6). Karimov S. O'zbek tili stilistikasi. Toshkent, "Universitet", 2008, 240-bet.

Nomozova Nargiza Turayevna (Samarqand davlat Chet tillari instituti o'qituvchisi)

INGLIZ VA O'ZBEK BADIY ASARLARIDA ZAMON DEYKSISINING NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek badiiy matnlarida zamon deysisi kategoriyasining namoyon bo'lish xususiyatlari qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi. Tadqiqot maqsadi – ikki til badiiy matnlarida temporal ko'rsatkichlarning lingvopragmatik funksiyasini aniqlashdir. Metod sifatida kontekstual tahlil, pragmatik yondashuv va qiyosiy tipologiya qo'llanildi. J.London, E.Hemingway, A.Qahhor, O'.Hoshimov asarlaridan olingan 350 dan ortiq misol tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida zamon deysisi grammatik vositalar (12 ta zamon shakli, diskurs markerlari) orqali aniq ifodalansa, o'zbek tilida kontekstual aniqlovchilar va voqea bayoni tizimi ustundir. Har ikki tilning badiiy matnlarida zamon deysisi voqealar ketma-ketligini tartibga solish, personajlar psixologiyasini ochish va muallif pozitsiyasini shakllantirish vazifalarini bajaradi.

Kalit so'zlar: zamon deysisi, pragmatik lingvistika, qiyosiy tahlil, badiiy matn, temporal markerlar, diskurs tahlili.

ПРОЯВЛЕНИЕ ВРЕМЕННОГО ДЕЙКСИСА В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В статье исследуются особенности проявления категории временного дейксиса в английских и узбекских художественных текстах на основе сопоставительного анализа. Цель ис-

следования – определение лингвопрагматических функций темпоральных показателей в художественных текстах двух языков. В качестве методов применялись контекстуальный анализ, прагматический подход и сопоставительная типология. Проанализировано более 350 примеров из произведений Дж.Лондона, Э.Хемингуэя, А.Каххара, У.Хашимова. Результаты показывают, что в английском языке временной дейксис выражается преимущественно грамматическими средствами (12 временных форм, дискурсивные маркеры), в узбекском языке доминируют контекстуальные определители и система повествования. В художественных текстах обоих языков временной дейксис выполняет функции упорядочения последовательности событий, раскрытия психологии персонажей и формирования авторской позиции.

Ключевые слова: временной дейксис, прагмалингвистика, сопоставительный анализ, художественный текст, темпоральные маркеры, дискурсивный анализ.

MANIFESTATION OF TEMPORAL DEIXIS IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY WORKS

Annotation. The article examines the manifestation features of temporal deixis category in English and Uzbek literary texts based on comparative analysis. The research objective is to identify linguopragmatic functions of temporal indicators in literary texts of both languages. Contextual analysis, pragmatic approach, and comparative typology were applied as methods. Over 350 examples from works by J.London, E.Hemingway, A.Qahhor, O'.Hoshimov were analyzed. Results demonstrate that in English temporal deixis is expressed predominantly through grammatical means (12 tense forms, discourse markers), while in Uzbek contextual determiners and narrative system dominate. In literary texts of both languages, temporal deixis performs functions of organizing event sequence, revealing character psychology, and shaping authorial position.

Keywords: temporal deixis, pragmalinguistics, comparative analysis, literary text, temporal markers, discourse analysis.

Kirish. Zamonaviy pragmalingvistika doirasida deysis hodisasi til birliklarining ma'nosini nutq vaziyati bilan bevosita bog'liq holda talqin etishga imkon beruvchi muhim nazariy kategoriya sifatida qaraladi. Deyksis nutq ishtirokchilarining vaqt, makon va shaxsiy munosabatlarini belgilash orqali kommunikativ jarayonning semantik va pragmatik asoslarini shakllantiradi. Ushbu hodisaning asosiy turlaridan biri bo'lgan zamon deysisi voqea-hodisalarni nutq paytiga nisbatan vaqt o'qida joylashtirishni ta'minlaydi hamda badiiy matnda syujet rivoji, narrativ izchillik va muallifning temporal pozitsiyasini ifodalashda muhim funksional vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Badiiy matnda zamon deysisi faqat grammatik kategoriya sifatida emas, balki stilistik va pragmatik hodisa sifatida ham ahamiyat kasb etadi. Zamon ko'rsatkichlari orqali voqealar ketma-ketligi tashkil etiladi, personajlarning ichki kechinmalari va psixologik holati ochib beriladi hamda muallifning estetik niyati amalga oshiriladi. Temporal vositalarning tanlanishi va qo'llanishi matnning umumiy kompozitsion tuzilishiga, narrativ ritmiga va o'quvchi bilan kommunikativ aloqasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ingliz va o'zbek tillari turli tipologik tizimlarga mansubligi bilan ajralib turadi. Ingliz tilining analitik tuzilishi zamon munosabatlarini murakkab grammatik shakllar orqali aniq ifodalash imkonini bersa, o'zbek tilining agglutinatib tabiati zamon ma'nolarining, ko'pincha, kontekstual va pragmatik omillar bilan uyg'un holda yuzaga chiqishiga olib keladi. Ushbu farq badiiy matnlarda zamon deysisining namoyon bo'lish shakllari va funksional yuklamasida sezilarli tafovutlarni yuzaga keltiradi.

Ingliz va o'zbek badiiy adabiyotida zamon deysisi muallif uslubining muhim tarkibiy qismi bo'lib, narrativ strategiyalarni shakllantirishda faol ishtirok etadi. Ingliz adabiyotida temporal siljishlar, zamon shakllarining almashuvi va diskurs markerlarining faolligi voqealarga dinamiklik bag'ishlasa, o'zbek badiiy matnlarida izchil bayon, retrospektiv tasvir va kontekstual temporal aniqlik ustuvorlik qiladi. Shu jihatdan, zamon deysisini qiyosiy-pragmatik nuqtayi nazardan o'rganish har ikki tilning badiiy tafakkurida vaqt tushunchasining qanday ifodalanishini anglashga imkon beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Deyksis – nutqning kontekstga bog'liqligini ifodalovchi lingvistik hodisa bo'lib, pragmatik tahlilda til birliklarining vaziyatga bog'liqligini ochib berishda markaziy o'rin tutadi. Levinsonning klassik pragmatika nazariyasida deysis til va kontekst o'rtasidagi murakkab munosabatni aks ettiruvchi struktura sifatida ko'riladi, undan tashqari, u nutq paytidagi shaxs, joy va vaqt ma'lumotlarini kodlash vositasi sifatida ta'riflanadi. Levinsonning ta'kidlashicha, deysis kontekstdagi vaqt va joy parametrlarini til orqali belgilaydi va shuni bilmasdan ayrim iboralarni to'g'ri tushunib bo'lmaydi, masalan "I'm leaving tomorrow" kabi iboradagi "tomorrow" elementi nutq kontekstiga bog'liq bo'ladi [1]. Yule esa deysisni "til orqali ko'rsatish" jarayoni sifatida tavsiflab, kontekstdagi vaziyat aloqalarini anglashda uning ahamiyatini urg'ulaydi [2]. Filmor va Lyons kabi tadqiqotchilar deysis nazariyasini ya-

nada rivojlantirib, uni til ichidagi semantik va pragmatik xarakterdagi ko'rsatkichlar orqali o'rganishga asos yaratdilar. Filmora nutqda "gestural" va "symbolic" deysik ko'rsatkichlarni ajratib ko'rsatdi, bu yondashuv nutq voqeasidagi situatsiyalarni kontekstli kodlash mexanizmlarini ochib beradi [3]. Lyons deysisini shaxs, makon va vaqt jihatidan til birliklarini kontekstdagi koordinatalar orqali joylashtirish mexanizmi deb ta'riflab, uning universal til hodisasi ekanligini ko'rsatdi [4]. Yule ham shuni qo'shimcha qiladi-ki, deiktik iboralar kontekstni anglash orqali nutqdagi vaqt va joy kabitdir abstrakt koordinatalarni belgilaydi.

Temporar deysis, ya'ni, vaqt deysisi nutqdagi vaqt ma'nosini nutq payti momentiga nisbatan ifodalovchi vosita sifatida o'rganiladi. Levinson nazariyasida vaqt deysisi morfologik zamon tizimi hamda vaqt zarflari orqali kodlanadi va har bir tilning temporal strukturasini o'rganishda kontekst muhim rol o'ynaydi [5]. Shu bilan birga, vaqt deysisi zamon grammatikasi, vaqt adverbiallari va narrativ voqealarni tahlil qilishda qo'llaniladi.

Ingliz tilidagi zamon kategoriyasining universalligi va uning turli tillarda namoyon bo'lishi B. Comrie tomonidan chuqur tahlil qilingan bo'lib, u zamonni "vaqt ichidagi joylashtirishning grammatik shakli" deb ta'riflaydi va zamon tizimlarining til tipologiyasidagi o'xshash va farqli xususiyatlarini ko'rsatadi [6]. Reichenbach esa temporal munosabatlarni tahlil qilishda nutq vaqti (speech time), voqea vaqti (event time) hamda murojaat nuqtasi (reference time) kontseptsiyalarini taklif etib, zamon tushunchasining semantik-pragmatik tafakkurda qanday ishlashini model sifatida berib chiqdi. Ushbu kontseptlar badiiy matnlarni tahlil qilishda ham temporal strukturani aniqlashda muhim metodologik baza bo'lib xizmat qiladi.

Badiiy til tahlilida temporal ko'rsatkichlarning stilistik funksiyasiga e'tibor ham kuchli bo'lib, Fludernik va Wales kabi olimlar narrativ matnlarda vaqt deysisining stilistik va diskursiv funksiyalarini o'rganishga yo'naltirilgan tadqiqotlar olib borganlar. Ularning tahlillari vaqt deysisining voqealar ketma-ketligini tartibga solishda, dramatik effekt yaratishda va o'quvchining voqea ichiga kirishiga xizmat qilishini ko'rsatadi (bu tadqiqotlar keng qamrovli narratologik yondashuvni ifodalaydi).

O'zbek tilshunosligida esa deysis masalasi nisbatan kam o'rganilgan bo'lib, an'anaviy grammatika va morfologiya doirasida fe'l zamonlari tahlillari mavjud. Olimlar A.G'ulomov, N.Mahmudov va Sh. Shoabdurahmonov o'zbek tilining grammatik tuzilishi va zamon tizimini tahlil qilishgan, ammo pragmatik kontekst konveyansiyasi va badiiy matnlarga xos temporal strukturalar yetarlicha ilmiy izohlanmagan. Keyinchalik, O.Bozorov o'zbek tilida deysisning lingvopragmatik xususiyatlarini o'rganib, shaxs, makon va vaqt deysisining o'zbek tiliga xos ko'rinishlarini aniqlashga urinib ko'rdi. R.Rasulovning qiyosiy tadqiqotlari shu sohada boshlang'ich qadam bo'lsa-da, u asosan shaxs va joy deysisiga e'tibor qaratib, vaqt deysisini chuqurroq qamrab olmaganligi tufayli til juftliklarida temporal deysisning qiyosiy analizida hali ilmiy bo'sh joy qolgani ko'rinadi.

Shu tarzda tashkil etilgan adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek badiiy matnlarida zamon deysisining qiyosiy lingvopragmatik tahlili mavjud adabiyotlarda yetarlicha yoritilmagan va shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan tadqiqotlar dolzarblik kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Ingliz badiiy matnlarida zamon deysisi murakkab va ko'p qatlamli grammatik hamda leksik vositalar orqali ifodalanadi. Fe'l zamon shakllarining keng tizimi voqealarning vaqt jihatidan aniq joylashtirilishiga xizmat qilib, narrativ aniqlikni ta'minlaydi. Ingliz adabiyotida o'tgan zamon shakllari, xususan murakkab zamon konstruksiyalari orqali voqealarning oldingi bosqichlari bilan bog'liqligi ko'rsatiladi. Temporal markerlar voqealar ketma-ketligini tartibga solib, diskurs izchilligini ta'minlaydi hamda matnning ritmik tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, tarixiy hozirgi zamonning qo'llanishi o'tgan voqealarni jonli va dramatik tarzda tasvirlashga imkon berib, o'quvchini narrativ jarayonga faolroq jalb etadi. Ushbu vositalar temporal perspektivani belgilash, emotsional intensivlikni kuchaytirish va muallif pozitsiyasini ochib berishda muhim pragmatik funksiyalarni bajaradi.

O'zbek badiiy matnlarida esa zamon deysisi, asosan, kontekstual va pragmatik omillar bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Fe'l zamon shakllari nisbatan sodda bo'lsa-da, ular matn mazmuni va umumiy vaziyat orqali boyitiladi. Davomli va takroriy harakatlar, ko'pincha, o'tgan zamon shakllari orqali ifodalanib, badiiy tasvirda sokinlik va kuzatuvchanlik ohangini yaratadi. Temporal ma'nolarni aniqlashtirishda leksik ko'rsatkichlar muhim rol o'ynab, vaqt tushunchasi ba'zan metaforik va falsafiy mazmun kasb etadi. O'zbek adabiyotida zamon ko'rsatkichlari, ko'pincha, bevosita grammatik shakllar orqali emas, balki kontekst, tasviriy vositalar va muhitni ifodalovchi birliklar yordamida anglashiladi. Voqealar bayonida o'tgan zamonning izchil qo'llanishi milliy narrativ an'anaga xos xususiyat sifatida namoyon bo'ladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, har ikkala tilda zamon deysisi voqealar ketma-ketligini tartibga solish, personajlar psixologiyasini ochish va muallifning pragmatik pozitsiyasini shakllantirishda umumiy funksional vazifani bajaradi. Shu bilan birga, ingliz tilida zamon deysisi ko'proq grammatik va diskursiv

vositalar orqali aniq ifodalansa, o'zbek tilida kontekstning roli ustunlik qiladi. Ingliz badiiy matnlarida temporal siljishlar va eksperimental narrativ usullar kengroq uchrasa, o'zbek adabiyotida metaforik va kontekstual qo'llanishlar yetakchi o'rinni egallaydi. Bu farqlar har ikki tilning tipologik va madaniy xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot ingliz va o'zbek badiiy matnlarida zamon deysisining lingvopragmatik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish imkonini berdi. Natijalar ingliz tilida zamon deysisi asosan rivojlangan grammatik vositalar va diskurs markerlari orqali aniq ifodalanishini, o'zbek tilida esa kontekst va voqea bayonining izchil tizimi yetakchi rol o'ynashini ko'rsatdi. Har ikkala tilda zamon deysisi voqealar ketma-ketligini tashkil etish va muallif pozitsiyasini ifodalashda umumiy pragmatik funksiyalarni bajaradi. Shu bilan birga, ingliz badiiy adabiyotida temporal eksperimentlar kengroq uchrasa, o'zbek adabiyotida an'anaviy bayon orqali psixologik chuqurlik yaratiladi. Tadqiqot xulosalari badiiy tarjimada temporal vositalarning funksional ekvivalentligini hisobga olish zarurligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). <https://doi.org/10.5526/esj23>
- (2). Yule G. The study of language. Cambridge university press, 2022.
- (3). Fillmore C.J. Deixis and context. Context in language learning and language understanding. 1998, c. 27–41.
- (4). Lyons A. Self-presentation and self-positioning in text-messages: Embedded multimodality, deixis, and reference frame: дис. Queen Mary University of London, 2014.
- (5). Levinson S.C. Deixis. The handbook of pragmatics. 2006, c. 97–121.
- (6). Comrie B. Tense. Cambridge university press, 1985, т. 17.

Halimova Umriya To'liqinovna (Navoiy davlat universiteti “O'zbek tili va adabiyoti” kafedrası 1-kurs magistranti)

ANVAR OBIDJON QISSALARIDA QO'LLANGAN FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOPOETIK TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Anvar Obidjonning qissalarida frazeologik birliklar lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilindi. Tadqiqotda frazeologizmlarning ijtimoiy va psixologik funksiyalari yoritildi. Frazemalarning denotativ ma'nosi saqlangan holda konnotativ qatlamlari o'rganildi.

Kalit so'zlar: qissa, idioma, frazema, badiiy matn, aktual birlik, emotsional fon, ekspressiv bo'yoq.

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ПОВЕСТЯХ АНВАРА ОБИДЖОНА

Аннотация. В данной статье фразеологические единицы в повестях Анвара Обиджона были проанализированы с лингвопоэтической точки зрения. В исследовании освещены социальные психологические функции фразеологизмов. Коннотативные слои фразем были изучены при сохранении их денотативного значения.

Ключевые слова: повесть, идиома, фразема, художественный текст, актуальный фон, экспрессивная окраска.

THE LINGUOPOETIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGIC UNITS IN ANVAR OBIDJON'S NOVELLAS

Annotation. In this article, the phraseological units in Anvar Obidjon's stories were analyzed from a linguopoetic point of view. The study highlights the social and psychological functions of phraseological expressions. The connotative layers of the phraseology, while phrases were examined while preserving their denotative meanings.

Keywords: story, idiom, phraseme, literary text, relevant background, expressive coloring.

Kirish. Badiiy asar ta'sirchanligini oshirish uchun unda qo'llanadigan tasviriy vositalarga alohida e'tibor qaratish lozim. Badiiy matn ijodkorning dunyoni, voqelikni obrazli – estetik idrok qilish mahsuli sifatida paydo bo'ladi. Badiiy matnning badiiy butunlik sifatida o'quvchi tomonidan tushunilishi, albatta, ijodkorning murakkab estetik faoliyati natijasidadir. Badiiy asar tilini tilning aynan estetik vazifasining namoyon bo'lishi tarzida o'rganuvchi sohani – “lingvistik poetika” – “lingvopoetika” deb nomlash filologiya ilmidagi o'z o'rniga ega bo'lmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yaratilgan har qanday badiiy asarning til xususiyati asardan ko'zlangan maqsad uchun alohida ahamiyatga ega. “Badiiy asarni lingvistik jihatdan o'rganar ekanmiz, matnda til qurilishi, leksemlarning semantik jihatdan o'zaro birliklarga bo'linishi, aktuallashgan til vositalarining

aniqlanishi muhim tamoyillardandir... Bunday vositalarning lingvistik va badiiy mohiyatni ochib berish orqali badiiy mazmunning shakllanishi va ifodalanishi mexanizmlarini aniq tasavvur qilish mumkin" [1; 156-b.]. Ana shunday aktuallashtirilgan til vositalaridan biri frazeologik birliklarning badiiy matn tarkibida qo'llanilishi asarning ekspressiv va emotsional mazmunini yanada oshiradi. Sujetning emotiv va estetik jihatdan boy bo'lishini ta'minlovchi elementlardan biriga aylanadi. Tilshunos olim Sh.Rahmatullayevning fikricha, "Frazema til qurilishining lug'at bosqichiga mansub ikkinchi lisoniy birlik bo'lib, bittadan ortiq leksemaning o'zaro semantik-sintaktik birlashuvidan tarkib topgan bo'ladi" [2;216-b.]. Shunga ko'ra u segment birlik deyiladi, sintaktik tuzilishi jihatidan birikmaga, gap-shaklga teng bo'lib, odatda, normat,iv va signifikativ vazifa bajaradi, lekin leksemadan ifoda jihati bilangina emas, mazmun jihati bilan farq qiladi. Leksemaga qaraganda frazeologik birlikda ta'sirchanlik yuqori darajani hosil qiladi. Shuning uchun yozuvchi fikrini oddiy so'z bilan emas, frazeologik birlik vositasida yetkazishga harakat qiladi. Professor Sh.Rahmatullayev yana shuni ta'kidlaydi: "Frazema ikki va undan ortiq leksemaning o'zaro semantik-sintaktik bog'lanib, umumlashma ko'chma ma'no kashf etishi bilan yuzaga keladi va matnda tasviriylikni kuchaytirib, o'ziga xos murakkab semantik yadroni yuzaga keltiradi" [2;218-b.]. Demak, o'zbek adabiyotidagi katta-kichik nasriy va she'riy asarlar matnida frazeologik birliklarning qo'llanilishi o'quvchi voqeylikni ta'sirchan va ifodali tushunishini ta'minlashga xizmat qiladi. Buni biz anvar Obidjon asarlari misolida tahlil qilamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek bolalar shoiri va yozuvchisi Anvar Obidjon asarlarida tilshunoslikda aktual bo'lgan turli tasvir vositalarini uchratish mumkin. Ushbu vositalar yozuvchining obraz yaratishida nafaqat tasvir, balki u orqali ochiladigan ruhiy holat, emotsional kayfiyat, estetik zavq ulasha olishi bilan ham qimmatlidir. Tasviriy vositalar, frazeologik birliklar, metaforik ishoralar matnida o'ziga xos signifikativ vazifa bajaradi va lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Anvar Obidjon qissalari, asosan, bolalarga bag'ishlanganligi bois undagi asosiy semantik yadroni to'polonchilik, shumlik, ahillik, xayolparastlik, do'stlik, tinib-tinchimaslik kabi semalar tashkil etadi.

Yozuvchining "Mo'ttivoymisan, mittivoymisan?" nomli qissasida ham tilning turli tasvir vositalaridan mohirona foydalanilgan. Jumladan, qissada qo'llangan frazeologik birliklar asardagi tasviriylikni oshirish bilan birga o'quvchiga estetik zavq beradi. Qahramonlarning ijtimoiy fonda ichki kechinmalarini aniqlik bilan ochib berishda pragmatik vazifani bajaradi. Qissa matnida uchraydigan paremologik birliklar o'zbek tilining frazeologik sistemasida shakllangan umumxalq ma'nolarini muallif kontekstda yuzaga chiqishiga zamin yaratadi.

Anvar Obidjonning "Mo'ttivoymisan, mittivoymisan?" qissasida bosh qahramon Mo'ttivoyning endi 6-sinfga ko'chgan va ta'tilga chiqqaniga besh kun bo'lganidan boshlanadi. Asar qahramoni o'n uch yoshdagi bolalarga xos o'yinqaroqlik, to'polonchilik, shumlik, tinib-tinchimaslik, xayolparastlik kabi xarakter xususiyatlari xos. Buga asarni mutolaa qilish va lingvopoetik tahlil jarayonida guvoh bo'ldik.

Tahlil va natijalar. "Mo'ttivoymisan, mittivoymisan?" qissasining "boshlanishida boshidan g'alva arimay turishi" [3;4-b.] qahramonning bolalarga xos to'polonchi va sho'xligidan darak beradi. Asar qahramoni qaysi ishni boshlamasin, har doim muammoga duch kelaveradi. Qissa davomida Mo'ttivoyning yarim odam, yarim it qiyofasiga do'nishi xarakter jihatdan murakkab konnotativ ma'no tashiydi. Asar matnida uchraydigan "*Kechpishar toshnokning ustida chaqchayip turgan hakka Alpomishga ko'p yomonliklar qilgan Surxayl kampirga o'xshab ko'rindi-yu, unga tish qayraganimcha kamondan o'q uchirdim...*" [3;6-b.], gapida "tish qayramoq" iborasi ishlatilgan. Ushbu somatik ibora asar qahramonining hakkaga bo'lgan salbiy munosabatini, ya'ni yomon ko'rinishini ifodalagan. Shu o'rinda, yozuvchi "Alpomish" dostoni qahramoni Alpomishning Surxayl kampir bilan o'rtasidagi ziddiyatni ham esga oladi. Albatta, ushbu o'rinda qo'llangan "tish qayramoq" iborasi aynan qahramonning xarakterini ochib berishda yozuvchi tomonidan mahorat bilan ishlatilgan deyish mumkin. Yana bir o'rinda "*Menga ko'zi tushgan odam borki, quloq-burunli ustunga aylanib, joyida dong qotib qolaverdi*" [3;6-b.]. Ushbu jumlada esa "dong qotmoq" iborasi orqali qahramonning xakteri yanada yorqinroq ochib berilgan. Qahramonning haddan ortiq sho'xligi, atrofdagi insonlarning unga bo'lgan munosabatini, ya'ni hayron qolishini ifodalab bergan. Shuningdek, qahramon haqida kitobxonning tasavvurlarini boyitishga xizmat qiladi.

Shu o'rinda, "*Boshimga qop-qop kulfat orttirganimni payqam, o'rnimdan turib-la qo'chqorning iziga tushdim*" [3;7-b.] gapida "iziga tushmoq" iborasi keltirilgan. Ushbu ibora "izlamoq" leksemasi o'rnida ta'sirchanlikni oshirish maqsadida qo'llanilgan. "Iziga tushmoq" iborasi "Zimdan yurib butun xatti-harakatini ta'qib qilmoq" degan ma'noni ifodalaydi [4;110-b.].

Qissada salbiy xarakterga ega Aldar Xoldor nomli qahramonning tasvirlanishi, asarning semantik jihatdan boy bo'lishini ta'minlaydi. Ya'ni, uning tilidan keltirilgan "*Demaslikka demadingiz-u baribir ko'*

zingiz meni yeyman” deb turibdi. Odamni yuragini bunaqa qon qilavormang-da, [3;24-b.] Yo’ldosh aka! Ushbu o’rinda “yuragini qon qilmoq” iborasi ekspressivlik jihatdan hissiy effektini yaqqol ko’rsatadi. Yuragini qon qilmoq – diltang bo’lmoq, ziq bo’lmoq [4;276-b.] ma’nolarini ifodalaydi. Ushbu ibora asar qahramoni Aldar Xoldor fikrini tinglovchiga yetkazishda ekspressivlikni ta’minlashga xizmat qilgan.

Asarda muallif tomonidan aytilgan ushbu jumlada ham qahramonni ruhiy holati ibora vositasida ko’rsatib o’tilgan: “Aldar Xoldorning paytavasiga qurt tushib, bo’pti, Rahimboy, narigi fermerda ham bir ishim boridi, deya tez-tez odimlab uzoqlasha boshladi”. Ushbu jumladagi qahramon holatini ko’rsatuvchi “paytavasiga qurt tushmoq” iborasi juda qattiq qo’rqmoq, dovdiramq, haddan tashqari xavotirga tushmoq ma’nolarida qo’llangan. Ushbu iboraning qo’llanilishi muallifning paremiologik birlikdan konnotativ ma’noni kuchaytirishda foydalanishida lingvopoetik yaxlitlikni mustahkamlashga xizmat qilgan.

Qissada matnida uchraydigan “Ip boylamay o’ynatmoq”, “odamni kuydirmoq” [3;53-b.] iboralari ijtimoiy mazmunga ega bo’lib, aldab-suldab, ko’nglini ovlab, chalg’itib, o’z yurig’iga yurgazmoq, keyingisi esa ayanchli fojiali ahvolga solmoq kabi pragmatik semalarni anglatadi. Bu frazemalar orqali muallif nafaqat voqeani tasvirlaydi, balki ijtimoiy jarayonlarni ko’rsatuvchi lingvopoetik vositalarni ham qo’llaydi. Anvar Obidjon badiiyatida frazeologizmlar, ko’pincha, sodda, xalqona, bir o’qigandayoq anglaniladigan shaklda keladi. Bu uning matnlarini tabiiy, og’zaki nutqqa yaqin va poetik mazmun jihatidan boy bo’lishini ta’minlaydi. Muallifning tilida frazeologizmlar nafaqat qolip, balki asosiy ma’no yaratuvchi vosita maqomiga ega bo’ladi. Badiiy matnning ichki ohangi, qahramonlarning emotsional holati, ijtimoiy fan aynan frazeologizmlar qo’llanilishida maydonga keladi.

Anvar Obidjonning “Oddiy ayriliq yoxud eng bokira sevgi ertagi” [5;120-b.] qissasi ham emotsional jihatdan boy bo’lib, o’quvchida badiiy zavq uyg’otadi. Qissada keltirilgan frazemalar uning badiiy-estetik mohiyatini belgilovchi asosiy lingvopoetik mexanizmdir. Ular matnning semantik strukturasi boyitadi, qahramon ruhiyatini aniqlashtiradi, voqealarning ijtimoiy mazmunini chuqurlashtiradi. Tilshunoslik nuqtayi nazardan qaraganda, bu aktual vositalar semantik boyish, konnotativ ma’no yuklash va idiolektga xos umumlashtirilgan obrazlar tizimini namoyon etadi.

Muallifning “Oddiy ayriliq yoxud eng bokira sevgi” qissasida uchraydigan “yuragi bezillab qolgan”, “ko’ngli yozilmoq” [5;125-b.] kabi iboralarning qo’llanilishi, qahramonning subyektiv hissiyatini, ruhiy emotsional holatini ko’rsatadi. Kontekstda ibora voqelikning jiddiyligini bildiradi va uni kuzatuvchi o’quvchi beixtiyor qahramonga nisbatan hamdardlik hissinı tuyadi. Bu o’rinda frazeologizmning semantik tarkibi kengayib, tasviriylik vositasidan ko’ra voqeaning estetik jihatdan ta’sir kuchini oshiradi.

Qissada keltirilgan “ko’ngli yozilmoq” iborasi mana shu qiyinchiliklardan bir zum bo’lsa ham tin olish, yoddan chiqarish kabi semalarini ifodalaydi. “Boshi osmonga yetmoq” ekspressivlikning yuqori darajasi bo’lib, muallif bu orqali qahramonning subyektiv hissiyatini ifodalaydi va kuzatuvchida ham qahramonga nisbatan ko’tarinki kayfiyat paydo bo’ladi. Mazkur iboralar qissada alohida belgi sifatida emas, balki bir butun semantik zanjirning bo’laklari sifatida qo’llanadi. Ularni bog’lab turuvchi asosiy omil–kontekstual semantika, ya’ni, frazeologizmlarning matn ichida ma’no kuchayishi va voqelikni ifodalashdagi funksional o’rni shu jihatdan qissada frazeologizmlarni nafaqat badiiy tasvir vositasi sifatida, balki tilning dunyoqarash ifodasi sifatida ham qo’llaydi. Har bir frazeologik birlikning semantik yadrosi saqlangan holda konnotativ ma’nosi kuchayadi.

Xulosa. Aytish mumkinki, Anvar Obidjon asarlarida ifodalangan tilning tasviriy vositalari, jumladan, frazeologizmlar oddiy so’zlarga nisbatan voqelikni ta’sirchan, obrazli ifodalashda muhim. Ular asar tilini jonli tarzda voqelantirishda muhim vosita sifatida xizmat qilgan. Shuningdek, ijodkor asarlarida qo’llangan frazeologizmlar voqelikni kitobxon xotirasida tez, oson va jonli tarzda saqlanib qolishida ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

- (1). Yo’ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent, “Fan” nashriyoti, 2008.
- (2). Rahmatullayev Sh. Hozirgi o’zbek adabiy tili. Toshkent, “Universitet”, 2005.
- (3). Anvar Obidjon. Oddiy ayriliq. “Mo’ttivoymisan, mittivoymisan?” qissasi. Gafur G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent, 2019.
- (4). Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1978.
- (5). Anvar Obidjon. Oddiy ayriliq. “Oddiy ayriliq yoxud eng bokira sevgi” qissasi. G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019.

Nasrulloeva Nasiba Sadulloevna (Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM Samarqand kampusi
“Xorijiy tillar” kafedrası dotsenti (PhD)
**MEDIA MAKONDA INGLIZ VA O‘ZBEK KOMPYUTER VA INTERNET TERMINLARINING
LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek media makonida uchraydigan kompyuter va internet terminlarining lingvopragmatik xususiyatlari tadqiq etiladi. Media matnlarda terminlarning semantik adaptatsiyasi, stilistik funksiyalari, kontekstual qo‘llanilishi hamda milliy lingvokulturologik omillar ta‘sirini yoritiladi. Tadqiqot ingliz tilidan kirib kelayotgan IT-terminlarning o‘zbek tilida qabul qilinishi, moslashuvi va kommunikativ ta‘sirchanligi bilan bog‘liq jarayonlarni tahlil qiladi. Natijalar media tilida global axborot texnologiyalari leksikasining kuchayib borayotgan o‘rnini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: kompyuter terminlari, internet leksikasi, lingvopragmatika, media diskurs, ingliz-o‘zbek terminologiyasi, adaptatsiya, axborot texnologiyalari.

**ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ
КОМПЬЮТЕРНЫХ И ИНТЕРНЕТ ТЕРМИНОВ В МЕДИАПРОСТРАНСТВЕ**

Аннотация. В данной статье исследуются лингвопрагматические особенности компьютерных и интернет терминов, встречающихся в английском и узбекском медиа пространстве. Медиа тексты освещают семантическую адаптацию терминов, стилистические функции, контекстуальное использование, а также влияние национальных лингвокультурологических факторов. В исследовании анализируются процессы, связанные с восприятием, адаптацией и коммуникативной восприимчивостью ИТ-терминов, поступающих из английского языка, на узбекском языке. Результаты подтверждают растущее место лексики глобальных информационных технологий в языке СМИ.

Ключевые слова: компьютерные термины, интернет-лексика, лингвопрагматика, медиа дискурс, англо-узбекская терминология, адаптация, информационные технологии.

**LINGUOPRAGMATIC FEATURES OF ENGLISH AND UZBEK COMPUTER AND INTERNET
TERMS IN THE MEDIA SPACE**

Annotation. This article explores the linguopragmatic features of computer and internet terms found in the English and Uzbek media space. The media texts highlight the semantic adaptation of terms, their stylistic functions, contextual usage, and the influence of national linguocultural factors. The study analyzes the processes related to the perception, adaptation, and communicative receptivity of IT terms coming from English in the Uzbek language. The results confirm the growing importance of global information technology vocabulary in the media language.

Keywords: computer terms, internet vocabulary, linguopragmatics, media discourse, Anglo-Uzbek terminology, adaptation, information technology.

Kirish. Global axborot texnologiyalarining rivojlanishi til tizimida, xususan, media makonida yangi terminlarning faol qo‘llanilishiga sabab bo‘lmoqda. Ingliz tilidan kirib kelgan “server”, “blogger”, “platform”, “update”, “cybersecurity”, “cloud” kabi terminlar o‘zbek media tilida muhim kommunikativ vositaga aylangan. Shu jarayonda terminlarning lingvopragmatik xususiyatlari, ularning matndagi maqsadga yo‘naltirilganligi, stilistik yuklamasi, kontekstual ahamiyati va kommunikativ ta‘sirini alohida ilmiy e‘tibor talab qiladi.

Maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek media makonida qo‘llanilayotgan kompyuter va internet terminlarining lingvopragmatik xususiyatlarini aniqlash, ularning o‘zaro farqli va umumiy jihatlarini tahlil qilishdir. Media matnlarda IT-terminlarning qo‘llanilishi lingvopragmatik jihatdan ikki asosiy funksiyani bajaradi: birinchisi, ma‘lumotning tez va aniq yetkazilishi, texnik ma‘lumotning soddalashtirilgan tarzda auditoriyaga tushuntirilishi; ikkinchisi esa zamonaviylik, ishonchlilik va texnik kompetentlik taassurotini yaratish orqali stilistik va ta‘sirchanlik funksiyasini bajaradi. O‘zbek tilidagi media matnlarda inglizcha terminlarning faol qo‘llanilishi, ularning morfologik va fonetik moslashuvi, ba‘zan esa izohlash orqali auditoriyaga yetkazilishi kuzatiladi, bu esa tilning terminologik boyishini oshiradi va lingvokulturologik jihatdan qiziqarli tadqiqot obyekti hisoblanadi. Lingvopragmatik nuqtayi nazardan, IT-terminlar media matnlarida na faqat axborot yetkazish vositasi, balki kommunikativ maqsadga yo‘naltirilgan stilistik strategiya sifatida ham xizmat qiladi. Masalan, “cloud computing” atamasi texnik ma‘nodan tashqari tezkorlik, zamonaviylik va global integratsiya kabi konnotativ mazmunlarni ham auditoriyaga etkazadi. Shu asosda maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek media makonida ishlatiladigan kompyuter va internet terminlarining lingvoprag-

matik xususiyatlarini aniqlash, ularning o'zaro farqli va umumiy jihatlarini tahlil qilish hamda terminlarning matndagi kommunikativ rolini baholashdan iboratdir.

Metodlar. Tadqiqotda ingliz va o'zbek media makonida ishlatiladigan kompyuter va internet terminlarining lingvopragmatik xususiyatlarini aniqlash uchun bir qator metodlardan foydalangan. Avvalo, lingvopragmatik tahlil asosida terminlarning matndagi kommunikativ va stilistik funksiyalari, konnotativ mazmuni hamda auditoriyaga ta'siri o'rganildi. Shuningdek, tadqiqotda korpus tahlili qo'llanilib, ingliz (BBC, The Guardian, TechCrunch) va o'zbek (Kun.uz, Gazeta.uz, Daryo.uz) media materiallaridagi terminlarning qo'llanilishi, chastotasi va konteksti aniqlandi. Terminlar o'zaro farqli va umumiy jihatlarini aniqlash maqsadida taqqoslash va kontrastiv metoddan foydalangan holda ingliz va o'zbek media matnlari tahlil qilindi. Bundan tashqari, diskurs tahlili yordamida IT-terminlarning media diskursidagi stilistik va kommunikativ roli baholandi, ularning auditoriya e'tiborini jalb qilish, texnik ishonchlilik va zamonaviylik kabi funksiyalarini aniqlashga harakat qilindi. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar statistik va sifat jihatidan umumlashtirilib, har bir terminning lingvopragmatik xususiyati matn kontekstida tahlil qilindi. Ushbu metodik yondashuv IT-terminlarning media matnlarda qanday tarzda integratsiya qilinishi, o'zbek tilida morfologik va fonetik moslashuvi, shuningdek, kommunikativ samaradorligini aniqlashga imkon berdi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

1. **Lingvopragmatik tahlil** – terminlarning matn ichidagi ma'nodoshlik, konnotativlik va kommunikativ funksiyalarini aniqlash.
2. **Korpus tahlili** – ingliz (BBC, The Guardian, TechCrunch) va o'zbek (Kun.uz, Gazeta.uz, Daryo.uz) media materiallari asosida qo'llanish chastotasi va kontekstlari o'rganildi.
3. **Taqqoslash va kontrastiv metod** – ingliz va o'zbek media tilidagi termin qo'llanilishi solishtirildi.
4. **Diskurs tahlili** – IT-terminlarning media diskursidagi stilistik va pragmatik roli baholandi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek media makonida ishlatiladigan kompyuter va internet terminlarining lingvopragmatik xususiyatlarini aniqlash imkonini berdi. Ingliz tilidagi media matnlarda IT-terminlar ko'pincha murakkab, tizimli va aniqlik bilan ishlatiladi. Masalan, "AI-driven solutions", "cybersecurity breach", "cloud-native architecture" kabi atamalar texnik ma'nodan tashqari, metaforik va konnotativ mazmunni ham ifodalaydi. Terminlar matnda nafaqat axborot yetkazuvchi, balki stilistik va pragmatik funksiyani ham bajaradi, auditoriyada texnik kompetentlik va zamonaviylik taassurotini yaratadi.

O'zbek media matnlari tahlilida esa inglizcha IT-terminlarning ko'plab hollarda asl shaklda saqlanishi kuzatildi: "online", "login", "traffic", "cloud". Shu bilan birga, terminlarning o'zbek tiliga morfologik va fonetik moslashuvi ham mavjud: "post qildi", "skrin oldi", "download qildim". Ba'zi terminlar izohli shaklda kiritiladi, masalan: "phishing (firibgarlikning bir turi)", bu esa o'quvchiga terminning texnik ma'nosini tushuntirishga xizmat qiladi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, IT-terminlar media matnlarda quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. **Axborot yetkazish funksiyasi** – texnik va yangi ma'lumotlarni aniq va qisqa yetkazish.
2. **Stilistika va ta'sirchanlik funksiyasi** – zamonaviylik, ishonchlilik va texnik kompetentlik taassurotini yaratish.
3. **Lingvokulturologik funksiyasi** – terminlar tilning terminologik boyishini oshiradi va o'zbek media makonida global axborot texnologiyalari konsepsiyasini targ'ib qiladi.

Korpus tahlili natijalari ko'rsatdiki, ingliz media matnlarida IT-terminlarning qo'llanilishi ko'proq murakkab jumlalarda va texnik kontekstlarda bo'lsa, o'zbek matnlarida ular oddiy jumlalarda, ko'pincha izoh bilan yoki morfologik moslashgan shaklda uchraydi. Terminlarning chastotasi ingliz media matnlarida o'rtacha 1,8–2,3 marta maqolada ishlatilsa, o'zbek matnlarida 0,8–1,5 marta ishlanishi kuzatildi. Shuningdek, terminlarning pragmatik funksiyasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, "cloud computing" o'zbek media matnlarida tezkorlik va zamonaviylik ramzi sifatida ishlatiladi, "update" esa yangilik va ishonchlilikni bildiruvchi signal sifatida qo'llanadi. Bu jarayon terminlarning nafaqat texnik, balki kommunikativ ahamiyatini oshiradi.

Umuman olganda, natijalar shuni ko'rsatdiki, inglizcha IT-terminlar o'zbek media makonida faol kirib kelmoqda, ba'zi hollarda izoh bilan yoki morfologik moslashuv orqali auditoriyaga yetkazilmoqda, va ularning lingvopragmatik xususiyatlari media matnlarning kommunikativ va stilistik funksiyasini samarali to'ldirmoqda.

Mulohaza. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, inglizcha IT-terminlarning o'zbek media makoniga faol kirib kelishi global kommunikatsiya jarayonining tabiiy natijasidir. Bu jarayon o'zbek tilining terminologik ba-

zasini boyitmoqda, biroq ba'zi terminlarning me'yorlashtirilmagan shaklda qo'llanishi til tizimida variantlilik paydo qilmoqda.

Ingliz media makonida terminologiya o'zining tizimlilik va aniqligi bilan ajralib turadi. O'zbek mediiasi esa yakuniy me'yorlash bosqichida bo'lgani uchun terminlarning izohlash, o'zlashtirish va fonetik moslashuv jarayonlari davom etmoqda.

Lingvopragmatik nuqtayi nazardan, IT-terminlar media matnlarning informativeness, reallik, zamonaviylik, texnik kompetentlik va auditoriya e'tiborini jalb qilish kabi vazifalarini kuchaytiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek media makonida ishlatiladigan kompyuter va internet terminlari lingvopragmatik jihatdan sezilarli farqlarga ega. Ingliz media matnlarida IT-terminlar murakkab, tizimli va texnik aniqlik bilan ishlatiladi, ular metaforik va konnotativ mazmun bilan boyitilgan bo'lib, auditoriyada texnik ishonchlilik va zamonaviylik taassurotini yaratadi. Bu esa ingliz media Makonining global axborot texnologiyalari diskursidagi yuqori standartini aks ettiradi.

O'zbek media matnlarida esa inglizcha terminlarning faol kirib kelishi, ularning morfologik va fonetik moslashuvi, ba'zan esa izohli qo'llanilishi kuzatiladi. Bu jarayon o'zbek tilining terminologik bazasini boyitadi, lekin ba'zi hollarda terminlarning me'yorlashtirilmagan shaklda qo'llanishi til tizimida variantlilik va izchillik yetishmasligini keltirib chiqaradi. Shu bilan birga, terminlarning media matnlarda kommunikativ funksiyasi muhim ahamiyat kasb etadi: ular yangilikni ta'kidlash, zamonaviylikni ko'rsatish va auditoriya e'tiborini jalb qilish vositasi sifatida ishlatiladi.

Lingvopragmatik nuqtayi nazardan, tadqiqot shuni ko'rsatadiki, IT-terminlar media matnlarida nafaqat axborot yetkazish vositasi, balki stilistik va kommunikativ strategiya sifatida ham ishlatiladi. Misol uchun, "cloud computing" o'zbek matnlarida tezkorlik, zamonaviylik va global integratsiya kabi konnotativ mazmunlarni ifodalaydi, "update" esa yangilik va ishonchlilikni bildiruvchi signal sifatida ishlatiladi. Bu terminlar media matnlarda texnik ma'lumotni soddalashtirish bilan birga, auditoriya hissiyotini boshqarish va matnga ta'sirchanlik berish vazifasini ham bajaradi.

Shu bilan birga, ingliz va o'zbek media makonidagi IT-terminlarning farqli qo'llanilishi lingvokulturologik omillar bilan ham bog'liq. Ingliz media matnlarida terminlar o'zining asl texnik ma'nosini saqlagan holda ishlatilsa, o'zbek matnlarida ular, ko'pincha, soddalashtiriladi yoki izoh bilan tushuntiriladi. Bu esa o'zbek media makonida IT-leksikaning rivojlanish bosqichi va auditoriya tushunishini hisobga olgan holda amalga oshirilayotgan moslashuv jarayonini ko'rsatadi.

Natijada tadqiqot shuni ko'rsatadiki, IT-terminlar nafaqat texnik ma'noni yetkazuvchi vosita, balki media diskursida stilistik, kommunikativ va lingvokulturologik funksiyani bajaruvchi element sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Bu esa media tilida terminologik jarayonlarni yanada chuqurroq o'rganish zaruratini yaratadi.

Xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek media makonida ishlatiladigan kompyuter va internet terminlari lingvopragmatik jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lib, media matnlarning kommunikativ, stilistik va lingvokulturologik funksiyalarini samarali to'ldiradi. Ingliz media matnlarida IT-terminlar murakkab va tizimli ishlatiladi, ular nafaqat texnik ma'lumotni yetkazish, balki metaforik va konnotativ ma'nolarni ifodalash orqali auditoriyada zamonaviylik va ishonchlilik taassurotini yaratadi. Shu bilan birga, ingliz matnlarida terminlarning yuqori aniqligi va izchilligi media diskursida ularning integratsiyasini kuchaytiradi.

O'zbek media matnlarida inglizcha IT-terminlarning faol kirib kelishi, ularning morfologik va fonetik moslashuvi, ba'zan esa izohli qo'llanilishi kuzatiladi. Bu jarayon o'zbek tilining terminologik boyishini oshiradi va global axborot texnologiyalari konsepsiyasini auditoriyaga yetkazadi. Shu bilan birga, ba'zi hollarda terminlarning me'yorlashtirilmagan shaklda qo'llanilishi til tizimida variantlilik va izchillik yetishmasligini keltirib chiqaradi.

Lingvopragmatik tahlil shuni ko'rsatdiki, IT-terminlar media matnlarda nafaqat axborot yetkazish vositasi, balki stilistik strategiya, auditoriya e'tiborini jalb qilish va zamonaviylikni ifodalash vositasi sifatida ham ishlatiladi. Masalan, "cloud computing" o'zbek media matnlarida tezkorlik va global integratsiya ramzi sifatida, "update" esa yangilik va ishonchlilikni bildiruvchi signal sifatida qo'llaniladi. Bu terminlar media matnlarda texnik ma'lumotni soddalashtirish bilan birga, matnga ta'sirchanlik berish va auditoriya hissiyotini boshqarish vazifasini ham bajaradi.

Shuni hisobga olgan holda, maqolada quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. O'zbek tilida IT-terminlarni me'yorlashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan lug'atlar yaratish. Bu lug'atlar media xodimlari, jurnalistlar va texnik soha mutaxassislari uchun qo'llanma sifatida xizmat qiladi.

2. Media matnlarda terminlardan foydalanish bo'yicha metodik qo'llanmalarni ishlab chiqish, ularning pragmatik va stilistik funksiyasini hisobga olgan holda, terminlarni to'g'ri qo'llashni ta'minlash.

3. Inglizcha terminlarning o'zbekcha ekvivalentlarini yaratish jarayonini kuchaytirish, shu orqali tilning terminologik mustaqilligini saqlash va yangi texnologik atamalarni milliy kontekstga moslashtirish.

4. O'zbekiston OAVlari uchun yagona IT-terminologiya standartini joriy etish, bu esa media matnlarda terminlarning bir xilligi va izchilligini ta'minlaydi.

5. Media matnlarda terminlarning auditoriya tushunishini oshirish maqsadida izohlar, lug'at qo'llanmalar yoki interaktiv resurslardan foydalanish.

6. IT-terminlarning lingvopragmatik xususiyatlarini chuqur o'rganish bo'yicha doimiy ilmiy tadqiqotlar olib borish, bu orqali terminlar media diskursidagi kommunikativ va stilistik rolini yanada aniqlashtirish.

7. Tilshunoslik va media sohasidagi mutaxassislar uchun seminarlar, treninglar va o'quv kurslari tashkil etish orqali IT-terminlarning media makonidagi qo'llanilishini samarali boshqarish.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatadiki, inglizcha IT-terminlarning o'zbek media makoniga kirib kelishi nafaqat tilning terminologik boyishini oshiradi, balki media matnlarda kommunikativ, stilistik va pragmatik funksiyalarni kuchaytiradi. Shu bilan birga, terminlarning me'yorlashtirilmagan shaklda qo'llanilishi tilning izchilligiga ta'sir qilishi mumkin, shuning uchun ularni ilmiy asosda me'yorlashtirish va auditoriya tushunishini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Otaboyev A. O'zbek tilining terminologiyasi masalalari. Toshkent, "Fan", 2017.
- (2). Karimov B. Media tilining lingvistik xususiyatlari. Toshkent, 2020.
- (3). Hasanov R. Axborot texnologiyalari va til: lingvopragmatik yondashuv. Toshkent, 2021.
- (4). Samadova N. O'zbek tilida yangi leksika va terminologiya. Toshkent, 2019.
- (5). Е.Н.Галичкина. Компьютерная коммуникация: лингвистический статус, знаковые средства, жанровое пространство. Дис. ... док. филол. наук, Волгоград, 2012, 322 с.
- (6). Ю.А.Белова. Стратегии интерпретации смысла газетных заголовков. Автореф. дис. ... канд. фил. наук, Уфа, 2009, 24 с.
- (7). Т.Г.Добросклонская. Теория и методы медиалингвистики. Автореф. дис. ... канд. фил.наук. – Москва, 2000, 50 с.
- (8). Musurmonova O. (2020). "Media matnlarida zamonaviy terminlarning leksik-semantik xususiyatlari". "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 4-son, 45–52-betlar.
- (9). Abduazizov, A. (2018). Til va jamiyat. Internet tili va tilshunoslik yondashuvlari. Toshkent, "Fan".

**Ro'zmetova Madinabonu Ruslan qizi (Urganch davlat universiteti Xorijiy filologiya yo'nalishi
2-kurs talabasi; madinarozmetova2006@gmail.com)**

EKOLOGIYAGA OID MATNLARDA ANTROPOLOGIK TERMINLAR DIFFERENSIYALASHISHI

Annotatsiya. Ushbu maqola ekologik matnlarda eng ko'p chalkashlik keltirib chiqaradigan antropologik terminlarni misollar bilan solishtirib tahlil qilinadi. Terminlarning aralash-quralash qo'llanilishi xalqaro taqqoslash va ilmiy aloqaga salbiy ta'sir ko'rsatishi ko'rib chiqilib, terminlarning noto'g'ri qo'llanilishi ilmiy aniqlikka putur yetkazishi ta'kidlanadi. Bu maqola ekologik matnlarda antropologik terminlarning differensiyalashuvi masalasini, xususan, bir xil ekologik jarayon va hodisalarning turli madaniy-lingvistik kontekstlarda o'ziga xos semantik qatlamlar orqali ifodalanishi natijasida yuzaga keladigan chalkashlik analiziga bag'ishlangan. Shu bilan birgalikda, ekologik atamalarni tarjima qilish jarayonida madaniy tafovutlarni hisobga olish muhimligi ham ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: madaniy ekologiya, ekologik antropologiya, semantik farq, antropogen, terminlar differensiyalashuvi, inson ekologiyasi.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Аннотация. В трёх статьях анализируются наиболее запутанные антропологические термины в экологических текстах, сравнивая их с примерами. Рассматривается пагубное влияние смешения терминов на международную оценку и научную коммуникацию, и подчёркивается, что неправильное использование терминов подрывает научную точность. Вопрос дифференциации антропологических терминов в экологических текстах связан с путаницей, возникающей в результа-

те выражения одних и тех же экологических процессов и процессов через определённые семантические слои в разных культурно-языковых контекстах. При этом рассматривается важность учёта культурных различий при переводе экологических терминов.

Ключевые слова: культурная экология, экологическая антропология, семантическое различие, антропогенный, дифференциация терминов, экология человека.

DIFFERENTIATION OF ANTHROPOLOGICAL TERMS IN ECOLOGICAL TEXTS

Annotation. This article analyzes the most confusing anthropological terms in ecological texts, comparing them with examples. It is considered that the mixed use of terms negatively affects international comparison and scientific communication, and it is emphasized that the incorrect use of terms undermines scientific accuracy. The issue of differentiation of anthropological terms in ecological texts is discussed, in particular, the analysis of the confusion that arises as a result of the expression of the same ecological processes and phenomena through specific semantic layers in different cultural-linguistic contexts. At the same time, the importance of taking into account cultural differences in the process of translating ecological terms is considered.

Key words: Cultural ecology, ecological anthropology, semantic difference, anthropogenic, term differentiation, human ecology.

Kirish (Introduction). Ekologik matnlarda, ayniqsa, ekologiya fanining inson bilan bog‘liq bo‘limlarida antropologik terminlar ko‘p uchraydi. Buning sababi zamonaviy ekologiya faqat tabiatni emas, balki inson (antropogen) ta‘sirini ham o‘rganishidir. Hozirgi davrda ekologik muammolar faqatgina tabiiy jarayonlarning emas, balki inson faoliyatining ham bevosita natijasi sifatida qabul qilinyapti. Shuning uchun ekologik matnlar tahlilida antropologik omil, ya‘ni, insonning ekologik tizimdagi o‘rni, roli va ta‘siri ham ahamiyatli hisoblanadi. Antropologik termin – inson va uning ijtimoiy, madaniy, ekologik xatti-harakatlarini ifodalovchi atama. Ularning ekologik matnlarda differensiyalash jarayoni, ya‘ni, mazmunan ajratilishi va kontekstual farqlanishi ilmiy tahlil uchun dolzarb mavzu sifatida ko‘riladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review) va tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ekologiya bilan antropologiya o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ushbu terminlarning ko‘p qatlamli tabiatini belgilaydi va ularni tahlil qilishda kontekstual yondashuvning ahamiyatini oshiradi. Tarjima jarayonida ekologik va antropologik tushunchalar kesishadigan semantik zonarni aniqlash, matnning ilmiy aniqligini ta‘minlashda asosiy vositaga aylanadi. Shuningdek, antropologik terminlarning ayrimlari milliy-madaniy xususiyatlarni ifodalagani sababli, ularning ekvivalentini topish emas, balki mazmuniy moslikni yaratish tarjimonning asosiy vazifalaridan biridir. Ekologik matnlar, ko‘pincha, fanlararo xarakterga ega bo‘lgani uchun terminlarning funksional yuklamasi matnning umumiy ilmiy uslubiga bog‘liq holda o‘zgarib boradi. Bunday matnlarda antropologik terminlarning noto‘g‘ri talqin qilinishi ekologik jarayonlar haqidagi tasavvurlarni buzishi mumkin. Shu sababli tarjimaning ilmiy asoslanganligi nafaqat til masalasi, balki ekologik bilimlarning to‘g‘ri shakllanishi bilan ham bevosita bog‘liqdir. Natijada ekologik matnlardagi antropologik terminlar tarjimasini chuqur o‘rganish, ilmiy konseptlarning boshqa tillarda adekvat aks etishini ta‘minlaydigan muhim nazariy-amaliy yo‘nalish sifatida namoyon bo‘ladi. “Antropogen”, “ekologik antropologiya”, “madaniy ekologiya”, “antropogen landshaft”, “ekologik iz”, “noosfera” kabi antropologik terminlar ekologik matnlarning bugungi kunda ajralmas qismiga aylangan. Ammo aynan shu terminlarning boshqa tillarga qilingan tarjimalari juda ko‘p chalkashliklarga sabab bo‘lmoqda. Masalan, bir xil tushuncha ingliz tilida “human ecology” deb atalsa, o‘zbek tilida “inson ekologiyasi”, “antropoekologiya” yoki, hatto “ekologik antropologiya” shaklida turlicha tarjima qilinib, natijada mualliflar bir hodisani turlicha terminlar bilan ifodalab, ilmiy matndagi aniqlikka putur yetkazmoqda. “Inson kapitali” iborasi iqtisodiyotda odamning bilim, malaka va sog‘lig‘ini “kapital” sifatida baholasa, ekologik matnlarda bu termin butunlay boshqa ma‘noga ega bo‘ladi. Bu yerda “ekologik inson kapitali” (ecological human capital) deb ataluvchi tushuncha ekologik mas‘uliyatli xulq-atvorni shakllantirish, tabiatni asrash bo‘yicha ko‘nikmalarni oshirish hamda atrof-muhit muammolarni anglab yetish ham termin ma‘nosi jihatdan o‘z ichiga oladi. Isbot tarzida, Finlyandiya yoki Shvetsiyada o‘tkazilgan tadqiqotlarda “yuqori ekologik inson kapitali”ga ega bo‘lgan jamiyatlar chiqindini 70–80%gacha qayta ishlay olishi va uglerod izini keskin kamaytirishi isbotlangan [2].

Geografiya va madaniyatshunoslikda “madaniy landshaft” atamasi inson tomonidan yaratilgan va madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan landshaftlarni (Toshkent yaqinidagi Chimgan bog‘lari yoki Italiyaning Toskana vodiysi) bildiradi. Ekologik matnlarda esa “madaniy landshaft”, asosan, “antropogen landshaft”ning bir turi sifatida talqin qilinadi va uning ekologik barqarorligi aniqlanadi. Masalan, O‘zbekistondagi an‘anaviy qadimiy sugo‘rish tizimlari (ariq, qadimiy hovuzlar) madaniy landshaft hisoblanib, ayni paytda

biologik xilma-xillikni saqlab qoluvchi muhim ekologik funktsiyaga ega deb qaraladi. Agar bu tizimlar buzilsa, madaniy landshaft yo'qolishi bilan birga ekologik xizmatlar (suvni tozalash, mikroiklimni barqarorlashtirish) ham yo'qoladi. "Ekologik xulq" termini ham xuddi shunday ikki xil ma'noda qo'llaniladi:

1. Psixologiya sohasi bo'yicha, shaxsning chiqindi chiqarishi va energiya tejashi bilan bog'liq harakatlar mazmuni bildiradi.

2. Ekologik matnlarda "ekologik ong darajasi", "ekologik madaniyat", ya'ni jamiyatning umumiy xatti-harakatlarini ifodalaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yevropa Ittifoqining 2023-yilgi hisobotida Germaniya 78% aholisi "yuqori ekologik xulq"ga ega deb baholangan, chunki ularning har kuni qiladigan tanlovi (velosipedda yurish, organik mahsulot sotib olish) umumiy uglerod izini 30%ga kamaytirgan [6].

Madaniy ekologiya biologik ekologiyadan farqli o'laroq, moslashuvni faqat energiya oqimi emas, balki ma'no tizimlari, ramzlar, hokimiyat munosabatlari va tarixiy jarayonlar orqali tahlil qiladi [3]. Shu sababdan bir xil ekologik muammo turli madaniyatlarda butunlay boshqacha tarzda yechiladi. Suv tanqisligini misol tarzda olsak, 1-biologik nuqtayi nazardan, suv resurslari kamaygani, aholi soni ko'paygani bilan izohlanadi va yechim sifatida to'g'on, nasos yoki desalinizatsiya kerak deb baholanadi; 2-madaniy ekologiya jihatdan har hududda turlicha yechiladi. Masalan, Marokashning Atlas tog'larida suv taqsimoti "kuttab" (an'anaviy suv hakami) tomonidan amalga oshiriladi: u suvni oilaning erkak a'zolari soniga emas, balki dalaning balandligi, tuproq turi va oilaning tarixiy huquqiga qarab taqsimlaydi. Bu yerda suv – oilaviy sharaf masalasi sifatida ham ko'riladi.

Ekologik antropologiya biologik ekologiyadan farqli o'laroq, insonning muhitga moslashuvini faqat biologik emas, balki lingvistik, madaniy, ramziy va idrok darajasi bilan birgalikda o'rganadi. Shu sababli bir xil tabiiy sharoit turli jamiyatlarda butunlay boshqacha madaniy shakllar va institutlarga ega bo'ladi [5]. Bir xil muammo: qurg'oqchil cho'l, suv juda kam. Biologik ekolog: "Suv resursi 200 mm, faqat cho'l o'simliklari o'sadi". Ekologik antropologiya farqlari: Avstraliya aborigenlari suvni "orzu chizig'ilari" (songlines) bo'yicha topadi – suv joylari qo'shiq va afsonalarda kodlangan [3]. Saudiya Arabistonidagi badaviy qabilalar suvni faqat "qabila sharafi"ga ko'ra taqsimlaydi. Namibiyadagi himba xalqi suvni sigirlarning oyoq izidan topadi – hayvonlar suvni biladi deya ishonishadi [4].

Tarjima jarayonida antropologik tushunchalarning milliy-madaniy konnotatsiyalari to'liq aks etishi, ayniqsa, ekologik matnlarning mazmuniy aniqligi uchun zarur hisoblanadi. Bir xil ekologik hodisalar turli madaniy kontekstlarda turlicha talqin qilinishi tarjimada semantik noaniqliklar keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababdan tarjimon antropologik terminlarning lingvokulturologik qatlamini ham hisobga olishi, ularning manba va maqsad tilidagi funksional ekvivalentlarini aniqlashi talab etiladi. Ekologik antropologiya bilan bog'liq atamalarda, ko'pincha, insonning ijtimoiy tajribasi, qadriyatlari va ekologik xulq-atvori mujassam bo'lgani bois, ularni tarjima qilishda faqat leksik darajadagi moslik bilan cheklanib bo'lmaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ekologik matnlarda antropologik terminlar differensiyalashuvi murakkab, lekin zarur jarayon. Bu jarayon yordamida terminlar semantik doirasini kengaytirib, konseptual asoslar yaratadi hamda insoniyatning atrof-muhitga nisbatan mas'uliyat va ong darajasini aniqroq aks ettirish imkonini beradi. Ekologik matnlarda antropologik terminlarni tushunish, ularni ma'no jihatdan ajratish va tarjima qilish tilshunoslik va ekologiya fani o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi. Shuningdek, ushbu terminlar ilmiy adabiyotlarda konseptual tahlil, leksik va semantik tahlil uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Tarjima jarayonida antropologik va ekologik ma'nolarni saqlash matnning ilmiy aniqligi va mukammalligini ta'minlaydi. Shu yo'l bilan ekologik matnlarda antropologik terminlar tarjimasi nafaqat lingvistik, balki ekomadaniy va sotsiologik nuqtayi nazardan ham ahamiyat kasb etadi. Antropologik terminlarning ekologik diskursda to'g'ri va izchil ishlatilishi nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, ekologiya va ijtimoiy fan sohalari kesishmasida yangi paradigmatic, tadqiqot yo'nalishlarini ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

- (1). Haenn N., & Wilk R. (Eds.). Environment in Anthropology: A Reader in Ecology, Culture, and Sustainable Living (2nd ed.). New York University Press (2016).
- (2). Koskela E., & Pettey I. Ecological human capital and sustainable development: A Nordic perspective. (2022).
- (3). Scientific American: Ancient Indigenous "Songlines" Match Long-Sunken Landscape off Australia (2024). Website: scientificamerican.com.
- (4). Tribal Quest: Namibia – The Himba. (2023). Havola: tribalquest.org.
- (5). Understanding Human Ecology: Anthropology and Human Ecology (muallif: IGNOU, 2023).

Soxibova Dilnoza Ergashevna (Termez Iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi; e-mail:
sokhibovadilnoza4@gmail.com)
**INGLIZ VA O'ZBEK BOSH KIYIM NOMLARINING MAQOL VA MATALLAR TARKIBIDA
IFODALANISHI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi bosh kiyim nomlarining maqol va matallar tarkibida qo'llanishi tahlil qilinadi. Bosh kiyim nomlari har ikki xalq tilida lingvokulturologik, semantik va ramziy ma'noga ega bo'lib, xalqning mentaliteti, qadriyati, ijtimoiy tasnifi va tarixiy tajribasini ifodalaydi. Tadqiqotda do'ppi, salla, ro'mol, kuloh, hat, cap, crown kabi birliklarning ma'nodoshlik, funksional va ramziy xususiyatlari ilmiy adabiyotlar hamda maqol-matallar misolida o'rganildi. Natijalar ingliz va o'zbek maqollarida bosh kiyimning ijtimoiy rol, axloqiy qadriyat va ramziy ma'nolarni ifodalashdagi muhimligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: bosh kiyim, maqol, matal, lingvokulturologiya, semantika, hat, do'ppi, crown.
Сохибова Дилноза Эргашевна (преподаватель Термезского университета экономики и сервиса;
e-mail: sokhibovadilnoza4@gmail.com)

**ВЫРАЖЕНИЕ НАЗВАНИЙ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ
СТАТЬЯХ И МАТЕРИАЛАХ**

Аннотация. В данной статье исследуется употребление названий головных уборов в английских и узбекских пословицах и поговорках. Термины, обозначающие головные уборы, в обоих языках обладают лингвокультурным, семантическим и символическим значением, отражая менталитет, ценности, социальную классификацию и исторический опыт народов. В исследовании анализируются синонимические, функциональные и символические особенности таких единиц, как дуппи, салла, румол, кулох, hat, cap, crown на основе научных источников и примеров пословиц. Полученные результаты показывают, что в английских и узбекских пословицах образы головных уборов служат для выражения социального поведения, нравственных норм и символических значений.

Ключевые слова: головной убор, пословицы и поговорки, лингвокультурология, семантика, hat, do'ppi, crown.

Sohibova Dilnoza Ergashevna (Lecturer at Termez University of Economics and Service;
e-mail: sokhibovadilnoza4@gmail.com)

**EXPRESSION OF HEADWEAR NAMES IN ENGLISH AND UZBEK ARTICLES AND
MATERIALS**

Annotation. This article examines the use of headwear names in English and Uzbek proverbs and sayings. Headwear terminology in both languages carries linguocultural, semantic, and symbolic meanings, reflecting the mentality, values, social categorization, and historical experience of the people. The study analyzes the synonymic, functional, and symbolic features of units such as do'ppi, salla, ro'mol, kuloh, hat, cap, crown based on academic sources and examples from proverbs. The findings demonstrate that both English and Uzbek proverbs use headwear imagery to express social behavior, ethical norms, and symbolic meanings.

Keywords: headwear, proverb, linguoculture, semantics, hat, do'ppi, crown.

Kirish (Introduction). Til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar zamonaviy tilshunoslik va madaniyatshunoslikning eng muhim sohalaridan biridir. Har bir tilning leksik zaxirasi ma'lum bir xalqning tarixiy tajribasi, an'analari, ijtimoiy hayoti va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi noyob vositalardan iborat. Shu nuqtayi nazardan, bosh kiyimlarining nomlari nafaqat insonning tashqi ko'rinishini ifodalovchi oddiy obyektlar sifatida, balki ularning tarixiy, ijtimoiy va madaniy kontekstini aks ettiruvchi lisoniy birliklar sifatida ham muhimdir. Agar biz ingliz va o'zbek tillaridagi bosh kiyimlarining nomlarini, ularning semantik va konnotativ jihatlarini o'rgansak, til va madaniyat bir-birini qanday to'ldirishi haqida yanada aniqroq ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Tarjima va madaniy tilshunoslikda bosh kiyim nomlarining maqol va matnlarda ifodalanishi, ularning sinonim va frazeologik xususiyatlari hamda madaniyatlararo farqlari tahlil qilinadi. Masalan, ingliz tilida ba'zi bosh kiyimlarining nomlari ularning ijtimoiy mavqei, vazifasi va qo'llanilish doirasini ko'rsatuvchi iboralar orqali ifodalanadi, o'zbek tilida esa madaniy meros va an'analarga oid atamalar, ko'pincha, qo'llaniladi. Shuning uchun bosh kiyimlarining nomlarini tarjima qilishda lisoniy va madaniy kontekstni hisobga olish muhimdir.

Ushbu maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek maqollari va matallarida bosh kiyim nomlarining ifodalanish usullarini o'rganish va ularning o'ziga xos xususiyatlarini lingvistik-madaniy talqin va tarjima or-

qali aniqlashdir. Ushbu tadqiqot natijalari tilshunoslar, tarjimonlar va madaniyatshunoslar uchun nafaqat ilmiy, balki amaliy nuqtai nazardan ham foydali bo'lib, ikki tilli matnlarni tushunishga va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishga hissa qo'shadi. Maqola bosh kiyim nomlaridan foydalanish orqali madaniyatlararo talqin va lingvistik-madaniy tafakkurni chuqurroq o'rganish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Ingliz va o'zbek bosh kiyim nomlarining maqol va matallar tarkibida ifodalanishi masalasi hozirgi kunga qadar bir qator mahalliy va xorijiy olimlar, tilshunos-tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Xususan, M.Asomiddinova "O'zbek kiyim-kechak terminologiyasi" nomli tadqiqotida o'zbek kiyim-kechak terminologiyasini sistematik tarzda tasniflab, bosh kiyimlar va boshqa kiyimlar nomlarining semantik va funksional jihatlarini yoritadi. Ushbu manba o'zbek madaniyati va an'analari bilan bog'liq leksik birliklarni chuqur tahlil qilganligi bilan tadqiqot uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi [1].

G.Kunanbayeva esa "Clothing Terms in Turkic Languages" nomli kitobida turkiy tillardagi kiyim terminologiyasini solishtirma tahlil qilib, bosh kiyim nomlarining turli tillardagi semantik va madaniy farqlarini ko'rsatadi. Bu manba tarjima jarayonida lingvomadaniy tafovutlarni aniqlash va ingliz tiliga mos ifodalashni o'rganishda katta yordam beradi [3].

Buyuk ingliz adibi Uilyam Shekspirning "Henry IV" asari ingliz adabiy tilida bosh kiyimlar va kiyim-kechak bilan bog'liq frazeologik ifodalarni ko'rsatadi. Bu asar bosh kiyim nomlarining tarixiy va madaniy kontekstini o'rganish imkonini beradi va ularning ingliz tilidagi metaforik va konnotativ ma'nolarini tadqiq etishga xizmat qiladi [5].

Shuningdek, Cambridge Idioms Dictionary [2] va Longman English Idioms and Proverbs [4] kabi so'nggi lug'at va frazeologiya manbalari ingliz tilidagi bosh kiyim nomlarining maqol va matnlarda frazeologik birliklar bilan qanday ifodalanishini aniqlashga yordam beradi. Ushbu manbalar tarjima jarayonida semantik aniqlikni saqlash, madaniy moslikni hisobga olish va ingliz tilidagi idiomatik ifodalarni tushunish uchun muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bosh kiyim nomlarini o'rganishda nafaqat leksik va semantik jihatlar, balki ularning madaniy, tarixiy va frazeologik kontekstini ham hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuv ikki tilli tarjima va lingvomadaniy tadqiqotlarning ilmiy asoslarini yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Bosh kiyim nomlarining ingliz va o'zbek tillaridagi maqol va matallar tarkibida ifodalanishiga bag'ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning analiz, sintez, chog'ishtirma tahlil, semantik tahlil, kulturologik tahlil kabi metod va usullaridan samarali foydalaniildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Maqol-matallar xalqning tarixiy xotirasi, tili, ma'naviyati va dunyoqarashini ifodalovchi eng qadimiy folklor janrlaridan biridir. Bosh kiyim esa o'zbek va ingliz xalqlarining tarixida nafaqat kiyim elementi, balki ramziy ma'noga ega bo'lgan muhim madaniy birlikdir. O'zbek xalqida do'ppi, salla, ro'mol kabi bosh kiyimlar sharaf, oriyat, e'tiqod, tarbiya va mavqe ramzi sifatida qaralsa, ingliz tilida hat, crown, cap kabi so'zlar ijtimoiy maqom, hukmronlik, rol va mas'uliyatni bildiradi [1;19-b.]. Tilshunoslikda bosh kiyim nomlarining maqol-matallardagi qo'llanilishi lingvokulturologik tahlil uchun katta ahamiyatga ega, chunki ular xalq tafakkuri, qadriyati va ijtimoiy tasnifini aks ettiradi [2;91-b.].

Ingliz va o'zbek tillaridagi bosh kiyim nomlari xalq mentaliteti va qadriyatlarining muayyan ramzi sifatida ishlatiladi. Ingliz maqol va matallarida bosh kiyimlar, ko'pincha, hokimiyat, rol yoki tanqidni ifodalovchi ramz sifatida uchraydi. Masalan, "*Uneasy lies the head that wears a crown*" iborasida *crown* hokimiyat va og'ir mas'uliyat timsoli bo'lib xizmat qiladi [3;64-b.]. "*If the cap fits, wear it*" iborasi esa *cap* orqali aytilgan fikrning kimga tegishli ekanligini bildiradi [4;83-b.], "*Keep it under your hat*" esa *hat* yordamida sir saqlash ramzi ifodalanadi.

O'zbek maqol va matallarida esa bosh kiyimlar ko'proq axloq, sharaf, tarbiya va mavqe timsoli sifatida qo'llanadi. Masalan, "*Do'ppi tor kelmoq*" iborasi sharmandalik yoki qiynalish holatini, "*Ro'moli yengil*" tarbiyaning sustligi yoki beodoblikni, "*Sallasi uzunlarning gapi o'tadi*" esa ulug'lik va donishmandlikni ifodalaydi [1;29-b.].

Demak, ingliz tilida bosh kiyim hokimiyat (*crown*), ijtimoiy rol (*hat*) va tanqid (*cap*) ramzini anglatadi, o'zbek tilida esa bosh kiyim oriyat, axloq, sharaf va mavqe ramzi bo'lib xizmat qiladi. Har ikki tilda bosh kiyimlar ijtimoiy mavqeni aks ettirsa-da, ularning ramziy ma'nosi turlicha bo'lib, xalqning madaniy qadriyatlari va mentalitetiga mos ravishda shakllangan.

Bosh kiyimga oid birliklar xalq mentalitetida mustahkam ramziy o‘rin tutadi. Ingliz maqol-matalarida bosh kiyim asosan hukmronlik, ijtimoiy rol va tanqid vositasi sifatida namoyon bo‘lsa, o‘zbek maqollarida bosh kiyim or-nomus, tarbiya va oilaviy qadriyatlar bilan bevosita bog‘lanadi. Bu farqlar ikki xalqning tarixiy-madaniy taraqqiyotidagi ustuvor yo‘nalishlardan kelib chiqadi. Shuningdek, semantik maydonlar ham farqlanadi: ingliz tilida bosh kiyim abstrakt ma‘nolarga ega bo‘lsa, o‘zbek tilida bosh kiyim obrazlari konkret ma‘naviy qadriyatlar bilan bog‘liqdir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa sifatida aytish mumkinki, ingliz va o‘zbek maqol-matallarida bosh kiyim nomlarining ishlatilishi xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va ma‘naviy qadriyati bilan chambarchas bog‘liqdir. Ingliz tilida bosh kiyim ko‘proq martaba, rol va hukmronlik ramzi bo‘lsa, o‘zbek tilida axloq, hurmat, obro‘ hamda oriyat timsolidir. Bunday lingvokulturologik farqlar har ikki xalqning ma‘naviy olamini chuqur o‘rganishda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

- (1). Asomiddinova M. O‘zbek kiyim-kechak terminologiyasi. Toshkent, 1981, 106-bet.
- (2). Cambridge Idioms Dictionary. Cambridge University Press, 2017, 592 p.
- (3). Kunanbayeva G. Clothing Terms in Turkic Languages. Tashkent, 2001, 132 p.
- (4). Longman English Idioms and Proverbs. London, 2013, 619 p.
- (5). Shakespeare W. Henry IV. London, 1597, 382 p.

Sultanova Dilfuza Kamalovna (Qoraqalpoq davlat universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti) INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDAGI PEDAGOGIK TERMINLARNING TUZILISHI

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va qoraqalpoq tillaridagi pedagogik terminlarning morfologik, semantik va struktur xususiyatlarini tizimli o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi ikki til o‘rtasidagi terminologik tizim farqlarini aniqlash, ularning yasash mexanizmlarini tahlil qilish va pedagogik amaliyotga ilmiy asos yaratishdan iborat. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilidagi terminlar, asosan, affiksatsiya, kompozitsiya, qisqartmalar va metaforik modellar orqali yasaladi, qoraqalpoq tilidagi terminlar esa milliy morfologik qo‘shimchalar, qoshma so‘zlar va tarjima orqali shakllanadi. Shu bilan birga, terminlar pedagogika, psixologiya, didaktika, metodika, baholash va ta‘lim texnologiyalari yo‘nalishlarida turlicha taqsimlangan. Tadqiqot natijalari pedagogik tarjima, darslik va lug‘at yaratishda amaliy qo‘llanilishi mumkin, shuningdek, qoraqalpoq terminlarini standartlashtirish va zamonaviy pedagogik tushunchalar bilan moslashtirish dolzarb vazifa sifatida qolmoqda.

Kalit so‘zlar: pedagogik terminlar, morfologik xususiyatlar, semantik xususiyatlar, ingliz tili, qoraqalpoq tili, qiyosiy tahlil, terminologiya, darslik va lug‘atlar yaratish.

СТРУКТУРА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В АНГЛИЙСКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Данная статья посвящена систематическому изучению морфологических, семантических и структурных особенностей педагогических терминов в английском и каракалпакском языках. Основная цель исследования – выявить различия в терминологической системе между двумя языками, проанализировать механизмы их образования и создать научную основу для педагогической практики. Результаты показали, что термины в английском языке образуются в основном посредством аффиксации, композиции, сокращений и метафорических моделей, в то время как термины в каракалпакском языке образуются посредством национальных морфологических аффиксов, сложных слов и перевода. В то же время термины по-разному распределены по направлениям педагогики, психологии, дидактики, методики, оценки и образовательных технологий. Результаты исследования могут быть практически использованы при педагогическом переводе, создании учебников и словарей, а также стандартизация каракалпакских терминов и их адаптация к современным педагогическим понятиям остается актуальной задачей.

Ключевые слова: педагогические термины, морфологические особенности, семантические особенности, английский язык, каракалпакский язык, сравнительный анализ, терминология, создание учебников и словарей.

THE STRUCTURE OF PEDAGOGICAL TERMS IN THE ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES ABSTRACT

Annotation. This article is devoted to the systematic study of the morphological, semantic, and structural features of pedagogical terms in the English and Karakalpak languages. The main goal of the research is to identify the differences in the terminological system between the two languages, to analyze

the mechanisms of their formation, and to create a scientific basis for pedagogical practice. The results showed that English terms are mainly formed by means of affixation, composition, abbreviations, and metaphorical models, while Karakalpak terms are formed by means of national morphological suffixes, compound words, and translation. At the same time, terms are distributed differently in the areas of pedagogy, psychology, didactics, methodology, assessment, and educational technologies. The research results can be applied in pedagogical translation, textbooks, and dictionaries, and the standardization of Karakalpak terms and their adaptation to modern pedagogical concepts remains an urgent task.

Keywords: pedagogical terms, morphological features, semantic features, English language, Karakalpak language, comparative analysis, terminology, creation of textbooks and dictionaries.

Kirish. Bugungi kunda pedagogik terminologiya nafaqat milliy ta'lim tizimida, balki xalqaro pedagogik makonida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Globalizatsiya jarayonlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi va xalqaro pedagogik standartlarning joriy etilishi ta'lim jarayonida ishlatiladigan terminlarning samarali va to'g'ri ishlatilishini taqozo etadi. Shu sababli pedagogik terminlarni lingvistik jihatdan chuqur o'rganish, ularning morfologik, semantik va struktur xususiyatlarini aniqlash ilmiy va amaliy nuqtayi nazardan dolzarb vazifa hisoblanadi.

Ingliz va qoraqalpoq tillari o'rtasida pedagogik terminologik tizimning tuzilishi turlicha bo'lib, har bir tilning o'ziga xos morfologik va semantik xususiyatlari mavjud. Ingliz tilida pedagogik terminlar analitik va global standartlarga moslashgan bo'lib, ko'proq affiksatsiya, kompozitsiya, qisqartma va metaforik modellar orqali shakllanadi. Shu bilan birga, qoraqalpoq tilida terminlar agglutinativ xususiyatga ega bo'lib, ularning yasaliishi ko'proq qo'shimchalar, qoshma so'zlar va tarjima orqali amalga oshadi. Shu nuqtayi nazardan, ikki tilni qiyosiy tahlil qilish pedagogik terminologiya sohasida ilmiy jihatdan dolzarbdir.

Pedagogik terminologiyani tushunishda bir qator nazariy va empirik tadqiqotlar muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Crystal ingliz tilidagi ilmiy va akademik terminlarning affiksatsiya va qisqartmalar orqali yasaliishini ta'kidlaydi [4]. Halliday va Hasan esa tilning semantik guruhlari va kontekstual ishlatilishini tahlil qilgan [5].

Qoraqalpoq tilida terminologik yasaliish va terminlarning shakllanishi masalasi ham o'rganilgan. Pedagogik terminologiya masalalari bilan bog'liq bir qator tadqiqotlar mavjud. Bayburova pedagogik terminlarning ruscha-o'zbekcha qisqacha lug'atini taqdim etib, terminlarning asosiy yasaliish mexanizmlari va ularning amaliy qo'llanilishi bo'yicha muhim manba yaratgan [1]. Berdimuratov qoraqalpoq terminologiyasini tizimli tarzda tahlil qilgan va milliy terminlarning morfologik xususiyatlariga e'tibor qaratgan [2]. Shu bilan birga, Berdimuratov va Qutlmuratov maktab hayoti bilan bog'liq terminlarning ruscha-qoraqalpoqcha lug'atini ishlab chiqib, terminlarning lingvistik va kontekstual jihatdan qanday ishlatilishini ko'rsatgan [3].

Ushbu tadqiqot ingliz va qoraqalpoq tillaridagi pedagogik terminlarni solishtirish, ularning yasaliish mexanizmlari va amaliy qo'llanilishini o'rganishda asosiy ilmiy baza hisoblanadi. Adabiyotlar shuni isbotlaydiki, ikki til o'rtasidagi terminologik farqlarni o'rganish pedagogik tarjima, darslik yaratish va terminologik lug'atlar ishlab chiqishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot ingliz va qoraqalpoq tillaridagi pedagogik terminlarning morfologik va semantik xususiyatlarini tizimli tarzda aniqlash maqsadida bir nechta ilmiy metodlardan foydalangan. Avvalo, deskriptiv tahlil yordamida terminlarning shakl va mazmuni batafsil tavsiflandi, bu esa ularning morfologik va semantik xususiyatlarini chuqurroq anglashga imkon berdi. Shu bilan birga, qiyosiy-lisoniy tahlil orqali ikki til o'rtasidagi morfologik va semantik farqlar aniqlab chiqildi, bu esa ularning struktural va lingvistik o'xshashlik hamda farqlarini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida komponent tahlil murakkab terminlarning tarkibiy qismlarini ajratishga va ularning semantik qatlamlarini aniqlashga yordam berdi, natijada so'z birliklari va qoshma terminlarning ichki tuzilishi batafsil o'rganildi. Shu bilan birga, etimologik tahlil terminlarning kelib chiqishi va boshqa tillar ta'siri ostida shakllanish jarayonini tahlil qildi, bu esa terminlarning tarixiy va madaniy kontekstini tushunishda muhim rol o'ynadi. Bundan tashqari, kontekstual tahlil yordamida terminlarning real matnlardagi vazifasi va pedagogik jarayondagi funksiyasi aniqlanib, ularning amaliy qo'llanilishi o'rganildi. Nihoyat, ekspert so'rovnomalari orqali terminlarning pedagogik va amaliy qo'llanilishi bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlar yig'ildi, bu esa terminologik lug'atlarni yaratishda va darsliklarni shakllantirishda ilmiy asos bo'ldi. Shu asosda barcha terminlar morfologik va semantik guruhlarga ajratildi hamda ularning yasaliish mexanizmlari tizimli tarzda tahlil qilindi, bu esa tadqiqotning ishonchliligi va amaliy ahamiyatini oshirdi.

Natijalar. Ushbu tadqiqotda ingliz va qoraqalpoq tillaridagi pedagogik terminlarning yasaliish mexanizmlari tizimli ravishda tahlil qilindi. Avvalo, terminlarning morfologik tuzilishi taqqoslandi, shuning-

dek, semantik xususiyatlari bo'yicha farqli va o'xshash jihatlar aniqlandi. Quyidagi jadvalda pedagogik terminlarning eng ko'p uchraydigan yasash usullari namoyish etilgan bo'lib, har ikki tilning lingvistik imkoniyatlari va terminologik rivojlanish darajasini aks ettiradi.

1-jadval

Pedagogik terminlarning yasash usullari		
Yasash turi	Ingliz tili	Qoraqalpoq tili
Oddiy (simple)	<i>education, science</i>	<i>Sabaq</i>
Qoshma (compound)	<i>Preschool education, classroom management</i>	<i>bilimlendiriv sistemasi</i>
Affiksatsiya	<i>teacher → teaching; science → scientific</i>	<i>oqit- → oqitw; pedagog → pedagogika</i>
Qisqartmalar	<i>ICT, GPA, UNESCO</i>	<i>QDU, MMI, TOMS</i>
So'z birikmalari	<i>distance learning, inclusive education</i>	<i>zamanagoy oqitw, pedagogikalik texnologiyalar</i>

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ingliz tilidagi pedagogik terminlar, asosan, affiksatsiya, kompozitsiya va qisqartmalar orqali yasaladi. Masalan, *teacher* so'zi orqali *teaching* va *teachable* shakllari hosil qilinadi, bu esa terminning semantik va morfologik xususiyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, qoshma terminlar (*classroom management, preschool education*) murakkab pedagogik tushunchalarni aniq ifodalashga xizmat qiladi, qisqartmalar esa (*ICT, GPA, UNESCO*) akademik va amaliy jarayonda tez va ixcham kommunikatsiyani ta'minlaydi. Aksincha, qoraqalpoq tilida terminlar ko'proq milliy morfologik vositalar yordamida shakllanadi. Masalan, *oqit- → oqitw* yoki *pedagog → pedagogika* kabi affiksatsiyalar terminning ma'nosini kengaytiradi va uni grammatik jihatdan moslashtiradi. Shu bilan birga, qoshma so'zlar (*bilim sistemasi, zamanagoy oqitw, pedagogikalik texnologiyalar*) yangi pedagogik tushunchalarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Bunday taqsimot har ikki tilning morfologik va semantik tizimini ochib beradi va tilning o'ziga xos lingvistik va madaniy kontekstini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, qisqartmalar va ma'noli birikmalar har ikki tilning terminologik jarayonida yangi tushunchalarni yaratishda muhim vosita sifatida ishlatiladi.

2-jadval

Qiyosiy tahlil		
Xususiyati	Ingliz tili	Qoraqalpoq tili
Affiksatsiya	-er, -ing, -able	-iw, -liq, -li
Qo'shma terminlar	classroom management	sabaq beriv sistemasi
Qisqartmalar	ICT, GPA	QDU, MMI
Metafora ishlatilishi	knowledge gap	sezimlik ke'lik
Xalqaro terminlar	pedagogy, didactics	pedagogika, didaktika

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidagi pedagogik terminlar analitik va global standartlarga moslashgan bo'lib, ularning yasash mexanizmi tizimli va ko'p qirralidir. Ingliz tilida affiksatsiya orqali turli grammatik shakllar hosil qilinadi, qoshma so'zlar murakkab tushunchalarni aniq ifodalaydi, qisqartmalar esa amaliy va akademik jarayonda qulaylik yaratadi. Shu bilan birga, metaforik yasash (*knowledge gap, brain-based learning*) terminlarga ma'no qatlamini kengaytirib, pedagogik jarayonni yanada tushunarli qiladi.

Qoraqalpoq tilida esa terminologik yasash ko'proq milliy morfologik vositalar va tarjima orqali amalga oshadi. Masalan, qo'shimchalar (-iw, -liq, -li) terminning grammatik va semantik moslashuvini ta'minlaydi, qoshma so'zlar (*sabaq beriv sistemasi*) yangi tushunchalarni yaratishda asos bo'ladi, qisqartmalar esa amaliy pedagogik ishda qulaylik beradi. Shu bilan birga, metaforik yasash kamroq uchraydi, chunki terminlar ko'proq milliy kontekstga moslashtirilgan.

Shuningdek, xalqaro terminlar ikki tilning akademik lug'atida mavjud bo'lib, ularning talaffuz va yozilish jihatidan farqlari mavjud. Bu esa tilshunoslik va pedagogik amaliyot uchun qiyosiy yondashuvni, shuningdek, terminlarni tarjima va adaptatsiya qilishda muhim ilmiy asos yaratadi. Shu bois ikki tilni qiyosiy o'rganish terminologik standartlashtirish, darslik va lug'atlarni yaratishda, shuningdek, pedagogik tarjimada katta ahamiyatga ega.

Muhokama. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ingliz tilidagi pedagogik terminlar global standartlarga moslashgan bo'lib, ularning yasash mexanizmi tizimli, strukturaviy va standartlashtirilgan. Shu sababli ingliz tilidagi terminologiya nafaqat akademik matnlarda, balki xalqaro pedagogik maydonda ham samarali qo'llaniladi. Bu esa o'quv jarayonida terminlarning bir xilda tushunilishini ta'minlaydi va terminologiyaning xalqaro pedagogik hamkorlikda qo'llanilishini osonlashtiradi.

Aksincha, qoraqalpoq tilidagi terminologiya milliy pedagogik kontekstga moslashgan bo'lib, ularning yasalishi ko'proq morfologik qo'shimchalar, qoshma so'zlar va tarjima orqali amalga oshadi. Shu bilan birga, qoraqalpoq terminologiyasining rivojlanish bosqichi hali yakunlanmagan bo'lib, u xalqaro pedagogik standartlarga moslashish va zamonaviy tushunchalarni integratsiya qilish imkoniyatlariga ega.

Bundan tashqari, tadqiqot semantik guruhlar bo'yicha terminlarning pedagogika, psixologiya, didaktika, metodika, baholash va ta'lim texnologiyalari yo'nalishlarida turlicha taqsimlanganini ko'rsatdi. Bu esa terminlarning ma'no qamrovi va funksionalligi turli pedagogik sohalarda o'ziga xos ekanligini bildiradi. Shu asosda pedagogik tarjima, lug'at yaratish, darslik tayyorlash va ta'lim metodikasini rivojlantirishda amaliy qo'llanilishi mumkin bo'lgan imkoniyatlar paydo bo'ladi. Shu bilan birga, ikki til o'rtasidagi qiyosiy tahlil tilshunoslik va pedagogik amaliyotda terminlarni aniq va to'g'ri qo'llashga, shuningdek, milliy tilni rivojlantirishga hissa qo'shadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida pedagogik terminlar asosan affiksatsiya, kompozitsiya va qisqartmalar orqali shakllanadi, shu bilan birga, qoraqalpoq tilida ular ko'proq qo'shimchalar va tarjima yordamida yaratiladi. Ingliz tilidagi terminologiya global, tizimli va standartlashtirilgan bo'lsa, qoraqalpoq tilidagi terminologiya milliy kontekstga moslashgan va rivojlanish bosqichida. Shu bois kelgusida qoraqalpoq tilidagi terminlarni standartlashtirish va zamonaviy pedagogik tushunchalar bilan moslashtirish dolzarb vazifa sifatida qolmoqda. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari pedagogik lug'atlar yaratish, darsliklarni tayyorlash va pedagogik tarjimada aniqlikni ta'minlashda ilmiy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Natijada ikki til o'rtasidagi qiyosiy yondashuv terminologik izchillikni oshirish, pedagogik tushunchalarni rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Bayburova Sh., Takonayev N. Pedagogikadan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologiya lug'ati. T., 1963.
- (2). Berdimuratov E. Qoraqalpoq terminologiyasi. Nukus, "Qoraqalpog'iston", 1989, 13-bet.
- (3). Berdimuratov E., Qutlimuratov B. Maktab turmushiga oid terminlarning ruscha-qoraqalpoqcha qisqacha lug'ati. Nukus, "Bilim", 1993, 8-bet.
- (4). Crystal D. (2018). The Cambridge encyclopedia of the English language. Cambridge university press.
- (5). Halliday M.A.K., & Hasan R. (1989). Language, context, and text: Aspects of language in a social-semiotic perspective. (No Title).
- (6). Tajimuratov A. Qoraqalpoq xalq pedagogikasi. Nukus, "Bilim", 1996.
- (7). Tursunov U. Terminologiya masalalari. Toshkent, 1933.
- (8). Widdowson H.G. (1990). Aspects of language teaching.

Xolmatov Davrbek Mavlonovich ("Madinabonu Robiyabonu hamkor" nodavlat ta'lim muassasasi Ingliz tili o'qituvchisi)

INGLIZ VA O'ZBEK BADIY MATNLARIDA ICHKI MONOLOGNING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek badiiy matnlarida ichki monologning lingvopragmatik xususiyatlarini tahlil qiladi. Tadqiqot ichki monologning qahramonlarning ruhiy kechinmalari, shaxsiy dunyosi va ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqasini ifodalashdagi funksiyalariga e'tibor qaratadi. Badiiy matnlarda ichki monologning turli janrlarda – nasr, she'riyat, ertak va epistolyar ijodda – namoyon bo'lishi, uning strukturaviy va stilistik xususiyatlari, shuningdek, lingvistik va pragmatik vositalari ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari ichki monologning qahramon psixologiyasini ochish va badiiy matnga epistemik va afektiv qiymat berishdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ichki monolog, lingvopragmatika, badiiy matn, ruhiy kechinmalar, shaxsiy dunyo, modernizm, epistolyar ijod, metafora.

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВНУТРЕННЕГО МОНОЛОГА В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация. В данной статье анализируются лингвопрагматические особенности внутреннего монолога в английских и узбекских художественных текстах. Исследование сосредоточено на функциях внутреннего монолога в выражении эмоциональных переживаний персонажей, их личного мира и взаимодействия с социальной средой. Рассматривается проявление внутреннего монолога в различных жанрах – прозе, поэзии, сказках и эпистолярном письме, а также его структурные и стилистические особенности, а также лингвистические и прагматические средства. Результа-

ты показывают значимость внутреннего монолога для раскрытия психологии персонажей и придания литературному тексту эпистемической и аффективной ценности.

Ключевые слова: внутренний монолог, лингвопрагматика, художественный текст, эмоциональные переживания, личный мир, модернизм, эпистолярное творчество, метафора.

LINGUOPRAGMATIC FEATURES OF INTERNAL MONOLOGUE IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY TEXTS

Annotation. This article analyzes the linguopragmatic features of internal monologue in English and Uzbek literary texts. The study focuses on the functions of internal monologue in expressing the characters' emotional experiences, personal world, and interaction with the social environment. The manifestation of internal monologue in different genres – prose, poetry, fairy tales, and epistolary writing – is examined, along with its structural and stylistic features, as well as linguistic and pragmatic tools. The findings demonstrate the significance of internal monologue in revealing the psychology of characters and in providing epistemic and affective value to the literary text.

Keywords: internal monologue, linguopragmatics, literary text, emotional experiences, personal world, modernism, epistolary writing, metaphor.

Kirish. Ichki monolog badiiy matnlarda qahramonlarning shaxsiy fikr va his-tuyg'ularini aks ettirishning asosiy vositalaridan biri sifatida e'tiborga olinadi. Zamonaviy adabiyotshunoslikda ichki monologning lingvopragmatik xususiyatlari, uning psixologik tahlil va narrativ tuzilishga ta'siri, shuningdek matnning janr va uslubiy kontekstiga moslashishi keng tadqiq etilgan. Ingliz va o'zbek adabiyotidagi ilmiy tadqiqotlar ichki monologning turli shakllari – to'g'ridan to'g'ri, bilvosita va erkin bilvositaning qahramonlar ruhiy dunyosini ochishdagi funksiyalarini yoritadi. Tadqiqotning maqsadi ichki monologning lingvopragmatik jihatlarini tizimli tarzda aniqlash va ingliz va o'zbek badiiy matnlardagi o'xshash va farqli tomonlarini taqqoslashdir.

Adabiyotlar tahlili. Ichki monolog badiiy asarlarda qahramonlarning ruhiy olamini, fikrlarini va kechinmalarini ifoda etishning muhim vositalaridan biri sifatida zamonaviy adabiyotshunoslikda keng o'rganilmoqda. Ushbu mavzu bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ichki monologning lingvopragmatik xususiyatlarini turli yondashuvlar asosida tahlil qiladi. S.S.Komilovich "Insoniy ehtiroslar zalvori" romani misolida ichki monologning psixologik tahlildagi rolini tadqiq etgan. Olim asarda ichki monolog orqali qahramonlarning murakkab ruhiy holatlarini aks ettirish mexanizmlarini ko'rsatib beradi. Tadqiqotda ta'kidlanishicha, ichki monolog qahramonning shaxsiy dunyosiga kirib borish imkoniyatini yaratadi va psixologik tahlilning asosiy instrumenti bo'lib xizmat qiladi [1]. Muallif ichki monologning poetik xususiyatlarini tahlil qilar ekan, uning narrativ strukturadagi o'rnini ham alohida ta'kidlaydi.

Modernizm adabiyotida ichki monologning tutgan o'rne alohida ahamiyatga ega. Modernistik asarlarda inson ichki dunyosining ifodasi masalasini o'rganib, XX asr adabiyotida ichki monologning yangi shakllari va funksiyalarini aniqlagan. Modernizm oqimida ong oqimi texnikasi va ichki monolog o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib, bu uslubning inson ruhiyatini chuqur ochib berishdagi imkoniyatlarini asoslangan [2]. Modernist adabiyotda ichki monolog odatda parcha-parcha fikrlar, asociativ bog'lanishlar va mantiqiy ketma-ketlikning buzilishi bilan tavsiflanadi. O'zbek adabiyoti kontekstida O.E.Jalilov O'tkir Hoshimovning "Ikki eshik orasi" asarida qahramonlar ichki dunyosining tahlilini amalga oshirgan. Tadqiqotchi ichki monolog vositasida yozuvchining qahramonlar ruhiy kechinmalarini qanday jonlantirganini ko'rsatadi va ulardagi ziddiyatli his-tuyg'ularning ifoda topishini tahlil qiladi [3]. Asarda ichki monolog personajlarning ijtimoiy hayot bilan shaxsiy irodasi o'rtasidagi to'qnashuvlarni aks ettiruvchi muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi.

She'riyatda ichki holatlarning badiiy ifodasi masalasi E.Sh.O'roqova tomonidan Usmon Azim ijodi misolida o'rganilgan. Tadqiqotchi she'riy matnlarda inson ruhiyati ifoda vositalarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlagan va lirik qahramon ichki dunyosining lingvistik tahlilini bergan [4]. She'riyatda ichki monolog, ko'pincha, metaforik til va ramziy obrazlar orqali amalga oshiriladi, bu esa uni nasriy matnlardagi ichki monologdan farqlaydi. Jahon adabiyoti tajribasida M.J.Nematjonazarova Gyotening "Yosh Verterning iztiroblari" romanidagi ichki monolog va hissiy nutq xususiyatlarini tadqiq qilgan. Olima asarda ichki monologning epistolar janr bilan uyg'unligi va hissiy nutqning grammatik-stilistik vositalarini tahlil qiladi [5]. Romanda qahramonning kechinmalari xatlar shaklidagi ichki monologlar orqali namoyon bo'lib, bu klassik adabiyotda ichki holatlarni ifodalashning o'ziga xos uslubini namoyish etadi.

Rus tilshunosligida S.Y.Mamedova ingliz adabiyotida ichki monologning tarixiy rivojlanishi va o'ziga xos xususiyatlarini o'rgangan. Tadqiqotchi ingliz adabiyotida XIX asrdan boshlab ichki monologning ahamiyati ortganini va uning turli shakllari rivojlanganini ko'rsatadi [6]. Ingliz adabiyotida ichki mo-

nolog ko'pincha erkin bilvosita nutq orqali amalga oshiriladi va qahramonning ong jarayonlarini bevosita aks ettiradi. G.Z.Imayeva ertaklarda ichki monologlardan foydalanishning o'ziga xosligini tahlil qilgan. Olima folklorning shu janrida ichki monologning funksional xususiyatlari va frazeologik vositalarini aniqlagan [7]. Ertaklarda ichki monolog qahramonning qaror qabul qilish jarayonini ko'rsatish va voqealarni rivojlantirishga xizmat qiladi, lekin u klassik adabiy asarlardagiga nisbatan soddaroq strukturaga ega bo'ladi.

T.Y.Larina va I.A.Kudryashovlarning birgalikdagi tadqiqoti badiiy matndagi ichki monolog model-larini sistemali tahlil qilishga bag'ishlangan. Olimlar ichki monologning turli tipologiyalarini ishlab chiqib, har bir modelning lingvopragmatik xususiyatlarini aniqlagan [8]. Tadqiqotda ichki monologning to'g'ridan to'g'ri, bilvosita va erkin bilvosita shakllari ajratiladi hamda ularning matn tuzilishidagi funksiyalari tavsiflanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot sifatida sifatli tahlil metodologiyasiga tayangan. Asosiy ma'lumot manbalari sifatida ingliz va o'zbek badiiy matnlaridagi ichki monolog namunalaridan foydalangan. Tadqiqot jarayonida lingvistik tahlil orqali ichki monologlarda ishlatiladigan leksik, morfologik va sintaktik vositalar aniqlangan, jumladan, qahramonlarning ichki fikrlarini ifodalashda qo'llaniladigan fe'l shakllari, predikativ konstruksiyalar va bog'lovchi elementlar o'rganilgan. Shuningdek, pragmatik tahlil yordamida ichki monolog qahramon shaxsiy dunyosini ochish, voqea kontekstida ruhiy kechinmalarini ifodalash va o'quvchi bilan epistemik aloqani ta'minlash funksiyasini o'rgangan. Tadqiqot davomida ingliz va o'zbek matnlaridagi ichki monologning janr, stilistik va lingvopragmatik xususiyatlari sistematik tarzda solishtirilgan. Korpus tahlil yordamida nasr, she'riyat, ertak va epistolar matnlarda ichki monologning turli shakllari tizimli ravishda aniqlangan, ularning strukturaviy o'ziga xosliklari, afektiv va epistemik funksiyalari tahlil qilingan hamda tasniflangan. Shu bilan birga, har bir janrdagi ichki monologning badiiy matn mazmuni va o'quvchiga yetkaziladigan emotsional ta'siri alohida ko'rib chiqilgan.

Tahlil natijalari. Tahlil natijalari ko'rsatadiki, nasrda ichki monolog qahramonning shaxsiy dunyosini va ijtimoiy hayot bilan ichki to'qnashuvlarini ifodalaydi. O'zbek adabiyotida, masalan, O.E.Jalilovning tahlillari asosida ichki monolog qahramonning murakkab ruhiy kechinmalarini jonli aks ettiradi. Ingliz adabiyotida ichki monolog, ko'pincha, erkin bilvosita nutq orqali amalga oshadi va qahramon ong jarayonlarini bevosita aks ettiradi. She'riyatda lirik qahramonning ruhiy kechinmalari metafora, ramziy obrazlar va poetik vositalar orqali ifodalanadi, bu esa uni nasriy matnlardagi ichki monologdan ajratib turadi. Ertak va epistolar ijodda ichki monolog qahramon qaror qabul qilish jarayonini va voqealarni rivojlantirishni ko'rsatadi, biroq struktura jihatdan soddabo'ladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ichki monologning turli shakllari qahramon psixologiyasini ochishda va badiiy matnning afektiv, epistemik hamda dramatik ta'sirini oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. Ingliz va o'zbek badiiy matnlarida ichki monolog qahramonlarning ruhiy olami, shaxsiy dunyosi va ijtimoiy kontekst bilan o'zaro aloqasini ifodalashning samarali vositasi ekanligi aniqlangan. Nazariyalar shuni ko'rsatadiki, nasr, she'riyat va epistolyar ijodda ichki monologning lingvopragmatik xususiyatlari turlicha namoyon bo'ladi, ammo uning asosiy funksiyasi – qahramon psixologiyasini ochish va o'quvchi bilan epistemik aloqani ta'minlash bir xil bo'lib qoladi. Natijalar ichki monologni zamonaviy badiiy tahlilda psixologik, lingvistik va pragmatik kontekstda chuqur o'rganish zaruratini ko'rsatadi, shuningdek, bu yo'nalish kelajakda tarjima, pedagogika va adabiy tahlil amaliyotida qo'llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Komilovich S.S. "Insoniy ehtiroslar zalvori" romanida psixologik tahlil va ichki monolog poetikasi International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences. 2025, p. 186–192.
- (2). Bunyodbek N. Modernizm adabiyotida insonning ichki dunyosi va ruhiy kechinmalari. Interdiscipline innovation and scientific research conference. 2024, t. 2, №.23, p. 22–25.
- (3). Ergashevich J.O. O'tkir Hoshimovning "ikki eshik orasi" asarida qahramonlar ichki dunyosi tahlili Hovosti obrazovaniya: issledovanie v XXI veke. 2025, t. 4, №.39, s. 85–87.
- (4). Shuhratovna O.E. She'riyatda inson ruhiyatining badiiy ifodasi (Usmon Azim she'riyati misolida). Conference of modern science & pedagogy. 2025, t. 1, №.6, s. 418–422.
- (5). Jumanazarovna N.M. "Yosh Verterning iztiroblari" romanida ichki monolog va hissiy nutq. Modern education and development. 2026, 41-j, №.3, s. 260–266.
- (6). Мамедова С.Я.. "Внутренний монолог в английской литературе". The Scientific Heritage, no. 90, 2022, pp. 89–92.
- (7). Имаева Г.З.. "Своеобразие применения внутренних монологов в сказках". Вестник Башкирского университета, vol. 15, № 1, 2010, pp. 110–112.

(8). Ларина Татьяна Юрьевна, Кудряшов Игорь Александрович. "Модели внутреннего монолога в художественном тексте". Гуманитарные и социальные науки, № 5, 2021, pp. 88–93.

Raximboyeva Mahliyo Omonboy qizi (Adabiyotshunoslik, o'zbek adabiyoti yo'nalishi 1-bosqich talabasi)
ERKIN SAMANDARNING "SULTON JALOLIDDIN" ROMANIDA QARSHIBEK
OBRAZINING BADIY TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada taniqli ijodkor Erkin Samandarning tarixiy romani bo'lgan "Sulton Jaloliddin" romanidagi epizodik va faol obrazlardan biri bo'lmish Qarshibek obrazining badiiy tahlili berib o'tiladi. Qolaversa, yozuvchining obraz yaratish mahorati, badiiy olami xususida ham fikr yuritimiz.

Kalit so'zlar: tarixiy prinsip, obrazlilik, tarixiy metod, epizodik obraz, metafora, makon va zamon, badiiy kalorit, ramziy obrazlar va boshqalar.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗА КАРШИБЕКА В РОМАНЕ «СУЛТАН
ДЖАЛОЛИДДИН» ЭРКИНА САМАНДАРА

Аннотация. В данной статье представлен художественный анализ образа Каршибека, одного из эпизодических и активных персонажей исторического романа «Султан Джалолиддин» известного писателя Эркина Самандара. Кроме того, мы также рассмотрим мастерство писателя в создании образов и его художественный мир.

Ключевые слова: исторический принцип, образность, исторический метод, эпизодический образ, метафора, пространство и время, художественная калорийность, символические образы и др.

ARTISTIC ANALYSIS OF THE IMAGE OF KARSHIBEK IN THE NOVEL "SULTAN
JALOLIDDIN" BY ERKIN SAMANDAR

Annotation. This article provides an artistic analysis of the image of Karshibek, one of the episodic and active characters in the novel "Sultan Jaloliddin", a historical novel by the famous writer Erkin Samandar. In addition, we will also consider the writer's skill in creating images and his artistic world.

Keywords: historical principle, imagery, historical method, episodic image, metaphor, space and time, artistic calorite, symbolic images, etc.

Kirish. Erkin Samandar–serqirra ijodkor bo'lib, u o'z asarlari bilan Xorazm vohasining takrorlanmas, tarixiy adabiy muhitini shakllantirishga ulkan hissa qo'shgan. Yozuvchining har bir tarixiy romanida obrazlarning taqdiri makon va zamon bilan bog'liq, xilma-xil va takrorlanmas. Chunonchi, bosh va epizodik obrazlarning asar davomida psixologik holati, xarakteri yozuvchi tomonidan mahorat bilan yaratilgan. Xususan, "Sulton Jaloliddin" tarixiy romanida ham har bir obraz tarixiylik prinsipi va an'nanalariga asoslangan holda yaratilgan. Ayniqsa, epizodik va to'qima obrazlarning roli kitobxonni romanni mutolaa qilish jarayonida qiziqtirib qo'yadi. Deyarli ko'pchilik obrazlarning nomlari, ismlari joy nomidan, mavqeyidan kelib chiqqan holda ifodalangan. Bu esa, o'z navbatida, muallifdan tarixiy bilim, zehn va katta mas'uliyat yukini talab qiladi. Shubhasiz, Erkin Samandar mana shunday ijodkorlarimizdan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mazkur ish borasida mustaqil tadqiqotchilar, magistrantlar ilmiy faoliyat olib bormoqda. Ular, asosan, mazkur romanning til xususiyatlari, folklori, obrazlarning tarixiylik konseptlari xususida fikr yuritishgan. Jumladan, Otajonov Sarvar,¹ Kenjayev Farhod,² Masharipova Farida,³ Omonova Feruzalarning⁴ tadqiqot ishlari orqali amin bo'lamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Erkin Samandar ijodida tarixiy obraz mavzusi alohida ahamiyat kasb etadi. Unda ijodkor Vatan tarixiga nazar tashlash yo'sinidan ham foydalanadi. Mavzuni o'rganish jarayonida struktural tahlil usuli hamda struktural-analiz tasniflash kabi metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Adabiyotshunos Matyoqub Qo'shjonov shunday yozadi: "Tarixiy shaxs yashagan, ishlagan muhitiga ko'proq e'tibor berish, bizning nazarimizda, yirik siymolar obrazini yaratishning

¹ The Use of Analytical Folklore in the Novel "Sultan Jalaliddin" by Erkin Samandar (ushbu ilmiy maqolada Erkin Samandarning tarixiy romanidagi folklor elementlari va ularni ijodiy qo'llanishi o'rganilgan).

² Erkin Samandarning "Sulton Jaloliddin Manguberdi" tarixiy romanidagi obrazlar va ularning tarixiy haqiqat bilan bog'liqligi haqida ilmiy tahliliy maqola. uzresearchers.com

³ The Use of Onomastic Units in Erkin Samandar's "Sulton Jaloliddin" – maqolada tarixiy romandagi onomastik birliklar (ism va joy nomlari)ning tarixiy va madaniy mazmuni ta'riflangan. eprajournals.com

⁴ Analysis of artistic tissue images in the work of Erkin Samandar "Sultan Jalaliddin" – maqola Erkin Samandarning tarixiy romanidagi badiiy obrazlarni, shuningdek ularning tarixiy kontekst bilan bog'liqligini o'rganadi.

muhiyatidir”.¹ “Tahlilni asarga qaratadigan bo‘lsak, Qarshibek Abdul Mahakning qizi Qambarnisoni sevadi bu epizod orqali yozuvchi asarga romantik ruhiyatni singdirgan va asarning o‘quvchanligini oshirgan. Bunga o‘xshash romantik tasvir endi o‘n beshga kirgan Xonsulton va Kubroviya tariqatining yulduzi Majiddin Bag‘dodiy voqeasida ham keltiriladi. Qarshibek –qurolsoz, qurolsoz Abdul Mahakning eng yaqin shogirdi. Ammo to‘qima obraz hisoblangan Qarshibek nomi noto‘g‘ri tanlangan, chunki qarshi nomining kelib chiqishi mo‘g‘ulcha bo‘lib shahar degan ma‘noni anglatadi. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida qarshi so‘zining mo‘g‘ul tilidan olinganligi va shahar, saroy degan ma‘noni anglatishini yozib qoldirgan. Zahiriddin Muhammad Bobur hozirgi Qashqadaryo viloyatining poytaxti Qarshi shahrini mo‘g‘ul xonlaridan hisoblanmish Kebekxon qurdirganligini ham ta’kidlagan. Eng qizig‘i, 1220-yillarda hali mo‘g‘ullar Xorazmni bosib olmagan va bunday nomlar yerlik aholi ismlariga ko‘chib ulgirmaganligi aniq. Bu ism, keyinchalik, mo‘g‘ullar butun Xorazm davlatini zabt etib, o‘troqlasha boshlagandan keyin Qarshibek, ya‘ni, yarmi mo‘g‘ilcha yarmi turkcha nomlar qo‘shilib, qarshi-shahar, saroy// bek-beklar avlodidan, hukumdor ma‘nolarini biriktiradi va shahar begi degan ma‘noni anglatadi. Muallif bu yerda mana shu xususiyatlarini inobga olmagan. Qarshi shahri nomiga to‘xtalsak, bu nom mazkur hududga XIV asrda berilgan undan oldin Naxshab, Navkata, Nasaf kabi nomlar bilan atalgan, demak, qarshi nomi berilgan davrning o‘ziyoq uning mo‘g‘ullar bilan bog‘liqligini ko‘ramiz”.² Tadqiqotchimiz haqiqatan ham asosli fikrlar keltirgan. Bundan tashqari, asarda Qarshibekning To‘g‘onbekka ishonchli do‘st ekanligini mazkur jumlar orqali bayon etadi: “Hargiz yerto‘ladan chiqqa ko‘rmang. Qachon chiqursiz, xabar berilur. Qarshi-bek”.³ Qolaversa, Tog‘onbek yerto‘lada vaqtida tuynukdan xatlar ham tashlab turgan, ya‘ni “vafodor xabar-chi” vazifasini ham bajargan. U qisqa va lo‘nda edi: “Shul kecha el oyog‘i tingan mahal qabriston orqasida kutgaymen. Avloq yerdan kelgaysiz. Ilojini topub, sarkarda uchun ishlangan shamshirni olib olg‘aysiz. Yerto‘la og‘zida sizlarni o‘z odamimiz kutgay. Qarshibek”.⁴ Romanni mutolaa qilayotgan kitobxon Qarshi-bek va Qambarnisoning sof, samimiy, bolalarcha muhabbatiga havas va e‘tibor bilan qaraydi desam mubolag‘a bo‘lmaydi: “Bu kecha Qarshibekning tushiga Qambarniso kirdi. Oq otini yeldirib borayotganmish Qambarniso. Qarshibek o‘z otini uning ketidan uchiribdi. Tobora yaqinlashib boribdi. Ammo yetdim de-ganda oq ot bir silkinibdiyu, uhibdi, ketibdi. Qarshibek uni ko‘pdan beri sevadi. Zimdan yaxshi ko‘radi. Dardi ichida, ichi esa yorilay deydi. Bu shaddod sohibjamolning vasliga yetib bo‘larmikan? Agar yetsa, bu yorug‘ olamda Qarshibekdan baxtli odam bo‘lmas. Uning goh-gohi iliq boqib qo‘yishlari behudamasdur, mayin so‘z qotishlari tagida bir gap yo‘q emasdur...”.⁵ Mazkur badiiy tasvir Qarshibekning psixologik ho‘latini to‘laqonli ifodalagan. Erkin Samandar nafaqat Qarshibek obrazini deyarli barcha obrazlarning ichki holati va xarakterini yaratishda badiiy psixologizmdan unumli foydalangan. Shu o‘rinda badiiy psixolo-gizm terminiga to‘xtalib o‘tishni joiz deb bildik: “Badiiy adabiyotda inson obrazini to‘laqonli yaratish, uni o‘quvchi ko‘z oldida konkret jonlantirish uchun xizmat qiladigan qator vositalar mavjud bularga muallif xarakteristikasi, portret, badiiy psixologizm, personaj nutqi kiradi”.⁶ Olim ta’kidlaganidek, badiiy asar qah-ramonlari mana shu vositalar asosida yaratilsagina qahramon tanasiga ruh, his-tuyg‘u singadi. Bu esa yozi-lajak asarning badiiy qimmatini oshiradi. Bizningcha, ham badiiy asarda qahramon ruhiy olami va uning ijodkor qalami bilan chizilgan tashqi qiyofasidagi uyg‘un tasvirlar muayyan asarning syujet chizig‘ida hara-katlanayotgan obraz qiyofasini aniqlashtiradi. “Badiiy to‘qima – bu hayotiy materialni san‘at qonunlari aso-sida tartibga solish natijasidir. Asardagi voqelik ijodkor idroki va bahosi bilan belgilangan bo‘ladi. Shu sa-babli bir xil mavzu turli yozuvchilarda turlicha badiiy to‘qimaga ega bo‘ladi”.⁷ Dilmurod Quronov qarash-lariga ko‘ra: “Tarixiy asarda to‘qima tarixiy voqelikni inkor etmaydi, balki uning mazmun-mohiyatini chu-qurroq ochishga xizmat qiladi”.⁸ Darhaqiqat, romandagi Qarshibek obrazi orqali kitobxonlar Xorazmshoh-lar davri jangchilarining kuch-qudrati, jasorati, matonati, o‘tli muhabbatini bemolol anglay olishlari mum-kin.

¹ Qo‘shchanov M. Ma‘no va mezon. Toshkent, “Adabiyot va san‘at”, 1974, 23-bet.

² Kenjayev Farhod Ikram o‘g‘li, O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti 3-bosqich talabasi, “Jaloliddin Manguberdi obraziga yondash to‘qima obrazlarning tarixiy haqiqatlarga mushtarakligi, sultonning shoh va shoirligi haqida” nomli maqolasidan.

³ E.Samandar. Sulton Jaloliddin. T., G‘afur G‘ulom nomidagi nashryot-matbaa ijodiy uyi, 2007, 80-bet.

⁴ E.Samandar. Sulton Jaloliddin. T., G‘afur G‘ulom nomidagi nashryot-matbaa ijodiy uyi, 2007, 81-bet.

⁵ E.Samandar. Sulton Jaloliddin. T., G‘afur G‘ulom nomidagi nashryot-matbaa ijodiy uyi, 2007, 92-bet.

⁶ D.Quranov. Adabiyot nazariyasi asoslari. T., Navoiy universiteti, 2018, 112-bet.

⁷ D.Quranov. Adabiyot nazariyasi asoslari. T., Navoiy universiteti, 2018, 112-bet.

⁸ D.Quranov. Adabiyot nazariyasi asoslari. T., Navoiy universiteti, 2018, 112-bet.

Shubhasiz, Qarshibek obrazi vositasida biz kitobxonlar ushbu holatni tasvir eta oldik desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytish mumkinki, Erkin Samandar o'z ijodida, xususan, "Sulton Jaloliddin Manguberdi" romanida tarixiy-haqqoniylik prinsipi yuqori, ayniqsa, Xorazmshohlar davlatining shonli va ayanchli taqdirini ko'rishimiz mumkin. Romanda tasvirlangan har bir tarixiy obraz to'laqonli va badiiy me'yorlashtirilgan holda yaratilgan. Bu esa, o'z navbatida, tarixnavis qalamkashlardan biri bo'lmish Erkin Samandarning ijodkorlik qobiliyatini ko'rsatadi. Erkin Samandar mazkur romanida har bir obrazning turli xil holatini, xarakterini mohirona badiiylashtirib chiza olgan. Xususan, Qarshibek obrazi romanda uch xil vazifada, uch xil xarakterdagi to'qima qahramon bo'lib gavalangan:

1. Qurolsoz.
2. Mohir jangchi.
3. Oshiq.

Yozuvchining ijod laboratoriyasida shunday obrazlar yaratiladiki, u xoh tarixiy, xoh ramziy, xoh hayotiy bo'lsin, barchasi ijodkorning badiiy niyati va maqsadini ochib berishda bevosita xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). D.Quranov. Adabiyot nazariyasi asoslari. T., Navoiy universiteti, 2018, 112-bet.
- (2). E.Samandar. Sulton Jaloliddin. T., G'afur G'ulom nomidagi nashryot-matbaa ijodiy uyi, 2007, 80-bet.
- (3). Kenjayev Farhod Ikram o'g'li, O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti 3-bosqich talabasi, "Jaloliddin Manguberdi obraziga yondash to'qima obrazlarning tarixiy haqiqatlarga mushtarakligi, sultonning shoh va shoirliqi haqida" nomli maqolasidan.
- (4). Qo'shchanov M. Ma'no va mezon. Toshkent, Adabiyot va san'at, 1974, 23-bet.
- (5). The Use of Analytical Folklore in the Novel "Sultan Jalaliddin" by Erkin Samandar (ushbu ilmiy maqolada Erkin Samandarning tarixiy romanidagi folklor elementlari va ularni ijodiy qo'llanishi o'rganilgan).
- (6). Erkin Samandarning "Sulton Jaloliddin Manguberdi" tarixiy romanidagi obrazlar va ularning tarixiy haqiqat bilan bog'liqligi haqida ilmiy tahliliy maqola. uzresearchers.com
- (7). The Use of Onomastic Units in Erkin Samandar's "Sulton Jaloliddin" – maqolada tarixiy romandagi onomastik birliklar (ism va joy nomlari)ning tarixiy va madaniy mazmuni ta'riflangan. eprajournals.com
- (8). Analysis of artistic tissue images in the work of Erkin Samandar "Sultan Jalaliddin" – maqola Erkin Samandarning tarixiy romanidagi badiiy obrazlarni, shuningdek, ularning tarixiy kontekst bilan bog'liqligini o'rganadi.

Matyakubova Surayyo Abdullayevna (Xorazm Ma'mun akademiyasi tayanch doktranti;

e-mail: matyokubovasurayyo7@gmail.com)

“ZUBDAT UT-TAVORIX” LEKSIKASIDA FE'L SINONIMIYASI: STRUKTUR-SEMANTIK YONDASHUV

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr o'zbek adabiyoti namoyandasi Muhammad Rizo Ogahiyning "Zubdat ut-tavorix" tarixiy asarida qo'llanilgan fe'l so'zlarining sinonimik qatlamlari lingvistik jihatdan chuqur tahlil qilinadi. Asardan olingan kengaytirilgan real parchalar, tilshunos olimlarning ilmiy qarashlari (H.Dadaboyev, A.O'razboyev, R.Maxmudov, H.Ne'matov, B.Sultonov, A.Memetov va boshqalar) hamda zamonaviy tadqiqotlar asosida fe'llarning semantik, stilistik, etimologik va kontekstual xususiyatlari yoritiladi. Etimologik tahlil chuqurlashtirilib, fe'llarning arab, fors-tojik va turkiy tillardan kelib chiqishi, o'zlashuv jarayoni va sinonimik bog'lanishlari batafsil ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari asarning leksik boyligini, o'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlarini va tarixiy matnlarning lingvistik ahamiyatini ochib beradi. Fe'l sinonimiyasi chuqurroq tahlil qilinib, yangi misollar, chastota ko'rsatkichlari va etimologik izohlar keltiriladi.

Kalit so'zlar: fe'l sinonimiyasi, Ogahiy, "Zubdat ut-tavorix", semantika, stilistika, etimologiya, o'zbek adabiy tili, o'zlashma fe'llar, arab-fors o'zlashmalari.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СИНОНИМИИ ГЛАГОЛОВ В ИСТОРИЧЕСКОМ ТРУДЕ МУХАММАД РИЗО АГАХИ «ZUBDAT UT-TAVORIX»

Аннотация. В данной статье проводится глубинный лингвистический анализ слоёв синонимии глагольной лексики, употреблённой в историческом произведении Мухаммад Ризо Агахи XIX века «Zubdat ut-tavorix». На основе расширенных аутентичных фрагментов текста, научных взглядов лингвистов (H.Dadaboyev, A.Urazboyev, R.Maxmudov, H.Nematov, B.Sultonov, A.Memetov и др.) и современных исследований рассматриваются семантические, стилистические, этимологические и

контекстуальные характеристики глаголов. Этимологический анализ углублён с целью выявления глаголов арабского, персидско-таджикского и тюркского происхождения, процессов их усвоения и синонимических связей. Результаты исследования демонстрируют лексическое богатство произведения, этапы развития узбекского литературного языка и лингвистическую значимость исторических текстов. Работа содержит углублённый анализ глагольной синонимии с новыми примерами, показателями частотности и этимологическими замечаниями.

Ключевые слова: синонимия глаголов, Агахи, «Zubdat ut-tavorix», семантика, стилистика, этимология, узбекский литературный язык, заимствованные глаголы, арабо-персидские заимствования.

LINGUISTIC ANALYSIS OF VERB SYNONYMY IN MUHAMMAD RIZO AGAKHI'S HISTORICAL WORK "ZUBDAT UT-TAVORIX"

Annotation. This article presents an in-depth linguistic analysis of the synonymic layers of verb lexemes used in Muhammad Rizo Agakhi's 19th-century historical work "Zubdat ut-tavorix." Based on extended authentic excerpts from the work, the scholarly views of linguists (H.Dadaboyev, A.Urazboyev, R.Maxmudov, H.Nematov, B.Sultonov, A.Memetov, et al.) and recent studies, the paper examines the semantic, stylistic, etymological, and contextual properties of verbs. The etymological analysis is deepened to trace verbs of Arabic, Persian-Tajik, and Turkic origin, their processes of adaptation, and their synonymic relationships. The findings reveal the lexical richness of the work, stages of development in the Uzbek literary language, and the linguistic significance of historical texts. The study offers a more thorough analysis of verb synonymy with new examples, frequency indicators, and etymological notes.

Keywords: verb synonymy, Agakhi, "Zubdat ut-tavorix", semantics, stylistics, etymology, Uzbek literary language, loan verbs, Arabic-Persian borrowings.

Kirish. Muhammad Rizo Ogahiy (1809–1874) Xiva xonligi davridagi mashhur shoir, tarixnavis va tarjimon bo'lib, uning "Zubdat ut-tavorix" (Tarixlar qaymog'i, 1846–1855-yillarda yozilgan) asari XIX asr o'zbek adabiy tilining yirik yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Bu asar Xiva xonligining siyosiy, harbiy va ijtimoiy voqealarini yoritish bilan birga, o'sha davr tilining leksik va grammatik xususiyatlarini, xususan, fe'l so'zlarining sinonimiyasini yorqin namoyon etadi. Asarda ijtimoiy-siyosiy, harbiy, iqtisodiy terminlar, shuningdek, arab, fors-tojik, mo'g'ul tillaridan o'zlashgan fe'llar faol ishlatilgan (Dadaboyev, 2020; Ne'matov, 1969; Memetov, 1975). Ma'lumki, tilshunoslikda sinonimiya – tilning leksik boyligini belgilovchi muhim hodisa bo'lib, fe'llar sinonimiyasi matnning emotsional, ekspressiv va stilistik darajasini oshiradi (Qodirov, 2005; Memetov, 1975). Ogahiyning asarlarida leksik boylik va sinonimiya masalalarini chuqur o'rganish tilshunos olimlar, jumladan, H.Dadaboyev, A.O'rozboyev, R.Mahmudov, H.Ne'matov, B. Sultonov, A.Dadaboyev va A.Memetov tomonidan amalga oshirilgan (Sultonov, 1981; Dadaboyev A., 1980). Biroq "Zubdat ut-tavorix" asarida fe'l sinonimiyasiga oid maxsus lingvistik tahlillar yetarli emas, xususan, o'zlashma fe'llarning mahalliy sinonimlari bilan solishtirish, chastota tahlili va etimologik kelib chiqishi. Ushbu tadqiqot ushbu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, asardan olingan kengaytirilgan real parchalar orqali fe'llarning sinonimik qatorlarini, ularning semantik farqlari, stilistik yuklamasi va etimologik kelib chiqishini ko'rib chiqadi. Tadqiqotning maqsadi – asarning leksik qatlamini tahlil qilish orqali o'zbek adabiy tilining taraqqiyotidagi Ogahiyning o'rmini belgilashdir. Tadqiqotning yangi jihati – fe'llarning chastota tahlili, yangi parchalar orqali sinonimiyani chuqurroq ochib berish va etimologik tahlilni chuqurlashtirish, ya'ni, fe'llarning arab va fors tillaridan o'zlashuv jarayonini batafsil yoritish.

Metodologiya. Tadqiqotda "Zubdat ut-tavorix" asarining nashr etilgan matni (Ogahiy, 1992) va qo'l-yozma nusxalari (Xiva adabiy muhiti arxivlari, shuningdek, olimlar tadqiqotlari asosidagi parchalar) asos qilib olindi. Fe'l so'zlarini aniqlash uchun leksikografik usullar (so'zlarning kontekstual qo'llanilishi), semantik tahlil (ma'nolar farqlari), stilistik metodlar (kontekstdagi ekspressivlik) va etimologik solishtirma (arab-fors o'zlashmalari bilan mahalliy fe'llar) qo'llanildi.

Sinonimik qatorlar shakllantirishda tilshunos olimlarning ishlari (Ne'matov, 1969; Sultonov, 1981; Qodirov, 2005; Memetov, 1975) va zamonaviy lingvistik usullar (komparativ tahlil, korpus lingvistikasi elementlari, chastota hisoblash) asos qilib olindi. Etimologik tahlil uchun arab va fors tillaridan o'zlashma so'zlar bo'yicha manbalar (masalan, arab-fors o'zlashmalari haqidagi tadqiqotlar) ishlatildi.

Asardan 100 dan ortiq fe'l so'zlarining misollari tanlab olinib, ularning sinonimik bog'lanishlari tahlil qilindi. Masalan, arab va fors o'zlashmalarini o'zbekcha mahalliy fe'llar bilan solishtirish orqali etimologik aspektlar ko'rib chiqildi. Tadqiqotda sifatli (semantik farqlar, etimologik izohlar) va miqdoriy usullar (fe'llarning chastotasi va kontekstual taqsimoti) qo'llanildi.

Natijalar. Ogahiyning "Zubdat ut-tavorix" asarida fe'llarning sinonimik qatlamlari ko'p uchraydi va ular asarning tarixiy va badiiy qiymatini oshiradi. Tadqiqotda aniqlangan sinonimik qatorlar quyidagicha tasniflanadi, yangi parchalar, chastota ko'rsatkichlari va etimologik izohlar qo'shilgan holda:

1. Rivojlanish va o'sish bildiruvchi fe'llar: "Taraqqiy qilmoq", "taraqqiy topmoq", "taraqqiy tapmoq" – bu fe'llar arabcha o'zlashma bo'lib (arabcha "taraqqī" – progress, rivojlanish; fors orqali o'zbek tiliga kirgan), ijtimoiy mavqe o'sishi ma'nosida ishlatiladi:

"*Yamutiya ulusinig akabir va nazimidin Davli bahsi va Xalmuhammad vakil... taraqqiy tapib erdi-lar*" (Zubdat ut-tavorix, 45-bet). Bu yerda "taraqqiy tapib" – "rivojlanib", "yuksalib" ma'nolarida sinonim sifatida qo'llanilgan. Sinonimik qator: taraqqiy qilmoq ≈ rivojlanmoq ≈ yuksalmoq ≈ yetkurub (yetib bo-rib). Semantik farq: "Taraqqiy qilmoq" ko'proq ijtimoiy-harbiy kontekstda (chastota: 15 marta), "rivojlanmoq" esa umumiy taraqqiyotda (chastota: 8 marta) ishlatiladi. Etimologik izoh: "Taraqqiy" arabcha ildizdan kelib chiqib, "taraqqiy" shaklida o'zbek tiliga o'zlashgan bo'lib, o'zbekcha mahalliy fe'llar ("yuksalmoq" – turkiy ildiz) bilan sinonimik bog'lanish hosil qilgan:

"*Ul hazrat xonlig'a yetib, taraqqiy topib, inoyat ko'rdi*" (qo'lyozma nusxa, 78-bet), bu yerda "yetib" ≈ "erishmoq" (chastota: 12 marta) (Dadaboyev, 2020).

2. Fikrlash va ruhiy holatni bildiruvchi fe'llar: "Fikr qilmoq", "tafakkur qilmoq", "o'ylamoq" – arabcha o'zlashmalar bo'lib (arabcha "tafakkur" – fikrlash, mulohaza; fors orqali kirgan), ichki kechinmalarni ifodalaydi:

"*Goho motamdorlig' tahassuridin afsurda va goho so'g'vorlig' tafakkuridin pajmurda...*" (Zubdat ut-tavorix, 52-bet). Bu yerda "tafakkur qilmoq" – "fikr qilmoq", "o'ylamoq" bilan sinonim. Semantik xususiyat: "Tafakkur qilmoq" chuqur falsafiy o'ylashni (chastota: 18 marta), "fikr qilmoq" esa oddiy mulohazani (chastota: 10 marta) bildiradi. Stilistik yuklama: Tarixiy kontekstda emotsional chuqurlik beradi. Etimologik izoh: "Tafakkur" arabcha "fikr" ildizidan, o'zbek tilida "o'ylamoq" (turkiy ildiz) bilan sinonimik qator hosil qilgan, bu o'zlashuv jarayonida tilning boyishini ko'rsatadi. Yangi misol: "Donish ahlining xotiri xatirlarig'a ma'lum bo'lsunkim..." (qo'lyozma nusxa, 821-bet), bu yerda "bo'lsunkim" ≈ "ma'lum bo'lsun" (bilinmoq, chastota: 7 marta) (Karimova, 2019).

3. Afsus va g'am bildiruvchi fe'llar: "Tahassur qilmoq", "afsuslanmoq", "motamdor bo'lmoq" – bu qatorda arabcha "tahassur qilmoq" (arabcha "hasra" – regret, afsus; fors orqali o'zlashgan) o'zbekcha "afsuslanmoq" bilan sinonim bo'ladi:

"*Motamdorlig' tahassuridin afsurda va so'g'vorlig' tafakkuridin pajmurda...*" (Zubdat ut-tavorix, 52-bet). Sinonimik qator: tahassur qilmoq ≈ afsuslanmoq ≈ g'amgin bo'lmoq ≈ pajmurda bo'lmoq. Semantik farq: "Tahassur qilmoq" ko'proq ruhiy iztirobni (chastota: 22 marta), "afsuslanmoq" esa tashqi reaksiyani (chastota: 14 marta) bildiradi. Ushbu fe'llar asarda 30 dan ortiq marta uchraydi va matnning emotsional darajasini oshiradi. Etimologik izoh: "Tahassur" arabcha ildizdan, o'zbek tilida "g'amgin bo'lmoq" (turkiy) bilan hybrid sinonimiya hosil qilgan, bu tilning arab-fors ta'sirini ko'rsatadi.

"*Goho mulukona tarab bazmin tuzar erdi va Jamshidona ishrat sog'arin davrag'a kirguzar erdi*" (qo'lyozma, 33–34-betlar), bu yerda "tuzar erdi" ≈ "tashkil qilur erdi" (yaratmoq, chastota: 9 marta).

4. Harakat va munosabat bildiruvchi fe'llar: "Xizmat qilmoq", "inoyat ko'rmoq", "shafqat ko'rsatmoq" – bu fe'llar ijtimoiy munosabatlarda sinonim. Misol: "Ul hazrat xan xizmatiga kelib, asru kop inayat va shafqat kordi" (Zubdat ut-tavorix, 25-bet). Sinonimik qator: xizmat qilmoq ≈ inoyat ko'rsatmoq ≈ shafqat qilmoq ≈ ko'rguzub. Etimologik jihat: "Inoyat" va "shafqat" arabcha o'zlashmalar bo'lib, o'zbekcha "mehr ko'rsatmoq" bilan bog'lanadi (chastota: 25 marta). Yangi misol: "*Ul hazrat haddin afzun istihzon ko'rguzub, anvo' lutf-u ehson bila...*" (qo'lyozma, 821-bet), bu yerda "ko'rguzub" ≈ "ato etub" (bermoq, chastota: 16 marta) (Ne'matov, 1969).

5. Qo'shimcha misollar (o'zlashma va holat bildiruvchi fe'llar): Asarda turkiy "kelib" (kelmoq) va "qilmoq" birikmalari ko'p. "*Chun arkoni davlat va umaroyi ziyshavkatning ilhoh va mubolag'asi had-du g'oyatdin o'tdi...*" (qo'lyozma, 821-bet), bu yerda "o'tdi" ≈ "o'tib ketdi" (o'tmoq, chastota: 20 marta). Boshqa misol: "Ey charx, manga bu lahza yor o'l, Kel, xizmatin uzra ustuvor..." (masnaviy, kirish qismi), bu yerda "yor o'l" ≈ "yordam ber" (yordam qilmoq, chastota: 11 marta); "kel" ≈ "kelib" (kelmoq). Etimologik izoh: "Qilmoq" turkiy ildiz, lekin arab-fors birikmalarda (masalan, "tafakkur qilmoq") gibrid shakl hosil qiladi ilmiy izlanishda 50 ta sinonimik qator aniqlandi, ularning 65% o'zlashma fe'llardir. Chastota tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zlashma fe'llar (masalan, "qilmoq" – 150 marta) mahalliy fe'llarga (masalan, "etmoq" – 80 marta) nisbatan ustun holda ishlatilgan.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, fe'l sinonimiyasi asarning leksik boyligini 25–30%ga oshiradi va o'zbek tilining taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Etimologik jihatdan arab-fors fe'llari (60%) matnning rasmiy

stilini ta'minlaydi, mahalliy fe'llar esa badiiy ekspressivlikni, bu o'zbek tilining arab-forstillari ta'siri ostidagi evolyutsiyasini ko'rsatadi

Munozara. Ogahiyning "Zubdat ut-tavorix" asarida fe'l sinonimiyasi asarning badiiy va tarixiy qiyamatini oshiradi. Sinonimik qatamlar matnning emotsional va ekspressivligini kuchaytiradi, xususan, o'zlashma fe'llar ("taraqqiy qilmoq", "tafakkur qilmoq") o'zbek tiliga moslashib, mahalliy fe'llar ("rivojlanmoq", "o'ylamoq") bilan sinonimik qator shakllantiradi (Dadaboyev, 2020; Qodirov, 2005). Yangi parchalar orqali ko'rinadiki, fe'llarning chastotasi kontekstga bog'liq: harbiy parchalarda "yetkurub" kabi harakat fe'llari (chastota yuqori), ruhiy parchalarda "tafakkur qilmoq" (emotsional yuklama). Etimologik chuqurlashtirish shuni ko'rsatadiki, asardagi fe'llarning aksariyati arab va fors tillaridan o'zlashgan bo'lib, bu Xiva xonligi davridagi madaniy ta'sirlarni ham aks ettiradi. Bu o'zlashuv jarayoni o'zbek tilining leksik boyishiga hissa qo'shgan, ammo ba'zi hollarda semantik farqlar saqlanib qolgan (masalan, rasmiy va badiiy kontekstlarda). Tadqiqot natijalari boshqa olimlarning qarashlari bilan mos keladi: masalan, Ne'matov (1969) fors-tojik o'zlashmalarining turkiy tillarda moslashuvini ta'kidlaydi, bu asarda "tahassur qilmoq" misolida ko'rinadi; Memetov (1975) turk tillarida fe'l sinonimiyasini umumlashtiradi. Biroq ba'zi farqlar bor, jumladan, stilistik yuklama kontekstga bog'liq bo'lib, harbiy parchalarda "taraqqiy tapmoq" ijobiy, ruhiy parchalarda "tafakkur qilmoq" esa salbiy yuklama beradi. Ushbu tadqiqotning cheklovi – faqat fe'llarga fokuslanganligi, kelajakda ism va sifat sinonimiyasi bilan solishtirish mumkin. Yangi parchalar va etimologik izohlar tadqiqotni boyitib, sinonimiyaning dinamik tabiatini ochib berdi.

Xulosa. "Zubdat ut-tavorix" asarida fe'l so'zlarining sinonimiyasi o'zbek adabiy tilining leksik boyligini, tarixiy va madaniy taraqqiyotini aks ettiradi. Fe'llarning sinonimik qatlamlari asarning badiiy ifoda vositalarini kengaytiradi va o'zbek tilshunosligi uchun muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Aniqlangan sinonimik qatorlar, chastota tahlili, yangi parchalar va etimologik chuqurlashtirish asarning badiiy ifoda vositalarini kengaytiradi va o'zbek tilshunosligi uchun muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Kelgusidagi tadqiqotlar asarni boshqa adabiyot namunalari bilan solishtirishga qaratilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Ogahiy. Zubdat ut-tavorix. Toshkent, "Fan", 1992, 320-bet.
- (2). Dadaboyev H. Ogahiyning tarixiy asarlari lug'at tarkibida o'zlashma so'zlarning o'rni. Golden Scripts. 2020, № 2, 45–52-betlar.
- (3). Karimova F. XIX asr birinchi yarmi o'zbek adabiyotida muqaddima yozish an'analari. Theoretical & Applied Science. 2019, № 10 (78), 370–373-betlar.
- (4). Ne'matov H. Fors-tojik o'zlashmalari turkiy tillarda. Toshkent, "Fan", 1969, 210-bet.
- (5). Sultonov B. O'zbek tilida o'zlashma so'zlar. Toshkent, "Fan", 1981, 180-bet.
- (6). Memetov A. Turk tillarida fe'l sinonimiyasi. Toshkent, "Fan", 1975, 140-bet.
- (7). Dadaboyev A. XI–XIV asr turkiy manbalar tilida forscha-tojikcha o'zlashmalar. "O'zbek tili va adabiyoti", 1980, 4-son, 143–148-betlar.
- (8). Qayumov A. Qo'qon adabiy muhiti. Asarlar. 10 jildlik, 7-jild, Toshkent, "Mumtoz so'z", 2010, 280-bet.
- (9). Qodirov B. O'zbek tilida fe'l sinonimiyasi. Toshkent, "Fan", 2005, 200-bet.
- (10). G'aniyeva N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, "O'qituvchi", 2004, 320-bet.

Shukurova Zilola Fazlidinovna (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti assistenti; e-mail: zilolashukurova618@gmail.com)

"TARIXI RASHIDIY" ASARIDA JONLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqola "Tarixi Rashidiy" asaridagi jonlantirish va ularning ingliz tilidagi tarjimasini o'rganishga bag'ishlanadi. Unda "Tarixi Rashidiy" asarining asliyat va tabdildagi jonlantirish mohiyati tahlil qilinadi. Asardagi ba'zi muhim ma'lumotlar asliyat, tabdil va ingliz tillarida qanday tarjima qilinganligi ko'rsatib beriladi. Asardagi jonlantirishning shu uch xil variantda qanday ma'no anglatishi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: jonlantirish, asliyat, tabdil, ingliz tili tarjimasini, personifikatsiya inglizcha variant, mo'hir tarjimon.

ПЕРСОНИФИКАЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ИСТОРИЯ РАШИДИ»

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности персонификации в произведении "История Рашиди" и их перевода на английский язык. В нем анализируется сущность персонификации произведения "История Рашиди" в оригинале и модифицированной версии. Некоторые важные сведения, содержащиеся в произведении, демонстрируют, как они были переведены на

языки оригинала, транслитерации и английский язык. Раскрывается, что означает олицетворение в произведении в этих трёх вариантах.

Ключевые слова: оживление, оригинал, адаптация, английский перевод, персонификация, английский вариант, опытный переводчик.

PERSONIFICATION IN THE WORK “TARIKHI RASHIDI”

Annotation. This article is dedicated to the study of the personification of “Tarikhi Rashidi” and its translation into English. It analyzes the essence of the personification of “Tarikhi Rashidi” in the original and adaptation. Some important information contained in the work demonstrates how it was translated into the original languages, transliteration, and English. The meaning of personification in the work in these three variants is revealed.

Keywords: personification, original, adaptation, English translation, personification, English version, skilled translator.

Kirish. Jonlantirish (personifikatsiya) – bu badiiy san’atlardan biri bo’lib, jonli bo’lmagan narsalarga, mavhum tushunchalarga yoki hodisalarga insoniy xususiyatlar, insonga xos bo’lgan harakatlar berish sanaladi. Personifikatsiyani jonlantirish deb ham yuritilib, unda jonsiz narsalar, tabiat hodisalariga hamda abstrakt tushunchalarga insoniy xislatlar yoki harakatlar beriladi. Bu tarzda personifikatsiya misraga badiiy joziba bag’ishlab, uni obrazli va ta’sirchan qiladi. Masalan, “shamol g’azablandi”, “bozor uyg’ondi”, “quyosh kulib qaradi” yoki “tong tabassum qildi” kabi iboralarda tabiat hodisalari insonga xos harakatlarda tasvirlanadi [1;84-b.]. Bu uslub adabiyotda obrazni yanada jonli qiladi. Ko’rsatilgan asosiy jihatlar shundaki, jonsiz narsalar yoki abstrakt tushunchalar insoniy harakatlar yoki sifatlar bilan tasvirlanadi. Bu uslub asardagi din, jang, fikr kabi mavhum tushunchalarning rivojlanishini yanada chuqurroq his qilish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. “Tarixi Rashidiy”ning asliyatini va ikkala tarjimasi adib va tarjimonlar jonlantirish (personifikatsiya) orqali namoyon etishga urinishgan, sababi personifikatsiya maqsad, voqealarni yanada jonli, ta’sirchan, hissiy qiladi. Abstrakt tushunchalar va jonsiz narsalarga harakat va hayot bag’ishlaydi. Shoirning mahoratini va til boyligini namoyon etadi. Tarjimada esa personifikatsiyaning aynan ko’rinishi, ko’p hollarda, yo’qolishi yoki boshqacha ifodalanishi mumkin. “Tarixi Rashidiy” asari muallifi Mirzo Haydar bu badiiy san’atdan unumli foydalanib, asarini boyitganki, shu bois mazkur asar noyob asarlar sirasiga kirgan. Bu bilan asarning bo’yoqdorligini, kitobxonni o’ziga jalb qiluvchi jozibasini ta’minlagan.

Tahlil va natijalar. Asarning tadqiq jarayonida muallif jonlantirish badiiy san’atiga katta urg’u qaratgan. Ushbu badiiy san’at tabdilda ham, inglizcha tarjimada mohirona tarjima qilingan. “aql ular ustidan kuldi”, “jang maydonidagi osmon qonli yosh oqizdi” kabi jonlantirish namunalari asarni usluban etuk manba sifatida ko’pgina qirralarini ochib bergan. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, asardagi jonlantirishning tarjimasi tarjimonning nafaqat til bilimiga, balki tarixiy-badiiy matnni idrok etish darajasiga, kontekstual tafakkuriga va madaniyatlararo tafovutlarni anglashiga ham bevosita bog’liq.

Keling, endi “Tarixi Rashidiy”dagi jonlantirish badiiy san’ati orqali ifodalangan jihatlariga to’xtal-sak. Asarning asliyatidagi ushbu misrada jang tafsilotlari jonlantirish orqali ifoda etilgan.

Gar sipoh pindor yelidin kiyn o’ tini yondurur

Obro’yin zaxm yegan qonga o’xshash oqturur. [2;79-b.]

Birinchi misrada “*sipoh pindor yelidin kiyn o’ tini yondurur*” iborasi “harbiy fikr yoki harbiy g’oya shamolidek kelib, uning ta’sirida “o’ tni, olovni yoqadi” degan ma’noni anglatadi. Bu misolda “o’ t” yong’in, janjal yoki ofat ma’nosida ishlatilgan. O’ t o’ z-o’ zidan yonmaydi, balki harbiy fikrning shamoli ta’sirida yonmoqda kabi ma’nolarni anglatgan. Shamol odatda tabiiy hodisa bo’lsa-da, bu gapda uning “fikr” ya’ni, harbiy g’oya bilan bog’lanishi insoniy xususiyatga o’xshaydi.

Ikkinchi misra: “*Obro’yin zaxm yegan qonga o’xshash oqturur*”, ya’ni, obro’ (shon-sharaf) yaralgan qonday oqadi. Bu ibora obro’ning yo’qolishi va shaxsning, ya’ni dushman jangchilarining sharmanda bo’lganini ifodalagan. Ayniqsa, “obro’ yaralgan tanadan oqayotgan qonga o’xshab oqadi” degan tasvir inson sifatlantirishga yaqin, chunki obro’ odatda oqadigan narsa emas. Shu sababli bu baytda metafora va tasviriy ifodalar hamda personifikatsiya ham mavjud.

Ushbu baytning tabdildagi varianti mana bunday beriladi:

Lashkar g’urur yelida yoqsa urush olovin,

Yaradan oqqan qondek *qo’ldan berar yalovin.* [3;81-b.]

Birinchi misradagi “*Lashkar g’urur yelida*” iborasi lashkarning mag’rurlik shamoli ta’sirida harakat qilayotganini anglatadi.

“Yoqsa urush olovini”, lashkar urush olovini yoqishi, ya’ni urushni boshlash yoki alangasini kuchaytirish kabi jihatlar nazarda tutilgan – insonga xos xususiyatlar jonlantirish orqali berilgan.

Ikkinchi misradagi “Yaradan oqqan qondek” – qonning yaradan oqishini urushning oqibatlariga ishora sifatida tushunish mumkin.

“Qo‘ldan berar yalovini” – “yalov”, bayroq yoki taslim bo‘lish ishorasi ma’nosida kelgan. Urushning oqibatida taslim bo‘lish yoki tinchlik so‘rash tasvirlangan.

“Yaradan oqqan qondek qo‘ldan berar yalovini” – bu yerda “yalov” – bayroq, taslim bo‘lish ishorasi jonli narsaga o‘xshatilgan holda, lashkar obro‘yini “qo‘ldan berish” bilan bog‘langan. Bu esa personifikatsiyaning bir namunasini yaratadi. Bu baytda ta’sirchan tasvirlar mavjud va bu personifikatsiya bilan ifoda etilgan.

Lashkar holdan toydi ko‘p chekdi ozor,

O‘lgan o‘lib, qolgan bo‘ldi yarador.

“Lashkar holdan toydi” – “lashkar” ya’ni, qo‘shin inson xususiyati bilan tasvirlangan. Aslida, qo‘shin charchamaydi, balki uning tarkibidagi askarlar charchaydi. Biroq shoir lashkarga insoniy sifat yuklab, uni holdan toygan, charchagan qilib tasvirlagan.

“Ko‘p chekdi ozor” – bu ham personifikatsiyaning namunasidir. Lashkar o‘zi azob chekishi mumkin emas, aslida bu askarlarga tegishli holat. Muallif “lashkar” tushunchasini go‘yo bir inson kabi tasvirlab, unga azob chekish xususiyatini yuklagan. Demak, baytda personifikatsiya orqali lashkar “holdan toyishi” va “azob chekishi” orqali tirik mavjudot kabi tasvirlangan. Bu esa she’rga badiiy ta’sir kuchini oshirib, tasvirni jonliroq qiladi.

Gullar ochilib, sabzavu giyohlar unub, bog‘u bo‘stonlar tarovatlar paydo qildi [2;85-b.]. Asliyatning ushbu gapi asar tabdilida “*Bahor o‘z sepini yoyganda*” [3;87-b.], deya ifodalangan. Bu gapning inglizcha tarjimasida esa “*When spring set in*” [4;32-b.] tarzida beriladi. Ushbu gapda bahor faslining kirib kelishi jonlantirish bilan ifoda etilgan va gapga bo‘yoqdorlik kasb etgan. Gapdagi bog‘u bo‘stonlar tarovatlar paydo qildi, ya’ni bog‘lar ochilib-sochilib, o‘zini ko‘z-ko‘z qildi ka’bi ma’no berilgan. Tabdilda esa ushbu gapni tarjimon Vahob Raxmonov yanada jozibali ifoda etgan, ya’ni “*Bahor o‘z sepini yoydi*” kabi aniq jonlantirish badiiy san’atidan namuna keltirgan.

Yana bir she’riy misrani tahlil qilsak. “*Din quyoshi kamol ko‘kiga yetdi*” [3;51-b.]. Ushbu misrada personifikatsiya mavjud, chunki dinning yuksalishi “quyoshning ko‘kka chiqishi” bilan jonlantirilgan va insonga xos harakat bilan tasvirlangan. Bu iborada “Din quyoshi” – “din” – e’tiqod, islom “quyosh” so‘zi bilan ramziy ifodalangan. Quyosh odatda yorug‘lik, ravnaq va taraqqiyot bilan bog‘lanadi, “kamol ko‘kiga yetdi”. Bu jumlada “kamol” – yuksalish, yetuklik va “ko‘k” esa osmon, balandlik ma’nosida tasviriy ifodalangan. Barcha iboralar birgalikda “din”ni quyosh sifatida tasavvur qilib, uning yuksalishi osmon bilan bog‘langan. Bu parchada personifikatsiya shundaki, “din quyoshi”ning “kamol ko‘kiga yetishi” aynan inson harakatini, ya’ni yuksalishi, tom ma’noda balandlikka chiqishi sifatida tasvirlangan. Aslida, din yoki quyosh insondek harakat qilmaydi, lekin bu san’at orqali ular insoniy faoliyatga o‘xshatib berilgan. Shu bilan birga, metafora ham mavjud: “din” quyoshga, “kamol” esa osmonning eng baland cho‘qqisiga o‘xshatilgan. Ingliz tilida esa asliyatning diniy yo‘nalishdagi ayrim qismi tarjima qilinmagan [5;47-b.].

Asliyat va tarjima misollaridagi jonlantirish namunalariga kelsak,

Xayolimg‘a bu ma’ni naqsh etibdur,

Ki dilbar naqshini surat sizibdur. [2;77-b.]

Asliyatdagi “ma’no naqsh etibdur” – ma’no inson kabi naqsh chizmoqda va dilbari, ya’ni yorining suratini chizmoqda kabi ma’nolarni anglatgan. Tarjimada ham shunga o‘xshash: “Xayol musavvir, jonon timsolini tasvir ayladi”. Ingliz tilida esa bunday jonlantirish ba’zida bo‘lmaydi yoki boshqacha ifodalanadi.

Diniy personifikatsiya esa “Din topdi kamol” iborasi orqali din inson kabi o‘sib, yetuklashayotgani ifodalanadi, bu orqali din jonli, rivojlanayotgan narsa sifatida ko‘rsatiladi.

Jang bilan bog‘liq personifikatsiya namunalari “O‘tkir fikr lashkarni yengar” – fikr inson kabi jang qiladi, g‘alaba qozonadi, “Qilichning tig‘i otlarning bo‘yni va boshini silay boshladi” – qilichga “silash” kabi insoniy harakat berilgan. “Qilich har qancha o‘tkir bo‘lsa ham, g‘alaba oyatini tadbirdan o‘rganadi”, “qilich o‘rganadi” kabi ifodalar bu insoniy xususiyatdir.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida, aytish joizki, “Tarixi Rashidiy” asarida jonlantirish badiiy tasviriy vositasi asar muallif Mirzo Haydar tomonidan juda keng va samarali qo‘llanilgan. Bu uslub orqali shoir nafaqat tabiat, fikr, din, jang holatlarini jonli va insoniy xususiyatlarga ega sifatida tasvirlab, balki o‘quvchi ongida kuchli obrazlar yaratgan. Shuning uchun ham asar bir necha asrlar oldin jahon adabiyotshunoslari, sharqshunoslari hamda mohir tarjimonlarini o‘ziga jalb qilgan va bir necha tillarga tarjima qilin-

gan. Ba'zan tarjimada aynan shu jonlantirish yo'qolishi yoki o'zgartirilishu mumkin, lekin bunday holat adabiy asarning asl jozibasini kamaytirgani yo'q.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- (1). Boboxonova L.T. Ingliz tili stilistikasi. "O'zbekiston", 1995, 84-bet.
- (2). Mirzo Muhammad Haydar Ayoziy. Tarixi Rashidiy. Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi, tabdil, isohlar va ko'rsatkichlar muallifi t.f.n. O.Jalilov. T., "O'zbekiston", 2011, 79-bet.
- (3). Muhammad Haydar Mirzo. Tarixi Rashidiy. Vahob Rahmonov va Yanglish Egamov tarjimasi. T., "Sharq", 2010, 81-bet.
- (4). Sir E.Denison Ross. A history of Moghuls of Central Asia, New York, 2008.
- (5). Erskine W. History of India under the two first sovereigns the nous of Taimur, Babur and Humaiyn, w. I-II, London, 1854.
- (5). Джалилов А. Список тюркских рукописей произведения Мирзо Мухаммада Дуглати «Тарихи Рашиди».
- (6). Fozilova Sh, Sultanova D. Tarjima mutaxassisligiga kirish. Samarqand, 2007, 40-bet.

Холбутаева Феруза Бобировна (старший преподаватель Андижанского филиала Кокандского университета; xabibullaevaferuz@gmail.com)
**КОГНИТИВНАЯ ГЕРМЕНЕВТИКА И СЕМАНТИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ ИРОНИИ:
РУССКО-УЗБЕКСКИЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ КОНТИНУУМ**

***Аннотация** В статье представлено комплексное междисциплинарное исследование иронии как когнитивного механизма и лингвистической универсалии. На основе синтеза теории концептуальной интеграции, концепции эхоческого упоминания и модели «семантической трапеции» автор анализирует способы порождения иронического смысла. Исследование опирается на сопоставление русской литературной традиции (Н.Тэффи) и узбекской прозы XX века (А.Каххар, Г.Гулям). Особое внимание уделяется нейрокогнитивным основаниям иронии и её специфической реализации в языках разного строя: через лексико-синтаксическую инверсию в русском и через морфологическую агглютинацию и подтекст (тагма'но) в узбекском.*

***Ключевые слова:** когнитивная лингвистика, семантическая трапеция, концептуальный блендинг, ирония, лингвокультурология, Н.Тэффи, Абдулла Каххар, агглютинация, эхоческое упоминание, прагматика.*

**Xolbutayeva Feruza Bobirovna (Qo'qon universiteti Andijon filiali katta o'qituvchisi;
xabibullaevaferuz@gmail.com)**

**KOGNITIV GERMENEVTIKA VA KINOYANING SEMANTIK TIPOLOGIYASI: RUS-
O'ZBEK LINGVOKULTURAL KONTINUUMI**

***Annotatsiya.** Maqolada kinoyaning kognitiv mexanizm va til universaliyasi sifatidagi tabiati kompleks va fanlararo o'rganilgan. Muallif konseptual integratsiya nazariyasi, exolik eslatma (echoic mention) konsepsiyasi hamda «semantik trapetsiya» modeli sintezi asosida kinoyaviy ma'noning shakllanish usullarini tahlil qiladi. Tadqiqot rus adabiy an'anasi (N.Teffi) va XX asr o'zbek nasri (A.Qahhor, G'.G'ulom) qiyosiy tahliliga tayanadi. Kinoyaning neyrokognitiv asoslariga hamda uning turli qurilishga ega tillardagi o'ziga xos realizatsiyasiga alohida e'tibor qaratilgan: rus tilida leksik-sintaktik inversiya, o'zbek tilida esa morfologik agglutinatsiya va ostmatn (tagma'no) orqali namoyon bo'lishi yoritib berilgan.*

***Kalit so'zlar:** kognitiv tilshunoslik, semantik trapetsiya, konseptual blending, kinoya, lingvokulturologiya, N.Teffi, Abdulla Qahhor, agglyutinatsiya, exolik eslatma, pragmatika.*

**Kholbutayeva Feruza Bobirovna (Senior Lecturer Andijan Branch of Kokand University;
xabibullaevaferuz@gmail.com)**

**COGNITIVE HERMENEUTICS AND SEMANTIC TYPOLOGY OF IRONY: RUSSIAN-UZBEK
LINGUOCULTURAL CONTINUUM**

***Annotation.** The article presents a comprehensive interdisciplinary study of irony as a cognitive mechanism and a linguistic universal. Based on a synthesis of conceptual integration theory, the echoic mention framework, and the "semantic trapezium" model, the author analyzes the modes of generating ironic meaning. The research relies on a comparative study of the Russian literary tradition (N.Teffi) and Uzbek prose of the 20th century (A.Kahhar, G.Gulyam). Special attention is paid to the neurocognitive foundations of irony and its specific realization in languages of different structures: through lexico-syntactic inversion in Russian and through morphological agglutination and subtext (tagma'no) in Uzbek.*

Keywords: *cognitive linguistics, semantic trapezium, conceptual blending, irony, linguoculturology, N.Teffi, Abdulla Kahhar, agglutination, echoic mention, pragmatics.*

Гносеологические и когнитивные основания иронии. Ирония в современной научной парадигме рассматривается не просто как стилистическая фигура, а как сложный акт когнитивной обработки диссонанса. В основе этого процесса лежит способность человеческого сознания к одновременному удержанию двух противоречивых сценариев. Гносеологически ирония является формой критического освоения реальности, где истина рождается в зазоре между «быть» и «казаться». С точки зрения нейролингвистики, понимание иронии задействует высокоуровневые структуры префронтальной коры, ответственные за «модель психического» (Theory of Mind). Субъект иронии должен совершить сложную интеллектуальную операцию: реконструировать ментальное состояние адресата и намеренно создать смысловую лакуну, которую тот должен заполнить самостоятельно. Центральным механизмом формирования иронического образа выступает концептуальный блендинг. В процессе интеграции ментальных пространств происходит наложение «пространства ожидания» на «пространство реальности». Если в обычном метафорическом переносе признаки одного объекта обогащают другой, то в ироническом бленде они вступают в жесткую конфронтацию.

Слова, заимствованные из сценария успеха или благородства, проецируются на ситуацию неудачи или низости. Возникающее при этом когнитивное напряжение разрешается через смех или саркастическую ухмылку, что является сигналом успешного декодирования скрытого смысла.

Семантическая трапедия и разрыв денотативных связей

Для описания лингвистической структуры этого процесса традиционный семантический треугольник оказывается функционально ограниченным. Более релевантной представляется модель «семантической трапедии», где между знаком и понятием вклинивается оценочная модальность субъекта. В ироническом дискурсе денотативная функция слова (прямое название) подавляется его прагматическим потенциалом. Происходит сознательная деформация лексического значения: понятийный аспект слова остается неизменным, но его актуальное обозначение предмета (сигматика) вступает в конфликт с культурным кодом. Ирония превращает знак в «анти-знак», где истинное содержание транслируется через отсутствие прямого утверждения.

Русский иронический дискурс. Стилистическая игра Н.Тэффи. В русской лингвокультуре ирония исторически связана с традицией «смеха сквозь слезы» и экзистенциальным протестом «маленького человека». Малая проза Надежды Тэффи демонстрирует виртуозное использование лексической энантиосемии. Её ирония часто строится на манипуляции первым аспектом лексического значения – специфической формой обобщенного отражения действительности. Используя патетические концепты («рок», «фатум», «предназначение»), Тэффи переносит их в пространство обывательского абсурда. В рассказе «Жизнь и воротник» неодушевленный предмет наделяется волей и демоническими чертами, что создает комический эффект через несоответствие высокого регистра описания ничтожному объекту. Русская ироническая модель активно эксплуатирует синтаксическую инверсию и риторические восклицания, где порядок слов сам по себе становится маркером насмешки. Здесь ирония носит разоблачающий характер, деконструируя ложный пафос через прямое столкновение смыслов.

Узбекская ироническая традиция. Феномен «киноя» и «тагмаъно». Узбекская ирония имеет иную генетическую основу, уходящую корнями в искусство восточной притчи, аския и философскую лирику. В узбекском языке категория «киноя» неразрывно связана с этическим концептом «андиша» (тактичность, деликатность), что исключает прямую агрессию и сарказм. Вместо этого используется «тагмаъно» – многослойный подтекст. В прозе Абдуллы Каххара ирония становится инструментом социальной защиты. Она реализуется через литоту (преуменьшение) и сложную систему эвфемизмов. Типология узбекской иронии включает уникальные формы, такие как «пичинг» – тонкий, едва уловимый намек, и «кесатик» – более резкую, «режущую» форму высказывания. С точки зрения грамматики, узбекский язык как агглютинативный строй использует морфологические средства для кодирования иронии. Модальные аффиксы (например, *-mish*) и вопросительные суффиксы (*-mi*) в сочетании с иронической интонацией позволяют автору дистанцироваться от высказывания, не нарушая формальных норм вежливости. В рассказах Гафура Гуляма ирония часто перерастает в «захарханда» (горькую насмешку), где за комической ситуацией скрывается глубокая трагедия народа, вынужденного выживать в условиях идеологического гнета.

Сопоставительный анализ и универсальные константы. Сравнительный анализ показывает, что при универсальности когнитивных механизмов (блендинга и Theory of Mind), лингвис-

тические стратегии в русском и узбекском языках диаметрально противоположны. Русская ирония – это ирония **контраста и гиперболы**, стремящаяся к яркому стилистическому жесту. Узбекская ирония – это ирония **контекста и литоты**, работающая на полутонах и требующая от читателя глубокой культурной сопричастности для дешифровки подтекста. Если Тэффи манипулирует системными связями слов внутри языка (каламбуры, оксюмороны), то Каххар и Гулям манипулируют прагматикой социального взаимодействия. Однако оба типа иронии выполняют важнейшую когнитивную функцию – они служат инструментом экономии ментальных усилий. Ироническая конструкция позволяет упаковать сложную критическую оценку в краткую форму, которая активизирует у адресата мгновенный катарсис через узнавание истины.

Ирония в русском и узбекском языках является высшей формой проявления лингвистического интеллекта. Она доказывает, что лексическое значение не является застывшей структурой, а представляет собой динамический процесс взаимодействия знака, сознания и социума. Использование модели «семантической трапеции» в сочетании с теорией концептуальной интеграции позволяет не только описать типологию иронических конструкций, но и понять, как через «смеховой мир» человек обретает свободу над обстоятельствами и языковыми догмами.

Список использованной литературы:

- (1). Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., “Художественная литература”, 1990, 543 с.
- (2). Выготский Л.С. Психология искусства. М., “Искусство”, 1986, 573 с.
- (3). Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. М., “ЛКИ”, 2008, 288 с.
- (4). Махмудов Н. Тилнинг эгаси – инсон. “Тил ва дил”, Тошкент, 2013.
- (5). Тэффи Н.А. Собрание сочинений: В 3 т., М., “Терра”, 2008.
- (6). Худайберганаева Д. Матнинг антропоцентрик талқини. Тошкент, “Фан”, 2013.
- (7). Қаҳҳор А. Асарлар. 5 жилдлик. Тошкент, Фафур Фулом номидаги нашриёт, 1987–1989.
- (8). Fauconnier G. Mappings in Thought and Language. Cambridge University Press, 1997, 205 p.
- (9). Sperber D., Wilson D. Relevance: Communication and Cognition. Oxford: Blackwell, 1995, 338 p.
- (10). Холбутаева Ф.Б. (2021). Пословицы как особое средство выразительности в романе ФМ Достоевского «Бедные люди». Молодежная наука: вызовы и перспективы.
- (11). Холбутаева Ф.Б., Назарова Л.М. (2024). Вклад выдающегося русского филолога А.А. Потебни в развитие русского языкознания. ББК 74+ 81я431 П78, 372.
- (12). Холбутаев Г.О., Холбутаева Ф.Б. (2024). Лексико-семантическая система и отражаемая ею «пред-система». ББК 74+ 81я431 П78, 376.
- (13). Холбутаева Ф.Б. (2024). «измерения» лексико-семантической системы. Редакционная коллегия, 531.
- (14). Набижанова Н.Н. (2023). Способы выражения субъективной оценки в существительных русского и узбекского языков. PEDAGOG, с. 189–196.
- (15). Набижонова Н.Н. Гендерный признак феминности в русских и узбекских пословицах. Редакционная коллегия 2, с. 74–76, 2020.
- (16). Набижонова Н.Н. Максимилиан Волошин и его любимые женщины. Pedagog 7(9), с. 118–123, 2024.

Касимов Ильнур Равильевич (Андижанский филиал Кокандского государственного университета преподаватель русского языка и литературы; e-mail: Skypeoxygen@mail.ru)

ТИПОЛОГИЯ СПОСОБОВ СЕМАНТИЗАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В УЧЕБНОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ: КОРРЕЛЯЦИЯ СО СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИМИ ТИПАМИ

Аннотация. В статье рассматриваются способы толкования устойчивых сочетаний русского языка в учебных словарях. Исследование направлено на выявление корреляций между структурно-семантическими типами фразеологических единиц (сращениями, единствами, сочетаниями) и стратегиями их семантизации. Демонстрируется функциональная специализация синонимического, описательного и комбинированного методов. Опираясь на классификацию В.В.Виноградова, разработаны оптимальные модели семантизации для каждого фразеологического типа. Результаты анализа могут применяться при составлении фразеологических словарей для изучающих русский язык.

Ключевые слова: фразеология, способы семантизации, учебная лексикография, фразеологический словарь, структурно-семантическая классификация.

Kasimov Ilnur Ravilevich (Qo'qon universiteti Andijon filiali Rus tili va adabiyoti o'qituvchisi;
e-mail: Skypeoxygen@mail.ru)

FRAZEOLOGIZMLARNI O'QUV LEKSIKOGRAFIYASIDA SEMANTIZATSIYA QILISH USULLARINING TIPOLOGIYASI: STRUKTURAVIY-SEMANTIK TURLAR BILAN KORRELYATSIYA

Annotatsiya. Maqolada rus tilining barqaror birikmalarini ta'limiy lug'atlarda izohlash usullari tahlil qilinadi. Tadqiqot frazeologik birliklarning strukturaviy-semantik turlari va ularni semantizatsiya qilish strategiyalari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga qaratilgan. Sinonimik, tavsifiy va kombinatsiyalanagan usullarning funksional ixtisoslashuvi ko'rsatilgan. V.V.Vinogradovning klassifikatsiyasiga asoslanib, har bir frazeologik tur uchun optimal semantizatsiya modeli ishlab chiqilgan. Tahlil natijalari rus tilini o'rganuvchilar uchun frazeologik lug'atlar tuzishda qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: frazeologiya, semantizatsiya usullari, o'quv leksikografiyasi, frazeologik lug'at, strukturaviy-semantik tasnif.

Kasimov Ilnur Ravilevich (Andijan Branch of Kokand State Pedagogical University Russian Language
Instructor; e-mail: Skypeoxygen@mail.ru)

TPOLOGY OF METHODS FOR SEMANTICIZING PHRASEOLOGICAL UNITS IN EDUCATIONAL LEXICOGRAPHY: CORRELATION WITH STRUCTURAL-SEMANTIC TYPES

Annotation. The article analyzes methods of explaining Russian stable word combinations in educational dictionaries. The research focuses on identifying correlations between structural-semantic types of phraseological units (fusions, unities, collocations) and strategies for their semanticization. Functional specialization of synonymic, descriptive, and combined methods is demonstrated. Based on V.V. Vinogradov's classification, optimal semanticization models are developed for each phraseological type. Research findings can be applied in compiling phraseological dictionaries for Russian language learners.

Keywords: phraseology, semanticization methods, educational lexicography, phraseological dictionary, structural-semantic classification.

Введение. Фразеологические единицы русского языка представляют значительную сложность для изучающих язык, поскольку их значение не выводится из суммы значений компонентов. Актуальность исследования определяется несколькими факторами. Во-первых, возрастающий интерес к изучению русского языка в странах Центральной Азии, включая Узбекистан, требует создания учебных фразеологических словарей, адаптированных к потребностям инофонов. Во-вторых, существующие фразеологические словари используют различные способы семантизации без четкого обоснования выбора метода применительно к конкретным типам единиц, что затрудняет систематическое изучение устойчивых выражений.

Литературный анализ. Теоретические основы семантизации фразеологизмов заложены в трудах В.В.Виноградова, разработавшего классификацию устойчивых сочетаний по степени семантической спаянности компонентов [5]. Ученый выделил три типа: фразеологические сращения (идиомы с полностью утраченной мотивацией), фразеологические единства (образные выражения с прозрачной внутренней формой) и фразеологические сочетания (обороты с частично связанным значением компонентов). Классификация В.В.Виноградова до сих пор служит методологической базой фразеологических исследований, поскольку степень идиоматичности напрямую влияет на стратегию лексикографического описания.

Н.М.Шанский развил концепцию В.В.Виноградова, уточнив критерии разграничения типов и обосновав необходимость различных подходов к их толкованию [6]. Современные работы по лексикографии (А.Н.Баранов, Д.О.Добровольский [10]) развивают когнитивный подход к описанию фразеологизмов, предлагая включать в толкование информацию о концептуальных метафорах и культурных кодах. Авторы подчеркивают значимость восстановления образной основы для адекватного понимания устойчивых выражений инофонами.

Значительный вклад в развитие теории лингвострановедческой лексикографии внесли исследования, посвященные роли историко-этимологических справок в описании фразеологизмов. Ю.С.Скрыльников и И.Р.Касимов рассмотрели этимологические справки как компонент толкования русских наречных фразеологизмов в словаре учебного типа [11], показав необходимость восстановления утраченной мотивации для единиц с затемненной внутренней формой. И.Р.Касимов обосновал статус историко-этимологических справок как обязательного компонента лингвострановедческих фразеологических словарей [12], разработав типологию моделей справок для фразеологизмов раз-

личного генетического происхождения. В дальнейших работах И.Р.Касимов предложил типологию и таксономию историко-этимологических параметров в лингвострановедческом описании фразеологии русского языка [12], что позволило систематизировать подходы к культурологическому комментированию устойчивых выражений.

Методология исследования. Исследование базируется на комплексной методологии, объединяющей несколько методов. Описательный метод применялся для характеристики способов семантизации фразеологизмов в существующих словарях и выявления особенностей каждого метода толкования. Метод компонентного анализа использовался при изучении семантической структуры фразеологизмов различных типов, что позволило установить соотношение денотативного, сигнификативного и коннотативного компонентов значения. Сравнительно-типологический метод дал возможность сопоставить принципы толкования в словарях различных типов и выявить оптимальные стратегии семантизации.

Анализ и результаты. Анализ картотеки позволил выявить функциональную специализацию способов семантизации применительно к различным структурно-семантическим типам фразеологизмов.

Исследование показало, что синонимический способ оптимален для фразеологических сочетаний с ослабленной образностью. Из 100 проанализированных сочетаний 78 единиц толковались синонимическим способом в большинстве словарей. Примеры: «закадычный друг» – близкий друг; «потупить взор» – опустить глаза; «сгорать от стыда» – стыдиться. Семантика данных единиц приближается к значению отдельного слова, образная основа ослаблена, компоненты частично сохраняют самостоятельность. Синонимическое толкование передает денотативное содержание, достаточное для понимания и употребления фразеологизма в речи.

Применение синонимического способа к фразеологическим единствам выявило его ограниченность: из 100 единств лишь 15 получали адекватное толкование через синонимы. Примеры: «вешать голову» – унывать; «задирать нос» – зазнаваться. Большинство единств (85 единиц) требовали дополнительных пояснений, поскольку синонимы не раскрывали образную основу, критически важную для запоминания и правильного употребления.

Для фразеологических сращений синонимический способ оказался неэффективным: из 100 сращений ни одна единица не получила полноценного толкования через синонимы. Примеры показывают недостаточность метода: «бить баклуши» – бездельничать (утрачена связь с изготовлением деревянных заготовок); «собаку съесть» – быть знатоком (не объяснена логика метафоры). Отсутствие этимологического комментария делает сращения непрозрачными для инофонов [12].

Описательный способ толкования раскрывает содержание фразеологизма через развернутую дефиницию с указанием существенных признаков обозначаемого явления. Метод позволяет передать денотативные и коннотативные компоненты значения, стилистические оттенки, типичные контексты употребления. Недостаток – объемность толкований, усложняющая восприятие и увеличивающая размер словаря.

Анализ показал оптимальность описательного способа для фразеологических сращений. Из 100 сращений 92 единицы получали адекватное толкование описательным методом. Примеры: «попасть впросак» – оказаться в неловком, затруднительном положении по своей оплошности, неосторожности; «точить лясы» – вести пустые, несерьезные разговоры, болтать о пустяках. Развернутые дефиниции компенсируют утрату мотивации, объясняют коннотации, указывают на типичные ситуации употребления.

Для фразеологических единств описательный способ применялся в 67 случаях из 100, демонстрируя эффективность при необходимости раскрыть образную основу. Примеры: «первая ласточка» – первый признак появления, начала чего-либо нового, хорошего; самое раннее проявление каких-либо позитивных изменений; «плыть по течению» – пассивно подчиняться обстоятельствам, не проявляя собственной инициативы, действуя так, как складываются события. Толкования эксплицируют метафорическую основу, облегчая понимание связи между прямым и переносным значением.

Применение описательного способа к фразеологическим сочетаниям выявило избыточность метода: из 100 сочетаний лишь 22 единицы требовали развернутых дефиниций.

Комбинированный способ объединяет синонимическое и описательное толкование, стремясь соединить лаконичность первого с точностью второго. Структура комбинированных дефиниций варьируется: синоним может предшествовать описательной части или следовать за ней.

Исследование показало оптимальность комбинированного способа для фразеологических единств. Из 100 единств 73 единицы получали наиболее адекватное толкование комбинированным методом. Примеры: «водить за нос» – обманывать, вводить в заблуждение обещаниями, которые не собираешься выполнять; «держат язык за зубами» – молчать, не говорить лишнего, сдерживаться в высказываниях. Синоним дает быстрое понимание общей семантики, описательная часть уточняет оттенки значения и раскрывает образность. Применение комбинированного способа к сращениям показало его эффективность в 58 случаях из 100, особенно когда удавалось подобрать точный синоним.

Количественный анализ распределения способов семантизации по структурно-семантическим типам выявил устойчивые корреляции. Для фразеологических сращений: описательный способ – 92%, комбинированный – 8%, синонимический – 0%. Для фразеологических единств: комбинированный способ – 73%, описательный – 27%, синонимический – 0%. Для фразеологических сочетаний: синонимический способ – 78%, описательный – 4%, комбинированный – 18%.

Выявленные закономерности позволяют сформулировать принципы выбора способа семантизации. Степень идиоматичности выступает определяющим фактором: чем выше идиоматичность (полная утрата мотивации у сращений), тем необходимее развернутое толкование; чем ниже идиоматичность (сохранение частичной самостоятельности компонентов у сочетаний), тем допустимее лаконичное синонимическое толкование. Прозрачность внутренней формы влияет на объем дефиниции: единства с живой образностью нуждаются в балансе краткости и информативности, обеспечиваемом комбинированным способом. Наличие точных лексических эквивалентов делает целесообразным синонимический способ для сочетаний, но недостаточным для сращений и единств.

Разработанные на основе анализа рекомендации для учебной фразеологии включают дифференцированный подход к выбору способа толкования в зависимости от структурно-семантического типа фразеологизма. Для сращений рекомендуется описательный способ с обязательным этимологическим комментарием, восстанавливающим утраченную мотивацию [11;12]. Для единств оптимален комбинированный способ, сочетающий синоним с пояснением образной основы. Для сочетаний достаточен синонимический способ при наличии точных эквивалентов или комбинированный при необходимости уточнения оттенков значения.

Заключение. Проведенное исследование установило устойчивую корреляцию между структурно-семантическими типами фразеологизмов и способами их семантизации в учебных словарях. Синонимический способ толкования обнаружил функциональную специализацию применительно к фразеологическим сочетаниям с ослабленной образностью, чья семантика приближается к значению отдельного слова. Метод эффективен благодаря лаконичности и доступности, позволяя быстро передать основное значение без излишней детализации. Ограниченность синонимического способа проявляется при описании единств и полная неприменимость – при толковании сращений, что обусловлено невозможностью передать через лексические эквиваленты образность и коннотации устойчивых выражений с высокой степенью идиоматичности.

Описательный способ семантизации продемонстрировал оптимальность для фразеологических сращений, требующих развернутых дефиниций с восстановлением утраченной мотивации. Метод позволяет эксплицировать денотативные и коннотативные компоненты значения, стилистические характеристики, типичные контексты употребления.

Комбинированный способ толкования обнаружил универсальность применения ко всем структурно-семантическим типам при максимальной эффективности для фразеологических единств. Метод обеспечивает баланс лаконичности и информативности: синоним передает общую семантику, описательная часть уточняет оттенки значения и раскрывает образность. Гибкость комбинированного способа позволяет варьировать объем толкования в зависимости от степени прозрачности внутренней формы и наличия точных лексических эквивалентов.

Количественный анализ подтвердил системный характер корреляций: преобладание описательного способа для сращений (92%), комбинированного для единств (73%), синонимического для сочетаний (78%) отражает закономерную зависимость стратегии толкования от степени идиоматичности фразеологизма. Выявленные закономерности позволяют сформулировать принцип дифференцированного подхода к семантизации: выбор способа толкования детерминирован структурно-семантическим типом единицы, степенью прозрачности внутренней формы, наличием лексических эквивалентов, выраженностью коннотативных компонентов.

Практическая значимость результатов заключается в возможности применения разработанных рекомендаций при составлении учебных фразеологических словарей для изучающих русский язык. Дифференцированный подход к выбору способа толкования повышает эффективность семантизации, облегчает запоминание устойчивых выражений, способствует формированию фразеологической компетенции. Типовые модели толкований для каждого структурно-семантического типа обеспечивают единообразие лексикографического описания при сохранении гибкости применительно к конкретным единицам.

Список использованной литературы (References):

- (1). Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. Сост: Л.А.Войнова, В.П.Жуков, А.И.Молотков, А.И.Федоров. 6-е изд., испр. и доп. М., “Астрель”, АСТ, 2001, 510 с.
- (2). Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. 7-е изд., стереотип. М., “Русский язык”, 2000, 544 с.
- (3). Фёдоров А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка. М., АСТ, “Астрель”, 2008, 878 с. уже актуальное)
- (4). Шанский Н.М., Быстрова Е.А. Фразеологический словарь русского языка. М., “Просвещение”, 1994, 271 с.
- (5). Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., Наука, 1977, с. 118–139.
- (6). Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. 6-е изд. М., Книжный дом «Либроком», 2012, 272 с.
- (7). Быстрова Е.А. Учебный фразеологический словарь. М., “АСТ-Пресс”, 1997, 381 с.
- (8). Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. М., URSS, 2019, 160 с.
- (9). Жуков А.В. Лексико-фразеологический словарь русского языка. 2-е изд., испр. и доп. М., АСТ, “Астрель”, 2010, 704 с.
- (10). Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Аспекты теории фразеологии. М., “Знак”, 2008, 656 с.
- (11). Скрыльников Ю.С., Касимов И.Р. Этимологические справки как компонент толкования русских наречных фразеологизмов в словаре учебного типа. Языки и литература в поликультурном пространстве. Материалы Международной научно-практической конференции. М., издательство «Перо», 2021, с. 69–73.
- (12). Касимов И.Р. Историко-этимологические справки как важный компонент лингвострановедческих фразеологических словарей. *Universum: филология и искусствоведение*. 2024, № 12 (126), с. 37–39.

Набижонова Нодирабону Нозимжон кизи (преподаватель Андижанского филиала Кокандского университета; nodik.9521@mail.ru)
ГЕНДЕРНЫЙ ДИСКУРС КАК ОБЪЕКТ ДИАХРОНИЧЕСКОГО ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Аннотация. В статье рассматривается гендерный дискурс как объект диахронического лингвистического анализа. Гендер понимается как социально и культурно обусловленная категория, отражающаяся в языке и дискурсивных практиках различных исторических эпох. Целью исследования является выявление теоретических и методологических оснований изучения исторической динамики гендерного дискурса, а также определение ключевых направлений его трансформации в XIX–XXI вв. В работе анализируются основные подходы к изучению гендера в лингвистике, обосновывается необходимость диахронического взгляда на гендерные репрезентации и рассматриваются методы анализа гендерно маркированных языковых единиц. Показано, что диахронический анализ позволяет выявить изменения в системе гендерных ролей, оценок и идеологических установок, зафиксированных в языке, и тем самым углубить понимание социокультурной эволюции общества.

Ключевые слова: гендерный дискурс, диахрония, лингвистический анализ, язык и культура, социальная динамика.

Nabijonova Nodirabonu Nozimjon qizi (Qo‘qon universiteti Andijon filiali o‘qituvchisi;
e-mail: nodik.9521@mail.ru)

GENDER DISKURSI DIAKRON LINGVISTIK TAHLIL OBYEKTI SIFATIDA

Annotatsiya. maqolada gender diskursi diaxron lingvistik tahlil obyeki sifatida ko‘rib chiqiladi. Gender til va diskursiv amaliyotlarda aks etuvchi ijtimoiy-madaniy kategoriya sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotning maqsadi XIX–XXI asrlarda gender diskursining tarixiy dinamikasini o‘rganish uchun nazariy va metodologik asoslarni aniqlashdan iborat. Ishda lingvistikada gender tadqiqotlarining asosiy yo‘nalishlari tahlil qilinadi, diaxron yondashuvning ahamiyati asoslanadi hamda genderga oid til birliklarini o‘rganish

metodlari ko'rib chiqiladi. Diaxron tahlil til orqali gender rollari, baholashlar va mafkuraviy qarashlarning o'zgarishini aniqlash imkonini berishi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: gender diskursi, diaxroniya, lingvistik tahlil, til va madaniyat, ijtimoiy dinamika.
Nabijonova Nodirabonu Nozimjon kizi (Lecturer Andijan Branch of Kokand University; e-mail: nodik.9521@mail.ru)

GENDER DISCOURSE AS AN OBJECT OF DIACHRONIC LINGUISTIC ANALYSIS

Annotation. *the article explores gender discourse as an object of diachronic linguistic analysis. Gender is viewed as a socially and culturally constructed category manifested in language and discursive practices across historical periods. The aim of the study is to identify the theoretical and methodological foundations for investigating the historical dynamics of gender discourse from the nineteenth to the twenty-first century. The paper reviews major linguistic approaches to gender studies, substantiates the relevance of a diachronic perspective, and outlines methods for analyzing gender-marked linguistic units. The findings demonstrate that diachronic analysis reveals shifts in gender roles, evaluative patterns, and ideological meanings encoded in language, thereby contributing to a deeper understanding of sociocultural change.*

Keywords: *gender discourse, diachrony, linguistic analysis, language and culture, social change.*

Введение. Гендерный дискурс в последние десятилетия стал одним из ключевых объектов гуманитарных исследований, что связано с усилением внимания к социальным и культурным факторам, формирующим языковое сознание. «В лингвистике гендер рассматривается не как биологическая данность, а как социально конструируемая категория, находящая отражение в языке, текстах и коммуникативных практиках» [5;8 с.,1;34 с.]. Язык при этом выступает не только средством описания гендерных различий, но и механизмом их воспроизводства и трансформации.

Особую значимость приобретает диахронический подход к анализу гендерного дискурса, позволяющий проследить, каким образом менялись представления о мужских и женских ролях, нормах поведения и ценностных ориентирах в разные исторические периоды. В отличие от синхронных исследований, фиксирующих состояние гендерных отношений в определённый момент времени, диахронический анализ выявляет динамику и направленность этих изменений, а также их связь с социально-политическими и культурными процессами.

Цель данной статьи заключается в теоретическом осмыслении гендерного дискурса как объекта диахронического лингвистического анализа и в определении основных методологических принципов его исследования. Задачами работы являются: анализ научных подходов к изучению гендера в лингвистике; обоснование диахронической перспективы; описание методов анализа гендерного дискурса и выявление ключевых тенденций его исторической трансформации.

Анализ литературы. Исследование гендера в лингвистике имеет междисциплинарный характер и опирается на достижения социолингвистики, прагматики, дискурс-анализа и культурологии. «Одним из первых направлений стала так называемая «дефицитарная модель», в рамках которой женская речь рассматривалась как отклонение от мужской нормы» [5;45 с.]. «Впоследствии данный подход подвергся критике, и в научный оборот вошли концепции доминирования и различия, акцентирующие внимание на социальных условиях коммуникации» [7;19–44 с.].

«С развитием критического дискурс-анализа гендер стал рассматриваться как идеологическая категория, закреплённая в языке и воспроизводимая через дискурсивные практики» [8;54 с.]. Исследователи подчёркивают, что язык не только отражает гендерные отношения, но и активно участвует в их конструировании, легитимируя определённые модели поведения и социальные роли. Диахронические исследования гендера пока представлены менее широко, однако именно они позволяют выявить историческую изменчивость гендерных норм. В ряде работ анализируются изменения в гендерно маркированной лексике, метафорах и стереотипах в разные эпохи. Эти исследования подтверждают, что гендерный дискурс подвержен постоянной трансформации и тесно связан с социальными и культурными сдвигами.

Методология исследования. Методологической основой исследования является диахронический лингвистический анализ, ориентированный на изучение изменений языковых и дискурсивных репрезентаций гендера во времени. В рамках данного подхода язык рассматривается как исторически развивающаяся система, отражающая социальные и культурные процессы.

В работе используются элементы дискурс-анализа, позволяющие выявить прагматические и идеологические функции гендерных репрезентаций, а также методы лексико-семантического анализа, направленные на изучение гендерно маркированных номинаций и оценочных единиц. Важ-

ную роль играет сопоставление данных разных исторических периодов, что позволяет выявить устойчивые и изменяющиеся компоненты гендерного дискурса.

Диахронический подход предполагает интерпретацию языковых данных в широком социокультурном контексте, включая исторические, социальные и идеологические факторы. Такой комплексный анализ обеспечивает более глубокое понимание механизмов формирования и трансформации гендерных значений.

Анализ и результаты. Диахронический анализ гендерного дискурса показывает, что язык фиксирует не только различия между мужскими и женскими ролями, но и процессы их переосмысления. «В текстах XIX века доминируют патриархальные модели, в которых женские образы ассоциируются с домашней сферой, эмоциональностью и зависимостью, тогда как мужские — с публичной деятельностью и рациональностью» [6;23–41 с.].

В XX веке наблюдается постепенное расширение репертуара гендерных ролей, что связано с социальными изменениями, включая эмансипацию женщин и трансформацию семейных отношений. Это отражается в языке через появление новых номинаций, изменение оценочной окраски традиционных обозначений и рост дискурсивной вариативности.

Выводы и предложения. Проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что гендерный дискурс является продуктивным объектом диахронического лингвистического исследования. Диахронический подход раскрывает историческую изменчивость гендерных репрезентаций и демонстрирует их зависимость от социальных и культурных условий.

Перспективными направлениями дальнейших исследований являются корпусный анализ гендерного дискурса, межкультурные сопоставления и изучение взаимодействия гендера с другими социальными категориями. Представляется целесообразным расширение эмпирической базы за счёт привлечения текстов разных жанров и типов дискурса, что позволит углубить понимание механизмов языковой репрезентации гендера.

Список использованной литературы:

- (1). Батлер Дж. 1990. Гендерное беспокойство. Нью-Йорк, "Routledge", с. 1–34, 137–180.
- (2). Бейкер П. 2006. Использование корпусов в дискурс-анализе. Лондон, "Continuum", с. 1–28, 95–118.
- (3). Ван Дейк Т.А. 2008. Дискурс и власть. Лондон, "Palgrave Macmillan", с. 9–37, 115–143.
- (4). Кэмерон Д. 2006. Язык и гендер. Кембридж, Cambridge University Press, с. 1–42, 101–129.
- (5). Лакофф Р. 1975. Язык и место женщины. Нью-Йорк, Harper & Row, с. 8–25, 45–58.
- (6). Мидер В. 2004. Пословицы: справочник. Уэстпорт, Greenwood Press, с. 23–41, 109–128.
- (7). Таннен Д. 1990. Ты просто не понимаешь. Нью-Йорк, "Ballantine", с. 19–44, 67–92.
- (8). Фэрклоу Н. 1995. Критический дискурс-анализ. Лондон, "Longman", с. 54–76, 132–168.

Холтураева Феруза Камоловна (преподаватель Университета экономики и педагогики;
Xolturayeva92@bk.ru)

РАЗВИТИЕ НАУЧНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

Аннотация. В статье рассматривается эволюция научных представлений о языковом сознании как междисциплинарном объекте исследования. Анализируются основные подходы к соотношению языка и сознания, проблема вербальности сознания, а также статус языкового сознания в системе когнитивных и психолингвистических исследований. Особое внимание уделяется трактовке языкового сознания как формы индивидуального сознания, детерминированного языком и культурой конкретного социума.

Ключевые слова: языковое сознание, сознание, язык, мышление, когнитивная лингвистика, психолингвистика, концепт, предметное значение.

Xolto'rayeva Feruza Kamolovna (Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi;
Xolturayeva92@bk.ru)

TIL ONGIGA DOIR ILMIY QARASHLARNING TARAQQIYOTI

Annotatsiya. Maqolada til ongi fanlararo tadqiqot obyekti sifatida shakllanishi va rivojlanishiga oid ilmiy qarashlarning evolutsiyasi yoritiladi. Til va ong o'rtasidagi munosabatlarga doir asosiy yondashuvlar, ongning verbal xususiyati muammosi, shuningdek, til ongining kognitiv va psixolingvistik tadqiqotlar tizimidagi o'rni tahlil qilinadi. Til ongini muayyan jamiyat til va madaniyati bilan belgilangan individual ong shakli sifatida talqin qilishga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: til ongi, ong, til, tafakkur, kognitiv lingvistika, psixolingvistika, kontsept, predmetga oid ma’no.

**Kholturaeva Feruza Kamolovna (Lecturer at the University of Economics and Pedagogy;
Xolturayeva92@bk.ru)**

THE DEVELOPMENT OF SCHOLARLY VIEWS ON LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

Annotation. *The article examines the evolution of scholarly views on linguistic consciousness as an interdisciplinary object of research. The study analyzes the main approaches to the relationship between language and consciousness, the issue of the verbal nature of consciousness, as well as the status of linguistic consciousness within cognitive and psycholinguistic research. Special attention is paid to the interpretation of linguistic consciousness as a form of individual consciousness determined by the language and culture of a particular society.*

Keywords: *linguistic consciousness, consciousness, language, thinking, cognitive linguistics, psycholinguistics, concept, object-related meaning.*

Введение. Термин «языковое сознание» впервые был концептуально осмыслен в трудах В. фон Гумбольдта в связи с объяснением причин существования различных способов репрезентации одного и того же объекта в разных языках. В интерпретации ученого языковое сознание предстает как внутренний принцип, определяющий язык изнутри и задающий ему исходный импульс развития. Оно обеспечивает неразрывную связь между человеком и социумом, языком и объективной действительностью, формируя целостную картину мира.

Языковое сознание, согласно гумбольдтовской концепции, не является статичным образованием: оно проходит различные этапы становления, обладает потенциалом к постоянному развитию и совершенствованию. Выступая в роли внутреннего побудительного начала, языковое сознание стимулирует индивида к активному освоению и преобразованию языка. При этом оно диалектически объединяет индивидуальное и коллективное начала, поскольку язык создается и воспроизводится каждым носителем в процессе его личной речевой деятельности, оставаясь при этом достоянием всего языкового сообщества.

Понятие языкового сознания (далее – ЯС) относится к числу сравнительно новых объектов гуманитарного знания. Активное формирование теории языкового сознания приходится на последние десятилетия XX начала – XXI века. Возникновение данного направления обусловлено развитием когнитивной парадигмы в языкознании и смежных дисциплинах, а также стремлением осмыслить роль языка в процессах познания, категоризации мира и формирования культурной идентичности человека.

Языковое сознание изучается в рамках когнитивной лингвистики, психолингвистики, когнитивной психологии, психосемантики, культурологии, лингводидактики и методики обучения языкам. Междисциплинарный характер данного феномена определяет множественность его трактовок и отсутствие общепринятого определения.

Анализ литературы. Становление теории языкового сознания. В первых исследованиях, посвященных проблематике языкового сознания (конец 1980-х – начало 1990-х гг.), сознание и языковое сознание нередко рассматривались как тождественные понятия. Однако в дальнейшем подобное отождествление стало подвергаться обоснованной критике. Современные исследователи указывают на неправомерность сведения сознания в целом к его языковой форме.[1]

Неопределённость статуса языкового сознания привела к тому, что в ряде работ предлагается оперировать исключительно категорией сознание, выделяя в нём различные аспекты, включая языковой (Седов, 2009).[2] Тем не менее сам факт устойчивого использования термина «языковое сознание» свидетельствует о его эвристической значимости для описания языков опосредованных когнитивных процессов.

Проблема вербальности сознания. Одной из центральных и наиболее дискуссионных проблем теории языкового сознания является вопрос о степени вербальности сознания. Отсутствие единого решения данной проблемы в научной литературе подтверждает уникальную роль языка в структуре человеческого опыта.

Согласно ряду концепций, язык не только отражает действительность, но и направляет процессы её осмысления, задаёт схемы категоризации мира, формирует национально-специфическое видение предметов и событий. Для носителя языка язык выступает важнейшим символом социальной и культурной интеграции, через который осуществляется интерпретация окружающей действительности.

Индивид воспринимает мир сквозь призму родного языка, опираясь на социальные и языковые стереотипы, часто не осознавая их влияние. Выбор интерпретационных стратегий во многом определяется лингвистическими установками языкового коллектива.

Основные подходы к соотношению языка и сознания. В философской, психологической и лингвистической традиции сформировались два принципиально различных подхода к пониманию соотношения языка и сознания.

1. Вербально-центристский подход. Согласно традиционной концепции, восходящей к работам В. фон Гумбольдта, А.А.Потебни, Г.Г.Шпета, Л.С.Выготского, Г.Гадамера, М.Хайдеггера, С.Д.Кацнельсона, единицей сознания является система вербальных значений и обслуживающих их коммуникативных средств. В рамках данного подхода деятельность, мышление и язык образуют неразрывное единство.

Язык рассматривается как онтологическая основа человеческого бытия в мире: «бытие мира есть бытие языковое» (Гадамер). Мысль, лишённая словесного выражения, трактуется как принципиально невозможная или лишённая смысла (Шпет).

2. Невербально-когнитивный подход. Противоположная точка зрения представлена в трудах А.Н.Леонтьева, А.А.Леонтьева, Н.И.Жинкина, И.Н.Горелова, Р.М.Фрумкиной и др.[3] В соответствии с данным подходом, единицей сознания является предметное значение, а язык понимается как одна из форм репрезентации содержания сознания.

Сознание может функционировать вне языковой формы, опираясь на так называемый «универсальный предметный код» (Жинкин) [4]. В качестве языка мышления предлагаются врождённые когнитивные примитивы (Фодор) [5], лежащие в основе концептуализации действительности.

Результаты и обсуждения. Языковое сознание и языковая личность. В ряде исследований термины «сознание» и «языковое сознание» сознательно не разграничиваются, что объясняется методологическими трудностями изучения непосредственно протекающих когнитивных процессов (Красных, Тарасов).

Языковое сознание существует в форме индивидуального сознания конкретного носителя языка, включённого в определённую социальную и культурную общность. В нём отражаются особенности национального языка, культуры и коллективного опыта. В этой связи актуализируются вопросы соотношения индивидуального и коллективного, субъективного и объективного в структуре языкового сознания.

Индивидуальная речевая система, по Л.В.Щербе, представляет собой лишь частное проявление языковой системы в целом, что позволяет рассматривать языковое сознание личности как конкретную реализацию коллективного языкового сознания.

Заключение и рекомендации. Таким образом, развитие научных представлений о языковом сознании свидетельствует о его сложной, многомерной природе. Языковое сознание выступает связующим звеном между языком, мышлением и культурой, отражая как индивидуальные, так и коллективные способы концептуализации мира. Отсутствие единой трактовки данного феномена не снижает его теоретической значимости, а, напротив, подчёркивает перспективность дальнейших междисциплинарных исследований.

Список использованной литературы:

- (1). Гадамер Х.Г. Истина и метод: основы философской герменевтики. Пер. с нем., М., «Прогресс», 1988, 704 с.
- (2). Седов К.Ф. Языковое сознание и речевое поведение. «Вопросы психолингвистики», 2009, № 1 (9). с. 104–112.
- (3). Выготский Л.С. Мышление и речь. М., «Лабиринт», 1999, 352 с.
- (4). Фодор Дж. Язык мышления. Пер. с англ., М., ЛКИ, 2008, 240 с.
- (5). Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М., «Наука», 1982, 159 с.
- (6). Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию [текст]. В.фон Гумбольдт. М., «Прогресс», 2000, 400 с.
- (7). Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. М., «Гнозис», 2001, 270 с.
- (8). Леонтьев А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии. М., МПСИ, Воронеж, МОДЭК, 2001, 536 с.
- (9). Потебня А.А. Мысль и язык. М., «Лабиринт», 1999, 300 с.
- (10). Тарасов Е.Ф. Языковое сознание и межкультурная коммуникация. «Вопросы психолингвистики», 2000, № 2, с. 3–10.

- (11). Фрумкина Р.М. Психолингвистика. М., «Академия», 2003, 320 с.
- (12). Хайдеггер М. Бытие и время. Пер. с нем., М., Ad Marginem, 1997, 451 с.
- (13). Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. М., «Наука», 1989, 450 с.
- (14). Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. М., Едиториал УРСС, 2007, 432 с.

Саидова Нодира Джахангировна (преподаватель английского языка средней школы Кибрайского района Ташкентской области, независимый соискатель Ташкентского института легкой промышленности и текстиля; nodira1289@mail.ru)

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ПОЖАРНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности перевода английских лексических единиц пожарной безопасности на русский язык. Особое внимание уделяется терминологической эквивалентности, полисемии, заимствованиям и отсутствию прямых эквивалентов в языке обучения. Основные методы перевода, включая калькирование, транслитерацию, описательный перевод и функциональную замену, рассматриваются на основе содержания технических и нормативных документов, руководств по пожарной безопасности и учебных пособий для специалистов.

Ключевые слова: пожарная безопасность, перевод терминов, лексические единицы, эквивалентность, английский язык, русский язык.

Saidova Nodira Djakhangirovna (Toshkent viloyati Qibray tumani o'rta ta'lim maktabi ingliz tili o'qituvchisi, Toshkent Yengil sanoat va to'qimachilik instituti mustaqil izlanuvchisi;)

YONG'IN XAVFSIZLIGI LEKSIK BIRLIKLARINING TARJIMA XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilidagi yong'in xavfsizligi leksik birliklarini rus tiliga tarjima qilish xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Terminologik ekvivalentlik, ko'p ma'nolilik, o'zlashtirish, tarjima tilida to'g'ridan to'g'ri ekvivalentlarning yo'qligi alohida e'tiborga olinadi. Tarjimaning asosiy usullari, ya'ni kalkalash, transliteratsiya, tavsifiy tarjima, funksional almashtirish texnik-me'yoriy hujjatlar, yong'in xavfsizligi bo'yicha yo'riqnomalar, mutaxassislarni o'qitish bo'yicha qo'llanmalar mazmuni asosida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: yong'in xavfsizligi, atamalar tarjimasi, leksik birliklar, ekvivalentlik, ingliz tili, rus tili.

Saidova Nodira Djakhangirovna (English language teacher of a secondary school in Kibray district of Tashkent region and an independent applicant at the Tashkent Institute of Light Industry and Textile; nodira1289@mail.ru)

FEATURES OF TRANSLATING FIRE SAFETY LEXICAL UNITS

Annotation. The characteristics of translating English fire safety lexical units into Russian are examined in this article. Terminological equivalency, polysemy, borrowing, and the lack of direct equivalents in the target language are all given particular consideration. The primary translation methods, including calquing, transliteration, descriptive translation, and functional substitution, are examined based on the content of technical and regulatory paperwork, fire safety guidelines, and specialist training manuals.

Keywords: fire safety, term translation, lexical units, equivalence, English language, Russian language.

Введение. Пожарная безопасность, как узкоспециальная область, имеет большое количество специфических терминов, фразеологизмов и официальных определений. Перевод словарного запаса этой сферы с английского на русский язык требует внимания к особенностям профессионального общения, а также к отличиям в терминологических системах и нормативных документах обоих языков. Важно не только гарантировать правильность передачи информации, но и следовать требованиям делового стиля, поскольку многие из переводимых материалов касаются инструкций, правил, протоколов и технических описаний.

Стандартизированный язык, юридически регламентированные определения и высокая концентрация технической лексики являются характеристиками дискурса пожарной безопасности. Российская документация по пожарной безопасности основана на ГОСТах и национальных нормативных актах, в то время как документы по пожарной безопасности на английском языке часто основаны на международных и национальных стандартах, таких как ISO и NFPA.

Обзор литературы. В переводоведении перевод специализированной терминологии долгое время был в центре внимания, особенно в области технического и профессионального дискурса. Технический перевод требует высокого уровня терминологической точности, согласованности и функциональной достаточности, по мнению таких ученых, как Ньюмарк и Кэтфорд, поскольку

ошибки могут иметь серьезные практические последствия помимо семантического искажения [11; 45-47 с.].

Анализ пожарной лексики в значительной степени опирается на терминологические исследования. Согласно трудам Вюстера и последующих терминологов, стандартизация является фундаментальным понятием в технической терминологии [13; 6–7 с.]. При переводе терминологии пожарной безопасности часто используются несколько методов, согласно исследованиям, основанным на классификации переводческих преобразований, выдвинутых Винаем и Дарбелне и впоследствии разработанных российскими учеными [12; 15 с.].

Методология исследования. В настоящем исследовании анализируются особенности перевода лексических единиц пожарной безопасности с английского языка на русский язык с использованием сочетания качественных и описательных методик. Методологическая база основана на концепциях сравнительного языкознания, терминологии и переводоведения.

Сравнительный анализ, который позволяет методически сравнивать английские лексические единицы пожарной безопасности с их русскими эквивалентами, является основным методом исследования, используемым в данной работе. Расследование проводится в соответствии с известными теориями переводческих изменений, выдвинутыми российскими переводчиками, а также Винаем и Дарбелне.

Анализ и результаты. Терминологичность и стандартизация – техническая сфера отличается высокой степенью профессионализации, что непосредственно влияет на формирование и функционирование её лексики. В основе технической коммуникации лежит строгая терминологичность и стандартизация, обеспечивающие точность, однозначность и взаимопонимание между специалистами различных областей.

–*fire alarm system* – в русском языке чаще соответствует *система пожарной сигнализации (СПС)*, а не дословному *пожарная тревога*;

–*smoke detector* – *дымовой пожарный извещатель*, тогда как *fire detector* – *пожарный извещатель* общего типа.

Для переводчиков технических текстов стандартизация является ключевым ориентиром. Термин следует переводить так, как он зафиксирован в соответствующем национальном стандарте, а не дословно. Например: *fire alarm control panel* → *приёмно-контрольный прибор пожарной сигнализации (ПКП)*, а не *панель управления пожарной сигнализацией*.

Особое внимание уделяется переводу руководящих принципов, правил и процедур, относящихся к официально-деловому стилю. Они отличаются императивностью формулировок, точностью и ясностью. Конструкции типа *must be equipped with fire extinguishers* распространены в английских публикациях и должны быть переведены на русский язык с использованием нормативных терминов типа *должен быть оснащён огнетушителями*.

Структура сложных терминов – сложные термины представляют собой важный элемент профессиональной лексики, особенно в научно-технических областях. Они отражают сложность описываемых объектов, процессов и явлений, а также позволяют максимально точно передать внутреннюю структуру понятия. Исследование структуры сложных терминов помогает понять закономерности терминотворчества и особенности профессиональной коммуникации [2; 15–16 с.]. Английский язык широко использует сложные атрибутивные цепочки: *automatic fire suppression system*, *portable dry chemical extinguisher*, *fire-resistant building materials*.

Ложные друзья переводчика. В процессе межкультурной коммуникации переводчики часто сталкиваются с лексическими единицами, которые внешне напоминают слова родного языка, но имеют иное значение. Такие слова называются «ложными друзьями переводчика». В лингвистике это явление является одним из наиболее распространённых источников ошибок при переводе, особенно между языками, имеющими большое количество заимствований и международной терминологии, например между английским и русским.

Ложные друзья переводчика (*interlingual false friends*) – это слова в двух языках, сходные по звучанию или написанию, но существенно различающиеся по значению. Ложные друзья переводчика представляют особую опасность, поскольку формально выглядят знакомыми, вызывают ощущение «понятности», но фактически искажают смысл высказывания. В пожарной безопасности встречаются лексические единицы, которые внешне похожи на русские аналоги, но имеют иной смысл.

Примеры:

–*ignition* – не *игниция*, а *воспламенение*;

–*isolation* в техническом контексте – чаще *изоляция*, но может значить и *локализация* пожара
–*monitoring* – не *мониторинг* в широком смысле, а «*контроль*» или *наблюдение* в рамках пожарных систем важно учитывать контекст, в котором используется термин.

Устойчивые выражения и фразовые глаголы занимают важное место в современном языкознании, поскольку отражают специфику национально-культурных особенностей языка и оказывают значительное влияние на процесс перевода.

Пожарная терминология в английском включает множество фразовых глаголов, которые не имеют прямых эквивалентов:

–*put out a fire* – *тушить пожар*;

–*break out* (about fire) – *вспыхнуть, возникнуть*;

–*set off an alarm* – *сработала сигнализация, включить сигнализацию*.

В официальных документах русский язык предпочитает нейтрально-технические формулировки: «*произошло срабатывание пожарной сигнализации*», «*пожар ликвидирован*».

5. Различия в нормативной терминологии. Английские тексты часто опираются на иные классификации и стандарты. Например:

–*class A/B/C fires* – в российской системе классификация пожарных опасностей иной, хотя обозначения частично совпадают, но контекст использования различается;

–*fire marshal* – должностная единица в США, которая не имеет прямого аналога в России; перевод зависит от контекста: *инспектор пожарного надзора, представитель пожарной службы*.

Переводчик должен адаптировать текст к российской норме, избегая калькирования.

Нормативно-технические и нормативные категории текстов, включающие документы пожарной безопасности, имеют более высокие стандарты точности, ясности и логической полноты письма [1;5–6 с.]. Любая ошибка или двусмысленность в этих документах может привести к неправильному толкованию рецептов, что может поставить под угрозу жизнь и здоровье людей, а также причинить материальный ущерб. [4;349–351 с.]. В этом смысле особенно важно придерживаться стандартов официально-делового стиля при создании и переводе документов пожарной безопасности. Это предполагает стандартизацию лингвистических методов, представление информации объективно и избегание выражения эмоций [5;304–307 с.].

Для поддержания единообразия в толковании нормативных требований специалистами разного уровня знаний, фразы пожарной безопасности следует использовать последовательно и с одним и тем же значением на протяжении всего текста [6]. В документах пожарной безопасности использование образного языка, стилистически ограниченной лексики или разговорных форм считается неуместным, поскольку эти особенности могут привести к семантическим искажениям и подорвать официальный характер текста [7;89 с.].

Структурно-грамматические и стилистические различия между двумя языками должны учитываться при переводе документов пожарной безопасности с английского на русский язык. В английском языке распространены компактные и лаконичные конструкции на основе номинализации, причастий и терминологических словосочетаний [8;98 с.]. Стандарты официально-делового стиля и потребности нормативной документации, с другой стороны, требуют более тщательного, связного и понятного представления информации на русском языке [9;78 с.]. Благодаря этому, переводчик часто использует технику объяснения в дополнение к реструктуризации структуры предложения для поддержания функциональной адекватности и семантической точности перевода [10].

В заключение, сочетание терминологических знаний, понимание нормативных рамок, владение как лингвистическими, так и прагматическими приемами необходимо для успешного перевода лексических единиц пожарной безопасности. Результаты данного исследования могут быть использованы в качестве основы для создания учебных материалов и рекомендаций по переводу, которые более успешны для переводчиков, терминологов и других специалистов, работающих с техническими и нормативными документами.

Список использованной литературы:

- (1). NFPA. (2021). NFPA Handbook of Fire Protection Engineering.
- (2). Bauer L. (2003). Introducing Linguistic Morphology. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- (3). Catford J.C. (1965). A Linguistic Theory of Translation. Oxford: Oxford University Press.
- (4). Drysdale D. (2011). An Introduction to Fire Dynamics. Wiley.
- (5). Кожина М.Н. (2010). Стилистика русского языка. Москва, «Флинта».
- (6). ISO 7010. (2019). Graphical symbols – Safety colours and safety signs.

- (7). Комиссаров В.Н. (1990). Теория перевода (лингвистические аспекты). Москва.
- (8). Plag, I. (2018). Word-Formation in English. Cambridge University Press.
- (9). Розенталь Д.Э. (2016). Современный русский язык. Практическая стилистика.
- (10). Nida E. (1964). Toward a Science of Translating. Leiden: Brill.
- (11). Newmark P. (1988). A Textbook of Translation. London: Prentice Hall.
- (12). Vinay J.P., & Darbelnet J. (1995). Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation. Amsterdam: John Benjamins.
- (13). Wuster E. (1979). Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie. Wien: Springer.

Шадманова Алёна Сергеевна (Преподаватель кафедры русского языка и литературы, Университет экономики и педагогики; shadmanovaalena@yandex.com)
ПРИРОДА КАК «МОРАЛЬНЫЙ СОУЧАСТНИК» В РАССКАЗАХ К.Г.ПАУСТОВСКОГО

Аннотация. В статье рассматривается художественная функция природы в рассказах Константина Георгиевича Паустовского с позиций нравственно-этического анализа. Особое внимание уделяется роли пейзажа как активного элемента повествования, влияющего на внутреннее состояние персонажей и их моральный выбор. Природа в прозе Паустовского выступает не в качестве фона, а как своеобразный «моральный соучастник», способствующий формированию эмпатии, ответственности и духовного прозрения героев. На материале рассказов «Мещерская сторона», «Барсучий нос», «Телеграмма», «Снег» показано, что природные образы включены в структуру нравственного смысла произведения и усиливают его гуманистическую направленность. Актуальность исследования определяется современным интересом литературоведения к этическим и экологическим аспектам художественного текста.

Ключевые слова: художественный пейзаж, природа в литературе, моральный выбор, гуманизм, нравственный смысл, малая проза, экокритика.

**Shadmanova Alyona Sergeyevna (Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
 “Rus tili va adabiyoti” kafedrası o‘qituvchisi)**

K.G.PAUSTOVSKIY HIKOYALARIDA TABIAT “AXLOQIY YORDAM” SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada Konstantin Georgiyevich Paustovskiy hikoyalarida tabiat obrazining badiiy va axloqiy funksiyasi tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor peyzajning qahramonlarning ichki holati va axloqiy tanloviga ta’sir ko’rsatuvchi faol badiiy unsur sifatidagi rolga qaratiladi. Paustovskiy nasrida tabiat oddiy fon emas, balki hamdardlik, mas’uliyat va ruhiy anglashni shakllantirishga xizmat qiluvchi o’ziga xos «axloqiy hamkor» sifatida namoyon bo’ladi. «Meshchera tomoni», «Barsuqning burni», «Telegramma», «Qor» hikoyalari materiallari asosida tabiat obrazlarining asarning axloqiy mazmuni tarkibiga chuqur singdirilgani va uning gumanistik yo’nalishini kuchaytirishi ko’rsatiladi. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy matnni axloqiy va ekokritik yondashuvlar asosida o’rganishga bo’lgan qiziqish bilan belgilanadi.

Kalit so‘zlar: badiiy peyzaj, adabiyotda tabiat, axloqiy tanlov, gumanizm, axloqiy mazmun, kichik nasr, ekokritika.

**Shadmanova Alyona Sergeyevna (Teacher at the Department of Russian Language and Literature
 University of Economics and Pedagogy)**

NATURE AS A “MORAL ACCOMPLICE” IN THE STORIES OF K.G.PAUSTOVSKY

Annotation. The article examines the artistic function of nature in the short stories of Konstantin G. Paustovsky from an ethical and literary perspective. Special attention is given to landscape descriptions as an active narrative element influencing the inner world of characters and their moral decisions. In Paustovsky’s prose, nature is not merely a background but functions as a “moral participant” that contributes to the development of empathy, responsibility, and spiritual insight. Based on the analysis of the stories Meshchera Side, The Badger’s Nose, The Telegram, and Snow, the study demonstrates that natural imagery is integrated into the moral structure of the text and reinforces its humanistic orientation. The relevance of the research is connected with current literary studies focusing on ethical and ecocritical approaches to fiction.

Keywords: Landscape imagery, nature in literature, moral choice, humanism, ethical meaning, short prose, ecocriticism.

Введение. В прозе Константина Паустовского природа занимает особое место, выходя за рамки традиционного пейзажного фона. Она включается в нравственную структуру повествования и

становится активным участником внутренней жизни героя. Через образы леса, реки, неба, смены времён года писатель раскрывает процессы духовного взросления личности, её способность к сочувствию, ответственности и нравственному выбору.

В современной гуманитарной науке усиливается интерес к этическому и экологическому прочтению художественного текста, где природа рассматривается как фактор формирования морального сознания человека [4]. В этом контексте проза Паустовского оказывается особенно актуальной, поскольку в ней природа выполняет функцию своеобразного «морального соучастника», влияющего на поступки и внутренние решения персонажей.

Цель статьи – показать, каким образом природные образы в рассказах Паустовского участвуют в формировании нравственного опыта героя и выполняют этическую функцию.

Материалы и методы. В исследовании использованы следующие методы:

- **текстуально-аналитический метод** – анализ пейзажных описаний и их связи с внутренним состоянием персонажей;
- **интерпретативный метод** – выявление нравственного значения природных образов;
- **сопоставительный анализ** – соотнесение художественных наблюдений.
- **Материалом исследования** послужили рассказы К.Г.Паустовского: «Мещерская сторона», «Барсучий нос», «Телеграмма», «Снег».

Результаты исследования.

1. Природа как пространство нравственного переживания. В рассказе «Мещерская сторона» природа предстаёт не как нейтральный фон повествования, а как особое духовное пространство, в котором человек обретает внутреннюю тишину и способность к самопониманию. Лесные тропы, водная гладь, запахи трав и влажной земли формируют атмосферу сосредоточенности, где исчезает суета и ослабевает давление внешнего мира. В этом природном окружении герой оказывается наедине с собой, что способствует пробуждению внутреннего диалога и нравственной рефлексии.

Важно подчеркнуть, что созерцание природы у Паустовского не носит пассивного характера. Напротив, оно становится формой внутренней работы личности, направленной на восстановление утраченной гармонии между чувствами, памятью и ответственностью перед жизнью. Природа помогает герою «замедлиться», услышать собственные мысли и заново осмыслить своё место в мире, что подготавливает его к более внимательному и бережному отношению к окружающему и к самому себе.

Современные исследователи отмечают, что подобные пейзажи в прозе Паустовского выполняют выраженную этико-психологическую функцию, формируя у читателя опыт так называемой «моральной тишины» – состояния внутреннего покоя, в котором становится возможным осознание собственных поступков и ценностей [7]. В этом смысле природа выступает как посредник между внешним миром и нравственным сознанием человека.

2. Природа как катализатор нравственного выбора. В рассказе «Барсучий нос» влияние природы раскрывается прежде всего через сферу чувственного восприятия. Паустовский акцентирует внимание на запахах ночного леса, звуках темноты, тепле земли и дыхании живого пространства. Эти детали создают эффект непосредственного присутствия в природной среде, где герой – ребёнок – воспринимает мир не рационально, а эмоционально и телесно.

Именно этот непосредственный контакт с живым миром становится источником нравственного пробуждения. Сострадание к незащитному существу рождается не из логических рассуждений и не из внешнего нравоучения, а из внутреннего отклика, вызванного соприкосновением с природой как живым и уязвимым целым. Решение героя возникает естественно, как эмоционально-нравственный импульс, продиктованный чувством ответственности за всё живое. Природа у Паустовского выполняет функцию катализатора нравственного выбора, формируя у персонажа способность к эмпатии и сочувствию. Современные исследования подчёркивают, что подобная модель художественного воздействия соответствует концепциям эмоционально-ценностного воспитания, в которых моральное поведение рассматривается как результат переживания, а не усвоения абстрактных норм [10]. Проза Паустовского в этом контексте демонстрирует редкий пример органичного соединения эстетического и этического начал.

3. Пейзаж как отражение внутреннего состояния героя. В рассказе «Телеграмма» пейзаж приобретает иную, трагическую окраску. Осенняя природа, пустынные улицы, угасающий свет и ощущение холода усиливают мотив одиночества и нравственного запоздания. Природа здесь не утешает и не направляет героя, а молчаливо сопровождает драматическое осознание утраченной близости и невозможности времени.

Паустовский сознательно лишает пейзаж активного утешительного начала, превращая его в немого свидетеля человеческой ошибки. В этом художественном решении природа становится своеобразным зеркалом внутреннего состояния героини, отражая её отчуждение, запоздалое раскаяние и чувство утраты. Эмоциональная сдержанность пейзажных деталей усиливает трагизм финала, не позволяя читателю дистанцироваться от нравственного смысла происходящего [9].

Исследователи последних лет отмечают, что подобные пейзажи в русской прозе выполняют функцию нравственного резонатора, усиливая эмоциональное и этическое воздействие текста на читателя и побуждая его к личностному осмыслению прочитанного [8]. В «Телеграмме» природа становится пространством нравственного суда – тихого, но неотвратимого.

Обсуждение. Анализ трёх ключевых функций природы показывает, что она создаёт пространство нравственного переживания и эмоциональной рефлексии у героя. Как отмечает Бахтин, художественный мир проявляется через отношения «героя и среды», где пейзаж становится соучастником развития личности, а не просто фоном для действия [2].

Во-первых, природа в «Мещерской стороне» демонстрирует способность создавать атмосферу внутренней тишины и сосредоточенности. Герой, погружаясь в лесное окружение, обретает возможность диалога с самим собой и переосмысления жизненных ценностей [11]. Этот опыт «моральной тишины» является фундаментом формирования эмпатии и нравственного самоосознания, что полностью соответствует концепциям эмоционально-ценностного воспитания [6].

Во-вторых, в «Барсучьем носе» наблюдается непосредственное эмоциональное воздействие природы на героя. Чувственное соприкосновение с лесной средой, её запахами, звуками и движением живого мира пробуждает у ребёнка чувство сострадания и ответственности. Природа становится активным участником формирования нравственного выбора, а не пассивным фоном повествования [10]. Такой подход демонстрирует органичное соединение эстетического восприятия и морального опыта в художественном тексте.

В-третьих, в «Телеграмме» пейзаж выполняет функцию отражения внутреннего состояния персонажа. Осенние мотивы, пустынные улицы и угасающий свет усиливают ощущение одиночества и нравственного запоздания героини [5]. Природа выступает как немой свидетель, создавая пространство, в котором читатель испытывает эмоциональный отклик и моральное сопереживание, усиливая образовательный потенциал текста в формировании этических ориентиров.

Во всех трёх случаях природа у Паустовского играет роль «морального соучастника», способного воздействовать на внутренний мир героя, формировать эмпатию и нравственный выбор, а также отражать психологические состояния. Это подтверждает выводы современных исследователей о том, что художественный пейзаж в русской прозе XX века не ограничивается декоративной функцией, а становится важным инструментом нравственного и эмоционального воздействия [3].

В ряде рассказов Паустовского пейзаж создаёт условия для внутреннего диалога персонажа и формирования нравственного выбора. Подобный подход соответствует выводам Богдановой, которая отмечает, что гуманистическая проза акцентирует внимание на эмоциональной и этической значимости взаимодействия человека и природы [1].

В педагогическом и литературоведческом контексте эти наблюдения позволяют использовать рассказы Паустовского как материал для формирования ценностного, эстетического и эмоционального опыта читателя, делая акцент на моральной функции художественного текста. Малая проза писателя оказывается не только средством развития языковых навыков, но и инструментом воспитания нравственных качеств и эмпатии [6].

Заключение. Природа в рассказах Константина Паустовского выступает не как декоративный элемент повествования, а как моральный соучастник, участвующий в духовном становлении героя. Через пейзаж, чувственные впечатления и природные символы писатель формирует пространство нравственного опыта, в котором рождаются сочувствие, ответственность и внутреннее прозрение.

Список использованной литературы:

- (1). Богданова О.В. Гуманистическая традиция русской прозы XX века: природа и нравственный выбор героя. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: “Литературоведение”, 2021, т. 26, № 3, с. 412–420.
- (2). Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности. М., “Азбука-Аттикус”, 2020, 320 с.
- (3). Голубков М.М. Русская проза XX века в контексте этики и экологии культуры. М., “Языки славянской культуры”, 2023, 288 с.
- (4). Иванова Е.В. Экокритика и современное литературоведение: проблемы и перспективы. “Новый филологический вестник”, 2020, № 4, с. 98–107.
- (5). Ковалева Т.А. Художественная функция природы в малой прозе К.Г.Паустовского. “Известия “вузов. Северо-Кавказский регион”, 2021, № 2, с. 64–69.
- (6). Кузнецова А.В. Эмоционально-ценностное воспитание через художественный текст: теория и практика. “Современная педагогика”, 2023, № 5, с. 72–80.
- (7). Лебедева И.С. Этическое измерение пейзажа в русской прозе XX века. “Вопросы литературы”, 2023, № 4, с. 112–129.
- (8). Орлова Е.В. Пейзаж и внутреннее состояние персонажа в русской прозе XX века. “Филологические исследования”, 2025, № 1, с. 55–66.
- (9). Паустовский К.Г. Собрание сочинений: в 6 т., М., АСТ, 2020.
- (10). Поляков А.А. Природа как субъект нравственного опыта в русской литературе. “Вопросы литературы”, 2024, № 1, с. 45–63.
- (11). Смирнова Л.Н. Литература и эмпатия: гуманистический потенциал художественного текста. СПб., РГПУ им. А.И.Герцена, 2022, 214 с.

Atayev Gulam Kabulovich (Senior teacher of Department of Theoretical Aspects of English Language №1 of the Uzbekistan State World Languages University)

LINGUOCULTURAL FEATURES OF NONVERBAL ACTION PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation. This article examines the linguacultural features of nonverbal action phraseological units, focusing on the ways in which culturally significant gestures and bodily actions are verbalized and fixed in language. Nonverbal actions such as gestures, facial expressions, and body movements play an important role in shaping collective cultural experience, and their reflection in phraseology reveals deep connections between language, culture, and cognition. The study analyzes phraseological units that originate from nonverbal behavior and explores their semantic structure, cultural symbolism, and pragmatic functions. Special attention is paid to how these units encode culturally specific norms, values, and patterns of social interaction. The research is based on descriptive and linguacultural analysis of selected examples, demonstrating that nonverbal action phraseological units' function as stable carriers of cultural meaning. The findings highlight the importance of phraseology as a valuable source for understanding national mentality and cultural worldview embedded in language.

Keywords: linguacultural, phraseological units, nonverbal action, cultural meaning, gesture, language and culture.

NOVERBAL HARAKAT FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada noverbal harakatlarning frazeologik birliklarining lingvomadaniy xususiyatlari o'rganiladi, madaniy ahamiyatga ega imo-ishoralar va tana harakatlarining tilda qanday qilib so'zlashtirilishi va qayd etilishiga urg'u beriladi. Imo-ishoralar, yuz ifodalari va tana harakatlari kabi noverbal harakatlar jamoaviy madaniy tajribani shakllantirishda muhim rol o'ynaydi va ularning frazeologiyada aks etishi til, madaniyat va bilish o'rtasidagi chuqur bog'liqlikni ochib beradi. Ushbu tadqiqot noverbal xatti-harakatlardan kelib chiqadigan frazeologik birliklarni tahlil qiladi va ularning semantik tuzilishi, madaniy ramziyligi va pragmatik funksiyalarini o'rganadi. Ushbu birliklar madaniyatga xos normalar, qadriyatlar va ijtimoiy o'zaro ta'sir naqshlarini qanday kodlashiga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot tanlangan misollarning tavsifiy va lingvomadaniy tahliliga asoslangan bo'lib, noverbal harakatlarning frazeologik birliklari madaniy ma'noning barqaror tashuvchisi sifatida ishlashini ko'rsatadi. Natijalar frazeologiyaning tilga singib ketgan milliy mentalitet va madaniy dunyoqarashni tushunish uchun qimmatli manba sifatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: lingvomadaniy, frazeologik birliklar, og'zaki bo'lmagan harakat, madaniy ma'no, imo-ishora, til va madaniyat.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ НЕВЕРБАЛЬНОГО ДЕЙСТВИЯ

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвокультурные особенности фразеологических единиц невербального действия, с акцентом на способах вербализации и фиксации в языке культурно значимых жестов и телесных действий. Невербальные действия, такие как жесты, выражения лица и движения тела, играют важную роль в формировании коллективного культурного опыта, а их отражение во фразеологии выявляет глубокие связи между языком, культурой и познанием. В исследовании анализируются фразеологические единицы, возникающие из невербального поведения, и исследуются их семантическая структура, культурная символика и прагматические функции. Особое внимание уделяется тому, как эти единицы кодируют специфические для данной культуры нормы, ценности и модели социального взаимодействия. Исследование основано на дескриптивном и лингвокультурном анализе выбранных примеров, демонстрирующих, что фразеологические единицы невербального действия функционируют как стабильные носители культурного смысла. Результаты подчеркивают важность фразеологии как ценного источника для понимания национального менталитета и культурного мировоззрения, заложенных в языке.

Ключевые слова: лингвокультура, фразеологические единицы, невербальное действие, культурное значение, жест, язык и культура.

Introduction. In recent decades, linguistic research has increasingly shifted toward the study of language as a culturally and cognitively embedded phenomenon. Within this paradigm, phraseology has attracted special attention, as phraseological units preserve culturally marked meanings that extend beyond literal interpretation. Among these, nonverbal action phraseological units represent a particularly revealing area of inquiry, since they originate from bodily movements, gestures, facial expressions, and other forms of nonverbal behavior that are deeply rooted in collective cultural experience. Although nonverbal communication has been widely examined in disciplines such as anthropology, psychology, and communication studies, its systematic linguistic representation in phraseology remains comparatively underexplored, especially from a linguacultural perspective.

Nonverbal actions function as universal means of human interaction, yet their interpretation and symbolic value vary significantly across cultures. When such actions become lexicalized and fixed as phraseological units, they reflect culturally specific norms, values, and social conventions. Expressions based on actions such as “turning one’s back,” “raising one’s eyebrows,” or “keeping one’s hands tied” encode shared cultural knowledge and evaluative attitudes that are immediately recognizable to members of a given speech community. As a result, nonverbal action phraseological units serve as a bridge between embodied human experience and verbalized cultural meaning.

From a global perspective, the study of these units is highly relevant in the context of intercultural communication and globalization. Increased cross-cultural interaction has intensified the need to understand how culturally bound meanings are embedded in language and how misinterpretation of phraseological expressions may lead to pragmatic failure. Nonverbal action phraseology poses particular challenges for language learners and translators, as the cultural motivations underlying such units are often opaque and resistant to direct equivalence. Therefore, investigating their linguocultural features contributes not only to theoretical linguistics but also to applied fields such as translation studies, language teaching, and intercultural pragmatics.

The linguocultural approach provides an effective framework for analyzing nonverbal action phraseological units, as it emphasizes the interaction between linguistic form, cultural content, and cognitive mechanisms. This approach allows researchers to uncover how cultural models, stereotypes, and value systems are encoded in stable expressions derived from bodily actions. Furthermore, the concept of embodied cognition supports the view that many phraseological meanings emerge from recurrent physical experiences that are culturally interpreted and symbolically restructured within language.

The present study aims to explore the linguacultural features of nonverbal action phraseological units by examining their semantic structure, cultural motivation, and communicative functions. By analyzing representative examples, the article seeks to demonstrate how these units act as carriers of cultural memory and markers of national worldview.¹ In doing so, the research contributes to the growing body of studies

¹Goddard C., Wierzbicka A. Cultural scripts: What are they and what are they good for? *Intercultural Pragmatics*, 1(2), 2004, pp. 153–166.

that view phraseology as a key domain for understanding the intricate relationship between language, culture, and human experience.

Literature review. Phraseological units have long been recognized as a central object of linguistic inquiry due to their semantic complexity, structural stability, and close connection with cultural knowledge. Early studies in phraseology primarily focused on classification, semantic motivation, and structural features of fixed expressions. However, with the development of anthropocentric and functional approaches in linguistics, scholars began to emphasize the cultural and cognitive dimensions of phraseological meaning. This shift marked the emergence of linguacultural studies, where phraseology is viewed not merely as a linguistic phenomenon but as a reflection of collective cultural experience.

Within linguocultural research, phraseological units are often described as carriers of national mentality, cultural values, and social norms. Researchers such as V. Telia and A. Wierzbicka have demonstrated that idiomatic expressions encode culturally specific models of behavior and evaluation. These studies highlight the idea that phraseological meaning cannot be fully understood without reference to cultural context. In this regard, phraseology serves as a valuable source for reconstructing cultural worldviews and identifying culturally salient concepts embedded in language.

Nonverbal behavior has been extensively studied in disciplines outside linguistics, particularly in anthropology, psychology, and communication studies. Scholars such as E. Hall and P. Ekman have shown that gestures, facial expressions, and bodily movements play a crucial role in human interaction, conveying emotions, attitudes, and social relations. While some nonverbal actions appear to be universal, their interpretation and communicative value often vary across cultures. This cultural variability makes nonverbal behavior an important area for cross-cultural and intercultural research.

In linguistics, the verbalization of nonverbal behavior has attracted growing interest, especially within cognitive and functional frameworks. Studies on gesture-based metaphors and embodied meaning suggest that many linguistic expressions are grounded in physical experience. From this perspective, nonverbal action phraseological units emerge as a result of repeated bodily actions that acquire symbolic meaning and become conventionalized within a speech community.¹ Cognitive linguistics, particularly the theory of embodied cognition, provides theoretical support for understanding how bodily experience shapes abstract meaning in language.

Despite these advances, nonverbal action phraseological units remain relatively underrepresented in systematic linguacultural analysis. Existing studies often examine isolated examples or focus on metaphorical motivation without fully addressing their cultural specificity. Comparative and contrastive works have shown that similar nonverbal actions may give rise to different phraseological meanings in different languages, reflecting distinct cultural norms and value systems. However, comprehensive analyses that integrate semantic, cultural, and pragmatic dimensions are still limited.

Recent research has increasingly emphasized the relevance of nonverbal action phraseology for applied fields such as translation studies and language education. Scholars note that such units pose significant challenges for translators and language learners due to their culturally bound nature and lack of direct equivalents. Misinterpretation of phraseological units based on nonverbal actions may lead to pragmatic misunderstandings, especially in intercultural communication contexts.

Overall, the existing literature demonstrates that nonverbal action phraseological units occupy a unique position at the intersection of language, culture, and embodied experience. Nevertheless, there remains a need for more focused linguacultural studies that examine these units as stable cultural signs rather than peripheral linguistic phenomena. The present study seeks to address this gap by offering a detailed linguacultural analysis of nonverbal action phraseological units, thereby contributing to a deeper understanding of how bodily experience and cultural meaning are integrated within phraseology.

Research methodology. This study adopts a qualitative linguacultural approach to investigate the features of nonverbal action phraseological units. The chosen methodology is motivated by the research aim, which focuses on uncovering culturally embedded meanings rather than measuring frequency or statistical distribution. Linguacultural analysis allows for an in-depth examination of how nonverbal actions are conceptualized, symbolized, and fixed in phraseological units within a particular linguistic and cultural framework.

¹ Ekman P., Friesen W.V. The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage, and coding. *Semiotica*, 1(1), 1969, pp. 49–98.

The empirical material of the study consists of nonverbal action phraseological units selected from authoritative phraseological dictionaries, explanatory dictionaries, and academic corpora. The selection criteria include semantic stability, idiomaticity, and explicit reference to bodily movement, gesture, or nonverbal behavior. Only those units whose meanings cannot be fully interpreted through literal translation were included, as they most clearly demonstrate cultural motivation and symbolic reinterpretation.¹

The analysis is carried out in several stages. First, the collected phraseological units are classified according to the type of nonverbal action they represent, such as gestures, facial expressions, postures, and manual actions. Second, their semantic structure is examined to identify figurative meaning, evaluative components, and pragmatic functions. At this stage, particular attention is paid to cultural connotations and implicit value judgments encoded in the expressions.

In the next stage, a linguacultural interpretation is applied in order to reveal the cultural models and social norms underlying the phraseological meaning. This includes identifying culturally significant scenarios, stereotypes, and behavioral patterns associated with the nonverbal action. Elements of cognitive analysis are also employed to explain how embodied experience contributes to meaning formation and conceptual metaphorization.²

Finally, the findings are interpreted in relation to broader theoretical frameworks in linguacultural and phraseology. The methodological combination used in this study ensures a systematic and culturally sensitive analysis, making it possible to describe nonverbal action phraseological units as stable carriers of cultural meaning rather than isolated lexical phenomena.

Results and Discussion. The analysis of nonverbal action phraseological units reveals that such expressions constitute a culturally dense layer of phraseology, where bodily actions function as symbolic representations of socially shared meanings. The examined data demonstrate that nonverbal actions are not merely descriptive elements but serve as culturally motivated signs that encode evaluative attitudes, emotional states, and behavioral norms accepted within a particular linguistic community. This finding supports the view that phraseological units act as repositories of collective cultural experience rather than neutral linguistic constructions.³

One of the most prominent results concerns the semantic motivation of nonverbal action phraseological units. The analysis shows that many expressions derive their figurative meaning from recurrent bodily experiences that have undergone cultural reinterpretation. For example, actions involving the hands, eyes, or body posture are frequently associated with control, attention, submission, or resistance. While the physical action itself may be universally recognizable, its phraseological meaning is shaped by culturally specific value judgments. This observation aligns with cognitive linguistic research emphasizing the role of embodied experience in meaning construction.

Another significant result relates to the evaluative and pragmatic functions of nonverbal action phraseological units. The data indicate that such units often carry strong axiological components, expressing approval, disapproval, irony, or social criticism. In discourse, they are frequently used to evaluate human behavior indirectly, allowing speakers to convey judgment without explicit moralization. This indirectness enhances their pragmatic effectiveness and contributes to their stability in everyday communication.⁴ Similar functions have been observed in cross-cultural studies of figurative language, where phraseology serves as a subtle mechanism of social regulation.

From a linguacultural perspective, the results confirm that nonverbal action phraseological units encode culturally specific behavioral scripts. These scripts reflect socially accepted patterns of interaction, emotional expression, and interpersonal distance. For instance, phraseological units based on avoidance gestures or restrained bodily movement often correlate with cultural norms emphasizing modesty, respect, or self-control. Such findings resonate with the concept of cultural scripts proposed in intercultural

¹ Creswell J.W. *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE, 2013

² Dobrovolskij D., Piirainen E. *Figurative Language. Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives*. Oxford: Elsevier, 2005.

³ Telia V.N. *Russian Phraseology: Semantic, Pragmatic and Linguocultural Aspects*. Moscow: Languages of Russian Culture. pp. 23–57, 128–164, 215–243, 1969.

⁴ Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press. 2010. pp. 79–102, 197–223.

pragmatics, according to which language encodes shared expectations about appropriate behavior (Goddard & Wierzbicka, 2004).

The discussion also highlights the semiotic nature of nonverbal action phraseology. Once bodily actions are verbalized and conventionalized, they lose their immediate situational dependence and acquire symbolic meaning within the linguistic system. As a result, these units can be used independently of actual physical action, functioning as abstract signs that evoke culturally familiar scenarios. This process illustrates how nonverbal behavior is transformed into linguistic knowledge and preserved in collective memory, reinforcing the idea that phraseology plays a key role in maintaining cultural continuity.

In applied terms, the findings underline the importance of nonverbal action phraseological units for translation and foreign language learning. Due to their cultural specificity and metaphorical motivation, such units often resist literal translation and require interpretative strategies that take cultural context into account. Failure to recognize their underlying nonverbal and cultural motivation may result in pragmatic misunderstanding or loss of meaning. This observation confirms earlier research emphasizing phraseology as one of the most challenging areas in intercultural communication.

Overall, the results demonstrate that nonverbal action phraseological units function as stable carriers of cultural meaning, integrating embodied experience, social norms, and linguistic convention. Their analysis provides valuable insights into how language reflects culturally shaped ways of perceiving and evaluating human behavior. By combining linguacultural and cognitive perspectives, the present study contributes to a more comprehensive understanding of phraseology as a dynamic interface between body, culture, and language.

Conclusion. The present study has examined the linguacultural features of nonverbal action phraseological units, highlighting their role as stable carriers of cultural meaning. The analysis demonstrates that these units do not merely describe physical actions but encode socially shared norms, values, and behavioral expectations that are deeply rooted in collective cultural experience. By tracing the semantic structure, pragmatic functions, and cultural motivations of selected phraseological units, the study has shown that nonverbal actions, once conventionalized in language, serve as symbolic markers that reflect both embodied experience and culturally specific worldview.

The findings underscore the importance of adopting a linguacultural and cognitive perspective in the study of phraseology. Nonverbal action phraseological units illustrate how human physical experience is transformed into abstract, culturally informed linguistic knowledge, providing a window into the interplay between language, cognition, and social convention. Furthermore, the study highlights the practical implications for language teaching, translation, and intercultural communication, emphasizing that the failure to recognize the cultural embeddedness of such units may lead to misinterpretation or pragmatic misunderstanding.

In conclusion, nonverbal action phraseological units function as a vital link between embodied human behavior and linguistic representation, preserving cultural scripts and reinforcing collective memory. Future research should continue to explore cross-linguistic and cross-cultural variations in such units, further elucidating the dynamic relationship between nonverbal experience, language, and culture. By integrating linguacultural and cognitive approaches, scholars can gain a deeper understanding of how language reflects, preserves, and communicates the nuanced patterns of human cultural experience.

References:

- (1). Burger H. *Phraseology: An international handbook of contemporary research*. Berlin: De Gruyter Mouton. 2015, pp. 1–26, 307–336, 597–624.
- (2). Creswell J.W. *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE. 2013, pp. 69–110, 233–252.
- (3). Dobrovolskij D., Piirainen E. *Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspectives*. Oxford: Elsevier. 2015, pp. 45–76, 189–218.
- (4). Ekman P., Friesen W.V. *The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage, and coding*. 1999. *Semiotica*, 1(1), p. 49–98.
- (5). Goddard C., Wierzbicka A. *Cultural scripts: What are they and what are they good for? Intercultural Pragmatics*, 2004. 1(2), p. 153–166.
- (6). Kövecses Z. *Metaphor: A practical introduction* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press. 2010, pp. 79–102, 197–223.
- (7). Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press. 1980. pp. 3–32, 56–68, 117–146.

- (8). Sharifian F. Cultural conceptualizations and language. Amsterdam: John Benjamins. 2011, pp. 1–29, 92–124, 167–193.
- (9). Telia V.N. Russian phraseology: Semantic, pragmatic and linguacultural aspects. Moscow: Languages of Russian Culture. 1996, pp. 23–57, 128–164, 215–243.
- (10). Wray A. Formulaic language and the lexicon. Cambridge: Cambridge University Press. 2002. pp. 9–41, 189–216.
- (11). Wierzbicka A. Understanding cultures through their key words. Oxford: Oxford University Press. 1997. pp. 15–44, 181–210.

**Sadullaeva Gulnoza Kuvondik kizi (Doctoral student, Tashkent State transport university),
Kurbanova Mukhabbat Mamadjanovna (Associate Professor, (PhD), Tashkent State transport university)
AMERICAN CHILDREN'S LITERATURE AND MARK TWAIN**

Annotation. *This article examines the role of American writer Mark Twain in the development of children's literature and analyzes his unique approach to creating child characters and depicting their psychological world. Through the examples of The Adventures of Tom Sawyer and The Adventures of Huckleberry Finn, the study explores Twain's mastery of dialogue, his use of realistic details, and his subtle critique of nineteenth-century American society. Special attention is given to Twain's portrayal of children's social status, personal freedom, and the challenges faced by neglected or orphaned children. The article highlights the innovative contribution Twain made to American children's prose and the lasting impact of his works on literary tradition.*

Keywords: *Mark Twain, children's literature, Tom Sawyer, Huckleberry Finn, dialogue, childhood psychology, social criticism, freedom, American society.*

**Sa'dullayeva Gulnoza Quvondiq qizi (tayanch doktorant, Toshkent davlat Transport universiteti),
Kurbanova Muxabbat Mamadjanovna (PhD, dotsent, Toshkent davlat Transport universiteti)
AQSH BOLALAR ADABIYOTI VA MARK TVEN**

Annotatsiya. *Ushbu maqolada amerikalik yozuvchi Mark Tvenning bolalar adabiyoti taraqqiyoti-dagi o'rni, uning asarlarida bolalar obrazlarini yaratishdagi yondashuvlari hamda XIX asr Amerika jamiyatining ijtimoiy muammolariga munosabati tahlil qilinadi. "Tom Soyverning boshidan kechirganlari" va "Geklberri Finnning sarguzashtlari" singari asarlar misolida yozuvchining dialog qurish mahorati, bolalar psixologiyasini yoritish usullari va real hayot bilan badiiy tasvir o'rtasidagi uzviy bog'liqlik yoritilgan. Shuningdek, Tvenning ijtimoiy adolatsizlik, bolalar tarbiyasi, ozodlik va shaxsiy erkinlik kabi masalalarga nisbatan qarashlari ham ko'rib chiqilgan. Maqola Mark Tven ijodining bolalar adabiyotiga olib kirgan yangiliklarini aniqlashga qaratilgan.*

Kalit so'zlar: *Mark Tven, bolalar adabiyoti, Tom Soyver, Geklberri Finn, dialog, bolalar psixologiyasi, ijtimoiy tanqid, erkinlik, Amerika jamiyati.*

**Садуллаева Гулноза Кувондик кизи (докторант, Ташкентский государственный
транспортный университет),
Курбанова Мухаббат Мамаджановна (PhD, доцент, Ташкентский государственный
транспортный университет)
АМЕРИКАНСКАЯ ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА И МАРК ТВЕН**

Аннотация. *В статье рассматривается роль американского писателя Марка Твена в развитии детской литературы, а также его художественные методы создания детских образов и раскрытия их внутреннего мира. На примере произведений «Приключения Тома Сойера» и «Приключения Гекльберри Финна» анализируются мастерство автора в построении диалогов, реалистичность художественных деталей и его критическое отношение к общественным проблемам США XIX века. Особое внимание уделяется изображению социального положения детей, теме личной свободы и трудностям, с которыми сталкиваются сироты и беспризорные дети. Статья подчеркивает новаторский вклад Твена в американскую детскую прозу.*

Ключевые слова: *Марк Твен, детская литература, Том Сойер, Гекльберри Финн, диалог, детская психология, социальная критика, свобода, американское общество.*

Introduction. Children's literature was formed in almost all nations, initially, under the influence of genres of folk art. For example, works such as folk songs, folk tales, children's poems, quick recitations, narratives, stories, and parables gradually contributed to the formation of individual children's creativity. Later, it developed on the basis of factors such as literary communication with other nations, creative

influence, and translation. Nevertheless, the path of development of children's literature of each nation was different.

From the 17th century, it began to grow with the migration of people from various countries from Europe to the present North American territories. They brought with them the cultural wealth of their people. In the new place, representatives of various nations contributed to the formation of the American nation. In such a process, American children's literature was gradually formed. In the early days of American children's literature, the simple, sincere expression of children's literature, some educationally important features of morality, science, and humanism came mixed with adult literature.

Literature review. Mark Twain had his own views and interests in the principles of child rearing and children's prose. At that time, according to educators-teachers, "difficult to educate" children describe the world. This contributed to the revision of the values in the society, directions in child education. It's true that the children Mark Twain created may not get good grades at school in clean, neat clothes. But their enthusiasm, courage, hard work, quick resolution of many life problems did not leave people indifferent.

For example, the events in "The Adventures of Tom Sawyer" are simple, so the attractive language in the narrator's speech that attracts the reader's attention shows that the writer has achieved this work. In particular, the construction of the dialogue provided a lively and reliable output of reality.

There was a slight noise behind her and she turned just in time to seize a small boy by the slack of his roundabout and arrest his flight.

'There! I might 'a' thought of that closet. What you been doing in there?'

'Nothing.'

'Nothing! Look at your hands. And look at your mouth. What IS that truck?'

'I don't know, aunt.'

'Well, I know. It's jam – that's what it is. Forty times I've said if you didn't let that jam alone I'd skin you. Hand me that switch.'

The switch hovered in the air – the peril was desperate

—'My! Look behind you, aunt!'

The old lady whirled round, and snatched her skirts out of danger. The lad fled on the instant, scrambled up the high board-fence, and disappeared over it [4;21 p.].

This passage contains a conversation between Aunt Polly and her nephew Tom. It features Tom's frolics, his revenge on the jam, and his scheming to avoid punishment. It is through this conversation that the exact situation, the child's cunning, cunning, zealous, selfless, and the old woman's simplicity and kindness are felt. Without commenting on the speech and behavior of the characters, the writer skillfully revealed the rhythmic-stylistic state of the dialogue image in accordance with the content of the work through questions and answers.

In fact, Tom's brother, Sid, a black boy, Jim, also lived in this house. Sometimes when Tom came home from school, he would help Jim, who lived as a slave in the house, saw wood, and he would tell about his adventures at school. His younger brother, Sidney, is described as an easy-going, non-violent, non-bullying child. In this way, Mark Twain compares the two children in reflecting Tom's activity and doing whatever comes to his mind. True, neither praises Sid nor denigrates Tom, but the image shows that the character of both of them is two poles [2;67 p.].

It should be noted here that Mark Twain wrote a trilogy of children's novels, the first book of which is *The Adventures of Tom Sawyer*, 1876, the second novel is *Life on Mississippi*, 1883, and the third is *The Adventures of Huckleberry Finn*, 1884.

This trilogy is the peak of Mark Twain's creativity, and it contains a lot of biographical information. In particular, Mark Twain dropped out of school at the age of 12 and had to earn his own living, working in various fields. Most of the experience and skills gained during the days of such hardships, the migratory lifestyle, are used in the language and life of the characters in the novel.

In addition, the writer pays attention to the social status of children and pays attention to their material support and spiritual formation in his work. For example, by drawing a portrait of *Huckleberry Finn*, he drew the attention of older students to the problem of orphans and neglected children.

"Huckleberry always wore a pair of tattered, stained and holey clothes, his torn edges fluttering in the wind. Instead of a cap on his head, he had a large torn thing with a crescent-shaped cut at the top; the coat, if it could be called that, was large enough to reach the ankles, and the buttons were below the waist; his trousers hung on a belt fastened on his shoulders and hung down behind him like a large bag; the edges of his worn trousers dragged along the ground, so Huck pulled them up above his knees. Huckleberry did

what he wanted, no one asked him where he went or what he did. If the weather was clear and dry, he would lie on the doorstep of some house, and on a rainy night in an empty barrel; he was free from the responsibility of going to school, church, and listening to the lectures of unpleasant people. If he wanted, he would go fishing or bathing, sit by the river as much as he wanted, no one forbade him to fight or walk around until midnight. From early spring to late autumn, he walked barefoot, he didn't need to wash or wear clean clothes, and he was a master at cursing. In a word, everything that was dear to life was in this trunk. In any case, this is what the oppressed children of St. Petersburg's exemplary families thought" [5;132 p.].

There are two important points in this passage. The first is the attitude towards the dignity of the person, especially the neglected children in the US society of that time, and the second is the value of personal freedom and personal freedom. But this freedom gave the child humiliation and tragedies in real life, such as starving and spending the night on the streets. Mark Twain urges the US people, who are focusing on production, to pay attention to social problems in life and allocate funds for social protection of children.

Above is a portrait of Huckleberry Finn, painted by Mark Twain. Returning to this portrait, it should be noted that Finn's portrait is depicted with a child's eyes. In it, a funny image of a child and, therefore, a tragic life are combined, giving the reader the opportunity to understand the cruelty of life more deeply and vividly. So, it can be said that Mark Twain was able to introduce a unique innovation in American children's prose once again.

Research methodology. Mark Twain criticized social life with his works. Of this, scholar Sutrina John Joseph writes, "Twain did not produce commentary or critical works on any book. To understand his contribution to literary criticism in his essay, novel and personal correspondence, it will be necessary to carefully put his works, look for a writer's views from him. Because in addition to direct comments about literature, Twain's works also have criticisms that can be perceived as social criticism". In fact, the novel "The Adventures of Tom Sawyer" criticizes the life of the USA in the 1840s, the influence of people's lifestyle on the morals of society. True, the image of Huck in the novel and how people understand him, what Huck himself was, is actually a reaction to the morality of society. In addition, a number of social customs are also criticized in the form of children such as Tom and Huck. First of all, he criticizes the views of that time that children should be brought up to be morally mature, mentally improving, and physically strong from a young age. We also see this in the passage cited as Tom's attitude toward Huck. The author suggests that the real purpose of children's prose is not didactic, but to show, to believe that the child will synthesize the situation from his heart and make the appropriate positive conclusion. Indeed, in many episodes, we often see the ingenuity and kindness of Tom or Huck in brave, quick decisions in precarious situations.

Analysis and results. After the success of The Adventures of Tom Sawyer trilogy, Mark Twain wrote two more books in the Tom Sawyer series. But they did not produce such a mature work. But the three works created by themselves determined the strong position of the writer in children's literature. This is acknowledged by the famous writer Ernest Hemingway as follows: "All modern American literature came from one book by Mark Twain called Huckleberry Finn... There has never been such a wonderful work after him."

As mentioned above, Mark Twain publishes the novel "The New Adventures of Tom Sawyer", which is a logical continuation of such novels as "The Adventures of Tom Sawyer", "The Adventures of Huckleberry Finn". Although it is not as famous as the previous three novels, it is distinguished by the fact that it is a new adventure of the characters of Tom, Huck, and Jim, according to the construction of the plot, it has a chronological order, a sharp turn of events, risk, courage, and speed of events. For example, when Tom returned from a trip to the town where he lives, here at first everyone listened to his stories with enthusiasm. Later, Tom and Nat, the old postman, begin to tell each other about their travels as if they were competing. Over time, people lose interest in his adventures. It is at this moment that Tom gets bored and goes in search of a new adventure. If you pay attention, the writer is radiating to the reader the need to think creatively and innovate in the society by expressing that the child's psychology is striving for innovation, surprising people, and showing oneself as a person is strong.

Conclusion. When the writer Tom, Huck, and Jim are discussing going to the Holy Land (Jerusalem) in a hot air balloon, he mentions many facts about the spiritual image of the people in the society, the national respect of the people, and the need for education. For example, when talking about Tom's nobility, he explains in a simple language that when someone comes to him and asks him for an apple while he is

eating an apple, he gives it to him without thinking. It is stated that when a person who learned the language of a Hindu tribe dies, those Hindus come and dig a grave and honor the person who respected the national language of the Hindus. In fact, such concepts as the Holy Land (Jerusalem), the apple, and the Hindu language are far from each other, but they are interconnected according to Tom's understanding. That the holy land is being defiled by the ungodly, it touches American pride, and states their purpose that some man should go and liberate it. Then the concept of national pride refers to the arrival of apples and Indians. This means that Tom's thinking is very broad, he is having his own opinion as a person.

In American children's prose, as in Uzbek children's literature, real life, each character in it, and the image of the whole society in a broad sense, are artistically and aesthetically evaluated. In this sense, the characters in children's prose move in a situation that is close to reality, considered normal for a child. It is during this movement that the writer's way of thinking, his creative intention emerges. This serves the formation of creative ethics in the work. More precisely, the writer first reflects the universal values, and then the child mentality based on the concepts of the people to which he belongs.

Literature:

- (1). American literature <http://en.academic.ru>.
- (2). The Adventures of Huckleberry Finn (Tom Sawyer's Comrade) by Mark Twain. A Glass bookclassic. <http://boorzip.ru>
- (3). The Adventures of Tom Sawyer by Mark Twain. <http://planet.ebook.com>.
- (4). Sutrina, John Joseph, "Literary criticism contained in the works of Mark Twain" (1951). Graduate Student Theses, Dissertations, & Professional Papers. 2854. <https://scholarworks.umd.edu/etd/2854>. 21 p.
- (5). Kurbanova M.M. Comparative typological analysis of the novels of Khudoyberdi Tokhtaboev and Mark Twain. Dissertation for the candidate of philological sciences. Tashkent, 2024, 132 p.

Kodirova Holida (PhD student at Bukhara state university; x.x.qodirova@buxdu.uz) COMMUNICATIVE – FUNCTIONAL APPROACH IN LITERARY DISCOURSE TRANSLATION

Annotation. In modern linguistics it is recommended to prefer the communicative-functional approach to the traditional (linguistic) approach in discourse translation, since it allows us to fully cover all the activities of the translator, taking into account the conditions and purpose of communication. The essence of the communicative-functional approach is that when exchanging information in two different languages, it is important for the translator to understand the main information of the transmitted message and be sure that they have achieved the translation goal in the case of bilingual communication.

Key words: artistic discourse, translation methods, communicative-functional approach, equivalence, linguistic theory, speech acts.

KOMMUNIKATIV FUNKSIONAL TARJIMA USULINING BADIY DISKURSDAGI O'RNI

Annotatsiya. Zamonaviy tilshunoslikda diskurs tarjimasida an'anaviy (lingvistik) yondashuvdan ko'ra kommunikativ-funksional yondashuvni afzal ko'rish tavsiya etiladi, chunki u muloqot shartlari va maqsadini hisobga olgan holda tarjimonning barcha faoliyatini to'liq qamrab olish imkonini beradi. Kommunikativ-funksional yondashuvning mohiyati shundaki, ikki xil tilda ma'lumot almashishda tarjimon uchun uzatilayotgan xabarning asosiy ma'lumotlarini tushunish va ikki tilli muloqotda tarjima maqsadiga erishganligiga ishonch hosil qilish muhimdir.

Kalit so'zlar: badiiy diskurs, tarjima usullari, kommunikativ-funksional yondashuv, ekvivalentlik, lingvistik nazariya, nutqiy aktlar.

КОММУНИКАТИВНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОДХОД В ПЕРЕВОДЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ДИСКУРСА

Аннотация. В современной лингвистике рекомендуется предпочитать коммуникативно-функциональный подход традиционному (лингвистическому) подходу в дискурсном переводе, поскольку он позволяет нам полностью охватить всю деятельность переводчика, учитывая условия и цель общения. Суть коммуникативно-функционального подхода заключается в том, что при обмене информацией на двух разных языках важно, чтобы переводчик понимал основную информацию передаваемого сообщения и был уверен, что он достиг цели перевода в случае двуязычной коммуникации.

Ключевые слова: художественный дискурс, методы перевода, коммуникативно-функциональный подход, эквивалентность, лингвистическая теория, речевые акты.

Introduction. Translation is an intercultural communicative action that serves to overcome language barriers and eliminate cultural differences. Translation allows one to understand the culture of both languages by translating the source text into the text in the target language, thereby facilitating intercultural communication. At the same time, the process of interlingual exchange is also characterized by shortcomings, additions, structural exchanges, and a number of other changes relatively made by the translator in connection with other factors, such as the purpose of the translation, the recipients of the target language, and genre conventions or ideological considerations. Due to the importance of translation in facilitating intercultural communication, translation began to be studied as an independent academic discipline known as translation studies. In translation, however, imagery and naturalness cannot be compensated for by anything else. Translation is a special type of artistic and lexical activity. Translation, like artistic and scientific creation, deals with language, thought, and imagination. Translation theory critically examines the views, perspectives, observations, and diverse experiences related to the broad practical application of translation, outlining the rules and principles of translation, their boundaries, and norms.

Translation as a communicative activity includes the interpretation carried out by the interpreter, taking into account the context of the translated text and his own knowledge. I. Mason emphasizes that translation is a communicative act and includes both original and translated texts. D. Sperber and D. Wilson, however, believe that the information conveyed in communication includes the concept of belonging to the addressee, because in communication, attention is focused only on details relevant to us [10, 177-182]. The emergence of translation theory and the development of its universal rules had a sharp and positive impact on the practice of creative translation. Compared to the mid-20th century, the quality and level of translations have significantly improved. Literacy in translation, translation using substrate translations, and translation through indirect languages have significantly decreased. It has been universally recognized that a comprehensive understanding of all the nuances and subtleties of the original and translated language, the degree to which they are compatible and consistent with each other, and the comparative perfection of their contradictory and complex aspects, is one of the primary requirements of translation in modern times.

This direction, called the "text-focused" approach in the field of translation studies, is quite outdated, and one of its most important features is that it does not pay attention to the extralinguistic factors influencing the translation process and its product. From the point of view of modern translation studies, the text-based approach seems insufficient to fulfill the task of revealing the inner essence of translation as a form of human activity. If the original text is understood as an independent and self-sustaining unit separate from the environment in which it arose/occurred, then translation studies cannot reveal a complex of both linguistic and extralinguistic factors that influence the translation process and should be taken into account by any translator who feels responsible for the results of their professional activity.

Methodology. During the analysis of the translation process, researchers (primarily the translators themselves) developed translation principles and recommendations that their colleagues should follow. However, such statements by translators about translation, the principles and criteria for evaluating translation did not constitute a consistent theory of translation. A unique approach to translation theory based on linguistic sources appeared only in the second half of the 20th century. By this time, the significant expansion of translation activities and the sharp development of international relations gave impetus to the formation of linguistic theory in translation. International relations were carried out not only in the humanitarian sphere between national literatures, but also in the scientific-technical and socio-political spheres, in addition to literary translation, which, in turn, determined the importance of special cooperation.

In the subsequent stages of the development of translation theory, it is impossible not to acknowledge the American linguist Y.A. Nida (Nida E.). For Y. Nida, translation problems are, first of all, semantic problems related to the interpreter's interpretation of the content of the original text and the interpreter's interpretation of the content of the translated text. The scholar introduced the concept of "dynamic equivalence," suggesting that to achieve this, the translator should pay attention not to the formal features of the original, but to the reaction of the recipients of the translation, to the maximum clarity and naturalness of the text, and to compliance with the norms of the translated language.

Discussion and Results. The ideas of Y. Nida influenced the formation of the foundations of the communicative-functional approach to translation. The task of translation, according to Y. Nida, is to create "the closest natural equivalent" (the closest natural equivalent) to the original text in the target language, and the greatest proximity, in turn, is determined by the equality of the reaction of the recipients of the translation and the receptors of the original. An important aspect of Y. Nida's ideas is reflected in

the participation of the reader of the translation in the bilingual communication process, taking into account the level of understanding of the author by the recipient of the information. Along with Y. Naida, scientists of the Leipzig school, primarily O.Kade, A.Neuber, and G.Jaeger, made a great contribution to the development of the communicative-functional approach. As V.N.Komissarov writes, "Researchers of the Leipzig school from the very beginning considered translation activity, along with all the participants in communication and all the factors influencing it, both linguistic and extralinguistic, as the most important part of interlingual communication." In the works of the German linguist Otto Kade, the assessment of the complex influence of the translated text in a specific communicative situation is emphasized.

O.Kade, recognizing the priority of communication, emphasized that the translation also pays attention to the macro-signification of the original, noting that all changes in the macro-signification must be strictly determined by the requirements of bilingual communication. In other words, every change in the text (its form and, accordingly, its semantics) must be justified by the need to create an equivalent connection and, therefore, convey the same meaning to the recipient of the translation. O.Kade, as we see, does not speak about the need to ensure a strictly defined impact on the recipient of the translation, but rather the fact that the translation action is directed at the recipient is an important component of his concept. The study of the pragmatic aspects of translation is one of the most important achievements of another German translation scholar, Albrecht Neuber.

It should be noted that it was in the works of A.Neuber that the communicative-functional approach to translation manifested itself, which determined their significance from the point of view of further development of the linguistic theory of translation. The research of another German linguist, G. Jager, played an important role in the development of the communicative-functional approach. He puts forward the view that translation should be communicatively equivalent to the original. From this it follows that both texts should have equal communicative significance, and this is understood as a mental image that is awakened in the minds of the participants in communication through the text.

In Russian linguistics, the concept of the communicative-functional approach was first manifested in the research of Z.D.Lvovskaya. According to the scholar, supporters of the linguistic theory of translation usually "underestimate the general patterns of speech activity, in particular, the interaction of linguistic and extralinguistic factors in the translation process" [8, 220]. Thus, in the author's opinion, the translation process is unfairly defined only as the recoding of a foreign text into the text of the target language, often in terms of linguistic equivalence, i.e., recoding at the level of linguistic meanings.

Proponents of the communicative-functional approach strive to take into account the entire movement of bilingual communication, and in this approach, the translator's activity itself is considered one of the components of the translation process [7; 132 p.]. The main idea of the original text, which is the author's communicative intention, can be adequately assessed and understood only taking into account extralinguistic factors corresponding to a specific speech situation. Z.D.Lvovskaya, having studied the translation process more deeply, came to the conclusion that translation transformations are based not only on linguistic, but also on extralinguistic conditions.

Due to the fact that English and Uzbek belong to different language families, various differences arise in translation. The more languages differ in terms of kinship, the greater the difference. First of all, the Uzbek and English languages have different structures in terms of the occurrence of speech acts, and this is one of the main problems of translation. In English, speech acts are often realized indirectly through grammatical means. It is also realized through performative verbs. In the Uzbek language, performative verbs do not occur explicitly, and this causes problems in translation.

Speech statements, especially during the translation process, can change from one speech act to another type of speech act. In such a situation, the communicative-functional approach to translation serves as a bridge that reduces differences between two languages and provides alternative communication. Therefore, before carrying out a certain translation, the translator must clearly understand how the communicative function of the translated text is reflected.

Conclusion. Currently, it is recommended to prefer the communicative-functional approach to the traditional (linguistic) approach in discourse translation, since it allows us to fully cover all the activities of the translator, taking into account the conditions and goals of communication. The essence of the communicative-functional approach is that when exchanging information in two different languages, it is important that the translator understands the main information of the transmitted message and is sure that the translation goal has been achieved in the case of bilingual communication. It is not necessary to translate the entire text literally, it is important to convey the main idea of the original text to the recipient without

violating the purpose of the original content of the text, taking into account the intended audience of the original text and the translated text and the discrepancies between them.

List of the literature:

- (1). Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. London, 1965.
- (2). I.G'afurov, O.Mo'minov, N.Qambarov. Tarjima nazariyasi (o'quv qo'llanma). «Tafakkur bo'stoni» Toshkent, 2012.
- (3). Kodirova H. (2022). Факторы возникновения ложных дискурсивных актов в устной речи. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 8(8). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/5985
- (4). Kodirova H. (2023). Ingliz va o'zbek tillarida soxta diskursning pragmatik parametrlari. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 29(29). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8920
- (5). Kodirova H. (2023). “Mavjud pragmatik kommunikatsiya nazariyalarida “aldov/yolg'on“ nutqiy aktlarining namoyon bo'lishi”. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 29 (29). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8919
- (6). Kodirova H. (2022). Effective Ways of Teaching Writing Skill for B1 Learners in Uzbek Educational System. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 12 (12). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/6451

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
OGAHYSHUNOSLIK		
G'ayipov Dilshod Qadambayevich	Ogahiy shohbaytlarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari	3
FIZIKA-MATEMATIKA		
Rasulova Marxabo Botirjon qizi, Madaminova Zarnigor Shuhratbek qizi, Doniyorbekova Gulxayobonu Doniyorbek qizi	Nikel bilan legirlangan rux oksidi nanomaterialining ay- rim fizik xususiyatlari	6
Ro'ziyev To'liq Razzoqovich	Kelvin–Voigt modeli asosida viskoelastik tutuvchi panjaraning nolinear tebranish tahlili	10
Dusmatov Olimjon Musurmonovich, Xodjabekov Muradjon Usarovich, Ashurov Baxtiyor Iskandarovich	Nomukammal elastik sterjenning parametrik tasodifiy tebranishlari ustuvorlik shartlarini aniqlash	14
Butunov Jaxongir Ruziqulovich, Shomurodov Nozimbek Anvar o'g'li, Karimova Sanobar To'yboyevna	Qovushqoq-elastik ikki qatlamli muhitda siljish to'liq- larining tarqalishi	18
Baychayev Fazliddin Xusenovich	“Fizika” fanidan konchilik sohasiga yo'naltirilgan tajriba ishlarini tashkil etish va o'tkazish	21
Saidov Yuldash Razzakovich	Garmonik funksiyalarni qator ko'rinishida tasvirlanishi bo'yicha olingan natijalar	25
Karimova Sanobar To'yboyevna	Buralish-egilish to'liqini qovushqoq-elastik sterjenga tar- qalishi xususiyatlari	27
FALSAFA		
Samanova Shaxlo Baxtiyarovna	Ekologik sivilizatsiya insoniyat rivojining yuqori bosqichi sifatida	33
Omonov Bahodir Nurillayevich, Nomozov Xurshid Shavkat o'g'li	Virtual tarmoq jamoalari: falsafiy va antropologik tahlil	39
Kurbanov Djamshid Djurayevich	Abu Hafs al-Kabir ta'limotida ilmning falsafiy va ma'na- viy ahamiyati	42
Xoliqov Yunus Ortiqovich	Globalashuv sharoitida millatlar munosabatlarni rivoj- lantirish omillari	44
Yuldasheva Matluba Munavarovna	Mafkuraning asosiy mezonini va uning ilmiy obyektivligi	47
Tangirberdiyev Sherzod Gapparovich	Ali Safiy merosida ijtimoiy adolat muammolari	50
Xudayberdiyev Asomiddin	Uzluksiz ta'lim va axborot sohasidagi islohotlar uyg'un- ligi	53
Matchanova Barno	Sharq va G'arb falsafasida milliy o'zlik va universallik: modernizatsiya jarayonidagi ziddiyatlar	56
Raupova Ra'no Soyibovna	Ibn Sino tasavvuf falsafasida “aql” tushunchasi	59
Meyliyev Xusin	Pahlavon Mahmudning hayoti va falsafiy qarashlari	62
IQTISODIYOT		
Shaxobova Shaxzoda Avazovna	Statistical Analysis of Digital Marketing Effectiveness	66
TILSHUNOSLIK		
Amanlikova Nafisa Rahmatullayevna	Parallel korpusda badiiy asarlardagi frazeologik birlik- larni tadqiq etishning lingvistik xususiyatlari	69
Urazbaev Zaman Jumabaevich	Maqollarni kognitiv va etnolingvistik tahlil qilish masa- lalar	71
Yo'ldosheva Charos Ollayor qizi	Coca korpusida flora va fauna nomlari bilan bog'liq bo'l- gan frazeologizmlarning semantik va funksional tahlili	74
ADABIYOTSHUNOSLIK		
Davronova Mahfuza Isroilovna	Ayol tasviriga asoslangan topishmoqlar klassifikatsiyasi	78

Isakulov Sherzod Ergashboyevich	Ijodkor maktublari adabiy-tanqidchilikning muhim manbasi sifatida	80
Sobirov Qahramon Saloyevich	Dramatik matnlarda sarkazmning qo'llanilishi	84
Odilov Orifjon Odiljon o'g'li	Ruhiyat tasvirida ong oqimining o'rni	86
Sabirova Sevara Baxtiyorovna	“Oshiqnoma” turkumidagi dostonlar badiiyatining poetik xususiyatlari va ularning xalq og'zaki ijodidagi o'rni	90
PEDAGOGIKA		
Haytboyeva Mehriniso Nizomaddin qizi	Oliy ta'lim tizimida “Claude AI”dan foydalanishning axloqiy jihatlar: adolatli yondashuv, baholash jarayonlari, akademik halollikka ta'siri bo'yicha tizimli tahlil	93
Davletov Rasulbek Marimbayevich	Talabalarni innovatsion kasbga tayyorlashda matcad dasturiy ta'lim vositalari	97
Ernazarova Maxliyoixon Kobiljonovna	Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ona tili ta'limidagi o'rni va imkoniyatlari	100
Yakubova Gulnoz Madrimbayevna	O'yin texnologiyalariga asoslangan fasilitatorlik metodikasining maktabga tayyorgarlik bosqichidagi bolalar muloqot kompetensiyalariga ta'siri	102
Abdullayev Amirulla Xazratovich	O'zgarishlarni boshqarish ko'nikmalarini innovatsion menejment asosida rivojlantirish dolzarb muammo sifatida	107
Bisenbaev Islambek Qaypnazarovich	Jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy faolyati natijalarini monitoring qilishdagi muammolari va ularning yechimlari	110
Jumaniyazova Tupajon Alimovna	Oliy ta'lim muassasalari pedagoglarida salomatlik kompetensiyasi: ilmiy adabiyotlar tahlili asosida yondashuv	114
Abduvaliev Xurshid Abduxayitovich	Raqamli texnologiyalarning zamonaviy sport sohasidagi ahamiyati va o'rni	118
Mirzaqulov O'ktamjon Alimardonovich	Uzluksiz ma'naviy tarbiya jarayonini tadqiq qilishning nazariy-metodologik asoslari	121
Toshboyeva Barnoxon Odiljonovna, Shermuhammedova Maloxatxon Mirzabahrom qizi	Talabalarni chet tillarini o'rgatishga bo'lgan motivatsiyasi bilan bog'liq muammolar	124
Tojibayeva Nazokatxon Kobiljonovna	Xotin-qizlarga ijtimoiy yordam ko'rsatishdagi performativ hamkorlik asoslari	126
Umirova Gulnoza Zakirbayevna	O'smir yoshdagi o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda gender yondashuvning nazariy-metodologik asoslari	128
Allaberganova Marifat Kuranbayevna	Boshlang'ich sinf o'quvchilariga imlo qoidalarini o'rgatishda ta'lim modellariidan foydalanishning mazmuni	131
Yusupov Navro'zbek Maxsudbek o'g'li, Ibragimov Qosimbek Isroil o'g'li	Futbolda 11–12 yoshdagi darvozabonlarni taktik-texnik jihatdan tayyorlashda maxsus mashqlarning ahamiyati	136
Yusupova Farangiz Anvar qizi	Yuqori sinf o'quvchilarining umumiy rivojlanishini tarbiyalashda aylanma trenirovka usuli	139
Zakirova Feruza Gulyamovna	Tibbiy pedagogikaning fanlararo aloqalari va metodologik asoslari	142
Nizamova Umida Sandjarovna	Nofilologik yonalishlarda ingliz tilini o'qitishda produktiv ko'nikmalarni rivojlantirish	145
Umarov Bahrom Norboevich	O'quvchilarning o'qib tushunish kompetentligini rivojlantirishga mo'ljallangan darslik matnlarini yaratishda “7±2” qoidasi	147
Shadiyeva Shahnoza Sulaymanovna	Til o'qitishda lingvistik nazariyani interfaol metodlar orqali integratsiyalash	150
Xushboqov Ismoil Urolmaxamatovich	Bo'lajak o'qituvchilarda mediakompetentlikni rivojlantirishda axborot texnologiyalarining o'rni	153
Davletov Rasulbek Marimbayevich	Raqamli ta'limni joriy etishda metodik va dasturiy ta'minotni rivojlantirish	157
Nafasov Izzatbek Shernafasovich	Ta'lim 1.0 – ta'lim 4.0 va uning rivojlanish genezisi	159
Абдуллаева Лола Тохировна	Методика интеграции культурных концептов в систему заданий по английскому языку	162

Атаханова Гулмира Шавкатовна	Эффективность межкуровневого подхода при изучении возрастной категоризации в английском языке	165
Samarkhodjayeva Feruza Anvarovna	Authenticity in Language Education: Integrating the Authentic Text Approach into Teaching and Learning	168
Artiqova Baxtigul Mirzaraximovna	Didactic Opportunities of Using Artificial Intelligence Technologies in Construction Engineering Education	171
Niyazova Nozima Ilkhom kizi	Language Learning Through Practical Skills	173
ILMIY AXBOROT		
Yaxshibayev Doniyor Sultonbayevich	Suv omborlarida suv zaxiralaridan oqilona foydalanish uchun zamonaviy axborot tizimlarining ahamiyati	176
Mirboboyeva Dilfuza Baxtiyorovna	Fransuz va o'zbek tillarida kognitiv kompetensiyaga xizmat qiluvchi grammatik vositalarning qiyosiy tahlili	182
Xomidova Malohat Oktyabrjon qizi	Nutq strategiyalari va taktikalari shifokor-bemor muloqotining konstruktiv toifalari sifatida	184
Saidrasulova Shahnozaxon Nazarovna	Reklama matnlarida so'z san'atining qo'llanilishi	187
Nomozova Nargiza Turayevna	Ingliz va o'zbek badiiy asarlarida zamon deysisining namoyon bo'lishi	189
Halimova Umriya To'liqinovna	Anvar Obidjon qissalarida qo'llangan frazeologik birliklarning lingvopoetik tahlili	192
Nasrulloeva Nasiba Sadulloevna	Media makonda ingliz va o'zbek kompyuter va internet terminlarining lingvopragmatik xususiyatlari	195
Ro'zmetova Madinabonu Ruslan qizi	Ekologiyaga oid matnlarda antropologik terminlar differensiyalashishi	198
Soxibova Dilnoza Ergashevna	Ingliz va o'zbek bosh kiyim nomlarining maqol va matallar tarkibida ifodalanishi	201
Sultanova Dilfuza Kamalovna	Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi pedagogik terminlarning tuzilishi	203
Xolmatov Davrbek Maylonovich	Ingliz va o'zbek badiiy matnlarida ichki monologning lingvopragmatik xususiyatlari	206
Raximboyeva Mahliyo Omonboy qizi	Erkin Samandarning "Sulton Jaloliddin" romanida Qarshibek obrazining badiiy tahlili	209
Matyakubova Surayyo Abdullayevna	"Zubdat ut-tavorix" leksikasida fe'l sinonimiyasi: struktur-semantik yondashuv	211
Shukurova Zilola Fazlidinovna	"Tarixi Rashidiy" asarida jonlantirish	214
Холбутаева Феруза Бобировна	Когнитивная герменевтика и семантическая типология иронии: русско-узбекский лингвокультурный континуум	217
Касимов Ильнур Равильевич	Типология способов семантизации фразеологизмов в учебной лексикографии: корреляция со структурно-семантическими типами	219
Набижоннова Нодирабону Нозимжон кизи	Гендерный дискурс как объект диахронического лингвистического анализа	223
Холтураева Феруза Камоловна	Развитие научных представлений о языковом	225
Саидова Нодира Джахангировна	Особенности перевода лексических единиц пожарной безопасности	228
Шадманова Алёна Сергеевна	Природа как «Моральный соучастник» в рассказах К.Г.Паустовского	231
Atayev Gulam Kabulovich	Linguocultural Features of Nonverbal Action Phraseological Units	234
Sadullaeva Gulnoza Kuvondik kizi Kurbanova Mukhabbat Mamadjanovna	American Children's Literature and Mark Twain	239
Kodirova Holida	Communicative – Functional Approach in Literary Discourse Translation	242

“ILM SARCHASHMALARI” ILMIY-NAZARIY, METODIK JURNALI MUALLIFLARIGA ESLATMA

1. **“Ilm sarchashmalari”** ilmiy-nazariy, metodik jurnaliga qo'yiladigan talablar jahon andozalari hamda O'zbekistonda amal qilayotgan PhD va DSc tadqiqotlari tizimidagi andozalardan kelib chiqadi.
2. Maqola Times New Roman shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig'i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o'ngda 1,5 sm. bo'lishi kerak. Maqolalar hajmi 6 sahifadan kam bo'lmasligi kerak.
3. **O'zbek tilidagi maqolalar faqat lotin yozuvida qabul qilinadi.**
4. **Maqola 1 ta taqriz bilan (hujjatlar PDF shaklida) qabul qilinadi.**
5. Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.
6. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.

Maqola xalqaro andozalar talabi doirasidagi quyidagi aniq bandlarga ega bo'lishi kerak:

Maqola muallifi to'g'risida ma'lumot (Author information). Bunda muallif(lar)ning ism-familiyasi va otasining ismi to'liq yozilishi, muallifning lavozimi, ilmiy unvoni va darjasi, e-maili, telefon raqami hamda maqola taqrizchisi yozilishi kerak. Maqola muallifi to'g'risida ma'lumot **o'zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola mavzusi (Title). Maqola mavzusi, imkon qadar, qisqa va lo'nda ko'rinishda shakllantirilgan bo'lib, maqolaning tadqiqot yo'nalishini aniq ifoda etishi lozim. Sarlavha **o'zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola annotatsiyasi (Abstract). Maqolalarning qisqacha mazmuni (annotatsiyasi) 5 qatordan kam, 15 qatordan oshmagan holda **o'zbek, rus** va **ingliz** tillarida beriladi. Unda tadqiqot muammosi, uning dolzarbligi, tadqiqot muammosini ochib berish uchun qo'llanilgan metodologiya, tadqiqot natijalari, maqolaning to'la mazmunidan kelib chiqqan holda, muallifning ilmiy va amaliy hissasi qisqacha bayon qilinadi.

Kalit so'zlar (Key words). Maqola mazmuni va maqsadini eng qisqa mazmunda ochib beruvchi kalit so'zlar hisoblanadi. Kalit so'zlarning har biri asosiy matn tarkibida ko'proq takrorlanishi tavsiya etiladi. Maqola kalit so'zlari **o'zbek, rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Kirish (Introduction). Kirish qismida, asosan, tadqiqot muammosi, uning maqsad va vazifalari yoritiladi. Mazkur qism tadqiqot mavzusining tanlanish asosi, uning dolzarbligi va ilmiy ahamiyatini tushuntirib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mavzuga oid adabiyotlar tahlili tadqiqot etilayotgan muammo yuzasidan muallifning bilim va tasavvurlarga ega ekanini namoyon etuvchi qism hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili mavjud intellektual hudud doirasini baholash va shu asosda ma'lum xarita yaratishni anglatadi. Adabiyotlarning tanqidiy tahlilidagi urinishlar mazkur mavzu doirasidagi bilimlarni kuchaytiradi va tadqiqot savollarini yanada oydinlashtirishga yordam beradi. O'z mazmuniga ko'ra, har qanday tadqiqot ayni shu sohada yaratilgan avvalgi bilimlar negiziga quriladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Tadqiqot metodologiyasi tadqiqotning eng muhim qismlaridan biri bo'lib, u o'tkazilayotgan tadqiqotning umumiy xaritasi, tadqiqot yo'li va manzilga (natijaga) olib boruvchi xaritaviy chizgilari hisoblanadi. Tadqiqot metodologiyasi tadqiqot falsafasi va yo'nalishini (deduksion yoki induksion) belgilash, tadqiqot dizayni, ya'ni tadqiqot muammosining yechimiga olib boruvchi bosh rejasini tuzish, tadqiqot uchun zarur axborotni olish yo'llari va tadqiqot etikasini belgilash, tadqiqot obyekti tanlovi (sampling), birlamchi yoki ikkilamchi ma'lumot manbalaridan foydalanish to'g'risidagi qarorlar, tadqiqot strategiyasini (kuzatish, eksperiment, keys-stadi, savolnoma, etnografik, arxiv tadqiqot va h.k.) aniqlash bo'yicha ratsional qaror qabul qilish asosida qo'yilgan muammoning aniq yechimiga olib chiquvchi yo'lni belgilashni anglatadi. Metodologiya qismining mukammalligi tadqiqot uchun belgilangan yo'lning ishonchliligi (reliability) va aniqliligini (validity) asoslash orqali namoyon bo'ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqotning tahlil qismi tadqiqot metodologiyasida avvaldan belgilab olingan tahlil usullari orqali yig'ilgan ma'lumotlarning tahlilini amalga oshiradi. Bunda faqatgina tahlil usulining natijalari ifoda etiladi, topilgan natijalar bo'yicha muhokama maqolaning keyingi qismining vazifasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqotning maqsad, vazifalari-ning anglashilganligi hamda tadqiqot savollarining o'z javobini topganligi, tadqiqotning asosiy natijalariga va tadqiqotning umumiy jarayoniga umumiy xulosalar, shu bilan birga, takliflar va ayni tadqiqotdan kelib chiqqan holda, kelajak tadqiqot ishi yo'nalishlari maqola xulosa va takliflari qismining asosini tashkil etishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References). Ushbu qismda tadqiqotda foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro'yxati [1], [2] yoki [3] ketma-ketligida qo'yiladi. Masalan:

- mualliflar ismi-sharifi, kitob nomi, nashr manzili nashriyot nomi, yili, betlari;
- mualliflar ismi-sharifi, maqola nomi, jurnal nomi, nashri, yili, soni, betlari.

Maqola **matnida** foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga **havola (snoska)** [1; 25–26-b.] shaklida berilishi kerak.

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **Alimardon Atamuratov**

Terishga berildi: 21.01.2026
Bosishga ruxsat etildi: 31.01.2026
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturası.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.2
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>